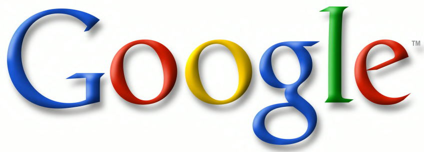
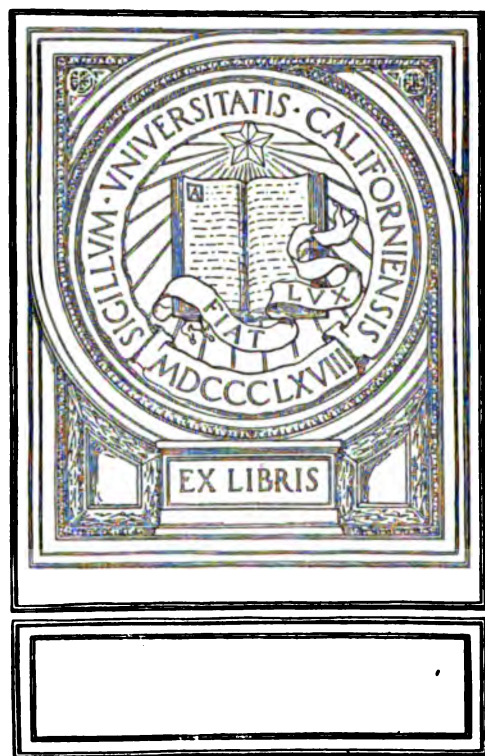

SIGILLVM · VNIVERSITATIS · CALIFORNIENSIS
FIAT LVX
MDCCCLXVIII
EX LIBRIS

Amarasimha

The Department of Public Instruction, Bombay.

AMARAKOŚA,

WITH

THE COMMENTARY OF MAHEŚVARA

ENLARGED BY

RAGHUNATH SHASTRI TALEKAR.

REVISED, ENLARGED, AND IMPROVED

FROM

CHINTAMANI SHASTRI THATTE'S EDITION OF 1882,

BY

VAMANACHARYA JHALAKIKAR,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

DR. RAMKRISHNA GOPAL BHANDARKAR,

LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

SIXTH EDITION. 10,000 Copies.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1907.

Price 13 Annas.

BOMBAY:

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGAR PRESS."

अथ

नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः

अमरसिंहविरचितः

तलेकरोपाहरघुनाथशास्त्रिणा प्रपञ्चितया महेश्वरकृतामरविवेकाख्यटीकया
समन्वितः पूर्वं अशीत्यधिकाष्टादशशतीमिते १८८२ खिस्ताब्दे
थत्तोपनामकचिन्तामणिशास्त्रिणा शोधितो मुद्रणेन
प्रसिद्धिमुपगतः, स एव

दक्षिणकालेजसंज्ञकविद्यालयस्थसंस्कृतादिप्राच्यभाषापूर्वप्रधा-
नाध्यापकस्य डाक्टर (पण्डित) भाण्डारकरोपाह्वस्य

रामकृष्णस्य

निदेशमनुवर्तमानेन झळकीकरोपनाम्ना

वामनाचार्येण

पुनः सूक्ष्मया रीत्या संशोधितः, पूर्वं चिन्तामणिशास्त्रिकृतया पाठान्तरशब्दसंनिवेशनेन
संपरिवर्धितया वर्णानुपूर्व्यनुसारिण्या कोशस्थशब्दानुक्रमणिकया
समायोजितश्च ।

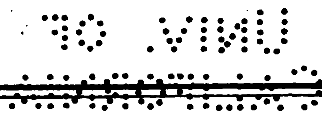
स च

मुंबापुरीवर्तिराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा पुनः प्रकाशितः ।

(षष्ठीयमङ्कनावृत्तिः ।)

शकाब्दाः १८२९ खिस्ताब्दाः १९०७.

मूल्यं १३ आणकाः ।

इदं पुस्तकं मोहमय्यां 'निर्णयसागर'-नाम्नि
मुद्रणालये मुद्रितम्.

सूचना.

अस्यां हि शब्दानुक्रमणिकायां यो यः शब्दः स्वमस्तके तिर्यग्रेखाङ्कवान् स तत्रैव टीकायां द्रष्टव्यः । यद्यपि शब्दानुक्रमणिका थत्तोपनामकचिन्तामणिशास्त्रिकृताऽऽसीत् तथाऽपि तत्र कोशस्थानां केषांचिच्छब्दानामसमावेशेनापूर्तेस्तेषां शब्दानां समावेशनविधया तत्पूर्तिं कृतवता मया (झळकीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण) संशोधिता पाठान्तरस्थशब्दसंनिवेशेन प्रपञ्चिता चेति बोध्यम् । किं च मूलग्रन्थोऽपि कलियुगस्याष्टनवत्यधिकत्रिचत्वारिंशच्छतीमिते संवत्सरे (४२९८) [ख्रिस्त १२९७ वर्षे] हस्तलिखितेन ताडपत्रपुस्तकेन सह, टीकाग्रन्थोऽपि रामाश्रम्यादिटीकाभिः सह संवादित इति द्रष्टव्यम् ॥

अथ प्रस्तावना.

अयं हि नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः अमरसिंहेन विरचितः, "इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने"-इति प्रत्येककाण्डसमाप्तौ स्वयमेव लिखितत्वात्। परं तु अयममरसिंहः कदाऽऽसीदिति प्रश्नस्योत्तरतया खिस्ताब्दानामेकादशशतकस्य (सन १९००) चरमभागात्पूर्वमेवासीत्-इत्येतावन्मात्रमवधृत्योच्यते । यत उक्तमिताब्दकालिकेन मम्मटेन काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासे (३२८ पृष्ठे) "दैवतानि पुंसि वा" -इत्यमरकोशप्रतीकोऽधारीति। मम्मटस्योक्तमिताब्दकालिकत्वं तु अस्मत्कृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिन्याख्यायामुपोद्घातप्रकरणे निर्णीतमिति तत एव द्रष्टव्यम्। केचितु; विक्रमसमकालिकोऽयममरसिंह इति वदन्ति, तच्चानुपदमेव स्पष्टं भविष्यति।

अयममरसिंहो बौद्ध एव। तदुक्तं व्याख्यासुधाख्यया ('रामाश्रमी'-इति प्रसिद्धया) भानुदीक्षितकृतया व्याख्यया समेतस्यामरकोशस्याङ्कितपुस्तके पण्डितशिवदत्तशर्मणा- "अयममरसिंहः कदा किंजातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकारेति न निश्चितम्। परंतु ['अमराः निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः' -इत्यादिना] देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामारम्भे 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः। समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः'-इत्यादिना बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमवसीयते। केचितु-'धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥' -इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति। परे तु- 'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽऽपिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः॥' -इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते॥ अत्रेदं बोध्यम्-इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात्। अस्य वैयाकरणत्वं तु 'अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्' -इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य (संपूर्णमहाभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य) प्रतीतेः प्रतीतमेव। इत्थं भङ्गयन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात्"-इति।

बौद्धत्वादेव नानार्थवर्गे 'धर्मराजौ जिनयमौ' -इति श्लोके जिनशब्दस्य पूर्वनिपातेन निर्देशोऽमरसिंहेन कृतः । तथाहि-'जिनयमौ'-इत्यत्र 'तापसपर्वतौ'-इत्यादाविव "अल्पाच्तरम्" (२।२।३४)-इत्यादिसूत्राणामप्राप्त्या "अभ्यर्हितं च"-इति वार्तिकेनैव जिनशब्दस्य पूर्वनिपातः। अभ्यर्हितत्वं च पूज्यत्वम्, तच्च बौद्धानां मते बुद्धापरपर्यायस्य जिनस्य देवविशेषत्वात्स्पष्टमेव। यद्ययममरसिंहो बौद्धो न स्यात्, किंतु वेदानुसार्येव स्यात्तदा वैदिकमते जिनापेक्षया यमस्यैवाभ्यर्हितत्वात् छन्दोभङ्गाद्यभावाच्च 'यमजिनौ'-इत्येव वदेत्।

किंचास्य बौद्धत्वे बहवः प्राचीना अमरकोशटीकाग्रन्था अप्यानुकूल्यं भजन्ते। तथाहि—'यस्य ज्ञानदयासिन्धोः'-इति प्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे 'हे धीराः ज्ञानदया-

सिन्धोः ज्ञानदयाभ्यां सिन्धुरिव सिन्धुस्तस्य अगाधस्य यस्य अनघाः गुणाः सन्ति स भगवान् श्रिये अमृताय च सेव्यतामाराध्यताम्'—इत्यभिप्रायकं विस्तरेणान्वयं प्रदर्श्य, विशेष्यानिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारायोक्तं रायमुकुटीकारेण—"अत्रानुक्तोऽपि वाक्ये लक्ष्यार्थो ज्ञानदयादिभिः स्फुटं प्रतीयते। यथा—'अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्'—इत्यादावनुक्तोऽपि सूर्य उदयतिना पद्ममुद्राभञ्जनादिना च लक्ष्यते। अन्ये तु—क्वचिद्विशेषणमपि विशेष्यप्रतिपत्तिकरम्, यथा—'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्'—इति। एवमिहापि ज्ञानदयासिन्ध्वादिविशेषणं विशेष्यप्रतिपत्तिकरमित्यदोष इत्याहुः। इह तु बुद्धादिपदोल्लेखे कृते दक्षिणापथपथिकसार्थानामनुपादेयता स्यात्, कृष्णादिपदोद्देशे त्वनुपादेयत्वात् तत्कालबलितमदोद्धुराणां बौद्धानामित्युभयसाधारण्येनोपादेयतार्थं मुख्यानुद्देशः"—इति।

अमरदीपिकायामप्युक्तम्—"समुद्रपक्षे सर्वज्ञानलक्षणां धियं बुद्धिं रान्ति गृह्णन्तीति धीराः देवाः। बुद्धपक्षे भो धीराः पण्डिताः स बुद्धः सेव्यताम्"—इति।

त्रिकाण्डरहस्ये रामनाथेनाप्युक्तम्—"यदाऽसौ कविरमरसिंहो ग्रन्थमेतं चकार तदानीमनादृतवेदपथानां मदोद्धुराणामतिप्राबल्यमासीत्। अत एव कृष्णादिपदोल्लेखे तेषामनुपादेयता स्यात्, बुद्धादिपदोल्लेखे तु दक्षिणापथप्रवृत्तानामनुपादेयता स्यादित्युभयेषां तत्रोपादेयतार्थमस्य मङ्गलश्लोकस्य तादृशी गूढार्थता"—इति।

अमरकोशोद्घाटने क्षीरस्वामिनाऽपि—"यस्य भगवतो ज्ञानदययोः बोधकरुणयोः सिन्धोः समुद्रस्येव गम्भीरस्य अनघाः निष्पापाः गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्ष्याः सप्तत्रिंशत्"—इति प्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे उक्त्वा द्वितीयश्लोकस्यावतरणं दत्तम्—"इति ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिधेयमादिवाक्येनाह समाहृत्येति"—इति।

एवं च यत्तूक्तं भानुदीक्षितेन "स्वामी तु (क्षीरस्वामी तु) 'जिनमनुस्मृत्य'—इति स्मरणलक्षणं मङ्गलमाह, तन्न। जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्। सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुः (नामलिङ्गानुशासनकर्तुः) जैनत्वे प्रमाणाभावाच्च"—इति, तत्तु अनादेयमेव। जिनवाचकपदानुपन्यासे कारणस्य प्राचीनै रायमुकुटीकारादिभिरुक्तस्योपदर्शितत्वात्, सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य बौद्धग्रन्थव्याख्याने प्रवृत्तानां वैदिकानामपि उचितत्वात्। प्रकृतग्रन्थकर्तुर्जैनत्वे प्रमाणस्य प्रागुपपादितत्वाच्चेति विचारिभिर्विचार्यम्।

यद्यपि केनचित्कविना कोशपरिगणनावसरे 'अमरोऽयं सनातनः'—इत्युक्तम्, तथा हि-

"मेदिन्यमरमाला च त्रिकाण्डो रत्नमालिका।
रन्तिदेवो भागुरिश्च व्याडिः शब्दार्णवस्तथा॥
द्विरूपश्च कलिङ्गश्च रभसः पुरुषोत्तमः।
दुर्गोऽभिधानमाला च संसारावर्तशाश्वतौ॥
विश्वो बोपालितश्चैव वाचस्पतिहलायुधौ।
हारावली साहसाङ्को विक्रमादित्य एव च॥

हेमचन्द्रश्च रुद्रश्चाप्यमरोऽयं सनातनः ।
एते कोशाः समाख्याताः संख्या षड्विंशतिः स्मृता ॥"—इति ।

तथापि तत्र 'सनातनः'-इत्यस्य विश्वहेमचन्द्राद्यपेक्षया प्राचीनो नतु व्याडिभागुर्याद्यपेक्षयेत्यर्थः । प्रकृतकोशापेक्षया पूर्वं बहूनां कोशानां विद्यमानत्वात् । "समाहृत्यान्यतन्त्राणि"-इति (१ पृष्ठे) वदताऽमरसिंहेन स्वयं स्पष्टीकृतत्वात् । व्याडेः परमप्राचीनत्वे प्रमाणं तु महर्षिपतञ्जल्यादिप्रणीतं महाभाष्यादिकम् । तथा हि-"संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्"-इति महाभाष्यम् (१ अ०, १ पा०, १ आ०) । संग्रह इति । ग्रन्थविशेषे इति कैयटः । ग्रन्थविशेष इति । संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिरिति नागोजीभट्टकृतं विवरणम् (महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः) । किं च, ऋग्वेदप्रातिशाख्ये " व्याडेः सर्वत्राभिधानलोपः " -इति शौनकोक्तिरपि प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ यान्यमरकोशटीकासु अन्यत्र च कोशानां कोशकाराणां वा नामान्युपलभ्यन्ते तान्यत्र बालप्रतिपत्त्यर्थं वर्णक्रमेण लिख्यन्ते—

अजयः १, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी २, अभिधानचिन्तामणिः । (हेमचन्द्रकृतः) ३, अभिधानमाला ४, अमरदत्तः ५, अमरमाला (अमरसिंहकृता) ६, अरुणः ७, इन्दुकोशः ८, उत्पलिनी ९, ऊष्मविवेकः १०, एकाक्षरकोशः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) ११, कलिङ्गः १२, कल्पतरुः १३, कल्पद्रुः (केशवकृतः) १४, कात्यः १५, कात्यायनः १६, कोशसारः १७, गङ्गाधरः १८, गोवर्धनकोशः १९, चन्द्रकोशः २०, चरककोशः २१, तारपालः २२, त्रिकाण्डशेषः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) २३, त्रिविक्रमः २४, दामोदरकोशः २५, दुर्गकोशः २६, देशिकोशः २७, द्विरूपकोशः २८, धनंजयः २९, धनपालः ३०, धन्वन्तरिः ३१, धरणीकोशः (धरणीदासकृतः) ३२, धर्मदासः ३३, नानार्थध्वनिमञ्जरी ३४, नानार्थरत्नमाला (भास्करकृता) ३५, नामनिधानम् ३६, नाममाला ३७, नामलिङ्गानुशासनम् (अमरसिंहकृतम्) ३८, पद्मरत्नावली ३९, पालकोशः ४०, पुद्गलकोशः ४१, भट्टमल्लः ४२, भरतमाला ४३, भागुरिकोशः ४४, भुमकोशः ४५, भोगीन्द्रकोशः ४[illegible]मङ्खकोशः ४७, महीपकोशः ४८, माधवकोशः ४९, मुकुटः ५०, मुक्तावली (श्रीधरकृता) ५१, मुनिकोशः ५२, मेदिनी ५३, यादवः ५४, रत्नकोशः ५५, रत्नमाला (दण्डाधिनाथोपनामक इरुगप्पकृता) ५६, रत्नमाला (हलायुधकृता) ५७, रन्तिदेवः ५८, रभसः ५९, राजदेवः ६०, राजमुकुटः ६१, रुद्रकोशः ६२, वररुचिः ६३, वाचस्पतिः ६४, विक्रमादित्यः ६५, विश्वकोशः ६६, विश्वप्रकाशः ६७, विश्वरूपः ६८, विश्वलोचनः ६९, वैजयन्ती ७०, वो [बो] पालितः ७१, व्याडिः ७२, शब्दरत्नावली (मथुरेशकृता) ७३, शब्दार्णवः ७४, शब्दार्थचिन्तामणिः ७५, शाश्वतः ७६, शुभाङ्कः ७७, संसारावर्तः ७८, सज्जनकोशः ७९, सर्वधरः ८०, साहसाङ्कः ८१, सुधा ८२, सुभूतिकोशः ८३, सोमनन्दिः ८४, हरकोशः ८५, हारावली (जैनपुरुषोत्तमदेवकृता) ८६,—इति ॥

झळकीकरोपनामा
भट्टवामनाचार्यशर्मा.

अथ

सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डम्.

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ॥
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ॥
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वन्दे तं परमानन्दं वामार्धेनोमया युतम् ॥ रज्जौ भुजङ्गवद्यत्र विवरीवृत्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमदमरसिंहश्चिकीर्षितस्य नामलिङ्गानुशासनस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं मङ्गलं ग्रन्थादौ शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति। यस्येति। भो धीराः अगाधस्यातिगम्भीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनघा निर्मला गुणाः क्षान्त्यादयः सन्ति सोऽक्षयः श्रिये संपत्तये अमृताय मोक्षार्थं च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते। समाहृत्येति। अन्येषां तन्त्राणि शास्त्रान्तराणि "नामलिङ्गानुशासनानि" समाहृत्य एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरबह्वर्थैः प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैः वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं साङ्गोपाङ्गं नाम्नां स्वरित्यादीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानां अनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते। मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिभाषामाह त्रिभिः श्लोकैः। प्रायश इति। अत्र प्रायशः बाहुल्येन रूपभेदेन आकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम्। यथा "लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा"। "पिनाकोऽजगवं धनुः"। तथा कुत्रचित्साहचर्याच्छब्दान्तरसांनिध्याल्लिङ्गं ज्ञेयम्। यथा। "अश्वयुगश्विनी"। "ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः"। "वियद्विष्णुपदम्"। अत्र संदिग्धानि अश्वयुग्ब्रह्मवियन्ति अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि। तथा

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ॥
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

क्वचित् तद्विशेषविधेः लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा । "भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" । "क्लीबे त्रिविष्टपम्" ॥ ३ ॥ भेदेति । अत्रास्मिन् ग्रन्थेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिङ्गानामसमानलिङ्गानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा "कुलिशं भिदुरं पविः" । न तु " कुलिशभिदुरपवयः " इति । तथा एकशेषोऽपि न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव प्रतीतेः । यथा । "नभः खं श्रावणो नभाः" । न तु "खश्रावणौ तु नभसी" इति (१) तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोऽपि भिन्नलिङ्गानां मिश्रीभावोऽपि न कृतः । साहचर्येण लिङ्गनिश्चयाभावप्रसङ्गात् । किं तु स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि । यथा । "स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः" । न तु "स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः" इति । अत्र प्रायशो रूपभेदेनेत्याद्युक्तरीत्या येषां लिङ्गं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्नलिङ्गानामपि स्थलान्तरे द्वन्द्वादयः कृताः । यथा "अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः" । "मातापितरौ पितरौ" ॥ ४ ॥ त्रिलिङ्ग्यामिति । त्रिलिङ्ग्यां लिङ्गत्रयसमाहारे त्रिष्विति पदमुक्तम् । यथा "त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः" । स्फुलिङ्गशब्दो लिङ्गत्रयेऽपि वर्तत इत्यर्थः । तथा मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोः इति पदम् । यथा "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ" । तथा निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम् । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा "व्योमयानं विमानोऽस्त्री" इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा तुशब्दः अन्तो यस्य तत्त्वन्तम् । अथशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न संबध्यते । यथा "पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती" इत्यत्र नगरीति त्वन्तं पदमिन्द्राण्या न संबध्यते किंत्वमरावत्या संबद्धम् । तथा "नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर" इत्यथादि पदं न पूर्वभाक् । किं तु भरस्य पर्यायः ॥ ५ ॥ स्वरिति । स्वः स्वर्गः नाकः । न कं सुखं अकं दुःखं तत् न विद्यते यस्मिन् । न भ्राडिति प्रकृतिभा-

१ अत्रत्यं टिप्पणं स्थलाभावादनुक्रमणिकाऽनन्तरपृष्ठे लिखितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

वाग्लोपो न। त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् इति नव नामानि स्वर्गस्य। तत्र स्वरित्यव्ययं "स्वरादिनिपातमव्ययम्" इति सूत्रात्। लिङ्गसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः। द्योदिवौ द्वे स्त्रीलिङ्गे। द्यौर्गोवदाद्यः। द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यामित्यादिरपरः। त्रिविष्टपं क्लीबे नपुंसके एव। त्रिदशालयादयः सुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः। एवमुत्तरत्रापि अर्थसाम्येन पर्यायान्तराणि स्वयमूह्यानि। स्त्रियौ क्लीबे इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः "दिवोकसः" ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतान्धसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः। बर्हिरग्निः मुखं येषाम्। क्रतुभुजः गीर्वाणाः "गीर्बाणाः" दानवारयः वृन्दारकाः दैवतानि देवताः इति षड्विंशतिर्नामानि देवानाम्। व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः। विकल्पेन दैवतशब्दः पुंसि। यथा दैवतमिदं दैवतोऽयमिति। देव एव देवता स्वार्थे तल् ॥ ९ ॥ अथ सङ्घचारिण आह। आदित्येति। "आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः। वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः" ॥ १ ॥ "आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः। महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा" ॥२॥ "साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः" ॥ आदित्या द्वादश। विश्वेदेवा दश। वसवोऽष्टौ। तुषिताः षट्त्रिंशत्। आभास्वराः चतुःषष्टिः। अनिला एकोनपञ्चाशत्। महाराजिकाः विंशत्यधिकशतद्वयम्। साध्या द्वादश। रुद्रा एकादश। एता गणदेवताः। अत्र तुषिताद्या गणा बौद्धपातञ्जलादौ द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह। विद्येति। विद्याधरा जीमूतवाहनादयः। अप्सरसो देवाङ्गनाः। यक्षाः कुबेरादयः। रक्षांसि माया-

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ॥
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥
असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ॥
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥
सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥
षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ॥
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥
स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

विनो लङ्कादिवासिनः। गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायनाः। किन्नरा अश्वादिमुखा नराकृतयः। पिशाचाः पिशिताशा भूतविशेषाः। गुह्यकाः मणिभद्रादयः। “निधिं रक्षन्ति ये रक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः”। सिद्धाः विश्वावसुप्रभृतयः। भूताः बालग्रहादयो रुद्रानुचरा वा। जातावेकवचनानि। एते देवयोनिसंज्ञका इत्यर्थः। विद्याधरोऽप्सर इत्यपि पाठः। भिन्नलिङ्गत्वादग्रेऽनभिधानादसमास इति रामाश्रम्याम् ॥ ११ ॥ असुराः “आसुराः” दैत्याः दैतेयाः दनुजाः इन्द्रारयः दानवाः शुक्रशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः इति दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः। तथा सत्यं गतं ज्ञातं यस्य। समन्तभद्रः भगवान् मारजित् लोकजित् जिनः ॥ १३ ॥ षडभिज्ञः दशबलः अद्वयवादी विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः इत्यष्टादश बुद्धस्य। शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥ शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिः गौतमः। गोतमस्य शिष्यः गौतमः। “तस्येदम्” इत्यण्। अर्कबन्धुः मायादेवीसुतः इति सप्त नामानि बुद्धावान्तरभेदस्य शाक्यमुनेः। षडभिज्ञः षट् अभितः ज्ञायमानानि यस्य। दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं परिचितज्ञानं पूर्वनिवासानुस्मृतिः आत्मज्ञानं वियद्गमनं कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति इमानि षट् ज्ञायमानानि। दश बलानि यस्य दशबलः। “दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च। उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि च” इति ॥ १५ ॥ ब्रह्मा आत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः हिरण्यगर्भः लोकेशः स्वयंभूः चतुराननः

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ॥ १७ ॥
("नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ॥
सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः" ॥ १ ॥) (१)
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ॥
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ धाता अब्जयोनिः द्रुहिणः "द्रुघणः" विरिञ्चिः "विरिञ्चः" कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः विधाता विश्वसृट् विधिः इति विंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः "नरायणः" कृष्णः वैकुण्ठः विष्टरश्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षः गोविन्दः गरुडध्वजः पीताम्बरः अच्युतः शार्ङ्गी । शृङ्गस्य विकारो धनुः यस्यास्ति सः । विष्वक्सेनः "विश्वक्सेनः" जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेन्द्रः इन्द्रावरजः चक्रपाणिः चतुर्भुजः पद्मनाभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनन्दनः शौरिः "सौरिः" श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिः अधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वम्भरः कैटभजित् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः केशावर्तविशेषः लाञ्छनं चिह्नं यस्य । उक्तं च

१ अयं श्लोकस्तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

21-27

विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥
(पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥ २२ ॥
जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ॥) (१)
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २३ ॥
बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ॥
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २५ ॥
मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २६ ॥
शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ॥
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७ ॥

हरिवंशे । श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजता । शुशुभे भगवान् कृष्णः । पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकान्तकः ॥ २२ ॥ जलशायी विश्वरूपः मुकुन्दः मुरमर्दनः । इति षट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसुदेवः । वसुदेव एव आनकदुन्दुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः प्रलम्बघ्नः बलदेवः अच्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः ॥ २४ ॥ नीलाम्बरः रौहिणेयः तालाङ्कः मुसली "मुषली" हली संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनः बलः । इति सप्तदश बलरामस्य ॥ २५ ॥ मदनः मन्मथः मारः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कन्दर्पः दर्पकः अनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २६ ॥ शम्बरारिः "सम्बरारिः" मनसिजः कुसुमेषुः अनन्यजः पुष्पधन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदनस्य नामानि ॥ २७ ॥ "अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः" ॥ १ ॥ "उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा ॥ संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः" ॥ २ ॥ ब्रह्मसूः ऋष्यकेतुः "ऋश्यकेतुः विश्वकेतुः झषकेतुः" इत्यपि पाठान्तरम् । अनिरुद्धः उषापतिः

१ अयं श्लोकस्तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

ब्रह्मसूर्झ्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २८ ॥
इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥
("भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका") ॥ (१)
शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥
कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥
(चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥ ३० ॥
"अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥
सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः" ॥ १ ॥ (२)
गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥
शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३२ ॥

इति चत्वारि प्रद्युम्नसूनोः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः हरिप्रिया ॥२८॥ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । "क्षीराब्धितनया" इत्यपि पाठः । रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः पाञ्चजन्यः । तस्य चक्रं सुदर्शननामकम् । "सुदर्शनः" ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी । कुमोदक इति श्रीविष्णोर्नाम तस्येयं कौमोदकी "तस्येदम्" इत्यण् ङीप् दुर्गसंमतोऽयमर्थः । "कौपोदकी" । तस्य खड्गः नन्दकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य चापः शार्ङ्गम् । अस्योरःस्थलाञ्छनं श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्य अश्वाश्च शैब्य–सुग्रीव–मेघपुष्प–बलाहकाश्चत्वारः । दारुकः सारथिः । मन्त्री उद्धवः । अनुजः गदः । तदुक्तम् "गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा" । एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः तार्क्ष्यः वैनतेयः खगेश्वरः नागान्तकः विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥ शंभुः ईशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः "सर्वः" ईशानः शंकरः चन्द्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः खण्डपरशुः गिरीशः गिरेः कैलासस्य ईशः ।

---

१ इदमर्धं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अयं सार्धोऽपि श्लोकस्तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ॥
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ॥
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३५ ॥
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ॥
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३६ ॥
("अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥") (१)
कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ॥
प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३७ ॥
विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

गिरीशः । गिरिर्यस्यास्ति अथवा गिरौ शेते । मृडः मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् वामदेवः महादेवः विरूपाक्षः त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञः धूर्जटिः नीललोहितः हरः "हीरः" स्मरहरः भर्गः "भर्ग्यः" त्र्यम्बकः त्रिपुरान्तकः ॥ ३५ ॥ गङ्गाधरः अन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः व्योमकेशः भवः भीमः स्थाणुः रुद्रः उमापतिः इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य । ईशितुं शीलमस्येश्वरः । ईष्टे तच्छील ईशानः ॥ ३६ ॥ अस्य शंभोः जटाजूटः कपर्दनामा अस्य धनुः अजगवम् । "अजकवम्" तदेव पिनाक इत्यपि । अस्य पारिषदाः परिषदि साधवः "पारिषद्याः" प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः "ब्रह्माण्याद्याः" मातरः । यथाहुः । "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः" इति ॥ ३७ ॥ विभूतिः भूतिः ऐश्वर्यं इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तत्तु अणिमा महिमेत्यादिभेदैरष्टविधम् ॥ ते चाष्टौ भेदा यथा "अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः

१ इदमर्धं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ॥
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३९ ॥
(आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥) (१)
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥
(शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥ ४३ ॥
"कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥") (२)
इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ॥
वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४४ ॥

प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ अणोर्भावः । महतो भावः, येन ब्रह्माण्डे न माति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादेः । प्रकामस्य भाव इच्छानभिघातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्थावरा आप्याज्ञाकारिणः । वशिनो भावः येन भूमावपि उन्मज्जननिमज्जने ।" उमा कात्यायनी गौरी काली "काला" हैमवती ईश्वरी "ईश्वरा" ॥ ३८ ॥ शिवा "शिवी" भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिका अम्बिका ॥ ३९ ॥ आर्या दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः ॥ विनायकः विघ्नराजः द्वैमातुरः गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदन्तः हेरम्बः लम्बोदरः गजाननः इत्यष्टौ गणेशस्य । कार्तिकेयः महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः अग्निभूः गुहः बाहुलेयः तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥ षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः " कौञ्चदारणः " इति सप्तदश स्कन्दस्य । शृङ्गी भृङ्गी रिटिः तुण्डी नन्दिकः नन्दिकेश्वरः इति षण्नामानि नन्दिनः। शृङ्गी भृङ्गीत्यर्धं क्षेपकमिति केचित् ॥ ४३ ॥ इन्द्रः मरुत्वान् मघवा "मघवान्"

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥
पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥
हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४८ ॥
स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ॥
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४९ ॥
ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

बिडौजाः पाकशासनः वृद्धश्रवाः शुनासीरः "द्वितालव्यः द्विदन्त्यश्च" पुरुहूतः पुरन्दरः ॥४४॥ जिष्णुः लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा "सूत्रामा" गोत्रभित् वज्री वासवः वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः बलारातिः शचीपतिः जम्भभेदी हरिहयः स्वाराट् नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ सक्रन्दनः दुश्च्यवनः तुराषाट् मेघवाहनः । आखण्डलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पञ्चत्रिंशदिन्द्रस्य । तत्र स्वाराट् जकारान्तः । तुराषाट् हान्तः । ऋभुक्षा नान्तः पथिवत् । तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४७॥ पुलोमजा शची "दन्त्यादिरपि" इन्द्राणी । इति त्रयमिन्द्रप्रियायाः । इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य सारथिर्मातलिः । तस्योपवनं नन्दनम् ॥४८॥ इन्द्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैजयन्तनामा । जयन्तः पाकशासनिः द्वे इन्द्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातङ्गः ऐरावणः अभ्रमुवल्लभः इति चत्वारि ऐरावतस्य ॥ ४९ ॥ ह्रादिनी वज्रं कुलिशं भिदुरं "भिदिरं" पविः शतकोटिः स्वरुः "सन्तोऽपि" शम्बः "सम्बः । शम्बः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसव इत्यूष्मविवेकः" दम्भोलिः अशनिः इति दशकं वज्रस्य । तत्र ह्रादिनी स्त्री वज्रमस्त्री पुन्नपुंसकलिङ्गम् । पव्यादयः पुंसि ।

व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ॥
स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥
मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ॥
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५३ ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ॥
नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ॥
हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

अशनिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥५०॥ व्योमयानं विमानः द्वे विमानस्य । तत्र विमानः पुंसि क्लीबे च । नारददेवलाद्याः सुरर्षयः एकम् । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं "पेयूषं" अमृतं सुधा त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मन्दाकिन्याः । मेरुः सुमेरुः हेमाद्रिः रत्नसानुः सुरालयः पञ्चकं कनकाचलस्य ॥ ५२ ॥ मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षः हरिचन्दनं पञ्चैते देवतरवः । तत्र हरिचन्दनं क्लीबपुंसोः ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः "सनात्कुमारः" वैधात्रः द्वे सनकादेः । स्वर्वैद्यौ अश्विनीसुतौ नासत्यौ अश्विनौ दस्रौ आश्विनेयौ इति षट् अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ यमलौ अत एव द्विवचनम् ॥५४॥ उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारम्भेत्याद्याः अप्सरसः स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते द्वे। "घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा। सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः" ॥ अत्र अप्सरसःशब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वम् । हाहाः हूहूः एवमाद्यौ येषां ते तथा दिवौकसां देवानां गन्धर्वाः गायना एकैकम्। आद्यशब्दात्तुम्बुरुविश्वावसुचित्ररथप्रभृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहौ हाहाः हाहां हाहौ हाहान् हाहा हाहाभ्यामित्यादि "हाहाःसान्तोऽपि, गन्धर्वो हाहसि प्रोक्त इति रत्नकोशात्" हूहूशब्दस्य द्वितीयैकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यम्।"हहा इत्यादिह्रस्वः हुहुरित्युभयह्रस्वश्च । गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू इति व्यासोक्तेः" ॥ ५५ ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ॥
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ॥
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥
हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥
शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥
वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥
त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

अग्निः वैश्वानरः वह्निः वीतिहोत्रः । वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादि हूयतेऽस्मिन् । धनञ्जयः कृपीटयोनिः । कृपीटस्य जलस्य योनिः, कृपीटमुदरे जले इति रत्नकोशात्, कृपीटं योनिरस्येति वा । ज्वलनः जातवेदाः तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उषर्बुधः आश्रयाशः "आशयाशः" बृहद्भानुः कृशानुः पावकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः "लादिरपि" वायुसखः शिखावान् आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा शु क्षणोति क्षणु हिंसायाम् शु इति पूजार्थमव्ययम् । हिरण्यरेताः हुतभुक् दहनः हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः "काली कराली मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वदासाख्याः सप्त वह्नेर्जिह्वाः" । दमुनाः "दमूनाः" शुक्रः चित्रभानुः विभावसुः । विभा प्रभा वसु धनं यस्य सः । शुचिः अप्पित्तं इति चतुस्त्रिंशदग्निनामानि । बर्हिः शुष्मेति संघातो विगृहीतं च नाम । 'शुक्रो वैश्वानरो बर्हिर्बर्हिःशुष्मा तनूनपात्' इति शब्दार्णवात्" । बर्हते वर्धत इति बर्हिः । "इदन्तः सान्तोऽपि" शुष्यत्यनेन शुष्मा "नान्तः अदन्तोऽपि" । और्वः "ऊर्वः बहुत्वे ऊर्वाः" । वाडवः वडवानलः अयं वाडवाग्नेः ॥ ५९ ॥ ज्वालः कीलः अर्चिः "इदन्तोऽपि" हेतिः शिखा पञ्चकं वह्नेरर्चिषि । तत्र ज्वालकीलौ स्त्रीपुंसयोः । आर्चिः स्त्रीनपुंसकयोः । हेतिशिखे स्त्रियाम् । स्फुलिङ्गः अग्निकणः द्वे अग्नेः कणिकायां त्रिषु लिङ्गत्रये । संतापः संज्वरः द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् कृतान्तः

("उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ॥
क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १॥") (१)
धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥
कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ६१ ॥
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ॥
राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ६२ ॥
रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥
यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥
प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥
श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥
पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ॥
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ॥
(प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥ (२)

यमुनाभ्राता शमनः यमराट् यमः ॥६१॥ कालः दण्डधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य देवः पितृपतित्वात् । वैवस्वतः अन्तकः इति चतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः कौणपः "कोणपः" क्रव्यात् । क्रव्यं मांसं अत्ति इति क्रव्यात् । क्रव्यादः अस्रपः अस्रं रक्तं पिबति "अश्रपः" आशरः आ शृणाति हिनस्तीत्याशरः "आशिरः" ॥ ६२ ॥ रात्रिंचरः रात्रिचरः कुर्बुरः "कर्बरः" निकषात्मजः यातुधानः "जातुधानः" पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पञ्चदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी नपुंसके ॥६३॥ प्रचेताः वरुणः "वरणः" पाशी यादसांपतिः । षष्ठ्या अलुक् । अप्पतिः पञ्चकं वरुणस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति सञ्चरति श्वभुक्षमिति निपातनात् सप्तम्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥ पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । गन्धवहः । गन्धवाहः अनिलः आशुगः समीरः मारुतः मरुत् जगत्प्राणः "जगत् प्राण इति पदद्वयमपि" समीरणः ॥६५॥ नभस्वान् वातः "वातिः" पवनः पवमानः प्रभञ्जनः विंशतिर्नामानि वायोः ।

---

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्धं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

66-71

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥
शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥
जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ॥ ६८ ॥
सतते ऽनारताश्रान्तसंततताविरतानिशम् ॥
नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥
तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ॥ ७० ॥
क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥
कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

प्रकम्पनः महावातः द्वयं महावायोः । स एव सवृष्टिकः झञ्झावात इत्युच्यते॥६६॥ प्राणः अपानः समानः उदानः व्यानः इमे पञ्च शरीरस्था वायुभेदाः । तथा चोक्तम् । 'हृदि प्राणो गुदे ऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः' इति ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषणादिनिमेषाश्च तद्व्यापाराः क्रमादमी' इत्यपि ॥ एकैकम् । रंहः तरः रयः स्यदः ॥६७॥ जवः पञ्चकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं चपलं तूर्णम् अविलम्बितम् आशु एकादश त्वरितस्य । "[रंह आदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अत एव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति । वस्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहःप्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपरा इति]" ॥ ६८ ॥ सततं अनारतं अश्रान्तं संततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अजस्रं इति नवकं नित्यस्य । "सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इति भेदः" अतिशयः भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भरं तीव्रं एकान्तं नितान्तं गाढं बाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥७०॥ शीघ्रादि शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढशब्दपर्यन्तं क्लीबे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्वे द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयम् । यथा शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति । एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्वगामि द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्गं तदेवास्येत्यर्थः ॥ यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो वृषः शीघ्रं गमनम् । भरातिशययोः सत्वगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वम् । "क्वचित् भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः" । कुबेरः त्र्यम्बकसखः यक्षराट् गुह्यके [illegible]ः ॥७१॥ मनुष्यधर्मा

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥
किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥
यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥
अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥
कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥
स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥ ७४ ॥
निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ (१)

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ॥
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥
(विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २ ॥
"तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्" ॥) (२)

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

मनुष्यस्येव धर्म आचारः श्मश्रुलोमादिर्यस्य । धनदः राजराजः धनाधिपः किन्नरेशः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः एकपिङ्गः ऐलविलः "ऐडविलः ऐडविडः" श्रीदः पुण्यजनेश्वरः सप्तदश कुबेरस्य । अस्येति प्रत्येकं संबध्यते । अस्य कुबेरस्योद्यानं चैत्ररथम् । अस्य पुत्रो नलकूबरः ॥७३॥ अस्य स्थानं कैलासः । अस्य पूर्नगरं अलका । अस्य विमानं पुष्पकं "पुष्पकः" इत्येकैकम् । किन्नरः किंपुरुषः तुरङ्गवदनः मयुः चत्वारि किन्नरमात्रस्य ॥ ७४ ॥ निधिः शेवधिः द्वे सामान्यनिधेः । ना पुंलिङ्गः । काकाक्षिवदुभयत्रास्य संबन्धः। पद्मः शङ्खः इत्यादयो निधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । "महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥" एकैकम् ॥ इति स्वर्गवर्गः ॥१॥ द्यौः द्यौः अभ्रं व्योम पुष्करं अम्बरं नभः अन्तरिक्षं "अन्तरीक्षं" गगनं अनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियत् विष्णुपदं आकाशं विहायः विहायसः नाकः द्युः इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्र द्योदिवौ स्त्रीलिङ्गे ॥

---

१ महापद्मश्चेति टीकास्थं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽत्रैवास्ति॥ १ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति

1! 5

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥
उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥
("अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥
प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥ १ ॥") (१)
इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥
("रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥
बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥") (२)
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥
करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ॥
क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

आकाशविहायसी क्लीबपुंसोः । विहायसनाकौ पुंसि । द्युरव्ययं अलिङ्गमित्यर्थः । शेषं क्लीबे ॥ इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥ दिशः ककुभः काष्ठाः आशाः हरितः पञ्चकं दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण प्राच्यवाचीप्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वा दिक् प्राची । दक्षिणा दिगवाची (अपाची) । पश्चिमा दिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरा दिक् सोदीची एकम् । दिश्यमित्येकं दिग्भवे । 'दिगादिभ्य' इति यत्प्रत्ययः, तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गम् । यथा दिश्यो हस्ती । दिश्या हस्तिनीत्यादि । इन्द्रादयो ऽष्टौ क्रमात्पूर्वादीनां दिशां पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत इत्यष्टौ क्रमाद्दिग्गजाः पूर्वादिदिशां धारका गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभ्रमुः कपिला पिङ्गला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती "शुभदन्ती" अङ्गना (अञ्जना) अञ्जनावती एता अष्टौ करिण्यः क्रमाद्दिग्गजानां स्त्रिय इत्यर्थः । एकैकम् । अपदिशं विदिक् इति द्वयं दिशोर्मध्ये दिग्द्वयमध्यभागे । तत्राऽपदिशं क्लीबाव्ययं नपुंसकं अव्ययं चेत्यर्थः । विदिक्

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥
स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥
शम्पाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥
तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः ॥
इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥ १० ॥
वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥
धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

स्त्रियाम्। यान्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः" इत्यमरमालायाम् ॥५॥ अभ्यन्तरं अन्तरालं द्वे अन्तरवकाशस्य। चक्रवालं मण्डलं द्वे मण्डलस्य। अभ्रं मेघः वारिवाहः स्तनयित्नुः बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः तडित्वान् वारिदः अम्बुभृत् घनः जीमूतः मुदिरः। "मुदिरः कामुकाभ्रयोः" इति विश्वमेदिन्यौ। जलमुक् धूमयोनिः इति पञ्चदश मेघस्य ॥ ७ ॥ कादम्बिनी मेघमाला द्वे मेघवृन्दस्य। अभ्रियमित्येकं मेघभवे तत्त्रिषु। यथा अभ्रिया आपः। अभ्रिय आसारः। अभ्रियं जलम्। स्तनितं गर्जितं रसितं आदिशब्दात् ध्वनितादि त्रयं मेघनिर्घोषे ॥ ८ ॥ शम्पा शतह्रदा ह्रादिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामनी। सुदाम्नाऽद्रिणा एकदिक्। अथवा सुदाम्नि मेघे वा भवा। अण् प्रत्ययः। "सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः" इत्युक्तत्वात्। "सौदामिनी" विद्युत् चञ्चला चपला दशकं विद्युल्लतायाः। चपलापि चेति पाठः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः वज्रनिर्घोषः "वज्रनिष्पेषः" द्वयमशनिनिर्घोषस्य। मेघज्योतिः इरंमदः द्वे मेघज्योतिषः "वीज इति प्रसिद्धस्य"। इन्द्रायुधं शक्रधनुः ऋजुरोहितम्। ऋजु च तत् रोहितं च इति त्रीणि मेघप्रतिफलिता रविरश्मयो धनुराकारेण भान्ति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः वर्षं द्वयं मेघवर्षणस्य। अवग्राहः अवग्रहः। "अवे ग्रहो०" इति वा घञ्। पक्षे अप्। द्वयं

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ॥
अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्द्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥
कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्ध समेंऽशके ॥
चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥
कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥
सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

तद्विघाते वर्षनिरोधे । धारासंपातः आसारः द्वयं मेघधाराणां निरन्तरपतनस्य । शीकर इत्येकं अम्बुकणानाम् । दन्त्यादिरप्ययम् ॥ ११ ॥ वर्षोपलः करका द्वे यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपलवत्पतति तस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघच्छन्ने दिने । रात्रेरप्युपलक्षणम् । अन्तर्धा व्यवधा अन्तर्द्धिः अपवारणम् ॥ १२ ॥ अपिधानं तिरोधानं पिधानं आच्छादनं अष्टकमाच्छादनस्य । तत्र अन्तर्धाव्यवधे स्त्रियाम् । अन्तर्द्धिः पुंसि । हिमांशुः चन्द्रमाः चन्द्रः इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः ओषधीशः निशापतिः अब्जः जैवातृकः । जीवयतीति अन्तर्भावितण्यर्थः । आतृकन् प्रत्ययः । सोमः "सोमा" ग्लौः मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः शशधरः नक्षत्रेशः क्षपाकरः इति विंशति नामानि चन्द्रस्य । चन्द्रमण्डलस्य षोडशो भागः कलासंज्ञः । एकम् । बिम्बः मण्डलं द्वे बिम्बस्य ॥ १५ ॥ भित्तादिचतुष्कं शकलस्य । तत्र भित्तं नपुंसकम् । शकलखण्डे क्लीबपुंसोः । अर्धः पुंस्येव । यथा कम्बलस्यार्धः खण्ड इत्यर्थः । वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा अर्धा शाटी अर्धः पटः अर्धं वस्त्रम् । अर्धमित्येकं समे विभागे तन्नपुंसकमेव । चन्द्रिका कौमुदी जोत्स्ना त्रयं चन्द्रप्रभायाम् । प्रसादः प्रसन्नता द्वयं नैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलङ्कः अङ्कः लाञ्छनं चिह्नं लक्ष्म लक्षणं षट्कं चिह्नस्य । सुषमेत्येकं परमायाः शोभायाः । शोभा कान्तिः

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥
प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥
शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः ॥
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ॥
मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥
नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥
दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥
राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ॥
समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

द्युतिः छविः चत्वारि शोभामात्रस्य । शोभा कान्तिरित्यत्राभिख्या कान्तिरित्यपि पाठः ॥ १७ ॥ अवश्यायः नीहारः तुषारः तुहिनं हिमं प्रालेयं मिहिका (महिका) सप्तकं हिमस्य । हिमानी हिमसंहतिः द्वे महतो हिमस्य । एवमुक्तलिङ्गा अवश्यायादयः ॥ १८ ॥ नपुंसकलिङ्गः शीतशब्दश्च गुणे स्पर्शविशेषे एव नतु गुणिनि । सुषीमः (सुषिमः सुशीमः) शिशिरः जडः तुषारः शीतलः शीतः हिमः एते सप्त तद्वदर्थाः तद्वान् शीतगुणवानर्थो येषां ते तथा ते चान्यलिङ्गकाः विशेष्यनिघ्नाः । तुषारहिमशीतशब्दा निरूढलक्षणया गुणिन्यपि वर्तन्त इत्युभयत्र पठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः । औत्तानपादिः द्वे उत्तानपादपुत्रस्य । अगस्त्यः कुम्भसंभवः मैत्रावरुणिः । "मैत्रावरुणः" । "और्वशेयागस्त्यमैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः" इति नामनिधानात् । त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरित्यपि । "अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः" इति शब्दार्णवः । अस्यागस्त्यस्य सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा एकम् ॥ २० ॥ नक्षत्रं ऋक्षं भं तारा तारका उडु इति षट्कं नक्षत्रमात्रस्य । उडु स्त्रीनपुंसकयोः । अपिशब्दात्तारकापि तथा । "नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च" इति शाश्वतः । अश्विनीत्यादितारा अश्विन्यादिसप्तविंशतिर्नक्षत्राणि दाक्षायणीसंज्ञकानि । एकम् । अश्वयुक् अश्विनी द्वे अश्विन्याः ॥ २१ ॥ राधा विशाखा द्वे विशाखायाः । पुष्यः सिध्यः तिष्यः त्रयं पुष्ये । श्रविष्ठा धनिष्ठा द्वे धनिष्ठायाः । श्रविष्ठया समा श्रविष्ठा तुल्येत्यर्थः । प्रोष्ठपदाः भाद्रपदाः द्वयं पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु । पूर्वे

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥
इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥
बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥
जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥
अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥
रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ॥
तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥
सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ॥
राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

प्रोष्ठपदे द्वे उत्तरे च द्वे एवं चतुःसंख्याकत्वाद्बहुवचनम् । स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः स्युः ॥ २२ ॥ मृगशीर्षं "शीर्षे" इत्यपि पाठः । मृगशिरः आग्रहायणी त्रयं मृगशीर्षस्य । तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे याः पञ्च तारा निवसन्ति ता इल्वलाः (इन्वकाः) एकम् ॥ २३ ॥ बृहस्पतिः सुराचार्यः गीष्पतिः धिषणः गुरुः जीवः आङ्गिरसः वाचस्पतिः चित्रशिखण्डिजः नवकं बृहस्पतेः । चित्रशिखण्डी अङ्गिराः तज्जः ॥ २४ ॥ शुक्रः दैत्यगुरुः काव्यः उशना भार्गवः कविः षट्कं शुक्रस्य । उशनेति सान्तम् "ऋदुशन" इत्यनङ् । अङ्गारकः कुजः भौमः लोहिताङ्गः महीसुतः पञ्चकं मङ्गलस्य ॥ २५ ॥ रौहिणेयः बुधः सौम्यः त्रयं बुधस्य । सौरिः "शौरिरपि" "सौरः" शनैश्चरः द्वे शनेः । तमः राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयः विधुंतुदः पञ्च राहोः । तमः सान्तं क्लीबे पुंसि च क्वचित् । अदन्तः । "स्वर्भानुस्तु तमो राहुः" इति पुंस्काण्डे रत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात् ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखण्डिसंज्ञाः एकम् । मुखशब्दात्पुलहपुलस्त्यादयः सप्तर्षयः । ते यथा । "मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः" ॥ राशीनामुदयो लग्नमित्युच्यते । एकम् । मेषवृषादयो राशयः स्युः एकम् । आदिना मिथुनकर्कटकादयः । "मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ" ॥ २७ ॥ सूरः (शूरः) सूर्यः अर्यमा आदित्यः द्वादशात्मा दिवाकरः

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥
भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥
("पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छायानाथस्तमिस्रहा ॥
कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥ १ ॥
प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ॥
इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः" ॥ २ ॥)(१)
माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥
सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥
परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

भास्करः अहस्करः ब्रध्नः प्रभाकरः विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् विवस्वान् सप्ताश्वः हरिदश्वः उष्णरश्मिः विकर्तनः अर्कः मार्तण्डः (मार्ताण्डः) मिहिरः (महिरः) अरुणः पूषा ॥ २९ ॥ द्युमणिः तरणिः मित्रः चित्रभानुः विरोचनः विभावसुः ग्रहपतिः त्विषांपतिः अहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुः हंसः सहस्रांशुः तपनः (तापनः) सविता रविः इति सप्तत्रिंशत्सूर्यस्य। "चण्डांशुरपि। चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। माठरः पिङ्गलः दण्डः इति चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः परितः पार्श्वे विद्यमानाः। यत उक्तं सौरतन्त्रे। "शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दण्डाख्यो दण्डनायकः। वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामभागतः॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया" इति। एकैकम् ॥३१॥ सूरसूतः अरुणः अनूरुः काश्यपिः गरुडाग्रजः पञ्चकं अरुणस्य। परिवेषः तालव्यान्तोऽपि। "वेष्टने परिवेशः स्याद्भानोः सविधमण्डल" इति रभसे। परिधिः उपसूर्यकं मण्डलं चत्वारि परिवेषस्य सूर्यमभितः कदाचिद्दृश्यमानस्य कुण्डला-

१ इदं पद्यद्वयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

32-35. 1.

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ॥
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥
स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥
प्रतिपद्द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

कारतेजोविशेषस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । "मण्डलं परिवेषश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्" इति भागुरिः ॥ ३२ ॥ किरणः उस्रः मयूखः अंशुः गभस्तिः घृणिः । जिघर्ति इति घृणिः । "घृ क्षरणदीप्त्योः" "घृ सेचने" वा । रश्मिः [घृष्णिः वृष्णिः पृश्निः] भानुः करः मरीचिः दीधितिः एकादश किरणस्य । मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । "द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुस्रः करः पदम्" इति शब्दार्णवः । "मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्" इति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम् । स्त्रियामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा रुक् रुचिः त्विड् भा भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभामात्रस्य । तत्र दीप्त्यन्तानि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सान्ते क्लीबे । द्विवचनं तु रोचिषी शोचिषी । भाः सान्तः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं सूर्यप्रभायाः । प्रभामात्रस्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं चतुष्टयमीषदुष्णे । इदं धर्ममात्रे रूपभेदात्क्लीबे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः । तिग्मं तीक्ष्णं खरं त्रयमत्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मे क्लीबं । धर्मिणि त्रिषु । मृगतृष्णा मरीचिका द्वयं मृगजलस्य । मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणाः जलाकारेण भान्ति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥ कालः । "कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः" इति कोशान्तरे । अन्यार्थेऽपि कालशब्दः । दिष्टः अनेहा समयः चत्वारि कालस्य । अनेहा सान्तः । "ऋदुशन" इत्यनङ् । पक्षतिः पक्षस्य मूलम् । "पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ" इति । प्रतिपत् इमे द्वे प्रथमतिथेः । तदाद्याः प्रतिपदाद्यास्तिथय इत्युच्यन्ते एकम् ।

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ॥
प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
("व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते" ॥) (१)
प्रभातं च दिनान्ते तु सायं सन्ध्या पितृप्रसूः ॥
प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ॥
आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

तिथिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः । "सकलो निशि पूर्णिमातिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः" इति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अहः दिवसः वासरः पञ्चकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीबपुंसोः । प्रत्यूषः अहर्मुखं कल्यं (काल्यं) उषः (ऊषः उषा) "उषा प्रभातं गोसर्गः" इति त्रिकाण्डशेषः । प्रत्युषः (प्रत्यूषः) "उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रस्वां च योषिति" प्रभातं षट्कं प्रभातस्य । तत्राद्यः प्रत्यूषोऽदन्तः पुंसि क्लीबे च । "प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसौ" इति मेदिनी । कल्यं तालव्यान्तम् ॥२॥ दिनान्तः सायं "सायः" सन्ध्या "सन्धा"। "सन्ध्या पितृप्रसूः सन्धा" इति शब्दार्णवः। सम्यक् ध्यायन्त्यस्यामिति सन्ध्या । पितृप्रसूः चत्वारि दिनान्ते। तत्र सायमित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । "सायः काण्डे दिनान्ते च" इति मेदिन्यादिषु साय इत्युक्तत्वात्सायमिति मान्ताव्ययस्याव्ययवर्गे वक्ष्यमाणत्वादत्र सायोऽदन्तः पुंस्येव । प्राह्णादयः समाहृताः त्रिसन्ध्यं ज्ञेयम् । "आबन्तो वेति पाक्षिकी क्लीबता। पक्षे त्रिसन्ध्यी" एकम् । तत्र प्राह्णः पूर्वाह्णः। शर्वरी (शार्वरी) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः (रात्री) "रात्री रात्रिस्तमस्विनी" इति शब्दर्णवः। त्रियामा क्षणदा क्षणमुत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति। क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी (रजनिरपि) यामिनी तमी "तमा तमिः" द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमिस्रा एकम् । या चन्द्रिकया चन्द्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्यौत्स्नी एकम् ।"ज्यौत्स्नी ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्यौत्स्ना चन्द्रमसः प्रभा" इति शाश्वतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तायां

---

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

5-9

गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ॥
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥
अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ॥
उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

रात्रौ पक्षिणीति नामैकम् । पक्षाविव पक्षौ पूर्वोत्तरदिवसौ यस्याः सा पक्षिणी । "पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशा" इति स्मरणात् ॥५॥ बह्व्यो निशाः गणरात्रं स्यात् । एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः रजनीमुखं द्वे रात्रेः पूर्वभागस्य । अर्धरात्रः निशीथ इति द्वे रात्रिमध्यसमयस्य । यामः प्रहरः द्वे अहोरात्राष्टमांशस्य ॥६॥ प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरं स सन्धिः पर्वेत्यन्वयः। यदाह रुद्रः । "दर्शप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि । पर्व क्लीबे विजानीयाद्विषुवत्प्रभृतिष्वपि" इति॥ पर्वसन्धिरिति चतुरक्षरं वा एकम् । द्वे अमापूर्णिमे पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वयं पक्षान्ततिथ्योः । द्वित्वाद्द्विवचनम् । नतु नित्यम् । पौर्णमासी पूर्णिमा । द्वे शुक्लपक्षान्त्यतिथौ ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने चन्द्रे सति अनुमतिरित्युच्यते एकम् । सैव पूर्णिमा पूर्णे निशाकरे सति राका एकम् । या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्योत्तरा सा राकेति श्रुतिः । अमावास्या अमावस्या । "अमावस्यदन्यतरस्याम्" । पा० । अमा सह वसतः अस्यां चन्द्रार्कौ । अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । "अमावसी अमावासी अमामासी अमामसी । अप्यमावस्यमावासी चामामास्यप्यमामसी" इति शब्दार्णवः । नामैकदेशे नामग्रहणादमापि । दर्शः सूर्येन्दुसंगमः चत्वारि कृष्णपक्षान्त्यतिथेः ॥ ८ ॥ सा अमावास्या दृष्टेन्दुश्चेद्दृष्ट इन्दुर्यस्यां सा सिनीवाली एकम् । सैव नष्टेन्दुकला नष्टा इन्दुकला यस्यां सा कुहूः "कुहुः" एकम् । या पूर्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति श्रुतिः । अयमर्थः । चतुर्दश्या अन्तिमप्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रहरात्मकश्चन्द्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः । तत्राद्यप्रहरद्वये चन्द्रस्य सूक्ष्मता । अन्तिमप्रहरद्वये कृत्स्नक्षयः । अतोऽमावास्याया आद्यप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः । अन्त्यप्रहरद्वयं कुहूसंज्ञम् । मध्यमप्रहरपञ्चकं

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ॥
एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥
तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥
पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥
अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

दर्शसंज्ञमिति । राहुणा चन्द्रे सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य ग्रासस्योपरागः ग्रह इति नामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपप्लवः उपरक्तः इति द्वे राहुग्रस्तस्येन्दोः सूर्यस्य वा । अग्न्युत्पातः उपाहितः इति द्वे वह्निकृतोपसर्गस्य । ग्रहणे सति कदाचिदाग्नेयमण्डलादुत्पन्नो भवति तस्येत्येके । धूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे । एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेन पुष्पवन्तावित्युक्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ज्ञेयौ एकम् । एकयोक्त्येति वचनात्पुष्पवन्त इति पुष्पवानिति वा सूर्यः चन्द्रो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्येकयोक्त्या द्यावापृथिव्यौ उच्येते । पुष्पवन्तशब्दो मतुबन्तोऽकारान्तश्च । "धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पन्दकालः । "अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः" इत्युक्तम् । अष्टादश निमेषा मिलित्वा एका काष्ठा भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वा एकः क्षणः । ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्लीबपुंसोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एकोऽहोरात्रः । अह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः । अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार इति विग्रहः साधुः । अन्यथा अजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्द्वन्द्व एवाज्विधानात् । तेऽहोरात्राः पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः शुक्लः कृष्णश्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः कृष्णस्त्वपरः । यतः शुक्लादिक्रमेण प्रायशो मासप्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षावेको मासः । चान्द्रेण मानेनेदमुक्तम् ॥ १२ ॥ मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ ऋतुरेकः स च हेमन्तादिसंज्ञः । माघादीत्यपि पाठः । माघाद्युपक्रमस्तु अयनारम्भवशाज्ज्ञेयः । तैरृतुभिस्त्रिभिरेकमयनम् । तद्द्विधा सूर्यगतिभेदात् । अर्कस्योदग्गतिः उत्तरायणम् अयते गच्छति अर्कः अनेन । अय गतौ ल्युट्, "पूर्वपदात्संज्ञायामग"

13-17.

समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥
("पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ॥
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥ १ ॥") (१)
मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥
पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने ॥
स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥
वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥
आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥
स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥
स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥
बाहुलोर्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ॥

इति णत्वम्। दक्षिणा गतिस्तु दक्षिणायनम्। एवं द्वे अयने एको वत्सरः ॥ १३ ॥ विषुवत् विषुवं "विषुपं विषुणः विषुवः"। "विषुवान्समरात्रिवासरः" इति पुंस्काण्डे बोपालितः। द्वयं समं रात्रिंदिवं यस्मिंस्तस्मिन्काले तुलासंक्रान्तौ मेषसंक्रान्तौ च दिनरात्री समे भवतः तस्य कालस्येत्यर्थः। रात्रिंदिवशब्दः "अचतुरविचतुर" इत्यादिना साधुः। पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी ज्ञेया सा पौषी यस्मिन्मासे वर्तते स नाम्ना पौषः मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र स माघः स आद्यो येषां ते। अपरे पौषादन्ये एकादश मासा एवमुक्तरीत्या ज्ञेयाः । एकैकम्। मार्गशीर्षः सहाः मार्गः आग्रहायणिकः चत्वारि मार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः तैषः सहस्यः त्रीणि पौषस्य। तपाः माघः द्वे माघस्य। फाल्गुनः तपस्यः फाल्गुनिकः त्रयम्। चैत्रः चैत्रिकः मधुः त्रयम् ॥ १५ ॥ वैशाखः माधवः राधः त्रीणि। ज्येष्ठः शुक्रः द्वे। शुचिः आषाढः द्वे। श्रावणः नभाः सान्तः। श्रावणिकः त्रीणि ॥ १६ ॥ नभस्यः प्रौष्ठपदः भाद्रः भाद्रपदः चत्वारि। आश्विनः इषः आश्वयुजः त्रीणि। कार्तिकः ॥ १७ ॥ बाहुलः ऊर्जः कार्तिकिकः चत्वारि। ऋतुभेदानाह। हेमन्त इत्येक ऋतुः। शिशिर इत्यपरः। स च पुंनपुंसकलिङ्गः एकैकम्। वसन्तः पुष्प-

---

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽस्ति ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः ॥ १८ ॥
निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥
स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥
षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥
मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

समयः सुरभिः त्रीणि वसन्तस्य । ग्रीष्मः उष्मकः (ऊष्मकः) ॥१८॥ निदाघः नितरां दह्यन्तेऽत्र । "दह भस्मीकरणे" । "हलश्च" इति घञ् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । उष्णोपगमः उष्णः ऊष्मागमः "उष्मागमः" तपः इति सप्तकं ग्रीष्मस्य । तपोऽकारान्तः पुंसि । प्रावृट् वर्षणं वृट् प्रकृष्टा वृट् यत्र "वृषु सेचने" "नहिवृति" इति दीर्घः । वर्षाः द्वे वर्षर्तोः । तत्र प्रावृट्शब्दः षान्तः स्त्रियाम् । वर्षाशब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूम्नि नित्यं बहुवचनान्त इत्यर्थः । शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलिङ्गो दकारान्तः ॥१९॥ अमी हेमन्तादयः षडपि ऋतवः ऋतुसंज्ञकाः । ऋतुशब्दः पुंल्लिङ्गः । ते च हेमन्तादयः मार्गशीर्षादिमासानां षड्भिर्युग्मैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । "आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुर्मतः" इति । संवत्सरः वत्सरः अब्दः हायनः शरत् समाः षट्कं वर्षस्य । तत्र हायनः अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । समां समां विजायते इत्येकत्वेऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासेन एकः पैत्रोऽहोरात्रः । तत्र कृष्णाष्टम्या उत्तरार्धे दिनारम्भः शुक्लाष्टम्या उत्तरार्धे रात्र्यारम्भः । तथा मानुषेण वर्षेण दैवतः देवानामहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः । मानुषाणां यत्कृतादि युगचतुष्टयं तद्दैवं युगं ज्ञेयम् । एवं दैवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मोऽहोरात्रः । अयमर्थः—उक्तानां देवताहोरात्राणां षष्ट्यधिकशतत्रयेण दिव्यं वर्षम् । दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षसहस्रैर्मानुषचतुर्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं तत्तु भूतानां स्थितिकालस्तावत्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं तौ कल्पाविति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥ दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरम् । मनूनां स्वायंभुवचाक्षुषादीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा । तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिनं भवति एकम् ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥
अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥
कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥
स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥
मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ॥
श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥
शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्तः पञ्च प्रलयस्य ॥ २२ ॥ पङ्कं पाप्मा पापं किल्बिषं कल्मषं कलुषं वृजिनं एनः अघं अंहः "अन्धः" दुरितं दुष्कृतं द्वादश पापस्य । तत्र पङ्कं क्लीबपुंसोः । पाप्मा नकारान्तःपुंसि । शेषं क्लीबे ॥२३॥ धर्मं पुण्यं श्रेयः सुकृतं वृषः पञ्चकं सुकृतस्य । तत्र धर्मःक्लीबपुंसोः। वृषः पुंसि । मुत् प्रीतिः प्रमदः हर्षः प्रमोदः आमोदः संमदः ॥२४॥ आनन्दथुः "टुनदि समृद्धौ" "द्वितोऽथुच्" । आनन्दः शर्म शातं "दन्त्यादिर्वा" सुखं द्वादश हर्षस्य । तत्र प्रीति-साहचर्यान्मुदपि स्त्रियां दकारान्तः। श्वःश्रेयसम्। श्वः आगामि श्रेयो यत्र। "श्वसो वसीयःश्रेयसः" इत्यच् । शिवम् । शिवं च मोक्षे क्षेमे च महादेवे सुखे जले । "शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ बालके हरे" इति विश्वः। भद्रं (भन्द्रं) "भन्द्रं भद्रं शिवं तथा" इति त्रिकाण्डशेषः। कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥२५॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेमं शस्तं द्वादश कल्याणमात्रस्य। तत्र क्षेमं शस्तं च पुन्नपुंसकयोः । श्वःश्रेयसमिति चतुरक्षरम् । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वःश्रेयःशिव-भद्रादयः शस्तान्ताः द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा पापा स्त्री । पापः पुमान् । पापं कुलमित्यादि ॥ २६ ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डं "प्रकाण्डः" पुंस्यपि । "प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशाखान्तरे तरोः । शस्तः" इति मेदिनी । "अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः" इति रभसः । उद्धः तल्लजः अमूनि पञ्च प्रशस्तवाचकानि । एते तु पञ्च नित्यं द्रव्ये एव लिङ्गा-

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥
हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥
विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥
(जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥) (१)
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥
॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

न्तरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्वलिङ्गं न जहति। "प्रशंसावचनैश्च" इति कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवत् नित्यसमासः। यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका। प्रशस्ता गौर्गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम्। ब्राह्मणोद्धः। कुमारीतल्लजः। अयः एत्यनेन सुखम्। "इण् गतौ" घप्रत्ययः। शुभावहो विधिः शुभोत्पादकं दैवं सोऽय उच्यते अयोऽकारान्तः१एकम् ॥२७॥ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं नियतिः। नियम्यतेऽनया क्तिन्। "नियतिर्नियमे दैवे" इति विश्वः। विधिः। षट्कं प्राक्तनकर्मणः। नियतिः स्त्री। विधिः पुंसि। हेतुः कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य। हेतुः पुंसि। यदादिकारणं तन्निदानं एकमुपादानकारणस्य ॥२८॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति। "ज्ञा अवबोधने" "आतो नुप" इति कः। "आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि" ॥ १ ॥ पुरुषः त्रयं शरीराधिदैवतस्य। प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः। यः कालिको विशेषः कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादिरवस्थोच्यते एकम्। सत्त्वं रजः तमः एते गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम्। रजस्तमसी सान्ते ॥ २९ ॥ जनुः जननं जन्म जनिः उत्पत्तिः उद्भवः षट्कं जन्मनः। जनुः सान्तम्। जनिः स्त्री। प्राणी चेतनः जन्मी जन्तुः जन्युः शरीरी षट्कं प्राणिनः ॥३०॥ जातिरित्यादि पद्यं केचिदत्र पठन्ति इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूल एवैतत्पद्यं दृश्यते। जातिः जातं सामान्यं त्रयं घटत्वादिजातेः। व्यक्तिः व्यज्यतेऽनया व्यक्तिः। "अञ्जू व्यक्त्यादौ"

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥
("अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ॥") (१)
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥
("विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ॥") (२)
अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

क्तिन् । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं स्वान्तं हृत् मानसं मनः सप्तकं चित्तस्य । हृत् दकारान्तः ॥३१॥ इति कालवर्गः ॥४॥ बुद्धिः मनीषा मनस ईषा । ईष गत्यादिषु, शकन्ध्वादिः । धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी शेः मोहस्तं मुष्णाति । "मुष स्तेये" । श्रीङो विच् । "मूलविभुज" इति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धिः चित् संवित् प्रतिपत् ज्ञप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तान्तः । संवित् प्रतिपत् च दान्तः ॥१॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स संकल्पः एकम् । अवधानादि त्रयं समाधानस्य । चित्ता भोगः मनस्कारः द्वे मनसः सुखादौ तत्परतायाः । चर्चा संख्या विचारणा त्रयं प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥ विमर्शादित्रयं पूर्वानुभूताविस्मरणस्य । अध्याहारः तर्कः ऊहः त्रयं तर्कस्य । अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः । विचिकित्सा विपूर्वात् कितेः सन्नन्तादकारः । संशयः संदेहः द्वापरः द्वौ परौ प्रकारौ यस्य पृषोदरादित्वादात्वम् । चत्वारि संशयज्ञानस्य । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः । निर्णयः निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥३॥ मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता द्वे परलोकाभाववादिज्ञानस्य । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य तस्य भावो नास्तिकता । व्यापादः द्रोहचिन्तनम् द्वे परद्रोहचिन्तनस्य । सिद्धान्तः राद्धान्तः द्वे सिद्धान्तस्य । सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्य स सिद्धान्तः । भ्रान्तिः मिथ्यामतिः भ्रमः त्रयमयथार्थज्ञानस्य । स्थाणौ पुरुषोऽयमिति ज्ञानं भ्रान्तिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वायमित्य-

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥
मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ॥
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥
कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

नेककोटिकं ज्ञानं संशयः । स्थाणौ स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥ संवित् आगूः प्रतिज्ञानं नियमः आश्रवः संश्रव अङ्गीकारः अभ्युपगमः प्रतिश्रवः समाधिः दशकं अङ्गीकारस्य । तत्र संवित् आगूश्च स्त्रियाम् । आगूर्वधूवत् । आग्वौ आग्व इत्यादि । पक्षे धूर्वत् आगुरौ आगुर इत्यादि ॥ ५ ॥ मोक्षविषये या धीर्बुद्धिः तत् ज्ञानं एकम् । मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानम् । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति वा । "विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने" इति हैमः । एकम् । मुक्तिः जन्ममरणाभ्यां मोचनं "मुच्लृ मोक्षणे" क्तिन् । "मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः" इति हैमः । कैवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अतिशयेन प्रशस्यं ईयसुनि "प्रशस्यस्य" इति श्रादेशः । निःश्रेयसम् । "अचतुर" इति निपातनादच् । अमृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अष्टकं मोक्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहंमतिः । अहं प्रधाना मतिः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अहंकारार्थकम् । त्रयमज्ञानस्य । रूपं शब्दः गन्धः रसः स्पर्शः एते पञ्च विषया इति गोचरा इति इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इन्द्रियं इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयि नान्तम् । पायूपस्थादि कर्मेन्द्रियमुच्यते । आदिना वागादि । तद्यथा । "पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्येतींद्रियसंग्रहः । उत्सर्ग आनन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया" इति । मनोनेत्रादि धीन्द्रियमुच्यते । आदिना श्रोत्रादि । " मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वया सह ॥ नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते " एकम् ॥ ८ ॥ रसभेदानाह । तुवरः "दीर्घादिरपि कुवरोऽपि" कषायः द्वे तुवरस्य प्राकृतभाषया तुरट इति ख्यातस्य । मधुराद्याः पृथक् पृथक् ज्ञेया । एवं तुव-

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ॥
तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ॥
आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ॥
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत् ॥
शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

राद्याः षडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हरीतक्यादौ प्रसिद्धः । मधुरो जलादौ प्रसिद्धः । लवणः सैन्धवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौ प्रसिद्धः । एवं तिक्तो निम्बादौ । अम्लस्तिन्तिड्यादौ "अम्ल" । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः । कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । तद्वत्सु रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । "तुवरकषायौ नपुंसकावपि अस्त्रीत्युक्तत्वात्" ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गन्धे परिमल इत्येकम् । विमर्दग्रहणेन जातिपत्रादेर्निरासः । योऽतिनिर्हारी अत्यन्तसमाकर्षी स गन्ध आमोद उच्यते । "कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा" इति शब्दार्णवः । एकम् । इतः परं आगुणाद्गुणाः शुक्लादय इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिङ्गत्वं अभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निर्हारी द्वे दूरनिपातिनो गन्धद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यं मनो निर्हारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगन्धः सुगन्धिः चत्वारि शोभनगन्धयुक्तस्य । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः । आमोदी मुखवासनः इति द्वे यन्मुखं वासयति तस्य ताम्बूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगन्धिः दुर्गन्धः द्वे अनिष्टगन्धयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टः गन्धो यस्य सः । यदामगन्धि तद्विस्रं एकं अपक्वमांसादिगन्धस्य । आमोऽपक्वमलस्तस्येव गन्धो यस्य तत् । "उपमानाच्च" इतीत् । शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्येतः पाण्डरः ॥ १२ ॥ अवदातः सितः गौरः अवलक्षः "वलक्षोऽपि" "वष्टिभागुरिः" इत्यनेनाल्लोपपक्षे । धवलः अर्जुनः हरिणः पाण्डुरः । "नगपांसुपाण्डुभ्यश्च" इति रः । पाण्डुः षोडश नामानि शुक्लस्य । तत्रार्जुनान्तानि त्रयोदश नामानि शुक्लस्य । हरिणादीनि त्रीणि पीत-

अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः ॥
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥
अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ॥
कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

मिश्रशुक्लस्येति विभागः साधुः । शब्दार्णवे तु "श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । वलक्षस्तु सितः शावः कदलीकुसुमोपमः" ॥ "अर्जुनस्तु सितः कृष्णलेशवान् कुमुदच्छविः । पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः" इत्युक्तम् । "हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ" इति हैमः । ईषत्पाण्डुः धूसरः । "धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् बकुलच्छविः" इति शब्दार्णवः । द्वे ईषद्धवलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः असितः श्यामः कालः श्यामलः मेचकः । "मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः" इति शब्दार्णवः । सप्तकं नील्यादिगतवर्णस्य । पीतः गौरः हरिद्राभः त्रयं पीतस्य । पालाशः "पलाशोऽपि" हरितः हरित् त्रयं शिरीषादिपत्रगतवर्णस्य । हरित्तान्तः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः रक्तः त्रयं रक्तस्य । यः कोकनदच्छविः रक्तोत्पलाभः स शोण इत्येकम् । योऽव्यक्तराग ईषद्रक्तः सोऽरुणः । "अरुणः कृष्णलोहितः" इत्यमरमाला एकम् । यः श्वेतमिश्रो रक्तः स पाटल इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूसरारुणवर्णस्य । कपिर्मर्कटः तद्वद्वर्णोऽस्त्यस्य कपिशः । धूम्रः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य । कडारः कपिलः पिङ्गः पिशङ्गः कद्रुः पिङ्गलः षट्कं पिङ्गलवर्णस्य । अयमत्यन्तगौरबालकस्य केशेषु प्रसिद्धः। "पिङ्गा गोरोचना पाण्डुः" इति कात्यः । शब्दार्णवे तु "सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत् । अयं तद्रक्तपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः । हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वासितावेशात्पिङ्गो दीपशिखादिषु । पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्गखण्डवत्" इत्युक्तम् ॥ १६ ॥ चित्रं किर्मीरः "कर्मीरः" कल्माषः शबलः एतः कर्बुरः षट्कं कर्बुरस्य विचित्रवर्णस्येत्यर्थः । शुक्लादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि । चित्रं तु रूप-

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ॥
गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ॥
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥
अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः
तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥
श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

भेदान्नपुंसकम् । यथास्य पटस्य शुक्लं रूपम् । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गाः अभिधेयलिङ्गाः । "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्" इति गुणिनि वर्तमानत्वम् । तत्प्रत्याख्याने "गुणगुणिनोरभेदान्निर्वाहः" इति महाभाष्ये । यथा शुक्ला शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" इति ङीष्वा तकारस्य नकारश्च । यथा श्येनी श्येता । रोहिणी रोहिता । लोहिनी लोहितेत्यादि ॥१७॥ इति धीवर्गः ॥५॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयम् । "ब्राह्मोऽजातौ" इति टिलोपः ङीप् । भारती भाषा गीः गिरापि । "ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा" इति शब्दार्णवः। "गीर्भणितिर्गिरा" इति त्रिकाण्डशेषः। तत्र गिरा वाणीति पाठः । वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषितं वचनं वचः त्रयोदश नामानि वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यन्तानि वचनाधिष्ठात्र्या देवताया अपि । व्याहारादीनि त्वधिष्ठेयस्यैव । गीः रेफान्तः ॥ १ ॥ अपभ्रष्टः शब्दः गावीगोणीत्यादिः अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते एकम् । शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् । यथा ओतप्रोततन्तूनां वाचकः पट इति । तिङ्सुबन्तचयः तिङन्तसुबन्तपदसमूहो वाक्यम् । वचेर्ण्यत् "वचोऽशब्दसंज्ञायाम्" इति कुत्वम् । तिङन्तचयो यथा पचति भवति पाको भवतीत्यर्थः। सुबन्तचयो यथा। "प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्" कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्लदण्डेन । अत्रान्वितत्वं आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयम् ॥ २ ॥ श्रुतिः वेदः आम्नायः त्रयी चत्वारि वेदस्य । अत्र लिङ्गसंकरो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् त्रय्या व्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिः वैदिको विधिर्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदमू-

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥
शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोंकारप्रणवौ समौ ॥
इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥
आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥
आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥ (१)
प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका प्रहेलिका ॥

लत्वात्स्मृत्युक्तोऽपि विधिर्धर्म एव। यदाह गौतमः। "श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः" इति। केचित्तु लिङ्गसंकरो मा भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः। "विधानमृग्यजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः" ॥ त्रयीशब्दे विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते। ऋक् ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया। "ऋच् स्तुतौ" संपदादित्वात् क्विप्। साम यजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी ज्ञेया। तत्र ऋक् शब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥३॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणमित्यादि वेदस्याङ्गं ज्ञेयम्। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः॥ छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते" ॥ प्रसङ्गादिदमप्युच्यते। वेदानामष्टौ विकृतयः। "जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः" ॥ षट् शास्त्राण्याह। "गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः। व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव हि" ॥ चतुर्दश विद्याः। "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश" ॥ कल्पः कल्पसूत्रम्। ओंकारः प्रणवः द्वे। इतिहासः इतिहेति पारंपर्योपदेशेऽव्ययं तदास्तेऽस्मिन्। "आस उपवेशने" अधिकरणे घञ्। पुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः। उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयः स्वरा उच्यन्ते एकम् ॥ "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः" ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकं तर्कविद्यायां गौतमादिप्रणीतायाम्। दंडनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते। अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम्। आख्यायिका उपलब्धार्था द्वयं अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य वासवदत्तादेः। यत्पञ्चलक्षणं तत्पुराणमुच्यते। "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्" ॥५॥ प्रबन्धस्य वाक्यविस्तरस्य या कल्पना रचना सा कथा एकं नाटकरामायणादेः। प्रवह्लिका "प्रब-

१ सर्गश्चेति टीकास्थं पद्यं तालपत्रपुस्तके मूल एवास्ति ॥

6-9

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥
समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥
वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥
हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥
विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥
उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

ह्रिका" प्रहेलिका द्वयं यथापरैः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य। यथा। "पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहमिति" । यदुक्तम् । "व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यत्र बाह्यार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति" । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता धर्मबोधार्थं रचिता संहिता सा स्मृतिः । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरित्यर्थोऽपि । स्मरतेः क्तिन् एकम् । समाहृतिः संग्रहः । "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः" द्वयं संग्रहग्रन्थस्य ॥६॥ या समासार्था पूरणीयार्था कविशक्तिपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव पठ्यमानार्था वा सा समस्या। "यथा शतचन्द्रं नभस्तलम्"। तत्पूरणं यथा । "दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा। दृष्टं चाणूरमल्लेन" इति। समस्या त्वसमासार्थेति पाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः। किं वदन्ती "किंवदन्तिः" जनश्रुतिः जनेभ्यः श्रूयते । कर्मणि क्तिन्। द्वे चतुरक्षरे नामनी लोकप्रवादस्य। वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तान्तः उदन्तः चत्वारि यथास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आह्वा अभिधानं नामधेयम्। भागरूपेति नामशब्दात् धेयप्रत्ययः । नाम षट्कं नाम्नः । हूतिः आकारणा आह्वानं त्रयं आह्वानस्य । या बहुभिः कृता हूतिः सा संहूतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वादः विवादः व्यवहारः । "वि नानाऽर्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहारः प्रकीर्तितः" इति कात्यायनः । द्वे ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः वाङ्मुखं वाचोमुखमिव मुखमुपक्रमः द्वे वचनारंभस्य । उपोद्घातः उदाहारः द्वे प्रकृतसिद्ध्यर्थचिंतनस्य । तदुक्तम् । "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते" इति । उपोद्घातादि द्वे वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येतिवा । शपनं शपथः द्वयम् ॥ ९ ॥ प्रश्नः अनुयोगः पृच्छा त्रयं प्रश्नस्य । प्रतिवाक्यं उत्तरं

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ॥
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥
अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥
यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ॥
काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ॥
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

द्वे प्रतिवचनस्य। मिथ्याभियोगः अभ्याख्यानं द्वे "शतं मे धारयसि" इत्याद्यसत्याक्षेपस्य। मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥ अभिशापः द्वे सुरापानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य। अनुरागजः गुणानुरागोत्थः शब्दः प्रणाद इत्युच्यते एकम्। यशः कीर्तिः। "कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च" इति हैमः। समज्ञा "समज्या समाज्ञा चेति पाठान्तरम्" त्रयं कीर्तेः। स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः नुतिः चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥ द्विवारं त्रिवारं चोक्तं आम्रेडितमुच्यते। यथा "सर्पः सर्प इति" एकम्। उच्चैर्घुष्टं घोषणा द्वे उच्चैर्घोषस्य। शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकारः सा काकुः एकम् ॥ १२ ॥ अवर्णः "वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धोऽवर्णः" आक्षेपः निर्वादः। परीवादः "परिवादः" अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निन्दा गर्हणं दश निन्दायाः। अपवादवदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्वं ज्ञापितम्। उपक्रोशान्ता अवर्णादयः पुंसीति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं परुषो निष्ठुरभाषणं परुष एव पारुष्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। अतिवादः द्वे निष्ठुरभाषणस्य। अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं "चौरोऽसि त्वां घातयिष्यामि" इत्यादि तद्भर्त्सनमुच्यते एकम्। कस्यांचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः यः सनिन्दः निन्दायुक्त उपालम्भस्तत्र परिभाषणमित्येकम्। उपालम्भो द्वेधा। गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च। आद्यो यथा। महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम्। द्वितीयस्तु बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदमिति। तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम्

14-18

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥
स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥
अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥
विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ॥
("चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥
अस्त्रीचाटुचटुश्लाघा प्रेम्णामिथ्याविकत्थनम् ॥१॥")(१)
संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥
रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ॥
अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्षारणेत्येकम् । आक्षारणमिति क्लीबमपि । आभाषणं आलापः द्वे अन्योन्यसंबोधनपूर्वकभाषणस्य । यदनर्थकं वचः स प्रलापः इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः मुहुर्भाषा द्वे बहुशो भाषणस्य । विलापः परिदेवनं द्वे रोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्रलापः विरोधोक्तिः द्वे अन्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथः परस्परं उक्तिप्रत्युक्तियुक्तं यद्भाषणं स संलापः । आलापस्तु एकेनापि क्रियते ॥ १६ ॥ सुप्रलापः सुवचनं द्वे सुभाषितस्य । अपलापः निह्नवः द्वे गोपनकारिवचनस्य । यथा तन्मिथ्येति प्रतिवादिनि निह्नवः । चोद्यादित्रयमद्भुतप्रश्नस्य । शापादित्रयं शापवचनस्य । चाद्विति त्रयं प्रेम्णा मिथ्याभाषणस्य । संदेशवाक् वाचिकं द्वे दूतादिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य । उत्तरे अतः परं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः रुशत्यादयः सम्यगन्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ॥ १७ ॥ यथा रुशन् शब्दः रुशद्वचनम् । या अकल्याणी वाक् सा रुशती एकं तान्तम् । या शुभात्मिका वाक् सा कल्या "काल्यापि" एकं तालव्यान्तम् । यदतिशयेन मधुरं तत्सान्त्वं एकम् । संगतं हृदयंगमं द्वे संबद्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्ठुरं परुषं द्वे कर्कशवचनस्य । ग्राम्यं अश्लीलं द्वे शिथिलवचसः । अश्रीकारकभण्डादिवचस इत्यर्थः । यत्प्रियं सत्यं वचनं तत्र सूनृतमित्येकम् । तदुक्तं रभसे । "सूनृतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वचस्यपि । यत्पर-

---

१ इदं पद्यं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं प्रिये ॥
सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ॥
अम्बूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ॥
("सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् ॥
श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ॥ १ ॥") (१)
अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥
सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥

स्परेण पराहतं "माता मे वन्ध्येतिवत्" पूर्वापरविरुद्धं तत्र संकुलं क्लिष्टमिति नाम-द्वयम्। "यथा पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः"॥१९॥ यत् लुप्तवर्णपदं असंपूर्णोच्चारितं वचस्तद् ग्रस्तमित्येकम्। "ग्रस्तं ग्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते" इत्युक्तम्। यत्त्वरितोदितं तन्निरस्तं एकम्। सनिष्ठीवं लालायुक्तं तदम्बूकृतमुच्यते। अम्बू इति च्व्यन्तम्। सनिष्ठेवमपि एकम्। यदनर्थकं अर्थशून्यं तदबद्धं स्यात् एकम्। अवध्यमपि। "अवध्यमवधार्हे स्यादनर्थकवचस्यपि" इति दर्शनात्॥२०॥ अनक्षरं न प्रशस्ताक्षराणि यस्मिन्। अक्षराणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकं तच्च वचनानर्हम् अवाच्यं द्वे वक्तुमनर्हस्य वचसः। मृषार्थकं अत्यन्ताभूतार्थकं तत् आहतं ज्ञेयम्। यथा। "एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः। मृगतृष्णांभसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः" इति। एकम्। सोल्लुण्ठनादि द्वे सोपहासवचनस्य। भणितादि द्वे रतिसमयकूजितस्य। मणितमित्यपि पाठः। श्राव्यादि पञ्च स्पष्टवचनस्य। म्लिष्टम्। क्षुब्धस्वान्तेति निपातनादिडभावः। अविस्पष्टम्। अत्र म्लिष्टमित्योष्ठ्यादिपाठः एव दृश्यते। "म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि" इति मेदिनी। द्वे अव्यक्तवचनस्य। यदनृतं वचः। यथा सत्यपि धने नास्ति धनमिति तद्वितथमित्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ सत्यम्। "सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति" इति रभसः। तथ्यं ऋतं सम्यक् चत्वारि सत्यस्य। सम्यक् चकारान्तः। पूर्वं वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तर इति वचनवृत्तित्वेन सत्यादीनां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम्। यथा सत्यः शब्दः सत्या वाक् सत्यं वचनमिति। इदानीं वक्तृवृत्तित्वेन एषां त्रिलिङ्गत्वमाह अमूनीति।

---

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

22-25. 1.

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥
स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥
आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥
स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥
निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ॥ २४ ॥
वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ॥
कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥
स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २५ ॥

॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ॥
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

तद्वति सत्यवति त्रिषु । यथा सत्या स्त्री सत्यः पुमान् सत्यं कुलमिति । शब्दः निनादः निनदः ध्वनिः ध्वानः रवः स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः निर्घोषः निर्ह्रादः नादः निस्वानः निस्वनः आरवः आरावः संरावः विरावः सप्तदश शब्दमात्रस्य । वस्त्रपर्णानां स्वनिते शब्दे मर्मर इत्येकम् । "मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि" इति मेदिनी ॥२३॥ भूषणानां नूपुरादीनां स्वनिते शिञ्जितमित्येकम् । "तालव्यादि" । निक्वाणः निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनं पञ्च वीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रक्वाणः प्रक्वण इत्यादयस्ते वीणाया एव क्वणिते नान्यत्र । आदिशब्दादुपक्वणादयः । कोलाहलः कलकलः द्वे बहुभिः कृतस्य स्पष्टशब्दस्य । तिरश्चां पक्षिणां रुतं शब्दः वाशितं एकम् । तालव्यमध्योऽयम् । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वानः द्वे प्रतिशब्दस्य । गीतं गानं द्वे गायनस्य ॥२५॥ इति शब्दादिवर्गः॥६॥ स्वरभेदानाह । निषादः । "निषादःस्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे" इति विश्वः । ऋषभः गान्धारः षड्जः । "नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्जः स जायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः" । मध्यमः धैवतः पञ्चमः इत्यमी तन्त्रीभ्यः कण्ठेभ्यश्चोत्थिताः सप्त स्वरा ज्ञेयाः एकैकम् । तत्र निषादं नदन्ति गजाः । ऋषभं गावः । गान्धारं अजादयः । षड्जं मयूराः ।

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥
कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
("नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥१॥") (१)
समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ॥
विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ॥
वंश्यादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

मध्यमं क्रौञ्चाः । धैवतमश्वाः। पञ्चमं कोकिलाः। तदुक्तं नारदेन। "षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ तु गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः" इति ॥२॥ सूक्ष्मे कले काकलीत्येकं स्त्रीलिङ्गम् । ईषत् कलः काकली। "ईषदर्थे च" इति कोः कादेशः। गौरादिः। "काकलिरपि" कलेरिन्। "साधूदितं काकलिभिः कुलीनैः" इति प्रयोगः। मधुरः श्रुतिसुखः । स चासौ अस्फुटोऽव्यक्ताक्षरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम्। गम्भीरे ध्वनौ मन्द्र इत्येकम् । अत्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु ॥ २ ॥ यः समन्वितलयः सम्यगन्वितोऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स एकताल उच्यते। "एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः" एकम् । वीणा वल्लकी विपञ्ची त्रयं वीणायाः । सा वीणा तु सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी । "सुप्यजातौ" इति णिनिः । परिवदत्यवश्यम् ॥ ३ ॥ यद्वीणादिकं वाद्यं तत्ततमुच्यते । आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिन्नर्यादि । हेमचन्द्रकोशेऽपि । "शिवस्य वीणा नालम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी । नारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती । विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती" इत्यादि । यन्मुरजादिकं मृदङ्गादिकं आदिना पटहादि । आनह्यते मुखे चर्मणा बध्यते तदानद्धमुच्यते । वंश्यादिकं "वंशी वेणुस्तेन वंश्यादिकमित्येव (२)।" आदिना शङ्खादि । तत्सुषिरं ज्ञेयम् ॥ सुषिरशब्दो दन्त्यादिः । प्राचीनास्तु तालव्यादिरपीत्याहुः । यत्कांस्यमयतालादिकं आदिना घण्टाझल्लर्यादि तद्घनं ज्ञेयं एकैकम् ॥ ४ ॥

---

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अतएव 'वंशीरवः'—इति 'वंशीकलेन कडिस्लेन'–इति च प्रयोगः । वंशादिकमिति पाठस्तु रामाश्रमीसम्मतः ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥
मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥
स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ॥
आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥
वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ॥
कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ॥

इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं च नाम यस्य तत् । यदाह भरतः "ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम्" इति । मृदङ्गाः मुरजाः "मुरात् वेष्टनाज्जाताः" द्वे मृदङ्गस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अङ्क्यः आलिङ्ग्यः ऊर्ध्वकः । "निर्वे-कारमपि" एते त्रयः मृदङ्गस्य भेदाः । अङ्क एव निधाय वादनादङ्क्यः । आलिङ्ग्य वादनादालिङ्ग्यः । ऊर्ध्वीकृतेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । किंच । "हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छसमानः परिकीर्तितः" इति ॥ ५ ॥ यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः । स एव ढक्केत्युच्यते । द्वे ढक्कायाः । भेरी "भेरिः" दुन्दुभिः । दुन्दुं इति शब्देन भाति । द्वे दुन्दुभेः । "भेर्यामानकदुन्दुभी" इत्यपि पाठः । आनकः पटहः द्वे पटहस्य । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । "पटहो ना समारम्भे आनके पुन्नपुंसकम्" इति मेदिनी । वीणादि वाद्यते येन तद्धनुराकृति काष्ठं कोण उच्यते । "कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्त्रे च लगुडेऽपि च" इति मेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दण्डः प्रवालः एकम् । ककुभः प्रसेवकः द्वे वीणादण्डादधो दारुमयं भाण्डं शब्दगाम्भीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये । अस्या वीणायाः कायः तन्त्रीर-हितो दण्डादिसमुदायः कोलम्बक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणाप्रान्ते तन्त्र्यो निबध्यन्ते तत् निबन्धनं उपनाह इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्य-विशेषा ज्ञेयाः । तत्र डमरुः कापालिकादीनां वाद्यम् । स एव विपुलो मड्डुः । डिण्डिमः दंवडी इति प्रसिद्धः । झर्झरः झांगड इति प्रसिद्धः । मर्दलो मृदङ्गस-दृशो वाद्यभेदः । पणवोऽप्येकः । अन्ये च हुडुकगोमुखादयः सन्ति । नर्तकी

मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥
तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥
तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ॥
स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ॥
जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

लासिका । "वाच्यलिङ्गत्वात् नर्तको लासकः समाविति पुंस्त्वनिर्देशे कर्तव्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ङीप्टापोर्विवेकार्थः" द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥ करचरणादिभिर्यद्विलम्बितं नृत्यादिकं तत्तत्त्वमित्युच्यते एकम् । यत् द्रुतं शीघ्रं नृत्यादिकं तत् ओघ इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलम्बितं नापि द्रुतं तद्घनमित्युच्यते एकम् । कालक्रिययोर्मानं नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते एकम् । गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥ ताण्डवं तण्डुना प्रोक्तम् । अण् "ओर्गुणः" । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं "नृत्तं" नर्तनं षट्कं नृत्यस्य । तत्र ताण्डवं क्लीबपुंसोः । नृत्यगीतवाद्यमितीदं त्रयं मिलित्वा तौर्यत्रिकमिति नाट्यमिति चोच्यते । "तूर्यं मुरजादि तत्र भवं तौर्यम् । तौर्योपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः" द्वे ॥ १० ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषः तत्र भ्रकुंसः भ्रुकुंसः भ्रूकुंसः भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे । अधिकारोऽयम् । प्रागङ्गहारात् । अज्जुकादिसंज्ञायाः नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । या गणिका सा अज्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुत्त इत्युच्यते "आवृत्तोऽपि" एकम् । यो विद्वान्स भाव इत्युच्यते । भावयतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः । एकम् । जनकस्तु आवुक इत्युच्यते । एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारकः द्वयम् ॥ १२ ॥ राजा । भट्टारकः देवः द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ॥
देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ॥
अम्बा माताऽथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ॥
हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

भर्तृदारिका एकम् । कृतोऽभिषेको यस्यास्तस्यां राज्ञ्यां देवीत्येकम् । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनीत्येकम् । "भट्टिनी द्विजभार्यायां नाट्योक्त्यां राजयोषिति" इति रभसः । अत्र विशेषः शब्दार्णवे । "गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः । भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्यृषिभिः स च । वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञाऽसौ देवीत्यन्या तु भोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गोस्वामिनीति सा" इति ॥ १३ ॥ अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमित्येकम् । राज्ञः शालः राष्ट्रिय उच्यते एकम् । अम्बा माता द्वे नाट्योक्तावित्यधिकारस्य प्रायिकत्वादम्बादीनामन्यत्रापि प्रयोगो ज्ञेयः । बाला वासूरिति द्वे कुमार्याः । आर्यः । " कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः" इति वसिष्ठः । मारिषः मर्षणात्सहनान्मारिषः । हिंसानिवारकत्वाद्वा । " मार्षकः " । "आर्ये मारिषमार्षकौ" इति शब्दार्णवः । द्वे आर्यस्य ॥ १४ ॥ या ज्येष्ठा भगिनी सा अत्तिका । अत्ता माता सैव । " अन्तिका " । "अत्तिका चान्तिका तथा" इति द्विरूपकोशः एकम् । निष्ठा निर्वहणं द्वे " मुखप्रतिमुखे गर्भावमर्शनिर्वहणाख्याः " पञ्च नाटके सन्धयः तत्र पञ्चमस्य सन्धेः । प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । " निर्वहणं तु स्त्री संहारश्च समापने" इति शब्दार्णवः । समे इति समानार्थे । न तु समानलिङ्गे शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । नीचां प्रत्याह्वाने हण्डे इत्येकम् । चेटीं प्रति आह्वाने हञ्जे इत्येकम् । सखीं प्रत्याह्वाने हला । हलधातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाशब्दष्टाबन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् । "बाला वासूः सखी हला" इति त्रिकाण्डे बोपालितात् । अमूनि त्रीण्यव्ययानि ॥ १५ ॥ "अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरे

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ॥
निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥
शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥
बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥
उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ॥
कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥
हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥
विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

नयनं" अङ्गहारः "अङ्गुल्यादिविन्यासः" अङ्गविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य। व्यञ्जकः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य। अङ्गेन निर्वृत्ते निष्पन्ने कर्मणि आङ्गिकम्। "भ्रूविक्षेपादि"। सत्त्वेन अन्तःकरणेन निर्वृत्ते सात्त्विकम्। "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः" इत्यनेन आङ्गिकसात्त्विकशब्दौ ठगन्तौ। तद्यथा "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गणाः"। इमे द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रसाः अष्टावेवोक्तास्तानाह। शृङ्गारः। "शृङ्गारो गजमण्डने। सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे" इति हैमः। वीरः करुणः अद्भुतः हास्यः भयानकः बीभत्सः रौद्रः एतेऽष्टौ रसा ज्ञेयाः। रस्यन्ते इति रसाः। "रस आस्वादने"। चशब्दाच्छान्तोऽपि नवमः। वात्सल्यं दशमः। शृङ्गारः शुचिः उज्ज्वलः त्रयं शृङ्गारस्य ॥ १७ ॥ उत्साहवर्द्धनः। उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा नन्द्यादिः। वीरः द्वे वीरस्य। कारुण्यं करुणा घृणा। "घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्" इति हैमः। कृपा दया अनुकम्पा अनुक्रोशः सप्तकं करुणस्य। हसः ॥ १८ ॥ हासः हास्यं त्रयं हासस्य। बीभत्सं विकृतम्। "वैकृतोऽपि"। "विकृतोऽप्याग्रहायण्यामग्रहायणम्" इति शब्दार्णवः। द्वे बीभत्सस्य। इदं द्वयं रसे पुंसि तद्वति त्रिषु। विस्मयः अद्भुतम्। इदमव्ययम्। आश्चर्यं चित्रं चत्वारि अद्भुतस्य। भैरवम् ॥ १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मम्। "भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरः" इति हैमः। घोरं भीमं भयानकं भयंकरं प्रतिभयं नवकं भयानकस्य। रौद्रं उग्रं द्वे रौद्रस्य। अमी अद्भुतादय उग्रान्ताश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि। शृङ्गारवीरेत्या-

भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥
चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ॥
विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥
गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥
("दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ॥") (१)
अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्षणम् ॥
मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जासाऽपत्रपाऽन्यतः ॥ २३ ॥
क्षान्तिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ॥

दिश्लोके पुंस्त्वदर्शनात् । अभिन्नलिङ्गानामेव द्वन्द्वप्रतिज्ञानात् । तद्वति तु त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ॥ २० ॥ रसानुक्त्वा तदनुगुणत्वेनोच्चावचान् भावानभिधत्ते । दरः । "दरः स्याद्भयगर्तयोः" इति । त्रासः भीतिः भीः साध्वसं भयम् । "भिया" । "स्यादर्तनमृतीया च गर्हा चाथ भयं भिया" इति शब्दार्णवः ।" षट्कं भयस्य । मानसः मनःसंबन्धिविकारः भाव उच्यते एकम् । "भावयति करोति रसानिति भावः ।" यो भावबोधकः चित्तविकारस्य प्रकाशकः कटाक्षादिः सोऽनुभाव इत्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ गर्वः अभिमानः अहंकारः त्रयं गर्वस्य । अहमिति करणमहंकारः । चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचिन्तनेनौन्नत्यं मान उच्यते एकम् । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् । दर्पादि षट्कं मदस्य । अनादरः परिभवः परीभावः । उपसर्गेति घञि बहुलं दीर्घः । तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढा अवमानना अवज्ञा अवहेलनं असूक्षणं (असूर्क्षणमित्यपि) नवकमनादरस्य । मन्दाक्षं ह्रीः त्रपा व्रीडा लज्जा पञ्च लज्जायाः । घञि व्रीडोऽपि । "गण्डूषगर्जञ्जुजजागरहारकीलज्वालाङ्घटारभसवर्तकगर्द्धशङ्काः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठबाणकरकाश्च समावयाश्च" इति स्त्रीपुल्लिङ्गकथने रभसः । सा लज्जाऽन्यतः परस्मात् चेदपत्रपा एकम् ॥ २३ ॥ क्षान्तिः तितिक्षा । तिजेः क्षमायां सन् अप्रत्ययः टाप् । द्वे पराभ्युदयसहनस्य । परस्य विषये परकीयधने स्पृहाऽभिध्या । परस्य विषयस्पृहेत्यपि पाठः । तत्र परस्य विषयविषयिणीच्छेत्यर्थः एकम् । अभिचारेण ध्यानं अभिध्या । अक्षान्तिः ईर्ष्या

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ॥
पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ॥
शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ॥
इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ॥
उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ॥

द्वे पराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपि दोषारोपः असूया । कण्ड्वादियगन्तादकारः । एकम् ॥ २४ ॥ वैरं विरोधः विद्वेषः त्रयं वैरस्य । मन्युः शोकः शुक् त्रयं शोकस्य । शुक् चान्ता । पश्चात्तापः अनुतापः विप्रतीसारः त्रयं पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥ कोपः क्रोधः अमर्षः रोषः प्रतिघः रुट् क्रुध् सप्तकं क्रोधस्य । तत्र रुट् षान्ता स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे । रुट्क्रुधौ टाबन्तावपि । "क्रोधो भामः क्रुधा रुषा" इति शब्दार्णवः ॥ शुचौ शुद्धे चरिते आचरणे शीलं एकम् । उन्मादः चित्तविभ्रमः द्वे चेतसोऽनवस्थितेः ॥२६॥ प्रेमा प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः पञ्च प्रेम्णः । तत्र प्रेमा ना पुमान् स्नेहश्च । लिङ्गस्योक्तत्वात् संकरो न दोषाय । प्रेम क्लीबे । दोहदं इच्छा काङ्क्षा स्पृहा ईहा तृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥ कामः अभिलाषः तर्षः द्वादश स्पृहायाः । तत्र दोहदं गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदम् । तृट् षान्ता । स तर्षो महांश्चेल्लालसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । उपाधिः धर्मचिन्ता द्वे धर्मचिन्तनस्य । तत्रोपाधिः पुंसि । आधिः मानसी व्यथा द्वे मनःपीडायाः । आधिरुच्यते पुंसि ॥ २८ ॥ चिन्ता स्मृतिः आध्यानं त्रयं स्मरणस्य । उत्कण्ठा उत्कलिका द्वे उत्कण्ठायाः । "चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्या तूभयोरपि" इति शब्दार्णवः । उत्साहः अध्यवसायः द्वे उत्साहस्य । येन कृत्वा असाध्यसाधनेऽप्युद्यतो भवति । स

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ॥
कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥
स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥

उत्साहोऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । "अतिशयशक्तिर्वीर्या" इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वम् एकम् ॥ २९ ॥ कपटः व्याजः दम्भः उपधिः छद्म कैतवम् । कितवस्य कर्म । युवादित्वादण् । "कैतवं द्यूतदम्भयोः" इति हैमः । कुसृतिः निकृतिः शाठ्यं नव शाठ्यस्य । "शठ कैतवे" । कपटः पुन्नपुंसकयोः । प्रमादः अनवधानता द्वे कर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं कौतुकं कुतुकं कुतूहलं चत्वारि कौतुकस्य । विलासः विब्वोकः विभ्रमः ललितम् ॥ ३१ ॥ हेला लीला अमी स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः शृङ्गाररससमुद्भूताः क्रियाश्चेष्टाः षडमी हावा उच्यन्ते एकैकम् । तत्र रामा-नयनवदनभ्रूप्रभृतीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स विलासः । गर्वाभिमा-नसंभूतो विकारोऽनादरात्मको विब्वोकः । वाग्वस्त्रभूषणादीनां स्थान-विपर्यासो विभ्रमः । सकलाङ्गसमीचीनविन्यासो ललितम् । अवगण-नापूर्वकमभिनयप्रदर्शनं हेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । तत्र रामादिलीलान्तस्य मूलं त्वेवम् । "विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु । विब्वोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः । अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । स्याद्भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् । प्रौढेच्छा सुरते हेलेति वा । प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः" । इतिशब्दात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । "लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं विब्वोको ललितं तथा । विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः" इति नाटकरत्नकोशः । विच्छित्तिः । मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः । किलकिंचितम् । हर्षा-दुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिंचितम् । मोट्टायितम् । मोट्टायितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गं विजृम्भणम् । कुट्टमितम् । दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टमितं

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२॥
व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥
घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥
अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥
स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥३४॥
मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥
क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

मतम् । विहृतम् । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विहृतं दर्शितेङ्गितम् ।" द्रवः केलिः परीहासः । "परिहासः" । "उपसर्गस्य घञि" इति बहुलं दीर्घः । क्रीडा लीला "लीलेत्यत्र खेलेति केचित्" नामषट्कं क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंसि । भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वाभावात् ॥ ३२ ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थमर्थान्तरानुष्ठानं व्याजः । घञ् । अजेर्वीभावो न । तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । लक्षमपि । "लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्" इत्युक्तम् । व्याख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोरिति मूर्द्धन्यान्ते रभसः । क्रीडा खेला कूर्दनं त्रयं बाललीलायाः । घर्मः निदाघः नितरां दह्यतेऽनेनेति । स्वेदः त्रयं स्वेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता द्वे परिस्पन्दनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्था आकारगुप्तिः द्वे शोकादिजनितमुखग्लान्यादेः आकारगोपनस्य । संवेगः संभ्रमः द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । सोत्प्रासः साभिप्रायो हासः । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षपणेन वा सहित इति वा । आच्छुरितकमुच्यते एकं "परमस्यामर्षजनकसशब्दहासस्य ।" स हासो मनाक् ईषत् चेत्स्मितमुच्यते । " ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अवेक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत् " ॥ ३४ ॥ स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि विहसितं स्यात् । " आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः" ॥ एकम् । रोमाञ्चः रोमहर्षणम् । पुलककण्ठकरोमविक्रियारोमोद्गमाश्चात्रैव । द्वे रोमोद्गमस्य । क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं त्रीणि रुदितस्य । जृम्भः जृम्भणं द्वे जृम्भिकायाः । जांभई इति ख्यातायाः । तत्र जृम्भस्त्रिषु ॥ ३५ ॥ विप्रलम्भः विसंवादः द्वे वञ्चनायुक्तभाषणस्य । अङ्गीकृतासंपादनस्येति वा । रिङ्गणं " रिङ्खणं " स्खलनं द्वे स्वधर्मादेश्चलनस्य ।

विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ॥
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ॥
अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्ष्णि संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥
कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ॥
नागलोकोऽथ कुहरं सुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ॥

बालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये । राङ्गणे इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः पञ्चकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तन्द्री "तन्द्रिः तन्द्रा" प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अन्ते च यदालस्यं तस्य । अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा । भ्रकुटिः भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः । भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यम् । पृषोदरादित्वादकारे भृकुटीत्यपि । त्रयं क्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रकुंसवत् त्रैरूप्यम् । असौम्येऽक्ष्णि सरोषे चक्षुषि अदृष्टिरित्येकम् । असौम्ये असुन्दरे वा विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टिरित्यर्थः । संसिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पञ्च स्वभावस्य । इमे इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । वेपथुः कम्पः द्वे कम्पस्य । क्षणः । "क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः" इति हैमः । उद्धर्षः महः उद्धवः उत्सवः पञ्च उत्सवस्य । महोऽदन्तः ॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥ अधोभुवनं अधश्च तद्भुवनं च । पातालं बलिसद्म रसातलं नागलोकः पञ्च पातालस्य । कुहरं सुषिरं तालव्यादिरपि । विवरं बिलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं तालव्यादि । वपा उप्यते यत्र । भिदादित्वादङ् । स्त्रियाम् । सुषिः "शुषिः" एकादश छिद्रमात्रस्य । सुषिः स्त्री । भुवि यत् श्वभ्रं तत्र गर्तोऽवट इति द्वयम् । "गर्तो-

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥
अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ॥
ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥
विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥
शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥
अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥
मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ॥
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

ऽवटे कुकुन्दरे" इति हैमः। गर्तेत्यपि। "शठकुसरगर्तशुंगाः" इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात्। अवटिरितीदन्तोऽपि। सुषिरमित्येकं सरन्ध्रे रन्ध्रयुक्ते वस्तुनि। "शुषिरमपि" तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् ॥ २ ॥ अन्धकारः ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः पञ्चकमन्धकारस्य। तत्रान्धकारः क्लीबपुंसोः। गाढे ध्वान्ते सातिशये तमसि अन्धतमसमित्येकम्। क्षीणे ध्वान्तेऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः सर्वव्यापि ध्वान्तं संतमसमुच्यते। अन्धतमसावतमससंतमसशब्दा अकारान्ताः। "अवसमन्धेभ्यः" इत्यनेन समासान्तोऽच्। एकम्। नागाः काद्रवेयाः द्वे नागानाम्। तदीश्वरः नागानामीशः शेषोऽनन्त इति चोच्यते द्वयम्। वासुकिः सर्पराजः द्वे नागराजस्य। गोनसः "गोनासगोनसौ" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४ ॥ तिलित्सः द्वे पाणस इति प्रसिद्धस्य। अजगरः शयुः वाहसः इति त्रयं अजगरस्य आर इति ख्यातस्य। अलगर्दः "अलगर्द्धः" जलव्यालः द्वे जलसर्पस्य। पाणसर्प, विरोळें इत्यादिप्रसिद्धस्य। राजिलः "राजीलः" डुण्डुभः तवर्गतृतीयादिरपि द्वे निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य मालुण्ड महांण्डुळ दुतोंडें इति ख्यातस्य। "निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकीर्तितः" इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ मालुधानः मातुलाहिः द्वे खट्वाकारचित्रसर्पस्य आधोळें दिवड इति ख्यातस्य। निर्मुक्तः "निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्तकञ्चुकभोगिनि" इति कोशान्तरेऽपि। मुक्तकञ्चुकः द्वे त्यक्तकञ्चुकस्य। अत्र कञ्चुकस्त्वक्। सर्पः पृदाकुः भुजगः। भुजेन कौटिल्येन गच्छति। भुजङ्गः अहिः भुजङ्गमः ॥ ६ ॥ आशीविषः "आशीर्विषोऽपि" आशीस्तालु-

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ॥
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको बिलेशयः ॥
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
(" लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ॥
कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ १ ॥
अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥ १ ॥" (१)
त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥
पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

गता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति । तत्र विषमस्येति विषधरः चक्री व्यालः । "व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोः" इति विश्वमेदिन्यौ । " व्याडोपि " सरीसृपः कुण्डली गूढपात् चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥ दर्वीकरः दीर्घपृष्टः दंदशूकः बिलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्मगः पवनाशनः पञ्चविंशतिः सर्पस्य ॥ ८ ॥ लेलिहानाद्यष्टौ सर्पमात्रस्य । भोग इति सर्पशरीरस्यैकम् । आशीरित्यादि द्वे सर्पदंष्ट्रायाः । यद्विषास्थ्यादि अहिभवं तत् आहेयमुच्यते एकम् । स्त्रियाम् आहेयी । स्फटा "फटा" फणा द्वे फणायाः । द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः । कञ्चुकः निर्मोकः । निश्चयेन मुच्यते इति द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडः गरलं विषं पुंलिङ्गमपि पुंसि क्लीबे चेति विषेणापि संबध्यत इत्युक्तत्वात् त्रयं विषमात्रस्य ॥ ९ ॥ काकोलः कालकूटः हलाहलः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥ दारदः वत्सनाभः अमी काकोलाद्या नव स्थावरविषभेदाः । तत्र काकोलादि त्रयं क्लीबपुंसोः । काकोलः काकमेचकः । कालकूटः पृथुमालिदैत्यरक्तोद्भवः । हलाहलस्तालपत्राकृतिः । हालाहलं हालहलं हलाहलमित्यपि तत्प-

१ इदं सार्धं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥
तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥
संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ॥
प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

र्यायाः। "हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्" इति द्विरूपकोशः। "गोनास-गोनसौ हालाहलं हालहलं विषम्" इति त्रिकाण्डशेषः। सुराष्ट्रदेशे भवः सौराष्ट्रिकः । "सारोष्ट्रिक इत्यपि"। शुक्तिकायां भवः शौक्तिकेयः सोमल इति प्रसिद्धः । ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः। यद्याज्ञवल्क्यः । "त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः" इति। प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः। दरदि देशे भवो दारदः वत्सनामः "बचनाग इति प्रसिद्धः"। विषवैद्यः जाङ्गुलिकः द्वे विषहारवैद्यस्य । जाङ्गुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । उक्तं च। "परीक्षितं समश्नीयाज्जाङ्गुलीभिर्भिषग्वृतः" इति। व्यालग्राही अहितुण्डिकः अहेस्तुण्डं मुखं "तेन दीव्यति" इति ठक्। इति द्वे सर्पग्राहिणः "गारुडीति प्रसिद्धस्य"। "व्यालग्राह्याहितुण्डिक" इति पाठः। तत्र आहितुण्डिक इति ॥११॥ इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥ नारकः नरकः निरयः दुर्गतिः चत्वारि नरकस्य। नरकभेदानाह। तपनः अवीचिः न विद्यते "वीचिः सुखं यत्र। "वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च" इति विश्वः। महारौरवः रौरवः ॥ १ ॥ संघातः (संहार इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः। आद्यशब्दात्तामिस्रकुम्भीपाकादयः। तप्यते अनेन तपनः। जलवत् भासमानोऽप्यश्मपृष्ठरूपत्वान्न वीचयो यत्र सोऽवीचिः। रुरवो नाम क्रव्यादा अतिक्रूरास्तत्संबन्धी महानरको महारौरवः। रुरवः सर्पेभ्योऽतिहिंस्रा जन्तुविशेषास्तत्संबन्धी रौरवः। सम्यक् हन्यते यत्र संघातः। कालरूपाणि सूत्राणि यत्र तत्कालसूत्रं एकैकम्। नारकाः नरके भवाः सत्त्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम्। नारकी सिन्धुर्नदी वैतरणी ज्ञेया। विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । विगता तरणिर्नौर्यत्र वा एकम् । नारक्यलक्ष्मीरशोभा निर्ऋतिः उच्यते । निर्गता ऋतिर्घृणा यस्याः। "ऋतिर्गतौ घृणायां च श्रद्धायां च शुभेऽपि च" इति रभसः।

विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥
पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ॥
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ॥
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २ ॥

एकम् ॥ २ ॥ विष्टिः आजूः द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य । "निर्मूल्यकर्मकरणे" इति मुकुटः । भद्राख्यकरणस्येत्यन्ये । "विष्टिः कर्मकरेऽमूल्ये भद्राजूप्रेरणेषु च" इति हैमः । "आजूवेतनयोर्विष्टिः" इति शाश्वतः । कारणा यातना तीव्रवेदना त्रयं नरकपीडायाः । पीडा बाधा । आबाधेति वा छेदः । "आबाधा वेदना दुःखम्" इति हलायुधः । व्यथा दुःखं आमनस्यं "अमानस्यम्" । "प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्र-कष्टं कलाकुलम्" इति वाचस्पतिः । अत्र अमनसो भाव इति । मानस्याभिन्न-मिति वा विग्रहः । प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥ कष्टं कृच्छ्रं आभीलं नव दुःखस्य । अत्र नवापि दुःखस्येत्येके । पीडादिचतुष्कं मनःपीडायाः । आमनस्यादि द्वयं वैमनस्यस्य । कष्टादि त्रयं शरीरपीडाया इति भेदः । एषां मध्ये यद्दुःखादिकं भेद्यगामि विशेष्यवृत्ति तत् त्रिषु । यथा । "सेयं सेवा दुःखा च बहुरूपा" । "सोऽयं दुःखः सुतोऽगुणः" । "सर्वं दुःखं विवेकिन" इति । भेद्यगामित्वाभावे तदुक्तलिङ्गमेव ॥ इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥ समुद्रः । समीचीना उद्रा जलचरवि-शेषा यस्मिन् । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा । "वोपसर्जन" इति सहस्य सः । अब्धिः अकूपारः पारावारः "पारापारः" सरित्पतिः उदन्वान् उदधिः सिन्धुः । "सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्" इति विश्वमेदिन्यौ ।" सरस्वान् सागरः अर्णवः । अर्णांसि उदकानि यत्र सन्ति । "अर्णसो लोपश्च" इति ॥ १ ॥ रत्नाकरः जलनिधिः यादःपतिः अपांपतिः पञ्चदश समुद्रमात्रस्य । तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः । क्षीरोदः लवणोदः । तथा अपरे दध्युदघृतोदसुरो-देक्षूदस्वादूदाः । "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलाः समाः" इत्याद्युक्तेः

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥
मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ॥
भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ॥
पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

एकैकम् ॥ २ ॥ आपः वाः वारि "वारं" सलिलं "सरिलं"। "सरिलं सलिलं जलम्" इति वाचस्पतिः। कमलं जलं पयः कीलालम्। "कीलालं रुधिरे तोये" इति कोशान्तरम्। अमृतं जीवनं भुवनं वनम्॥३॥ कबन्धं "कमन्धमिति वा" उदकं "दकमित्यपि"। "प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकंवा" इति हलायुधः। "कं दकं जलम्" इति त्रिकाण्डशेषः। अस्मिन्पक्षे कबन्धं च दकं पाथ इति पाठः। पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्। सर्वतो मुखानि यत्र सर्वदिग्गमनत्वात्। अम्भः अर्णः तोयं पानीयं नीरं "नारं" क्षीरं अम्बु शंबरं "संबरमिति दन्त्यादि" ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं घनरसः सप्तविंशतिर्जलस्य। तत्र आपः स्त्रियां बहुत्वे च नित्यम्। वाः रेफान्ता। पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रियां क्लीबे च। घनरसः पुंसि। शेषं क्लीबे। असुनि आपः सान्तं क्लीबे च। वारं नारमित्युभयमक्लीबम्। अत्र सर्वत्र संसारावर्तः प्रमाणम्। "नारं घनरसः पुमान्" इति शब्दार्णवः। घनरसमिति क्लीबमपि। "घनरसमम्बु क्षीरम्" इति रत्नकोशात्। "कृपीटं काण्डमस्त्री स्याज्जीवनीयं कुशं विषम्" इत्यपि। आप्यं अम्मयं द्वे जलविकारस्य त्रिषु। आप्या अम्मयी इत्यादि। भङ्गः तरङ्गः ऊर्मिः वीचिः चत्वारि लहर्याः। वा स्त्रियामिति ऊर्मिणा वीचिना च संबध्यते काकाक्षिवत्। ऊर्मिरेव स्त्रीपुंसयोः वीचिस्तु नित्यं स्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सु ऊर्मिषु उल्लोलः कल्लोल इति द्वयम्। अम्भसां भ्रमः मण्डलाकारेण भ्रमणं आवर्तः स्यात् एकम्। भोंवरा इति लौकिकभाषायाम्। पृषन्ति बिन्दवः पृषतः विप्रुषः चत्वारि जलबिन्दूनाम्। तत्र पृषत् क्लीबे बिन्दुपृषतौ पुंसि। विप्रुट् स्त्री॥ ६ ॥ चक्राणि। "वक्राण्यपि"। "वक्रः शनैश्चरे पुंसि पुटभेदे

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ॥
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ॥
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

नपुंसकम्" । पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः चत्वारि यानि चक्राकारेण जलान्यधो यान्ति तेषाम् । "चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधो यानस्य । भ्रमादि द्वयं जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौ अधःस्थजलस्योर्ध्वनिःसरणस्येति वा मतम् । कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पञ्च तीरस्य । रोधः सान्तम् । अदन्तोऽपि । "रोधः प्रोक्तश्च रोधसि" इति संसारावर्तः । तटं त्रिलिङ्गम् ॥७॥ परं च अर्वाक् च परार्वाची तीरे क्रमेण पारावारे उच्येते । नद्याः परतीरं पारं अवाक्तीरं आवारमित्यर्थः । एकैकम् । तयोः पारावारयोः अन्तरं मध्यं पात्रमुच्यते । "पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि" इति हैमः । एकम् । वारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अन्तरीपमिति चोच्यते । अस्त्रियामित्यु-भाभ्यां संबध्यते । द्वे । द्विर्गता आपोऽत्र स द्वीपः । अपां अन्तर्गतं अन्तरीपम् । द्वीपान्तरीपशब्दयोः समासान्तोऽच् । उभयत्रापि "द्व्यन्तरुप" इतीकारः । (बेट इति प्रसिद्धम्) ॥ ८ ॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् । सैकतं सिकतामयं द्वे वालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः जम्बालः पङ्कः शादः कर्दमः पञ्च कर्दमस्य । तत्र पङ्कः पुन्नपुंसकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः "परिवाहाः" । द्वयं निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम् । तथा च प्रयोगः । "उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्" इति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपका विदारकाः द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम् । स्रोतोद्विधाकारिणः शिला-दयः कूपका इत्येके । नौतार्ये नावा तारितुमर्हे जलादौ नाव्यम् । एकम् । तत् त्रिषु । नौः तरणिः तरिः त्रयं नौकायाः । तरीरित्यपि लक्ष्मीवत् ।

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥
उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ॥
आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥
सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ॥
नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥
नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥
अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥ (१)

"कृदिकारात्" इति ङीषि तरणी तरी इत्यपि। "तरणी तरी" इति हैमः ॥१०॥ उडुपं प्लवः कोलः अयमल्पनौकायाः "होडी पडाव" इति ख्यातायाः। स्वतो यदम्बुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते। सान्तमेकम्। "तालव्यादिरपि।" आतरः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य। काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते। "द्रुणिः द्रोणिः" काष्ठमुपलक्षणं पाषाणादेः। एकं "डोणी" इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयात्रिकः। समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति। प्रयोजने ठक् इकादेशः। पोतवणिक् पोतेनोपलक्षितो वणिक्। मध्यमपदलोपी समासः। द्वे नौकया वाणिज्यकारिणः। कर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य। नियामकाः पोतवाहाः द्वे पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजन्त्वादिज्ञानाय स्थित्वा ये नियन्तुं शक्तास्तेषाम्। कूपकः गुणवृक्षकः गुणानां रज्जूनां वृक्षः द्वे रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तम्भस्य "कुवा, डोलकाठी" इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥ नौकादण्डः क्षेपणी "क्षेपणिः क्षिपणीरिति च" द्वे नौकावाहकदण्डस्य "वल्हें" इति ख्यातस्य। अरित्रं केनिपातकः। के जले निपातो यस्य। "हलदन्त" इति सप्तम्याः अलुक्। द्वे कर्णस्य "सुकाणूं" इति ख्यातस्य। अभ्रिः "अभ्रीत्यपि" काष्ठकुद्दालः "काष्ठकूद्दालः" द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुद्दालस्य "कुडती" इति ख्यातस्य। सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्सर्जनपात्रस्य "बालदी" डोल इति ख्यातस्य। "यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु समुद्रियम्। सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजाता सामुद्रिका च नौः" इति क्वचित् ॥१३॥ नावोऽर्धे अर्धनावमित्येकम्। तत्क्लीबे। "नावो द्विगोः" "अर्धाच्च" इपि टच्।

१ टीकास्थं यानपात्रं त्विति पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽत्रैव (मूल पा॰) अस्ति ॥

क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥
त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥
निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥
अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ॥
विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥
सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥
नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिनु। अतीता नौर्येन । नपुंसकह्रस्वः । एकम् । त्रिलिङ्गम् । अतः परं अगाधात् अगाधशब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । प्रसन्नः अच्छः द्वे निर्मलस्य । कलुषः अनच्छः आविलः त्रयं मलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं गभीरं गम्भीरं त्रीणि गम्भीरस्य "खोल" इति ख्यातस्य । तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् उत्तानमित्येकम् । उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् । अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अत्यन्तगम्भीरस्य । कैवर्तः दाशः "दासः" धीवरः त्रयं कैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः । आनीयन्ते मत्स्या अनेन । "जालमानाय" इति निपातनात् घञ् । जालं द्वे जालस्य । शणसूत्रं पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य । मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यबन्धनकरण्डिकायाः । बडिशं "बडिशा बडिशी । त्रयोऽपि लमध्या वा" । मत्स्यवेधनं द्वे मत्स्यवेधनस्य "गळ" इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा झषः मत्स्यः मीनः वैसारिणः अण्डजः विसारः शकुली अष्टौ मत्स्यस्य । गडकः "गण्डकः" शकुलार्भकः द्वे मत्स्यविशेषस्य । "गर" इति प्रसिद्धस्य ॥१७॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः द्वे बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य । उलूपी शिशुकः द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य । नलमीनः "डलयोरभेदान्नडमीनोऽपि" । चिलिचिमः "चिलिचिमिः" । "नलमीनश्चिलिचिमिः" इति गोपालितः द्वे जलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य "वेगसा" इति प्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी शफरी द्वे "सहरी" इति ख्यातस्य शुभ्रमत्स्य-

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ॥
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ॥
तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥
स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥
ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥
गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ॥

विशेषस्य । पुंसि तु प्रोष्ठः शफरः ॥ १८ ॥ क्षुद्राश्च ते अण्डमत्स्याश्च तेषां संघातः पोताधानमुच्यते एकम् । अथो झषा मत्स्यविशेषा वक्ष्यन्ते न तु पर्यायाः । रोहितः "रोही" इति प्रसिद्धस्य । मद्गुरः "मङ्गरा" इति प्रसिद्धः । शालः "सालोऽपि" चक्राङ्कितो मत्स्यः । राजीवः "राया" इति प्रसिद्धः । शकुलः "अतिवेगान् "सौरा" इति प्रसिद्धः" । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिंगिलः । आदिशब्दात्संघावर्तादयोऽन्ये । एकैकम् । यादांसि जलजन्तवः द्वे जलचरमात्रस्य । तद्भेदाः जलजन्तूनां विशेषाः । शिशुमारः "शिरस" इति ख्यातः । "शिशुमारोऽम्बुसंभूतजन्तौ तारात्मकेऽच्युत" इति विश्वमेदिन्यौ । उद्रः "हूद" इति प्रसिद्धः । शङ्कुः । "सफू" इति प्रसिद्धः । मकरो "मगर" इति प्रसिद्धः । आदिशब्दाज्जलहस्त्यादयः ॥ २० ॥ कुलीरः "कुलिरः" कर्कटकः करकटः कर्कटः कर्कडः । "कर्कडः कुलिरे" इति हैमः द्वे "कुरलें खेंकडा" इति ख्यातस्य । कूर्मः कमठः कच्छपः "अन्यत्र कच्छपीत्यपि पाठः" । "कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि निध्यन्तरे कूर्मे मल्लबन्धान्तरेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ । त्रीणि "कांसव" इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः अवहारः द्वे गोह "नाडेसावज" इति ख्यातस्य । अवह्रियतेऽनेनेति । "अवहाराधारावाया-नामुपसंख्यानम्" इति घञ् । कर्तरि णो वा । अत्र अवराह इति पर्यायान्तरं दृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रह त्याग इत्यस्मात् घञि बोध्यम् । "अवहारस्तु युद्धा-दिविश्रान्तौ ग्राहचोरयोः" इति हैमः । नक्रः कुम्भीरः द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य "सुसर" इति ख्यातस्य । कुम्भी हस्ती तमीरयति कुम्भीरः । महीलता ॥ २१ ॥ गण्डूपदः किञ्चुलकः "किंचिलिकः किंचुलुकः" त्रीणि जलचरभेदस्य "केंचू कावडू, दानवार, गांडोळ" इति ख्यातस्य । गण्डो ग्रन्थयः पदान्यस्य गण्डू-

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥
मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ॥
क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥
भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ॥
शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥
मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥
जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

पदः निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः "पाण्यांतील घोरपड" इति ख्यातायाः । रक्तपा जलौका जलौकसः त्रीणि "जळू" इति ख्यातस्य । तत्र जलौकसः स्त्रीत्वे बहुत्वे च नित्यम् । "ओक उचः के" इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः । "जलौका तु जलौकाः स्याज्जलूका च जलौकसि" इति संसारावर्ताद्बहुवचनं प्रायिकम् । "जलौकापि जलौकाः स्याज्जलूका जलजन्तुका" इति तारपालोऽपि ॥ २२ ॥ मुक्तास्फोटः मुक्ताः मौक्तिकानि स्फुटन्ति यत्र । "स्फुट विकसने" । शुक्तिः ` शुक्तिकायाः । शंखः कम्बुः द्वे शंखस्य । पुन्नपुंसकौ । क्षुद्रशंखाः शंखनखाः "शंखनकाः" द्वे सूक्ष्मशंखानाम् । जलशुक्तयः जलमात्रजाः शुक्तयः शम्बूका उच्यन्ते । "शम्बुकः शाम्बुकः शम्बुः" एकं क्षुद्रशुक्तिकानाम् । शम्बूकः स्त्रीपुंसयोः । "शम्बुका न नपुंसके" इति मेदिनी । "शम्बूकः शम्बुकः शम्बुपूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरः" इत्युत्पलिनी ॥ २३ ॥ भेकः मण्डूकः वर्षाभूः शालूरः । "परिसरकृकलासस्वेदसालूर इत्यूष्मविवेकाद्दन्त्यादिरपि ।" प्लवः दर्दुरः षट् भेकस्य । शिली गण्डूपदी द्वे स्वल्पगण्डूपदजातेः । भेकी वर्षाभ्वी "वर्षाभूः" द्वे क्षुद्रभेकजातेः । कमठी डुलिः द्वे कूर्म्याः ॥ २४ ॥ मद्गुराख्यस्य मत्स्यविशेषस्य प्रिया स्त्री शृङ्गीत्युच्यते एकम् । दुर्नामा "दुर्नाम्नी" दीर्घकोशिका द्वे जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य । जलाशयाः जलाधाराः द्वे तडागादीनाम् । तत्र जलाशयेष्वेव वक्ष्यमाणा विशेषाः । अगाधमतलस्पर्शं जलं यस्य स जलाशयो ह्रद उच्यते एकम् ॥ २५ ॥ उपकूपजलाशये कूपसमीपे यो जलाशयः कूपोद्धृताम्बुस्थापनीयशिलादिरचितो गर्तः यत्रत्यं जलं सुखेन

पुंस्येवाऽन्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
नेमिस्त्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ॥
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥
पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥
वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
खेयं तु परिखाधारस्त्वंभसां यत्र धारणम् ॥
स्यादालवालमावालमावापोऽथनदी सरित् ॥ २९ ॥

गावः पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति द्वे । अन्धुः प्रहिः कूपः उदपानं चत्वारि "विहीर" इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥२६॥ अस्य कूपस्य नेमिः अन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रं सा त्रिका । "त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठधरेऽस्त्रियाम्" इति विश्वमेदिन्यौ । एकं "हातराहाट" इति ख्यातस्य । अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबन्धनं "नन्दीपट" इति ख्यातं स वीनाह उच्यते । "विनाहः" एकम् । पुष्करिणी खातं द्वे पुष्करिण्याः । अखातं देवखातकं "अखातो देवखातकः" इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तात्पुंस्यपि द्वे अकृत्रिमखातस्य । देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥ २७ ॥ पद्माकरः तडागः कासारः सरसी सरः पञ्च तडागस्य । तत्र तडागे तटाक इति पाठः । स पुन्नपुंसकयोः । "तटाकतडागावपि" । अत्र पद्मादि द्वे सपद्मागाधजलाशयस्य । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकरस्येत्यपि मतम् । सरसी स्त्री । सरः सान्तम् । वेशन्तः पल्वलं "पल्वलः" । "वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री" इति वाचस्पतिः । अल्पसरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी "वापिः" । "वाप्यां वापिरपि स्मृता" इति द्विरूपकोशः । दीर्घिका द्वे "दीर्घी" इति ख्यातायाः अवरोहणवापिकायाः ॥ २८ ॥ खेयं परिखा द्वे दुर्गाद्बहिर्यत्परितः खातं क्रियते तस्य "चर" इति प्रसिद्धस्य (खंदक इत्यपि प्रसिद्धिः) । यत्र अम्भसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं जलानां संग्रहणं स आधार उच्यते एकम् "धरण बांद" इति ख्यातस्य । यदुक्तम् । "अपां धारणमाधारस्तदल्पं चालवालकम्" इति । आलवालं "अलवालं" आवालं आवापः त्रीणि वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसो धारणार्थं यद्वेष्टनं तस्य "अळें" इति ख्यातस्य । नदी सरित् ॥ २९ ॥ तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी "ह्रदिनी" धुनी स्रोतस्विनी "स्रोतस्वती" द्वीप-

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ॥
स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥
(“कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती” ॥
गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ॥) (१)
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥
रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥
शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

वती स्रवन्ती निम्नगा आपगा । अपां समूहो आपं तेन गच्छति । समूहे अण् । गमेर्डः अपगेति ह्रस्वादिरपि । “विद्यादगारमागारमपगामापगामपि” इति द्विरूपकोशः । द्वादश नद्याः ॥ ३० ॥ कूलंकषादिसरस्वत्यन्तानि चत्वार्यपि नद्याः । गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोताः भीष्मसूः अष्टौ भागीरथ्याः । त्रिस्रोताः सान्ता ॥ ३१ ॥ कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा चत्वारि यमुनायाः । शमनस्वसा ऋदन्ता । रेवा नर्मदा सोमोद्भवा । सोमात् सोमवंशजात्पुरूरवस उद्भवति । अच् । तेनावतारितत्वात् । अथवा सोमाद्रुद्राद्भवति । मेकलकन्यका “मेखलकन्यका” चत्वारि नर्मदायाः । मेकलो ऋषिरद्रिर्वा तस्य कन्यका ॥ ३२ ॥ करतोया सदानीरा द्वे गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः । यदुक्तम् । “प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी” इति । बाहुदा सैतवाहिनी द्वे कार्तवीर्यार्जुनेन याऽवतारिता तस्याः । बाहुदस्य कार्तवीर्यस्येयं बाहुदा । शतद्रुः शुतुद्रिः । द्वे शतरुद्रेति देशभाषया प्रसिद्धायाः । शुतुद्रीत्यपि पाठः । शुतुद्रि (२) स्तोममिति श्रुतेः पाठात् । वसिष्ठशापभयाच्छतधा द्रुता शतद्रुः । विपाशा विपाट् द्वे पाशमोचिनीति ख्यातायाः । वसिष्ठं विपाशयतीति विपाट् शकारान्ता ॥ ३३ ॥ शोणः हिरण्यवाहः द्वे नदविशेषस्य “शोणानदीति प्रसिद्धस्य ।”

---

१ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ हे शुतुद्रि—इति संबोधनमिदम् ॥

शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् ॥
शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥
कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसंगमः ॥
द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥
देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ॥
सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥
स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ॥
इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ॥
जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

याऽल्पा कृत्रिमा सरित्सा कुल्या । तालव्यान्तम् । एकम् । "कुल्या नदी कुल्यमस्थि कुल्या वारिप्रणालिकेति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा "चान्द्रभागा चान्द्रभागी चन्द्रभागी" । "चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता" इति द्विरूपकोशः । सरस्वती ॥३४॥ कावेरी एते पञ्च सरिद्विशेषाः । एकैकम् । अन्याश्च सरितः कौशिकीगण्डकीचर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः सन्तीति शेषः । संभेदः सिन्धुसंगमः । द्वे नदीमेलकस्य नदीसंगमस्य । संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र संभेदः । पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणालीत्येकम् । तत् द्वयोः पुंसि तु प्रणालः ॥ ३५ ॥ उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकायां नद्यां भवं दाविकम् । सरय्वां नद्यां भवं सारवम् । "दाण्डिनायन" इति निपातनात्सारवशब्दः साधुः । एकैकम् । स्त्रियां तु दाविकी सारवी । सौगन्धिकं कह्लारं "कल्हारं" सन्ध्याविकासिनः शुक्लसरोजस्य । हल्लकं रक्तसन्ध्यकं द्वे रक्तकह्लारस्य । रक्तान्सन्ध्यीन् अकति रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥ उत्पलं कुवलयं द्वे कुमुदस्य । कमलसाधारणस्येत्यन्ये । "कुवलं तूत्पलं कुवम्" इति त्रिकाण्डशेषः । नीलेऽस्मिन्नुत्पले नीलाम्बुजन्म इन्दीवरं इति द्वे । "इन्दिवरं इन्दीवारं इत्यपि ।" सिते शुभ्रेऽस्मिन्नुत्पले कुमुदं कैरवं द्वे । केरवस्य हंसस्येदं प्रियं कैरवम् ॥ ३७ ॥ एषां उत्पलविशेषाणां कन्दः शालूकं स्यात् एकम् । वारिपर्णी कुम्भिका द्वे जलकुम्भीति ख्यातायाः । जलनीली शेवालं शेवलः "शैवालः ।

कुमुदिन्या नलिन्यां तु बिसिनी पद्मिनीमुखाः ॥
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ॥
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥
मृणालं बिसमब्जादिकदम्बे खण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
करहाटः शिफाकन्दः किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥

शेवालश्चापि शैवालः शेवलो जलनीलिका । त्रयं शेवाळ इति ख्यातस्य । कुमुद्वती ॥ ३८ ॥ कुमुदिनी द्वे कुमुदिन्याः कुमुदयुक्तदेशस्य च । नलिनी "नडिन्यपि" । नडाः सन्त्यत्रेति नडिनी । बिसिनी पद्मिनी त्रयं कमलिन्याः । मुखशब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः । पद्मं नलिनं अरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयं पङ्केरुहं तामरसं सारसं । सरसीरुहम् ॥ ४० ॥ बिसप्रसूनं राजीवं पुष्करं अम्भोरुहं षोडश कमलस्य । वा पुंसीति षोडशभिरपि संबध्यते । तत्र पुण्डरीकं सिताम्भोजं द्वे सितकमलस्य । रक्तसरोरुहम् ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलं कोकनदं त्रयं रक्तकमलस्य । कोकनदमिति रक्तकुन्देऽपि वर्तते । यदाहुः । "रक्ताब्जे रक्तकुन्दे च बुधैः कोकनदं स्मृतम्" इति । नालः नालम् । "नाला नाली च" द्वे पद्मादिदण्डस्य । मृणालं बिसम् । मृणाली मृणालः बिशम् । "मृणालं नलदे क्लीबं पुन्नपुंसकयोर्विशः" इति विश्वः ॥ "मृणाले तु विशं बिसम्" इति द्विरूपकोशः । द्वे मृणालस्य "भिसें" इति ख्यातस्य ॥ अस्त्रियां क्लीबपुंसोः । अब्जादिकदम्बे कमलादीनां समूहे खण्डमित्येकमस्त्रियाम् । शण्डः षण्डः । "तालव्यो मूर्द्धन्योऽब्जादिकदम्बे षण्डशब्दोऽयम् । मूर्द्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः" इत्यूष्मविवेकः ॥ ४२ ॥ करहाटः शिफाकन्दः द्वे पद्ममूलस्य । शिफा मूलतरुप्ररोहस्तत्सहितः कन्दः । कन्दो मूलमित्यर्थः । शिफेति च कन्दमिति च पृथक् नामनी इत्येके । किञ्जल्कः केसरः "केशरः" द्वे केसरस्य । संवर्तिका नवदलं द्वे पद्मादीनां नवपत्रस्य । बीजकोशः वराटकः ।

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकम् ॥
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ २ ॥

"वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके" इति कोशान्तरम् । द्वे बीजकोशस्य । बीजानां कमलाक्षाणां कोशः पात्रं अथवा आधारः बीजकोशः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः ॥ १० ॥ उक्तान् वर्गान्संग्रहेणोपसंहरति उक्तमिति । मया स्वर्व्योमादिकमुक्तम् । शब्दादीति । रसगन्धादिग्रहणार्थमादिशब्दः । एषां स्वर्गादीनां संगतं संबन्धवशात्प्राप्तं देवासुरमेघादिकं तच्चोक्तम् ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्य कृतौ नाम्नां लिङ्गानां चानुशासने स्वरादिशब्दानां काण्डः समूहः साङ्गः अङ्गोपाङ्गसहितः प्रथमः समर्थितः कथितः ॥ २ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचिते एवं प्रथमः स्वरादिकाण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

इति सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

अमरकोशप्रथमकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गाङ्काः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
	आदौ परिभाषायाः श्लोकाः ...	५	०	
१	स्वर्गवर्गस्य	६९॥	३॥	मूलश्लोकाः, २८२ क्षेपकश्लोकाः, १८ एवम्, ३००
२	व्योमवर्गस्य	२	·॥·	
३	दिग्वर्गस्य	३५	४॥	
४	कालवर्गस्य	३१	१॥	
५	धीवर्गस्य..................	१७	२॥	
६	शब्दादिवर्गस्य	२५	२	
७	नाट्यवर्गस्य	३८	१॥	
८	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥	
९	नरकवर्गस्य	३॥	०	
१०	वारिवर्गस्य	४३	·॥·	
	अनुक्रमश्लोकौ	२	०	

अथ

सटीकामरकोशस्य

द्वितीयं काण्डम्.

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥
धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ॥
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
("विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ॥
भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥ १ ॥") (१)

श्रीगणेशाय नमः ॥ वर्गा इति । इह वक्ष्यमाणेऽस्मिन्काण्डे अङ्गैर्मृच्छाखानगरादिभिरुपाङ्गैर्मृत्स्नावेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गा उदिताः । वक्तुमारब्धा इत्यर्थः । तत्र क्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां संग्रहः । "यद्वा मृगानत्ति पुनः पुनः स मृगादी सिंहः । अस्मिन्नर्थे ताच्छील्ये णिनिः" ॥ १ ॥ भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अथवा अचलाः पर्वताः सन्ति अस्याम् । अर्शआद्यच् । अनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा धरा धरित्री धरणिः क्षोणिः "क्षोणी क्षौणिः क्षौणी" ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वंसहा वसुमती वसुधा उर्वी वसुंधरा गोत्रा कुः पृथिवी। "पृथवी"। "पृथवी पृथिवी पृथ्वी" इति शब्दार्णवः । पृथ्वी क्ष्मा अवनिः "अवनी" मेदिनी मही "महिः" इति सप्तविंशतिर्नामानि भूमेः । अत्र भूमी–धरणीत्यादयो ङीषन्ता अपि । "कृदिकारादक्तिनः" इति गणसूत्रात् ॥ ३ ॥ विपुलेत्येकादश भूमेश्च ॥ १ ॥ मृत् मृत्तिका । "मृदस्तिकन्" । द्वे मृदः । मृत्सा मृत्स्ना ।

---

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ॥
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ॥
समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ॥
लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

स्नौ प्रशंसायाम् । द्वे प्रशस्तमृदः । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वयः । "कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भूम उदङ्मृदि । पाण्डुभूमः पाण्डुमृच्च" इत्यपि पठ्यते । सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका उर्वरेत्युच्यते एकम् । ऊषः क्षारमृत्तिका द्वे क्षारमृत्तिकायाः । ऊषोऽदन्तः ॥ ४ ॥ ऊषवान् ऊषरः द्वयं क्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिङ्गौ । यथा ऊषवती ऊषरा वा स्थली । ऊषरं स्थलमित्यादि । स्थली अकृत्रिमस्थानस्य । "कृत्रिमा तु स्थला । स्थलमुभयसाधारणम् ।" मरुः धन्वा द्वे मरुदेशस्य । निर्जलोऽयम् । म्रियते पिपासया यस्मिन्मरुः । खिलं अप्रहतं द्वे अकृष्टस्य क्षेत्रादेः । न प्रहन्यते हलादिभिरप्रहतम् । "समे समानार्थे" त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः ॥५॥ जगती लोकः विष्टपं "पिष्टपम्" । "जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च" । "लोकस्तु भुवने जने" इति मेदिनी । "विष्टपः पुमान्" इति गोपालितः । भुवनं जगत् पञ्च भूतलस्य । "एकं महाभूतं पृथिवी । पञ्चमहाभूतविषयेन्द्रियात्मकं जगदिति पृथ्वीजगतोर्भेदः" । अयं जम्बुद्वीपवर्ती दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् । उक्तं च । "उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः" इति । भरतस्य राज्ञ इदं भारतम् । वर्षशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । "पुंनपुंसकयोर्वर्षं जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु" इति रुद्रः । "वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु" इति मेदिनी । एकम् । एवमिलावृतादीन्यष्टौ वर्षाण्यन्यान्यपि । शरावत्या अवधेः ॥ ६ ॥ यः प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य इत्येकम् । शरावत्या अवधेर्यः पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स उदीच्य इत्येकम् ॥ प्रत्यन्तः अन्तं प्रतिगतः म्लेच्छदेशः द्वे शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः । यदुक्तम् । "चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥
नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ॥
कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ॥
जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्" इति । मध्यदेशः मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः" इति ॥ विनशनं तीर्थभेदः । "कुरुक्षेत्रम्" ॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरस्य । उक्तं च "आसमुद्राच्च वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ॥ तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः" इति । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अल भूषणादौ घञ् । हिमागयोरित्यपि पाठः । नीवृत् जनपदः द्वे जनैर्वासस्थानमात्रस्य मगधादेः । नीवृत्पुंसि साहचर्यात् नियतं वर्ततेऽस्मिन्नीवृत् । "नहिवृति" इति दीर्घः। जनः पदं वस्तु यत्र। "जानपदोऽपि" । "भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः" इति विश्वमेदिन्यौ" । देशः विषयः उपवर्तनं त्रीणि ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥ अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः त्रिषु । त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः । नड्वान् नड्वलः द्वे नडप्राये नडबहुले देशे । कुमुद्वानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकं बहुवेतसे । बहवो वेतसा वानीरा यत्र तस्मिन् देशे। तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" ॥ ९ ॥ शादैर्बालतृणैर्हरिते देशे शाद्वल इत्येकम् । शादाः सन्त्यस्मिन् शाद्वलः । एतौ मध्यटवर्गीयौ । "वैदूर्यमणिशाड्वलौ" इति द्विरूपकोशात् । शाड्वल इत्यपि पाठः । सजम्बाले कर्दमयुक्ते देशे पङ्किल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जलबहुलदेशस्य । अनुगता आपोऽत्र अनूपम् । अनूपदेशलक्षणम् । "नानाद्रुमलतावीरुन्निर्झरप्रान्तशीतलैः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्व्रीहियवादिभिः" ॥ तथाविधः अनूपसदृशः कश्चिन्नद्यादेरुपान्तदेशः कच्छ इत्युच्यते । एकम् । कच्छशब्दस्य पुंसीति विशेषणमिन्विति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनूपस्यैव

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥
देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥
स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥
गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥
वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ॥

पर्याय इति केचित् । कच्छम् । "कच्छमनूप" इति बोपालितः ॥ १० ॥ शर्करा शर्करिलः द्वे वालुकायुक्तदेशे । तत्र शर्करा स्त्री । शार्करः शर्करावान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव, "देशे लुबिलचौ च" इति नियमात् । एवं सिकतावत्युन्नेया ऊहनीयाः । तथाहि । सिकताः सिकतिल इति द्वे सिकतायुक्तस्य देशस्य । सैकतः सिकतावान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च । "अत्र शर्करासिकताशब्दौ द्वावपि बहुवचनान्ताविति केचित्" ॥ ११ ॥ देश इति । नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्व्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण नदीमातृको देवमातृकश्च स्यात् । नद्यम्बुजातसस्यर्द्धितो नदीमातृकः । वृष्ट्यम्बुजातसस्यर्द्धितो देवमातृक इत्यर्थः । "देवो मेघे सुरे राज्ञि" इति विश्वः । एकैकम् ॥१२॥ धर्मशीलः शोभनो राजा यत्र स सुराजा तस्मिन्देशे राजन्वान् एकम् । "राजन्वान्सौराज्ये" इति निपातितो राजन्वान्शब्दः । ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्ते देशे राजवान् एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तत् गोष्ठं भूतपूर्वकं चेत् गौष्ठीनमित्युच्यते । पूर्वं यत्र गाव आसन् तत्स्थानं गौष्ठीनमित्यर्थः । "गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे" इति खञ् । एकम् ॥१३ ॥ पर्यन्तभूः परिसरः द्वे नदीपर्वतादीनामुपान्तभुवः । सेतुः आलिः "आली" द्वे सेतोः "पूल इति ख्यातस्य । "स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः पुमानित्यन्वयः । वामलूरः नाकुः वल्मीकं त्रीणि वल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनम् । अयतेऽनेन । "अय गतौ" ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ॥
व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ॥
प्रातरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ॥
घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ" इति हैमः । वर्त्म मार्गः अध्वा पन्थाः पथः । "वाटः पथश्च मार्गश्च" इति त्रिकाण्डशेषः । पदवी "पदविः" सृतिः सरणिः । "शरणिः पथि चावलौ" इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । ङीषन्तोऽपि । पद्धतिः "पद्धती" पद्या पादाय हिता पद्या । "तस्मै हितम्" इति यत् । वर्तनी वर्तनिः वर्त्मनिः । "वर्त्मनिर्वर्त्मनी पथि" इति हैमः । एकपदी द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपन्थाः सुपन्थाः सत्पथः त्रयं अर्चितेऽध्वनि शोभने मार्गे । व्यध्वः दुरध्वः विपथः कदध्वा कापथः "कुपथोऽपि" पञ्च दुर्मार्गस्य । तत्र कदध्वा नान्तः ॥ १६ ॥ अपन्थाः अपथं द्वे अमार्गस्य । शृङ्गाटकं चतुष्पथं द्वे चव्हाटा इति ख्यातस्य । दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः । छायाजलादिवर्जितो दूरस्थोऽध्वा मार्गः प्रान्तरमित्युच्यते । एकम् । यद्दुर्गमं चोरकण्टकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कान्तारमित्युच्यते । पुंसि कान्तारः । "कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि" इति मेदिनी । एकम् ॥१७॥ क्रोशयुगं गव्यूतिरित्युच्यते । "क्रोशो धनुः सहस्रे द्वे धनुर्हस्तचतुष्टयम् । द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितम्" इति शब्दार्णवात्पुंस्यपि । क्लीबे तु गव्यूतम् । "धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तत्" इति वाचस्पतिः । किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं "चतुःशती वा" नल्व इत्युच्यते । चतुःशतहस्तमितं स्थानं नल्वसंज्ञकमित्यर्थः । एकम् । घण्टापथः संसरणं द्वे राजपथमात्रस्य । घण्टोपलक्षितगजादीनां पन्थाः घण्टापथः । "दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः" इति चाणक्यः । तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेदुपनिष्करमित्येकम् । बुधैः संसरणं वर्त्म गजा-

("द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ॥
दिवस्पृथिव्यौ गञ्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥१॥") (१)

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ॥
आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

दीनामसंकुलम् । पुरस्योपस्करं चोक्तमिति भ्रमः ॥ १८ ॥ "द्यावेत्यादीनि पञ्च द्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गञ्जेत्यादि त्रयं क्षारसमुद्रस्य । "गञ्जा खनौ सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारेषु विशिष्टलवणाकरे" इति मेदिनी । "भञ्जारुमे स्त्रियाम् ।" ॥ १ ॥ अङ्गोपाङ्गापेक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति भूमिवर्ग इति व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि मन्तव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥ पूः पुरी "पुरिः" नगरी पत्तनं "पट्टनं" पुटभेदनं स्थानीयं निगमः सप्तकं नगरस्य । पूः पुरौ । पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं चक्रुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनोऽनेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञम् । यत्र राजा तदनुचराश्च सन्ति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञम् । यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं तत्स्थानीयादिनामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः । एकम् । मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं वेश इत्युच्यते । द्वे वेश्यानिवासस्य । तालव्यान्तम् । "नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च" इति तालव्यान्ते रभसः । "गृहमात्रे गणिकायाः सद्मनि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो मूर्द्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः" इत्यूष्मविवेकः । आपणः निषद्या द्वे क्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्याजिरादिकमपि । विपणिः "विपणी" पण्यवीथिका द्वे क्रय्यवस्तुशालापङ्क्तेः । चत्वार्यपि हट्टस्येत्यन्ये । विपणिः स्त्री । "आपणादि द्वयं हट्टस्य बाजार इति प्रसिद्धस्य । विपणीति द्वयं हट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम्" ॥ २ ॥ रथ्या । रथं वहतीति "तद्वहति रथयुग" इति यत् । प्रतोली विशिखा त्रीणि

---

(१) इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ॥
प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्राततो वृतिः ॥ ३ ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ॥
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥
गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

ग्रामाभ्यन्तरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । प्राकाराधारस्य वा । प्राकारः वरणः सालः "शालः" । "तालव्यो नृपझषयोः शालो वृक्षे वृतौ द्रुमभेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्" इत्यूष्मविवेकः । "सालो वरणसर्जयोः" इति रभसः । अयं यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेः प्रान्तभागे या वृतिः वेष्टनं वेणुकण्टकादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते । "प्राचीरमित्यपि" । एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुड्यं द्वे भित्तेः । तत्कुड्यं अन्तर्न्यस्तकीकसं चेदेडूकसंज्ञम् । एडुकं एडोकम् । "भवेदेडोकमेडुकम्" इति द्विरूपकोशः । एकम् । अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दार्ढ्यार्थं यत्र तत् । कीकसं कठिनद्रव्यस्योपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशान्तं पस्त्यं वस्त्यं वसेस्तिः "तत्र साधुः" इति यत् । सदनं "सादनम् ।" "सदनं सादनं समम्" इति द्विरूपकोशः । भवनं अगारम् आगारम् । "स्यादगारमागारमपगामापगामपि" इति द्विरूपकोशः । मन्दिरं गृहाः निकाय्यः निलयः आलयः षोडश गृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च । "क्लीबेऽपि ।" ॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य । तत्र कुटो द्वयोः स्त्रियां तु कुटी कुटिश्च । "कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे" इति मेदिनी । गृहादिसभान्तानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये । संजवनं चतुःशालम् । चतसृणां शालानां समाहारः । द्वे अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य "चौसोपी, चौपट, चौक इति प्रसिद्धस्य" । पर्णशाला उटजः द्वे मुनिगृहस्य । "उटजस्तृणपर्णादिः" इति देशिकोशः ॥ ६ ॥ चैत्यं आय-

6-10

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ॥
आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥
मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥
गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
("कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्"॥)(१)
वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ॥
हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

तनं द्वे यज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला मन्दुरा द्वे अश्वशालायाः "पागा" इति ख्यातायाः । आवेशनं शिल्पिशाला शिल्पशालेत्यपि पाठः । तत्र शिल्पस्य शालेति । द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानीयशालिका द्वे जलशालायाः "पाणपोही इति प्रसिद्धायाः" ॥ ७ ॥ छात्रादिनिलयः शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । "छात्रोऽन्तेवास्यादिर्येषां परिव्राजकक्षपणकादीनां तेषां निलय इति वा" । आदिना कापालादिसंग्रहः । गञ्जादिद्वयं मद्यस्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे गृहमध्यभागस्य माजघर इति प्रसिद्धस्य । अरिष्टं सूतिकागृहम् । "सूतकादीनामत्वविकल्पात्सूतकागृहम्" । द्वे प्रसवस्थानस्य । चत्वारोऽपि पर्याया इत्यन्ये । पाषाणादिनिबद्धा भूः स कुट्टिम इत्येकम् । फरसबंदी, भूमिगृह, तळघर इति प्रसिद्धस्य । चन्द्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्य उपरमाडी, अटाळी, गच्ची इत्यादिप्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥ वातायनं गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य झरोका इति प्रसिद्धस्य । मण्डपः जनाश्रयः द्वे मण्डपस्य । तत्र मण्डपः क्लीबपुंसोः । धनिनां धनवतां वासः गृहं तत् हर्म्यादि । आदिना स्वस्तिकाट्टालिकादेर्ग्रहः । देवानां राज्ञां च गृहं प्रासाद इत्येकम् ॥ ९ ॥ सौधः । सुधया लिप्तः । सुधा तु भित्त्यादिरञ्जनार्थं यत् श्वेतद्रव्यम् । राजसदनं उपकार्या उपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्तिकादय ईश्वरसद्मनां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोरणः स्वस्तिकः । उपर्युपरिगृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नन्द्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णः सुन्दरो विच्छ-

---

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ॥
स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ॥
प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे ॥
अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥
वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

न्दकः । "विच्छर्दकः" आदिना रुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञां स्त्र्यगारं स्त्रीगृहं तत् अन्तःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धान्तः अवरोधः चत्वारि । अट्टः क्षौमं "क्षोमं" द्वे हर्म्यादिपृष्ठस्य "उपरिगृहस्य माडी इत्यादिख्यातस्य" । गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः प्रघणः । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते स प्रघणः प्रघाणश्च । हन्धातुः । अलिन्दः आलिन्दः । "गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा" इत्यमरमाला । त्रीणि द्वाराद्बहिर्यः प्रकोष्ठकस्तत्र ओटा इति प्रसिद्धस्य । "द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्येति वा पाहिरी इति ख्यातस्य" ॥ १२ ॥ गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वाराधोभागस्य उंबरा इति प्रसिद्धस्य । "देहं गोमयाद्युपलेपं लातीति विगृहीतत्वाद्गृहद्वाराधोभागस्य उंबरओठा उंबरठा इति ख्यातस्य ।" अङ्गणं अङ्गनम् । "अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता" इति नान्तवर्गे विश्वः । चत्वरं अजिरं त्रीणि प्राङ्गणस्य । शिलेत्येकं द्वारस्तम्भाधः स्थितकाष्ठस्य । "शिली" । "तलदारु शिल्यधोऽपि नासा दारूर्ध्वमस्य यत्" इति बोपालितात् । नासेत्येकं "दन्त्यान्तम्" द्वारस्तम्भोपरि स्थितस्य दारुणः "मस्तकपट्टी गणेशपट्टी इति प्रसिद्धस्य" ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नं अन्तर्द्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य खिडकीसंज्ञस्य । पक्षद्वारं पक्षकं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । "प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते" इति कात्यात् पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये । वलीकम् । "वलीकः पटलं प्रान्तः" इति बोपालितात्पुंस्त्वमपि । नीध्रं द्वे पटलप्रान्ते गृहच्छादनस्य "भित्तिबहिर्भागीयस्य वळचण पडवी इति ख्यातस्य" । पटलं छदिः द्वे छादनस्य "शाकार इति ख्यातस्य" । छदिः सान्तं स्त्रियाम् ।

गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ॥
कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम् ॥ १५ ॥
स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥
तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥
कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥
आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥
संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

छदिषी ॥ १४ ॥ गोपानसी वलभी "वलभिः"। वडभीति मूर्धन्यमध्योऽपि। "शुद्धान्ते वडभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि" इति रभसः। "ओको गृहं पिटं चालो वडभी चन्द्रशालिका" इति त्रिकाण्डशेषः। द्वे छादनार्थं यद्वक्रदारु तत्र। पटलाधारभूतवक्रकाष्ठे इत्यर्थः। पटलाधारवंशपञ्जरस्य ओमण कडणी वांसा इति प्रसिद्धस्य। सञ्ज्ञा इत्यपि मतम्। कपोतपालिका विटङ्कं द्वे सौधादौ काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः द्वारं प्रतीहारः "प्रतिहारः" त्रयं द्वारस्य। तत्र द्वाः स्त्रियां रेफान्तः। वितर्दिः "वितर्दी" वेदिका द्वे वेद्याः। "अङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्येति वा।" वितर्दिः स्त्री। तोरणः बहिर्द्वारं द्वे तोरणस्य "द्वारबाह्यभागस्य।" पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ पूर्द्वारि नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं "क्रमनिम्नं" यन्मृत्कूटं क्रियते तत्र हस्तिनख इत्येकम्। कपाटं "कवाटम्"। "कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना" इति वाचस्पतिः। "कवाटश्चाररम्" इति त्रिकाण्डशेषः। अररं द्वे कवाड इति ख्यातस्य। ते त्रिषु। तत्र स्त्रियां कपाटी अररी। तद्विष्कम्भः तस्य कपाटस्यावष्टम्भकं यन्मुसलं तदर्गलमित्युच्यते। अडसर इति लौकिकप्रसिद्धिः। तत्क्लीबपुंसकयोः। स्त्रियां त्वर्गला। "तद्विष्कम्भ्यर्गलमिति पाठः" ॥ १७ ॥ आरोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य। पायरी इति ख्यातस्य। निश्रेणिः। "निश्रेणी इत्यपि। नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्रेति निश्रेणिः।" अधिरोहिणी द्वयं निसणी "शिडी" इति ख्यातस्य। संमार्जनी शोधनी द्वे "सारणी" केरसुणी इति ख्यातस्य। संमार्जन्या विक्षिप्ते निरस्ते केर इति ख्याते संकरः। "संकार इति पाठे कर्मणि घञ्"। अवकरः इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुखं निःस-

क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ॥
समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥
घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ॥
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥
अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

र्ण द्वे गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य "उसदार, पुढीलदार इति ख्यातस्य । निःसरन्त्यनेन निःसरणम्" संनिवेशः निकर्षणं द्वे समीचीनवासस्थानस्य । "पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः । संवसथः ग्रामः द्वे ग्रामस्य । वेश्मभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते द्वे "गृहरचनावच्छिन्नभूमेः" ॥ १९ ॥ ग्रामान्ते ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकम् । ग्रामान्तमुपशल्यमित्यपि पाठः । "तत्र ग्रामस्यान्तं समीपम्" सीमा सीमा द्वे ग्रामादेर्मर्यादायाम् । नामन् सीमन्नित्यादि निपातनात् पूर्वो नकारान्तः । "उभे द्वे स्त्रियाम्"। घोषः आभीरपल्ली "आभीरपल्लिः" द्वे गोपालग्रामस्य तद्गृहस्य वा । "कुटीकुग्रामयोः पल्लिः" इति शाश्वतः । शबरस्यालयः पक्कण इत्युच्यते द्वे भिल्लग्रामस्य । शबरो वनचाण्डालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥ २ ॥ महीध्रः शिखरी क्ष्माभृत् अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः ग्रावा अचलः शैलः शिलोच्चयः त्रयोदश पर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तः । "लोकृ दर्शने"। चक्रवालः "चक्रवाडः" द्वे सप्तद्वीपवत्या भूमेः प्राकारभूते गिरौ । त्रिकूटः त्रिककुत् द्वे त्रिकूटाचलस्य । "त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे" इति हैमः । दान्तः त्रिककुत् । अस्तः चरमक्ष्माभृत् द्वे अस्ताचलस्य । "अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु ना पश्चिमाचले" इति विश्वमेदिन्यौ । उदयः पूर्वपर्वतः द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥ हिमवानित्यादयः सप्त

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ॥
कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥
कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ॥
उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥
दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ॥

पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादयः । "रजताद्रिस्तु कैलास इन्द्रकीलस्तु मन्दरः । अपि किष्किन्धकिष्किन्ध्यौ वानराणां गिरौ द्वयम्" इत्यपि ज्ञेयाः ॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः । ठक् । "पारियात्रक इत्यपि पाठः" । गन्धमादन इति पुंलिङ्गोऽप्यन्यत्र । "स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री" इति मेदिनी ॥ ३ ॥ पाषाणः प्रस्तरः ग्रावा उपलः अश्मा शिला दृषत् सप्त पाषाणस्य । शिलादृषदौ स्त्रियाम् । कूटः शिखरं शृङ्गं त्रयमपि पुन्नपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य । अस्त्रीति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते । शिखरवाची शृङ्गशब्दः क्लीब एव दृश्यते । प्रपातः अतटः भृगुः त्रयं पर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्यस्मिन्प्रपातः । न विद्यते तटोऽत्रेत्यतटः । प्रपातस्तु तटो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटात् स तटो भृगुरिति ॥ ४ ॥ अद्रेर्नितम्बो मध्यभागः कटक इत्युच्यते एकम् । स्नुः प्रस्थः सानुः त्रीणि पुन्नपुंसकलिङ्गानि समभूभागे पर्वतैकदेशे । तत्र स्नुः पुमानेवेति सर्वधरः । स्नौति प्रस्रवत्यम्भः स्नुः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति सुखं सानुः । "सानुरस्त्रियौ इत्यपि पाठान्तरम्" । उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र पानीयं निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य । प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणम् । वारिप्रवाहः निर्झरः झरः "झृषो दैवादिकात् षित्वादङि झरा" । "अच इः झरिः" । "ङीषि झरी च" त्रीणि झरा इति ख्यातस्य । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥ दरी कन्दरः द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षे कन्दरा । गुहा गह्वरं द्वे देवखाते अकृत्रिमे बिले बिलविषये । केचिद्देवखातादि पर्यायचतुष्टयमाहुः । यत्कात्यः । "देवखाते बिलं गुहा" इति । "गह्वरं बिलदम्भयोः" इति च । केचित्तु

गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
("दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ॥") (१)
खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ॥
उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥
धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ॥
निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ॥
महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां भेदमाहुः । गिरेः सकाशाच्च्युताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गण्डशैला इत्युच्यन्ते । गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्बहिर्निर्गताः शूलाकारपाषाणास्ते दन्तका इत्येकम् ॥ ६ ॥ खनिः खानी खानिः । "खनिरेव मता खानिः" इति द्विरूपकोशः । आकरः द्वे रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाण इति ख्यातस्य । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः द्वे पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम् । अद्रेरधः सन्निहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते एकम् । अद्रेरूर्ध्वा या भूमिः साऽधित्यका एकम् । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति पाणिनिसूत्रेण सिद्धावेतौ शब्दौ ॥ ७ ॥ अद्रेर्यन्मनःशिलादि स धातुरित्युच्यते । आदिना हरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः । तदुक्तम् । "सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीसलोहवङ्गाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रक इत्याद्या धातवो गिरिसंभवाः" इति । गैरिकं विशेषतो धातुः विशेषेण धातुरित्येव प्रसिद्धमित्यर्थः । एकं गेरू "काव" इति ख्यातस्य । निकुञ्जः कुञ्जः द्वे लतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भे स्थाने । "विकल्पेन द्वे क्लीबे अपि" । आदिना तृणादिग्रहः ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥ अटवी अरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं षट्कमरण्यस्य । तत्राटवी स्त्रियाम् । "कृदिकारात्" इति ङीष्वा । तेनान्यत्राटविरित्यपि । महारण्यं अरण्यानी । "हिमारण्ययोर्महत्त्वे" एव आनुगागमः ङीष् च । द्वे महतो वनस्य । अरण्यानी स्त्रियाम् । गृहारामाः

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तः पुरोचितम् ॥ ३ ॥
वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ॥
वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ॥
अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥

निष्कुटाः द्वे गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । "कुटाद्गृहान्निष्क्रान्ता निष्कुटाः" ॥ १ ॥ यत्कृत्रिमं कृत्वा निर्वृत्तं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षवाटिकेत्येकम् अमात्यानां वेश्यानां च यद्गृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्राज्ञः साधारणं प्रमदाभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे । "क्लीबमाक्रीडमुद्यानम्" इत्यमरमालायामाक्रीडस्यापि क्लीबत्वमुक्तम् । अत उद्यानं अन्तःपुरोचितं राज्ञीनामेव क्रीडायामुचितं चेत्प्रमदवनं स्यात् । "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः" इति । ह्रस्वः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी "ङीषो विकल्पादन्यत्र वीथिरित्यपि ।" आलिः आवलिः पङ्क्तिः श्रेणी पञ्चकं पङ्क्तेः । "आल्यादित्रीणि ङीषि दीर्घान्तान्यपि । श्रेणी ह्रस्वान्तोऽपि ।" लेखाः "रेखाः" राजयः द्वे लेखानाम् । "सान्तरा पङ्क्तिः । निरन्तरा लेखा । यथा विप्रपङ्क्तिः भसलेखा" । वनानां समूहे वन्येत्येकम् । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अङ्कुरः इत्येकम् । अङ्कूरः । "अङ्कूरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः" इति हलायुधः ॥ ४ ॥ वृक्षः महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः सालः । "सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि" इति । सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकारः" इति मेदिनीविश्वकोशौ । पलाशी द्रुः द्रुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥ पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः । एकं आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पं विना जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुम्बरादेः । द्रुममात्रेऽपि वनस्पतिः । "वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे" इति मेदिनीकोशात् । फलपाक एवान्तो यासां ताः ओषध्यः स्युः । एकं व्रीहियवादेः । "ओषधिः फलपाकान्ता स्यात्" इति वा पाठः । ङीषि ओषधी । अवन्ध्यः

ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ॥
प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ॥
स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ॥
लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ॥

"अवन्ध्यः" फलेग्रहिः फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः। "फलेग्रहिरात्मंभरिश्च" इति सूत्रेणोपपदस्यैत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते। द्वे यथाकालं फलधरस्य ॥६॥ इति वन्ध्यः। "बन्ध्यः"। बन्धे साधुः यत् अफलः अवकेशी त्रयं ऋतावपि फलरहितस्य। फलवान् फलिनः फली त्रीणि सफलस्य । फलिनोऽदन्तः। प्रफुल्लः उत्फुल्लः संफुल्लः व्याकोशः "मूर्द्धन्यान्तो वा" विकचः स्फुटः ॥७॥ फुल्लः एतेऽष्टौ विकसिते पुष्पिते स्युः। अवन्ध्यादयः अवन्ध्योऽफल इत्यादयो विकसितान्ताः त्रिषु त्रिलिङ्गाः स्युः। स्थाणुः ध्रुवः शङ्कुः त्रीणि छिन्नविटपस्य प्रकाण्डे वा ना स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः । रूपभेदात्क्लीबत्वम्। स्थाणुरस्त्रीति वा पाठः। "स्थाणुः कीले हरे पुमान्। अस्त्री ध्रुवः" इति मेदिनी। शाखा प्रसिद्धा । शिफा वृक्षमूलम् । ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य स क्षुप इत्युच्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकाण्डो यस्य तस्मिन् स्तम्बः गुल्मः इति द्वयम्। वल्ली "सर्वधातुभ्य इन्"। वल्लिः वेल्लिः। "वल्ली तु वेल्लीः सरणः" इति वाचस्पतिः। व्रततिः "प्रततिः व्रतती। प्रततिर्व्रततिस्तथा" इति हलायुधः। लता त्रयं लतायाः। वीरुत् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता लता तत्रेत्यर्थः। तत्र वीरुच्छब्दो धान्तः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥ नगाद्यारोहो वृक्षादीनामुच्चत्वं तत्र उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रयः इति त्रयम्। "आरोहो दैर्घ्येऽति। आरोहो दैर्घ्य उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानमिद्यपि। आरोहणे गजारोहे" इति हैमः। नगाद्यारोह इत्यादिना गिरिदेवालयादिग्रहः। उत्सेधमित्यपि। "उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्लीबं संहननेऽपि च" इति मेदिनी। प्रकाण्डः

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ॥
शाखाशिफाऽवरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ॥
सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ॥
निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लिरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

स्कन्धः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तत्र । मूलाच्छाखावधे-स्तरोरित्यपि पाठः । "तरोर्मूलस्कन्धयोरन्तरं प्रकाण्डः" ॥ १० ॥ शाखा लता द्वे शाखायाः । स्कन्धशाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः । स्कन्धात्प्रथमोत्पन्न-शाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तरुमूलस्य "पाळ इति प्रसिद्धस्य"। शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं "पारोगा पारंबी इति प्रसि-द्धस्य" । मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यन्तं गता लता गुडूच्यादिरप्यवरोह इत्यु-च्यते एकम् । "मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता स्यादित्यपि" ॥ ११ ॥ शिर-सोऽग्रं शिरोऽग्रं तत् शिखरमित्युच्यते । शिरआदयस्त्रयोऽपि पर्याया इति केचित् । शिखरं वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुध्नः (ब्रध्न इत्यपि) अङ्घ्रि-नामकः पादमूलपर्यायसंज्ञकः त्रीणि वृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा द्वयं वृक्षादेः स्थिरांशे "गाभा, नार इति ख्याते"। तत्र मज्जा नान्तः । नरि पुंसि । कचिट्टाबन्तोऽपि दृश्यते । सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्रीति पाठः । समौ समानलिङ्गौ । त्वक् वल्कं वल्कलं त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्लीबपुंसोः ॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । दारुरित्यन्यत्र । पुन्नपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः । द्वे काष्ठमात्रस्य । इन्धनं एधः इध्मं एधः समित् पञ्चकं शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः । आद्यत्रयं अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः जळण इति प्रसिद्धस्य । "अन्त्यद्वयं यागादौ हूयमानसमिधादेरिति मतम् ।" तत्र आद्य एधःशब्दः सान्तः क्लीबे । अन्य-स्त्वदन्तः पुंसि । समिद्धान्तः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतविवरस्य । कोटरं वा ना पक्षे पुमान् । वल्लिरिः मञ्जरिः "कृदिकारादक्तिन" इति गणसूत्रात् वल्लरी म-ञ्जरी इत्यपि । द्वे तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि "केंसर इति ख्यातस्य" ॥ १३ ॥ पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः षट्कं पत्रस्य । तत्र छदोऽदन्तः पुंसि । "पर्णस्त्रिपत्रे

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥
पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥
आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥
स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

पर्णं तु पत्रे इति हैमः" । पल्लवः किसलयं "किशलयमपि" द्वे पत्रादियुक्ते शाखायाः पर्वणि । तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च । "पुंसि क्लीबे च पल्लवः" इति तु व्याडिः । विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोगः विटप उच्यते एकम् । "विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे" इति मेदिनीकोशात् । "शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्" इति रभसाच । पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थकं वा । अत्र यदुक्तं कात्येन । "स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटको विटपो मतः" इति ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्युच्यते । "तालव्याद्यपि" एकम् । प्रसवः पुष्पादिः बध्यते येन तत् वृन्तमुच्यते एकम् । देंठ, "डेंख" इति ख्यातस्य । बन्धनं पुष्पयोर्वृन्तमाह कात्यः । आमे अपक्के फले शलाटुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्येकम् । उभे शलाटुर्वानं च त्रिषु त्रिलिङ्गाम् ॥ १५ ॥ क्षारकः जालकं द्वे नूतनकलिकायाः । तद्वृन्तस्येत्येके । तत्र जालकं क्लीबे एव । कलिका कोरकः द्वे अस्फुटितपुष्पस्य कळी इति ख्यातस्य । गुच्छकः स्तबकः द्वे कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थेः । विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित् । "स्तबके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः" इति दन्त्यान्ते रुद्रः । "पुष्पादिस्तबके गुच्छः" इति तालव्यान्ते रन्तिदेवः । कुड्मलः मुकुलः द्वे ईषद्विकसितकलिकायाम् ॥ १६ ॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् । "सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादाभिधेयवत्" इति मेदिनी । चत्वारि पुष्पस्य । कुसुमं सुममित्यपि पाठः । तत्र पुष्पस्य पञ्च नामानि । "भूम्नि स्त्रियां सुमनसः" इति रत्नकोशः । "सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियाम्" इति मेदिनीकोशः । मकरन्दः पुष्परसः द्वे पुष्पमधुनि । परागः सुमनोरजः द्वे पुष्परेणोः । "परागः कौसुमे रेणौ

17-20

मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ॥
पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ॥
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥

धूलिस्नानीययोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्याताबुपरागे च चन्दने" इति कोशान्तरम् ॥ १७ ॥ सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंलिङ्गमपि । अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं ज्ञेयम् । द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गमित्यर्थः । यथा चम्पकं आम्रं सूरणमित्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिना कोशातकी कर्कटी द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वेणोः फलं वैणवम् । प्लक्षस्य फलं प्लाक्षम् । न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इङ्गुद्याः फलं ऐङ्गुदम् । बृहत्याः फलं बार्हतम् । एकैकम् । "प्लक्षादिभ्योऽण्" इति पुनरण्विधानात् । अश्वत्थादिशब्देभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ जम्बूः जम्बु जाम्बवं त्रीणि जम्ब्वाः फले। जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः स्वलिङ्गा एव स्युर्न तु क्लीबे । तथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । व्रीहयः फले स्वलिङ्गाः । यथा व्रीहीणां फलानि व्रीहयः पुंसि । एवं माषमुद्गयवादयोऽपि ज्ञेयाः । यथा माषाणां फलं माषाः ॥१९॥ विदारी बृहत्यंशुमतीत्याद्या मूलेऽपि स्वलिङ्गाः । यथा विदार्या मूलं विदारी । अपिशब्दात्पुष्पेऽपि स्वलिङ्गा । पाटला पुष्पे वर्तमाना क्लीबे । यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलम् । अपिशब्दात्स्वलिङ्गा । "पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पाटलः" इति शाश्वतात्पुंलिङ्गोऽपि । बोधिद्रुमः चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । कुञ्जरेण अश्यते । "अश भोजने" । कर्मणि ल्युट् ॥ २० ॥ अश्वत्थः पञ्च पिप्पलवृक्षस्य । कपित्थः " अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्योऽपि ।" दधित्थः ग्राही मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दन्तशठः सप्तकं

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥
उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥
कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥
सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥
आरग्वधे राजवृक्षशंम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥
स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥
वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाखः कुमारकः ॥
पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

कपित्थस्य "कवठ इति प्रसिद्धस्य" ॥ २१ ॥ उदुम्बरः "मेदिन्यां पवर्गतृतीयमध्यः । त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव" । जन्तुफलः यज्ञाङ्गः हेमदुग्धकः चत्वारि उदुम्बरस्य उम्बर इति ख्यातस्य । उदुम्बरे जन्तुफल इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । कोविदारः चमरिकः कुद्दालः युगपत्रकः चत्वारि काञ्चन इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥ सप्तपर्णः काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः श्वन्तोऽपि । "शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च" इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः। "शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः" इति मेदिनी । विषमच्छदः चत्वारि सान्तवण इति ख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न दोषः । यदुक्तम् । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोष इति । किंच । "रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत्" इति । आरग्वधः अरग्वधः अर्ग्वधः । "अरग्वधोऽथ शंपाकः कृतमालस्तथार्ग्वधः" इति रत्नकोशः । राजवृक्षः वृक्षाणां राजा राजवृक्षः राजदन्तादिवत् परनिपातः । शम्याकः संपाकः शंपाकश्च । "संपाकस्तर्कके धृष्टे त्रिषु ना चतुरङ्गुले" इति मेदिनी । चतुरङ्गुलः ॥ २३ ॥ आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः "सुपर्णकः" अष्टौ बाहवा इति ख्यातस्य । जम्बीरः "जम्बिरः" दन्तशठः जम्भः जम्भीरः जम्भलः "जम्भरः" पञ्चकं जांबेर "लघु ईडनिंबू" इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरुणः वरणः सेतुः तिक्तशाखः कुमारकः पञ्च वायवर्णा इति ख्यातस्य । पुन्नागः पुरुषः तुङ्गः केसरः "केशरः"

25-29

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥
तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ॥
आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ॥
पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥
अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ॥
पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥
रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ॥

देववल्लभः पञ्चकं उंडी "उंडणी, उंडली" इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥ पारिभद्रः निम्बतरुः मन्दारः पारिजातकः चत्वारि निम्बतरोः "कडूनिंब इति ख्यातस्य"। तिनिशः स्यन्दनः नेमी नेमिः । "पुंलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि" इति रुद्रः । रथद्रुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वञ्जुलः चित्रकृत् सप्त तिवस इति ख्यातस्य । अयं खदिरसदृशः कण्टकरहितः । पीतनः कपीतनः आम्रातकः "अम्रातकः । कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकीति त्रिकाण्डशेषः ।" त्रयं अंबाडा इति ख्यातस्य । मधूकः "मधुकः मधूलः मधुलः" गुडपुष्पः मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः मधुष्ठीलः पञ्चकं मोहा इति ख्याते । जलजेऽत्र मधूके मधूलक इत्येकम् । अयं पूर्वस्माद्दीर्घपत्रः । गिरिजेऽत्र मधूलक इत्यपि पाठः । "गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः" इति माधवः । "मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः" इति स्वामी । पीलुः गुडफलः स्रंसी त्रीणि पीलुवृक्षस्य "अक्रोड इति प्रसिद्धस्य" । अयं गुर्जरदेशे प्रसिद्धः । गिरिसंभवे तस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ अक्षोटः "अक्षोडः आक्षोडः आक्षोटः आखोटः" कन्दरालः "कर्परालः" इति द्वयं पर्वतपीलोः "डोंगरी आक्रोड इति ख्यातस्य" । अङ्कोटः "अङ्कोठः अङ्कोलः" निकोचकः "निकोटकः" द्वे अङ्कोटस्य "पिस्ते इति ख्यातस्य ।" पलाशः किंशुकः । किंचित् शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् । पर्णः वातपोथः चत्वारि पलाशस्य । वेतसः ॥ २९ ॥ रथः अभ्रपुष्पः विदुलः शीतः "शीतम्" । "शीतं तुषारवानीरबहु-

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥
सोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ॥
रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥
बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ॥
प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥
गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥
आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥
कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

वारद्रुमेषु च" इत्यजयात् । वानीरः वञ्जुलः सप्तकं वेतसस्य "वेत इति ख्यातस्य" । परिव्याधः विदुलः नादेयी अम्बुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य । नादेयी स्त्री ॥ ३० ॥ सोभाञ्जनः "सौभाञ्जनः शोभाञ्जनः शौभाञ्जनः" शिग्रुः तीक्ष्णगन्धकः अक्षीवः "आक्षीवः" मोचकः पञ्चकं शेगूल "शेवगा, शेगट" इति ख्यातस्य । असौ सोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिग्रुरित्युच्यते एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिठा इति ख्यातस्य । "अन्यत्र रिष्टमित्यपि । रिष्टं क्षेम शुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले" इति मेदिनी ॥ ३१ ॥ बिल्वः शाण्डिल्यः शैलूषः मालूरः श्रीफलः पञ्चकं बिल्वस्य । प्लक्षः जटी "जटिः" पर्कटी "पर्कटिः" त्रयं पिंपरी इति ख्यातस्य । अयं गोमान्तकभाषया केळा इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनाविन्नन्तौ । पर्कटी ङीषन्तेति कश्चित् । न्यग्रोधः बहुपात् वटः त्रयं वटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः शाबरः "सावरः" लोध्रः तिरीटः तिल्वः मार्जनः षट्कं लोध्रस्य । तत्राद्यौ श्वेतलोध्रे शेषा रक्तलोध्रे इत्येके । आम्रः चूतः रसालः त्रयं आम्रस्य । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत्सहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥ कुम्भः उलूखलकम् । कम्भेति संघातविगृहीतम् । कुम्भमिति क्लीबमपि । "कार्मुके वारनार्यां च कुम्भं क्लीबं तु गुग्गुलौ" इति रभसः । "कुम्भं त्रिवृत्तिगुग्गुलौ" इति विश्वप्रकाशः । उदूखलमित्यपि । "उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः" इति मेदिनी । "उलूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुदूखलम्" इति रुद्रः । अत्र पक्षे कुम्भं चोदूखलमिति पाठः कर्तव्यः । कुम्भोलूः खलकम् । कुम्भोलूखलकम् । कुम्भोलूखलाकाराद्वृक्षकोशाभिर्यातम् । "कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलूखलकं वरम्" इति वाचस्पतिः । कौशिकः गुग्गुलुः "गुग्गुलः" पुरः पञ्च गुग्गुलवृक्षस्य । पुरोऽदन्तः । शेलुः "सेलुः"

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥
राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥
गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥
कर्कन्धूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥
सौवीरं बदरं घोण्टाऽप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥
विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥
ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥
तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पञ्च शेलट "भोंकरी" इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजादनं राजातनः राजादनः । "राजादनं प्रसरको राजातनः" इति वाचस्पतिः ॥ प्रियालः "प्रियालश्च प्रियालकः" इति माधवः । सन्नकद्रुः धनुःपटः चत्वारि चार इति ख्यातस्य । धनुः पट इति व्यस्तमपि। "धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने" इति मेदिनी। "पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुन्नपुंसकम्" इति रभसः। गम्भारी "कम्भारी" सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः सप्त शिवणी इति ख्यातस्य। काश्मर्योऽदन्तः पुंसि। कर्कन्धूः "कर्कन्धुः" बदरी कोलिः "कोली केला" त्रीणि बोर इति ख्यातस्य । तत्र कर्कन्धूर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः। कोलं कुवलं फेनिलम् ॥ ३६ ॥ सौवीरम् । यत्रि सौवीर्यम् । बदरं घोंटा षट्कं बदरीफलस्य । घोण्टाशब्दो बदरीसदृशे वृक्षभेदेऽपि वर्तते। "बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघण्टेति चोच्यते" इति सुभूत्युक्तेः स्वादुकण्टकः विकङ्कतः "वैकङ्कतः" स्रुवावृक्षः स्रुवायाः वृक्षः स्रुवा नाम होमपात्रभेदः । ग्रन्थिलः व्याघ्रपात् पञ्च विकङ्कतस्य "वेहळी इति ख्यातस्य"। अयं यज्ञियवृक्षभेदः करनाटकभाषया हलुमाणिका इति ख्यातः॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरङ्गः नादेयी भूमिजम्बुका चत्वारि नागरङ्गस्य नारिंग इति ख्यातस्य । अत्र पूर्वद्वयं नागरङ्गाः अपरद्वयं भूमिजम्ब्वा इत्यपि मतम्। तिन्दुकः "तिन्दुकी" स्फूर्जकः कालस्कन्धः शितिसारकः चत्वारि तेण्डू टेंभुरणी इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकेन्दुः

काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥
गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥
श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥
तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥

तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हरिप्रियः ॥
वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः चत्वारि काकतेण्डू "काकटेम्भुरणी कडुटेम्भुरणी इति, कुचला, काजरा" इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घण्टापाटलिः मोक्षः मुष्ककः पञ्च घण्टापाटलेः मोरवा इति प्रसिद्धस्य । घण्टा पाटलिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः क्षुरकः श्रीमान् । "श्रीमान् तिलकवृक्षे स्यान्मनोज्ञे धनिके त्रिषु" इति कोशान्तरम् । अयं तिळवा "तिलकपुष्प" इति ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिलकभेदोऽयम् । "कोवी इति ख्यातेयमिति केचित्" । श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यः कट्फलः पञ्च कुम्भल "कुंभ्या इति, कायफल" इति ख्यातस्य । कुम्भी स्त्री ॥ ४० ॥ क्रमुकः पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे ल्युट् । लोध्रचूर्णेन लाक्षारङ्गोऽतितरां रज्यत इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि लोहितलोध्रस्य । पट्टिका आख्या यस्य सः । पट्टोऽस्यास्तीति पट्टी । इन्नन्तः । ङीषन्तो वा ॥ तूदः "नूदः" यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥ तूलं "तूलोऽपि" षट्कं अश्वत्थाकारे वृक्षभेदे । "पारसा पिम्पळ इति ख्यातस्य" । नीपः प्रियकः कदम्बः हरिप्रियः । हलिप्रिय इत्यपि पाठः । हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् । चत्वारि कळंब इति ख्यातस्य । वीरवृक्षः अरुष्करः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि "बिबवा, भिलावा इति ख्यातस्य" ॥ ४२ ॥ गर्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनः सुपार्श्वकः प्लक्षः पञ्च गजहंड "लाखी पिंपरी" इति ख्यातस्य । तिन्तिडी तिन्तिली । "अम्लिका

43-46

प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाऽम्लिकाऽथो पीतसारके ॥ ४३ ॥
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥
साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसम्बरः ॥ ४४ ॥
नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ॥
राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥
इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥
पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥
पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिली" इति चन्द्रः। चिञ्चा अम्लिका आम्लीका "आम्लिका। तिन्तिडी त्वाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया" इति वाचस्पतिः। अयं चिञ्चायाः। पीतसारकः॥ ४३ ॥ सर्जकः असनः "आसनः"। "पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवक इति रुद्ररभसौ।" बन्धूकपुष्पः प्रियकः जीवकः षट्कं असणा इति ख्यातस्य। "तत्र कांटेअसण, पालेअसण इति द्वौ भेदौ ख्यातौ"। सालः "श्यालः" सर्जः कार्श्यः "कार्ष्यः" अश्वकर्णकः अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य। सस्यसम्बरः "शस्यसंवरः" पञ्च शालवृक्षस्य सालई इति प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः वीरतरुः इन्द्रद्रुः ककुभः अर्जुनः पञ्चकं अर्जुनवृक्षस्य। "अर्जुनसादडा इत्यपि वदन्ति"। राजादनः "राजादनम्"। "राजादनं क्षीरिकायां प्रियाले किंशुकेऽपि च" इति मेदिनी। फलाध्यक्षः क्षीरिका अयं खिरणी इति ख्यातस्य ॥ ४५ ॥ इङ्गुदी तापसतरुः। तापसस्य तरुः। तपस्विन् उपयुक्ततरुत्वात्। द्वे इङ्गुद्याः हिंगणबेट इति ख्यातायाः। द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसि तु इङ्गुदः। भूर्जः चर्मी मृदुत्वक् त्रीणि भूर्जवृक्षस्य। पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिः "शाल्मली शाल्मलः" पञ्च सांवरी इति ख्यातस्य। द्वयोः स्त्रीपुंसयोः। स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः। "षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः" इति वचनात् ॥ ४६ ॥ शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकम्। सांवरीचा डीक इति ख्यातस्य। "क्वाथः कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथा" इति रभसः। रोचनः कूटशाल्मलिः द्वे काळी सांवरी इति ख्यातस्य। चिरिबिल्वः "चिरबिल्वः" नक्तमालः "रक्तमालः" करजः करञ्जकः चत्वारि

चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥
प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ॥
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥
रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥
गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥
अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥
सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥
एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

करञ्जवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः पूतिकरजः "पूतीकरजः पूतीकरञ्जः"। "पूतीकरञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशने" इति रुद्रः । पूतिकः "पूतीकः" कलिमारकः "कलिकारक इत्यपि पाठः"। चत्वारि काण्टेकरञ्ज "घाणेरा करञ्ज" इति ख्यातस्य । षड्ग्रन्थः मर्कटी अङ्गारवल्लरी एते त्रयः करञ्जभेदाः । "अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी अङ्गारवल्लरी" ॥ ४८ ॥ रोही रोहितकः प्लीहशत्रुः दाडिमपुष्पकः चत्वारि रक्तरोहिडा इति ख्यातस्य । गायत्री "वह्निगायत्रिणा तथा" इति वैद्यकादिभन्तोऽपि । बालतनयः खदिरः दन्तधावनः चत्वारि खदिरस्य । "गायत्री स्त्रियाम्"। "गायत्री खदिरे स्त्री स्याद्" इति रभसः । बालपत्रश्चेति प्राचां पाठः। यदाह । "खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः। कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षतिः क्षयः" इति त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव पाठः ॥४९ ॥ अरिमेदः विट्खदिरः द्वे दुर्गंधिखदिरस्य । विड्गन्धिः खदिरो विट्खदिरः । सिते शुक्लसारे खदिरे कदरः सोमवल्कः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः गन्धर्वहस्तकः ॥५०॥ एरण्डः उरुबूकः "ऊरुबुकः रूबूकः रूबुकः" रुचकः चित्रकः चञ्चुः पञ्चाङ्गुलः मण्डः वर्धमानः व्यडम्बकः "व्यडम्बनोऽपि" एकादश एरण्डस्य । मण्डयतीति मण्डः कश्चिदमण्ड इति पदमाह । आमण्ड इत्यपि । "गन्धर्वहस्तको मण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः" इति तारपालः ॥ ५१ ॥ याऽल्पा स्वल्पाकारा शमी स शमीर इत्येकम् । "कुटीशमीशुण्डाभ्योरः" इति सूत्रेण अल्पार्थे शमीशब्दात् रप्रत्ययः। शमी सक्तुफला "सक्तुफली" शिवा त्रयं

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ॥
पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥
भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥
पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥
लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥
मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटंनटाः ॥

शम्याः । पिण्डीतकः मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः मदनः षट्कं गोळा इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिभद्रकः । "पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि" । भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥ पूतिकाष्ठं एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः "पाटली" पाटला मोघा "अमोघा" । "अलिप्रिया विशालाम्राऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः" इति वाचस्पतिः । काचस्थाली । काला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति पदद्वयम् । "काला तु कृष्णवृन्ताख्या मञ्जिष्ठा नीलिकासु च" इति मेदिनी । "स्थाली स्यात्पाटलोखयोः" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी सप्त पाटलायाः "पाडळी इति ख्यातायाः" । तत्र पाटलिर्द्वयोः । श्यामा महिलाह्वया लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकः द्वादश प्रियङ्गुवृक्षे "वाघांटी इति ख्याते" । महिलायाः स्त्रियाः आह्वय इव आह्वयो यस्याः सा । महिलायाः समग्रनामभिरधीयत इत्यर्थः । तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् । मण्डूकपर्णः पत्रोर्णः नटः कट्वङ्गः टुण्टुकः ॥ ५६ ॥ स्योनाकः "श्योनाकः शोणाकः" शुकनासः ऋक्षः दीर्घवृन्तः कुटंनटः शोणकः "शोनकः" अरलुः "अरडुः"

शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥
अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥
नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ॥
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥
पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥
कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥
पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ॥
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

द्वादश दण्डिका "दिंडा" इति ख्यातस्य । क्वचिदयं टेंटू इति ख्यातः । तिष्यफला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्था चत्वारि आमलक्याः । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः तुषः कर्षफलः भूतावासः कलिद्रुमः षट्कं घाटिंग इति ख्यातस्य । क्वचिदयं बेहडा इति ख्यातः । त्रिलिङ्गत्वाद्विभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया अव्यथा पथ्या कायस्था "अत्र वयस्थेत्यपि पाठः" पूतना । यस्याः सेवनेनाभ्यन्तरस्थमलनाशे मनुष्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा एकादश हिरडा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं त्रयं सरलस्य "देवदार इति ख्यातस्य" । द्रुमोत्पलः कर्णिकारः परिव्याधः त्रयं कर्णिकारस्य "पांगारा इति च ख्यातस्य" । लकुचः लिकुचः डहुः "डहू" त्रयं ओंट इति ख्यातस्य । "क्षुद्रपनसस्येत्यपि मतम्" ॥ ६० ॥ पनसः "फलसः" कण्टकिफलः "कण्टकफलः" द्वे पनस इति प्रसिद्धस्य । निचुलः हिज्जलः "इज्जलः" । "निचुलेज्जलहिज्जला" इति रभसः । अम्बुजः त्रीणि इजर इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । "स्थलवेतसस्येत्यपि क्वचित् । निचूलः स्थलवेतसः" इति शब्दार्णवात् । समुद्रफलस्येत्यपि मतम् । काकोदुम्बरिका फल्गुः मलयूः "मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मलधारणे बाहुलकादापूः" जघनेफला चत्वारि काळा उम्बर "बोखाडा, खर्वत" इति ख्यातस्य । जघने बुध्ने फलान्यस्या जघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्फ-

61–65

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ॥
पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥
भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥
बकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ॥
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

ल्गुरपि स्त्री । मलयूरिति तालव्यान्तम् ॥ ६१ ॥ अरिष्टः सर्वतोभद्रः हिङ्गुनिर्यासः मालकः पिचुमन्दः "पिचुमर्दः" निम्बः षट्कं निम्बस्य । हिङ्गुगन्धिनिर्यासोऽयम् । "हिङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च" इति मेदिनी । पिच्छिला अगुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥ कपिला भस्मगर्भा चत्वारि शिसवा इति ख्यातस्य । अगुरु इति पृथक्पदं वा । तत्पुंनपुंसकम् । "अगुरु क्लीबे शिंशपायाम्" इति रुद्रः । "अगुरुः स्याच्छिंशपायाम्" इति विश्वप्रकाशः । शिंशपान्तं त्रयं शिसवा इति ख्यातस्य । या कपिला कृष्णवर्णपुष्पा सा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळा शिसवा इति प्रसिद्धस्य । शिरीषः कपीतनः भण्डिलः "भण्डिरः भण्डीलः" । "भण्डीलो भण्डिरो ना" इति वाचस्पतिः । त्रयं शिरस इति ख्यातस्य । चाम्पेयः चम्पकः हेमपुष्पकः त्रयं कुडचांपा "सोनचांपा" इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चम्पकस्य कलिका गन्धफलीत्येकम् । तथा च प्रयोगः । "न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत्" इति । केसरः "तालव्यमध्योऽपि" बकुलः द्वे ओंवळ "बकूळ" इति ख्यातस्य । वञ्जुलः अशोकः द्वे अशोकस्य । करकः दाडिमः "दाडिम्बः दालिमः डालिमः" । "दार्डिमसारपिण्डीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभा" इति रभसः । त्रिकाण्डशेषोऽप्येवम् । द्वे दाडिमस्य दाळिंब इति ख्यातस्य ॥ ६४ ॥ चाम्पेयः केशरः नागकेशरः । "स्वर्णभसर्पाख्यो नागकेशरः षट्पदप्रियः" इति रभसः । काञ्चनाह्वयः चत्वारि नागचांपा इति ख्यातस्य । काञ्चनाह्वयः स्वर्णपर्यायनामक इत्यर्थः । जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका पञ्च टाहाकळ "थोर ऐराण" इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णी

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥
जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥
कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ॥
सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी गरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥
श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

अग्निमन्थः कणिका गणिकारिका जयः पञ्च नरवेल इति ख्यातस्य । दशाप्येकस्य पर्याया इत्येके । कुटजः शक्रः वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि कुडा इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कुटजस्य फले कलिङ्गं इन्द्रयवं भद्रयवमिति त्रीणि । कलिङ्गः इन्द्रयवः । "कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्" इत्यमरमाला । कलिङ्गा । तत्रैव स्त्रीकाण्डे पाठात् । कृष्णपाकफलः अविग्नः "आविग्नः" सुषेणः करमर्दकः चत्वारि करमर्दकस्य "करवन्द" इति ख्यातस्य । कृष्णपाकं फलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कन्धः तमालः तापिच्छः "तापिञ्जः" त्रयं तमालस्य । सिन्दुकः "सिन्धुकः" सिन्दुवारः इन्द्रसुरसः "इन्द्रसुरिसः" निर्गुण्डी "निर्गुण्ठी" इन्द्राणिका पञ्च सिन्धुवारस्य सिन्धुआरी, निगडी, निर्गुडी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गरा गरी खरेत्यपि अगरीत्यपि । "देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्गर्दभे पुमान्" इति रभसः । खरागरीति समस्तमपि । मूषिकाविषघ्नत्वाद्गरमागिरतीति गरागरीत्येकं पदमपि । तदुक्तम् । "जीमूतको देवताडो वृत्रकेशो गरागरी" इति । देवताडः जीमूतः पञ्च देवतालस्य देवताली "देवडङ्गरी" इति ख्यातस्य । श्रीहस्तिनी भूरुण्डी द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य शाकभेदस्य सिरिहस्तिनी "थोर कुरडू" इति ख्यातस्य । तृणशून्यं तृणशूने गुल्मे साधु । "तत्र साधुः" इति यत् । "मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्येऽपि मल्लिका" इति रुद्रः । मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतभीरुः शतभीरुः । "मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्" इति

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटा वनोद्भवा ॥
शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥
सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥
गणिका यूथिकाऽम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ॥
सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥
माघ्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ॥

वाचस्पतिः । चत्वारि मल्लिकायाः मोगरी इति ख्यातायाः । सैव मल्लिका वनोद्भवा आस्फोटेत्युच्यते । एकं रानमोगरी इति ख्यातस्य । आस्फोतेत्यपि । "आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनमल्ल्यां च योषिति" इति मेदिनी । शेफालिका "शीफालिका" सुवहा निर्गुण्डी नीलिका चत्वारि कृष्णपुष्पायाः निर्गुण्ड्याः "राननिर्गुण्डी इति ख्यातायाः । इयं श्वेतपुष्पा" ॥ ७० ॥ असौ निर्गुण्डी सिता श्वेतसुरसा भूतवेशी इति चोच्यते । "इयं कातरी निर्गुंडी इति ख्याता" । मागधी गणिका यूथिका अम्बष्ठा चत्वारि यूथिकायाः जुई इति ख्यातायाः । सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका स्यात् एकम् ॥ ७१ ॥ अतिमुक्तः पुण्ड्रकः । वासन्ती वसन्ते पुष्प्यति कालादित्यण् । एवं माधवीत्यपि ज्ञेयम् । माधवी लता पञ्च कुन्दभेदस्य कुसरी इति "कस्तुरमोगरा, मधुमाधवी इति च ख्यातस्य" । अतिमुक्तादिद्वयं मल्लिकाभेदस्येत्येके । माधवीलतेत्येकं पदमपि । सुमनाः मालती जातिः "जाती" । "जाती फले च मालत्याम्" इति मेदिनी । त्रीणि जातेः जाई "चमेली" मोठी श्वेतजाई, पीतवर्ण जाई" इति ख्यातायाः । तत्र सुमनाः सान्तः । टाबन्तोऽपि । सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुते दर्शनात् । सप्तला नवमालिका "नवमल्लिका" द्वे नेवाळी "थोर मोगरा, बटमोगरा बेलमोगरा" इति ख्यातायाः ॥७२॥ माघ्यं कुन्दं" "कुन्दः । कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु च" इति मेदिनी । द्वे कुन्दस्य । रक्तकः बन्धूकः "बन्धुक" बन्धुजीवकः त्रीणि बंधुकस्य "दुपारी इति ख्यातस्य" । सहा कुमारी तरणिः । "द्युमणौ तरणिः पुंसि कुमारी नौकयोः स्त्रियाम्" इति रत्नः । त्रीणि कुमारी इति "कांटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंवतीगुलाब" इति ख्यातायाः कुमार्याः ।

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥
तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥
नीली झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥
सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ॥
पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥
ओण्ड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥
प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ॥

अम्लानः महासहा द्वे आबोली इति ख्यातायाः। तत्राम्लान इत्येकं कुरण्टकमात्रस्य। कांटेशेंवती, थोर रानशेंवती, इत्याख्याताया इति केचित् ॥ ७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम्। "कुरुवक इत्यपि"। तत्राम्लाने पीतपर्णे कुरण्टक इत्येकम्। "कुरण्डक इत्यपि"। नीली नीलवर्णा या झिण्टी तत्र बाणा दासी आर्तगलः "अन्तर्गलः" इति त्रयम्। द्वयोरित्युक्तेर्बाण इत्यपि। "नीला झिण्टी नीलझिण्टी चेत्यपि पाठः" ॥ ७४ ॥ सैरेयकः "सैरीयकः"। "सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ॥ पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नील आर्तगलो दासी बाण औदनपाक्यपि" इत्युक्तम्। झिण्टी द्वयं झिण्टीमात्रस्य कोराण्टी इति ख्यातस्य। तस्मिन्सैरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्येकम्। या पीतपुष्पा झिण्टी सा कुरण्टक इत्युच्यते। तस्मिन्कुरण्टके सहचरीत्यपि। द्वयोरित्युक्तेः। सहचर इत्यपि ॥ ७५ ॥ ओंड्रपुष्पं जपापुष्पं द्वे जास्वन्द इति ख्याते। जवेत्यपि। "जवायां तु जपा स्त्रियाम्" इति धर्मदासः। "ओण्ड्रपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः" इति त्रिकाण्डशेषात्। ओण्ड्रपुष्पस्य वृक्षस्यापि च जवेत्यभिधानम्। ओण्ड्रपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पमिति पाठान्तरम्। यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं एकम्। प्रतिहासः "प्रतीहासः" शतप्रासः चण्डातः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पञ्चकं करवीरस्य कण्हेर इति ख्यातस्य। करीरः क्रकरः ग्रन्थिलः त्रीणि करीरस्य कारवी "नेवती" इति ख्यातस्य। उन्मत्तः कितवः धूर्तः धत्तूरः। "धुस्तूरः धुस्तुरः धूस्तूरः धुतूरः। धुस्तूरस्तु

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥
फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥
समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥
जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥
सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥
अर्काह्ववसुकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥
शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीशो धुस्तुरः कनकाह्वयः" इति शब्दार्णवः। "उन्मत्त उन्मादवति धुतूरमुचुकुन्दयोः" इति विश्वप्रकाशः। "मदनः स्मरवसन्तद्रुमिद्धूस्तूरसिक्थकः" इति मेदिनी। कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥ मातुलः मदनः सप्तकं धत्तूरस्य धोतरा इति ख्यातस्य। कनकाह्वयः स्वर्णपर्यायनामकः। अस्य धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकम्। फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुङ्गकः चत्वारि मातुलिङ्गस्य महाळुंग इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः जम्बीरः "जम्भीरः" पञ्च देशान्तरे जंबीर इति ख्यातस्य। स्वल्पपर्णस्य पर्णासभेदस्य श्वेतमरवा इति च ख्यातस्य। पर्णासः कठिञ्जरः कुठेरकः त्रीणि पर्णासस्य। आजवलेति बावरी इति च ख्यातस्य ॥ ७९ ॥ अत्र पर्णासे सिते काण्डपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम्। पाठी चित्रकः वह्निसंज्ञकः। अयं चित्रकस्य चिता इति ख्यातस्य। तत्र पाठी इन्नन्तः। वह्निसंज्ञको वह्निपर्यायनामकः। अर्काह्वः वसुकः "वस्तुकः" आस्फोटः "आस्फोतः"। "आस्फोतस्तु पुमानर्के पर्णे स्यात्कोविदारकः" इति मेदिनी। गणरूपः गणाः बहूनि रूपाणि यस्य। नानात्वात्। विकीरणः "विकिरणः" ॥ ८० ॥ मन्दारः अर्कपर्णः सप्तकं अर्कस्य रुई इति ख्यातस्य। अर्काह्वयः सूर्यपर्यायनामकः। अत्रार्के शुक्ले अलर्कः प्रतापसः इति द्वे शिवमल्ली पाशुपतः एकाष्ठीलः बुकः "बकः"। "बकस्तु बकपुष्पे स्यात्कह्वे श्रीदे च रक्षसि" इति विश्वप्रकाशः। वसुः पञ्च बुकस्य "रुईमन्दार

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥
वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥
मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥
पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥
कटुः कटम्भराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

इति ख्यातस्य थोर बकुळी इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ॥ ८१ ॥ वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिका चत्वारि वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य वेदलें "वेटागुळी, बांर्वे" इति ख्यातस्य । बाण्डगुळ इत्यपि लौकिकभाषायाम् । वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची "गुडुची" तन्त्रिका अमृता ॥ ८२ ॥ जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुडूच्याः "गुळवेल" इति ख्यातायाः । मूर्वा "मूर्वी" देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा "स्रुवा" ॥ ८३ ॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश मूर्वायाः मूर इति ख्यातायाः । इयं धनुर्गुणोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्धेत्येके । पाठा अम्बष्ठा विद्धकर्णी "अविद्धकर्ण्यपि" स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥ एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका दश पाठायाः पाडळी "पाहाडमूळ" इति ख्यातायाः । कटुः कटंभरा "कटम्बरा" अशोकरोहिणी व्यस्तमपीदं नाम । "अशोका कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमः" इति रभसः । "रोहिणी कटुरोहिण्याम्" इति रुद्रः । कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी "कृष्णभेदा" "कृष्णभेदा चण्डरुहा" इति निघण्टुः । चक्राङ्गी शकुलादनी अष्टौ केदारकुटकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा "जहा" अव्यण्डा कण्डुरा "कण्डूरा" । "कपिकच्छूश्च कण्डुरा" इतीन्दुः । प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥ ऋष्यप्रोक्ता शूकशिंबिः । शश्वच्छशांकशिशिराणि च शूकशिम्बिरित्यूष्मविवे-

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ॥
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥
अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥
हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकबर्बरवर्धकाः ॥
मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी मण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥

काद्वितालव्या । शूकशिम्बापि । "मर्कटी शूकशिम्बा च" इति वाचस्पतिः । कपिकच्छुः "कपिकच्छूः" मर्कटी नव कुवली "कुहिरी" इति ख्यातायाम् । मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेन कण्डूरुत्पद्यतेऽतः कण्डूरा । चित्रा उपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा "चण्डा"। "प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका" इति निघण्टुः । मूषिकपर्णी दश मूषिकपर्ण्याः उंदीरकानी इति ख्यातायाः । अपामार्गः शैखरिकः धामार्गवः "अधामार्गवः"। "अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च" इति ग्रन्थे । मयूरकः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी "कीशपर्णी"। कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः । किणिही खरमञ्जरि अष्टकं अपामार्गस्य आघाडा इति ख्यातस्य । हञ्जिका "फञ्जिका" ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥ अङ्गारवल्ली बालेयशाकः बर्बरः वर्धकः नवकं भार्ग्याः भारंग इति ख्यातायाः । मञ्जिष्ठा विकसा "विकषा" जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका "कालमेशिका" ॥ ९० ॥ मण्डूकपर्णी मण्डीरी "मण्डिरी"। "रक्ता मण्डिरिका च" इतीन्दुः भण्डी योजनवल्ली नवकं मञ्जिष्ठायाः । योजनपर्ण्यपीति पाठः । यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयासः "धनुर्यासः" कुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनी "चोदनी" कच्छुरा अनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा दशकं

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥
निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥
नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥
अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ॥
कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाऽथ करिपिप्पली ॥
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

धन्वयासस्य धमासा इति ख्यातस्य । पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्घ्रिवल्लिका "अङ्घ्रिपर्णिकेति पाठः" ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी "कलशिः" धावनी "धावनिः" गुहा नवकं सिंहपुच्छ्याः डवला "पिठवण" इति ख्यातायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥ प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका दशकं कण्टकारिकायाः रिङ्गणी इति ख्यातायाः । नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥ रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी "तूणी" । "तूणीनील्यां निषङ्गे ना" इति मेदिनी । "तूणी तु नील्यां तूणा निषङ्गके' इति विश्वप्रकाशः । दोला "मेला" । "तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी" इति निघण्टुः नीलिनी एकादश नील्याः । इयं वस्त्रादिरञ्जनकारिणी कृष्णवर्णा । अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषी "कालमेशी" कृष्णफला बाकुची "वागुजी" पूतिफली अष्टकं बाकुच्याः, बावंची इति ख्यातायाः । सोमराजीशब्दः ङीषन्त इमन्तश्च । कृष्णा उपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥ उषणा "ऊषणा" पिप्पली "पिप्पलिः" शौण्डी कोला दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः । "दन्त्यमध्योऽपि" पञ्च गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥ चव्यं "चव्या

चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥
पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषाऽरुणा ॥ ९९ ॥
शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥
अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥
वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥
शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ॥

कोला च चविका" इति हेमचन्द्रः । चविका "चविक इति पुंलिङ्गोऽपि" । द्वे चव्यस्य चवक इति ख्यातस्य । केचित् चव्यादिद्वयं पूर्वान्वयीत्याहुः । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः । काकचिञ्ची "काकचिञ्चिः" । काकचिञ्चा । "गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पटहे च कलध्वनौ" इति मेदिनी । गुञ्जा कृष्णला त्रीणि गुञ्जायाः । पलंकषा इक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥ गोकण्टकः गोक्षुरकः वनशृङ्गाटः सप्तकं गोक्षुरस्य सराण्टा इति ख्यातस्य । विश्वा विषा प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥ शृङ्गी महौषधं अष्टकं अतिविषायाः अतिविख इति ख्यातायाः । क्षीरावी दुग्धिका द्वे दुग्धी इति ख्यातायाः । शतमूली बहुसुता अभीरुः इन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ता अभीरुपत्री नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलिङ्गं सहस्रमूल्याः शतावरीति ख्यातायाः । पीतद्रुः कालीयकः "कालेयकः" हरिद्रुः ॥ १०१ ॥ दार्वी पचंपचा "पचंबचेत्यपि" दारुहरिद्रा पर्जनी सप्तकं दारुहळद इति ख्यातस्य । वचा उग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका पञ्चकं वचायाः वेखण्ड इति ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्ला वचा सा हैमवतीत्येकम् । वैद्यमाता सिंही वाशिका "दन्त्यमध्यापि" वृषः अटरूषः "अटरुषः"

वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥
आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ॥
इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥
शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥
मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा ॥ १०५ ॥
समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥
बला वाट्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥
मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

सिंहास्यः वासकः वाजिदन्तकः अष्टकं अटरूषस्य अडुळसा इति ख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा "आस्फोता"। "आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनमल्ल्यां च योषिति" इति मेदिनी गिरिकर्णी विष्णुक्रान्ता अपराजिता चत्वारि विष्णुक्रान्तायाः । इक्षुगन्धा काण्डेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पञ्च कोकिलाक्षस्य कोळसुन्दा "तालिमखान्याचें बीं कोलिस्ता" इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥ शालेयः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । "मिसी मिशिः मिशी"। मिशी मिशिरिति तालव्यांत आह सोमनन्दी। मिश्रेया षट्कं मधुरिकायाः "बडिशेप" इति ख्यातायाः । सीहुण्डः। "वज्रद्रुमः सिहुण्डोऽथ" इति रभसात् ह्रस्वादिरपि। शीहुण्ड इति तालव्यादिरपि । वज्रः स्नुक् स्नुही स्नुहिः स्नुहा । "स्नुही स्नुहा स्नुग्" इत्यमरदत्तः । गुडा "गुडी"। "गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडा" इति रुद्रः ॥ १०५ ॥ समन्तदुग्धा षट् वज्रद्रुमस्य "शेरनिवडुङ्ग" इति ख्यातस्य। तत्र स्नुक् हकारान्तः स्त्री । "वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही गुडेति पाठः"। वेल्ल अमोघा "मोघापि"। "कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा" इति वाचस्पतिः। चित्रतण्डुला तण्डुलः तन्तुलः। तन्तुं कृमिसूत्रं लाति। कृमिघ्नः विडङ्गं षट्कं विडङ्गस्य, वावडिंग इति ख्यातस्य ॥ १०६ ॥ बला वाट्यालका द्वे तुपकडी "चिकणा" इति ख्यातस्य । घण्टारवा शणपुष्पिका द्वे शणपुष्पिकायाः । "लघुताग इति घागरी इति चेत्येके" मृद्वीका गोस्तनी "गोस्तना" द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसा पञ्च द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ सर्वानुभूतिः

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥
त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥
काला मसूरविदलाऽर्धचन्द्रा कालमेषिका ॥
मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥
विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ॥
अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥
लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥
खरश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

सरला "सरणा" त्रिपुटा "त्रिपुटी"। "सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रोचनी सरा। त्रिपुटी महती श्यामा" इति वाचस्पतिः। त्रिवृता त्रिवृत् त्रिभण्डी रोचनी "रेचनी त्रिवृतादन्त्योः" इति मेदिनी। सप्त त्रिवृतायाः "तेंडू, श्वेत-निशोत्तर इति च ख्यातायाः"। श्यामा पालिन्दी "पालिन्धी" सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला मसूरविदला अर्धचन्द्रा कालमेषिका सप्त कृष्णवर्णायां त्रिवृतायाः "काळा तेंडू, निशोत्तर, निगडी, तिधारें इति ख्यातायाः" "मधु"। क्लीतकं यष्टिमधुकं "यष्टीमधुकं" मधुयष्टिका चत्वारि यष्टिमधुकस्य गोडे-कोष्ट "ज्येष्ठमध" इति ख्यातस्य ॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरशुक्ला इक्षुगन्धा क्रोष्ट्री चत्वारि शुक्लभूमिकोहोळें इति ख्यातस्य । या सिता शुक्ला विदारी-त्यन्वयः। क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका । ऋक्षान् गन्धयति। "गन्ध अर्दने"। यद्वा ऋक्षस्येव गन्धो यस्याः। त्रीणि कृष्णभूमिकूष्माण्डस्य। अन्येति सितायाः अन्या कृष्णेत्यर्थः । "क्रोष्ट्री शृगालिका कृष्णविदारी लाङ्ग-लीषु च" इति मेदिन्यां कृष्णविदारीत्युक्तत्वात्। या सितेत्यत्रासितेति पदच्छेदे मेदिन्यविरोधेन पूर्वं नामचतुष्कं कृष्णभूकूष्माण्डस्य। क्षीरेति त्रयं शुक्लभूकू-ष्माण्डस्येति वा। असिताया अन्या शुक्लेत्यर्थः ॥ ११० ॥ लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी चत्वारि शाकभेदस्य "मोगुड जळपिंपळी" इति ख्यातस्य । खराश्वा कारवी दीप्यः मयूरः लोचमस्तकः "लोचमर्कटः" पञ्च मयूरशिखायाः मोरशेंडा इति ख्यातायाः। "अजमोदा इत्यपि मतम्" ॥ १११ ॥ गोपी अजादित्वाट्टाप्। गोपा। "गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा" इति वाचस्पतिः। श्यामा शारिवा "सारिवा"

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ॥
योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥
कदली [illegible] रम्भा मोचांशुमत्फला ॥
काष्ठी[illegible] काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
[illegible] सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥
[illegible]सा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
[illegible] भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥
[illegible]रिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥
[illegible]केरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ॥

[illegible] उत्पलशारिवा पञ्च उत्पलशारिवायाः उपरसाळ "उपलसरी" इति [illegible] । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः चत्वारि ऋद्धिनामकस्य औष-[illegible] "केवणी, मुरुडशेंग" इति च ख्यातस्य । इमे योग्यादयश्च-[illegible]द्धिनामकौषधेरप्याह्वयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली अजादित्वा-[illegible] । कदलोऽपि । "कदलश्च कदल्यसौ" इति व्याडिः । वारण-[illegible]बुषा" रम्भा मोचा अंशुमत्फला काष्ठीला षट् कदल्याः । मुद्ग-[illegible]द्गा सहा त्रयं काकमूग "रानमूग" इति ख्यातायाः काकमुद्गा-[illegible] ॥ वार्ताकी । पुंस्यपि वार्ताक इति । वार्ता वार्ताकुः । [illegible] वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः" इति रभसः । "वार्ता वार्तिगणे [illegible] विश्वः । "वर्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ता" इति वैद्यकाच्च । हिङ्गुली सिंही [illegible]धर्षिणी पञ्च वार्ताक्याः रानवाङ्गी "डोरली" इति ख्यातायाः । [illegible] रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी [illegible] नव रास्नायाः मुङ्गसी "मुंगसवेल" इति ख्यातायाः । [illegible]ः स्थाने नागसुगंधेति पाठः । विदारिगन्धा (१) "विदा-[illegible]शुमती सालपर्णी "शालपर्णी" स्थिरा ध्रुवा पञ्च सालपर्ण्याः [illegible] सालवण" इति ख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुण्डिकेरी समुद्रान्ता [illegible]सी" बदरा चत्वारि कार्पास्याः । सा कार्पासी वन्या वने [illegible]वीत्युच्यते एकम् । शृङ्गी ऋषभः वृषः त्रयं ऋषभाख्यौषधि-

[illegible]न्धः विदारिगन्धः । "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्',-इति ह्रस्वः ।

116-120

भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥
गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ॥
धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥
जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥
स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥
गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥
अजशृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ॥ ११९ ॥
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ॥
हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

विशेषस्य "बैलघांटी" इति ख्यातस्य। शृङ्गीशब्द इन्नन्तः ॥ ११६ ॥ गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका चत्वारि बलाविशेषस्य "ह्रस्वचिकणा" इति च ख्यातस्य। धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवल्ल्याः "घोसाळी, दोडकी" इति च ख्यातायाः। सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत् महाजाली-त्युच्यते एकम्। स्त्रीलिङ्गम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी "ज्योत्स्ना।" "जोत्स्नी पटोली ज्योत्स्ना" इति हैमः। पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः "पडवळी" इति ख्यातायाः। नादेयी भूमिजम्बुका द्वे भूजम्ब्वाः "भुइजांभळी" इति ख्यातायाः। "नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे। भूमिजम्ब्वां वायां च व्यक्रुष्टेऽपि च योषिति" इति मेदिनी। लाङ्गलिकी अग्निशिखा द्वे लाङ्गल्याः वागचबका "कळलावी" इति च ख्यातायाः। काकाङ्गी काकनासिका द्वे काकजङ्घाख्यौषधिविशेषस्य "कावळी इति ख्यातस्य" ॥ ११८ ॥ गोधापदी सुवहा द्वे हंसपादिकायाः "रक्तलाजाळू इति ख्यातायाः"। मुसली तालमूलिका द्वे मुसल्याकन्द, मुसलकन्द इति ख्यातायाः। अजशृङ्गी विषाणी द्वे मेढशिंगी इति ख्यातायाः ओषधेः। इयं त्वजशृङ्गाकारफला बहुशाखा सकण्टका नेत्रौषधिरिति सुभूतिराह। गोजिह्वा दार्विका "दर्विका" द्वे दर्वी "पाथरी" इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य ॥११९॥ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ली त्रीणि नागवल्ल्याः "पानवेल इति ख्यातायाः"। द्विजा हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी षट्कं रेणुकाख्यगन्धद्रव्यस्य "रेणुबीज" इति प्रसिद्धस्य ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयंसुगन्धि हरिवालुकं वालु पञ्च

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ॥
वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ॥ १२१ ॥
बालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥
कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥
गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥
महेरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥
अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

वालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य । "वाळुक, कांकडी" इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । पालङ्की मुकुन्दः कुन्दः कुन्दुरुः "मुकुन्दः कुन्दुः कुन्दरः" चत्वारि पालकी "पोईशाक वस्तुकाकारा पालख" इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ बालं ह्रीबेरं बर्हिष्ठं उदीच्यं केशाम्बुनाम पञ्च वाळा इति ख्यातस्य । "बालः" । "बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ ॥ वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीबेरे पुंनपुंसकम्" इति मेदिनी । केशश्चाम्बु च तयोर्नाम यस्य तत्केशाम्बुनाम । यावत्केशस्याम्बुनश्च नामानि तानि सर्वाणि बालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्यं वृद्धं अश्मपुष्पं शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पञ्च शैलेयस्य फूल "शिलाजित" इति ख्यातस्य । तालपर्णी दैत्या गन्धकुटी मुरा गन्धिनी पञ्च मुरायाः तालिसपत्र "मोरमांशी" इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या "गजभक्षा" सुवहा सुरभी "सुरभीः" । "सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु योषिति" इति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् । रसा ॥ १२३ ॥ महेरुणा "महेरणा" कुन्दुरुकी सल्लकी "शल्लकी सिल्लकी" । "श्वाविद्द्रुमभेदौ शल्लक्यौ" इति तालव्यादौ रभसः । सल्लकी सिल्लकी ह्लादेति रुद्रः । ह्लादिनी "ह्रादिनी" अष्ट सालई इति ख्यातायाः । अग्निज्वाला "अग्नेर्ज्वालेव, रक्तपुष्पत्वात् ।" सुभिक्षा धातकी धातुपुष्पिका "धातृपुष्पिका" चत्वारि धातक्याः धायफूल "धायटी" इति ख्यातायाः ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका चन्द्रवाला एला निष्कुटिः "निष्कुटी" बहुला पञ्चकं एलायाः । सा एला सूक्ष्मा सूक्ष्मपरिमाणा चेत् उपकुञ्चिका तुत्था

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाऽथ सा ॥
सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥
शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः १२६ ॥

झटामलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ॥
प्रपौण्डरीकं पौंडर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ॥
चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥
सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः "त्रुटी" इति पञ्च नामानि ॥ १२५ ॥ व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं वाप्यं "व्याप्यं· आप्यं" पाकलं उत्पलं षट्कं कडू कोष्ठ "गोडें कोष्ठ" इति ख्यातस्य । शंखिनी चोरपुष्पी केशिनी त्रयं चोरवल्ल्याः "चोर शंखाहुली, सांखवेल" इति ख्यातायाः । वितुन्नकः ॥१२६॥ झटामला अज्झटा ताली शिवा तामलकी षट्कं भूम्यामलक्याः । झटामलेत्यत्र झटेति पृथक् पदं वा । अमलेति छेदः । आह च । तामलक्यामला तालीति । झटा तामलकीति चेति । प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं "पुण्डर्यं" द्वे पौण्डर्यस्य । इदं शालपर्णीतुल्यपत्रं ज्ञेयम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः "तुणिः" कच्छः कान्तलकः नन्दिवृक्षः "नन्दीवृक्षः" षट्कं नन्दिवृक्षस्य "नान्दरुखी इति ख्यातस्य" । अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी चण्डा धनहरी क्षेमः दुष्पत्रः गणहासकः षट्कं चोराख्यगन्धद्रव्यस्य "चोरओंवा, किरमाणी ओंवा, गठोना, गाठीवनमूळ इति ख्यातस्य । गण इत्यप्यस्य नाम" ॥१२८॥ व्याडायुधं "व्यालायुधं" व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं चत्वारि व्याघ्रनखनामकगन्धद्रव्यस्य "लघुनखला, वाघनख इति ख्यातस्य ।" सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिः नटी नली ॥ १२९ ॥ धमनी अञ्जनकेशी सप्त नलीनामकगन्धद्रव्यस्य पवारीति लोके प्रसिद्धस्य । इयं उत्तरपथे प्रसिद्धा ।

घमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ॥
शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥
कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥
ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुकुरे ॥ १३२ ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

हनुः हट्टविलासिनी शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं "नखी" सप्त नखाख्यगन्धद्रव्यस्य "नखला" इति ख्यातस्य । अत्र हनुरुदन्तः स्त्री, साहचर्यात् । बदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम् । आढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्स्ना तुवरिका । "वार्षिका मूलिका तूवर्याढकी कुच्छुरा शटी" इति बोपालितात् तूवरिका । मृत्तालकं "मृतालकं" सुराष्ट्रजं षट् तुवरिकायाः तूर इति ख्यातायाः । कुटन्नटं दाशपुरम् । "दशपुरमिति दशपूरमिति दाशपूरमिति च" । "दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्" इति वाचस्पतिः । वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥ प्लवं गोपुरं गोनर्दं कैवर्तीमुस्तकं "कैवर्तिमुस्तकं कैवर्तमुस्तकं" अष्टकं कैवर्तीमुस्तकस्य केवडी, "जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा, मोथा" इति ख्यातस्य । ग्रन्थिपर्णं शुकम् । "शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्" । बर्हपुष्पम् . शुकबर्हमित्येकमपि नाम । बर्हिपुष्पं बर्हिः पुष्पं बर्ह पुष्पं चेति पृथगपि । स्थौणेयं कुकुरं पञ्च गण्ठीवन "भटोरा" इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुन्माला पिशुना स्पृक्का "पृषोदरादित्वात्सलोपे पृक्कापि" देवी लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका दशकं पिण्डकेति ख्यातायाः स्पृक्कायाः । अत्र मरुन्मालेति संघातविग्रहीतम् । यदाह वाचस्पतिः । "स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लता" इति ॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिशी "मिसिः मिषिः मिषी मसिः मषिः मषी मसी" पञ्च जटामांस्याः ।

तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिशी ॥
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥
कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥
ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥
शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ॥
विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥
स्यादृक्षगन्धा छगलांत्र्यावेगी वृद्धदारकः ॥

जटेति पृथक्पदं वा । यदाह । मांसी कृष्णजटा हिंस्रा नलदा जटिला मिसिः । जटा च पिशिनी पेशी क्रव्यादी च तपस्विनीति । त्वक्पत्रं उत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकं षट् त्वक्पत्रस्य "दालचिनी" तज इति ख्यातस्य । "त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके" इति धरणिः ॥ १३४ ॥ कर्चूरकः "कर्बूरकः" द्राविडकः द्रविडदेशे जातः । तत्र जात इत्यण् । स्वार्थेकः । काल्पकः वेधमुख्यकः चत्वारि कचर इति ख्यातस्य हरिद्राभस्य । कल्पे भवः काल्पकः ओष्ठ्यमध्यः । "तालव्यमध्योऽपि ।" ओषध्य इति फलपाकान्तानां व्रीह्यादीनां जातावेव ओषध्यः स्युः । ओषधिशब्दप्रयोगः स्यादित्यर्थः । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं न तु नित्यम् । यदा तु ओषधेः रोगहारित्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यत् तदा औषधशब्दप्रयोगः । "ओषधेरजातौ" इत्यण् । न केवलमोषधिरेवौषधशब्दवाच्या किंतु रोगहरत्वेन घृतक्षौद्रत्रिफलाकल्कादि चौषधमिति सर्वमिति विशेषणाज्ज्ञेयम् ॥ १३५ ॥ यत्पत्रपुष्पादि तच्छाकसंज्ञकं एकं भोजनसाधनस्य पुष्पादेः । आदिना मूलादिग्रहः । उक्तं च । "मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ॥ त्वक् पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्" इति । तत्र करीरं वंशाङ्कुरः । काण्डमिक्षुदण्डादि । अधिरूढकं बीजाङ्कुरः । कवचं छत्राकम् । शेषं स्पष्टम् । तण्डुलीयः अल्पमारिषः द्वे तान्दळी "तांदुळजा" इति ख्यातस्य । विशल्या अग्निशिखा अनन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका पञ्चकमग्निशिखायाः "कळलावी इति ख्यातायाः" । शक्रोऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव पुष्पं अस्याः शक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥ ऋक्षगन्धा "ऋष्यगन्धा" छगलांत्री "छगलांघ्री छगलाण्डी छगलेति पृथक्पदं वा । "छागे तु छगलश्छागी वृद्धादारकयोः स्त्रियाम्" इत्यनेकार्थकोशः । आवेगी

जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥
पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥
हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥
तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥
बर्बरा कबरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ॥ १३९ ॥
एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ॥
चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥ १४० ॥
सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥
नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

वृद्धदारकः । वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः । वृद्धेति भावप्रधानम् । जुङ्गः पञ्च वृद्धदारकस्य "वरधारा, जीर्णफञ्जी इति ख्यातस्य ।" ब्राह्मी मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी "सोमवल्लरिः" चत्वारि सोमलतायाः । "यस्याः शुक्लपक्षे पर्णान्युद्भवंति कृष्णे च पतन्ति सा सोमवल्ली । सैव सोमवल्लरी" ॥ १३७ ॥ पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः "पिसोळा इति ख्यातायाः" । हयपुच्छी काम्बोजी माषपर्णी महासहा चत्वारि माषपर्ण्याः रानउडीद इति ख्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुण्डिकेरी "तुण्डिकेशी" रक्तफला बिंबिका पीलुपर्णी चत्वारि तुण्डिकेर्याः तोंडली इति ख्यातायाः । बर्बरा "वर्बरा वर्वरी" । "वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृ-दन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी । कबरी "कवरी" तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका "अजगंधेत्यन्यत्र" । पञ्च वर्बरी "तिळवणी कानफोडी" इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ १३९ ॥ एलापर्णी सुवहा रास्ना युक्तरसा चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदण इति ख्यातायाः । चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठा अम्बष्ठा अम्ललोणिका "अम्ललोलिका" पञ्च अम्ललोणिकायाः चुका इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी चुक्रः अम्लवेतसः शतवेधी चतुष्कमम्लवेतसस्य । चाङ्गेर्यादयो नव पर्याया इत्यपि मतम् । नमस्कारी गण्डकारी "गण्डकाली" समङ्गा खदिरा चत्वारि लज्जालु "लाजाळू" इति प्रसिद्धायाः ओषधेः ॥ १४१ ॥ जीवन्ती

141-145

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥
किराततिक्तो भूनिंबोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥
विमला शातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥
वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥
अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥
अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा मधुः स्रवेति पदद्वयमपि । "मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति" इति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येवम् । पञ्च जीवन्त्याः "हरणवेल हरणदोडी" इति ख्यातायाः । कूर्चशीर्षः मधुरकः शृङ्गः ह्रस्वाङ्गः जीवकः, पञ्च जीवकस्य ॥ १४२ ॥ किराततिक्तः चिरतिक्तश्चिरातिक्तश्च । "किरातश्चिरतिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि" इति रभसः । भूनिम्बः अनार्यतिक्तः अयं किराईत इति ख्यातस्य । सप्तला विमला शातला "सातला" । "विमला सातलायां स्यात्" इति विश्वप्रकाशः । भूरिफेना चर्मकषा पञ्च सप्तलायाः "शिकेकाई इति प्रसिद्धायाः" ॥ १४३ ॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्था अयं लहानकावळी, काकोली इति च ख्यातस्य । मकूलकः "पृषोदरादित्वादुत्वे मुकूलकोऽपि" निकुम्भः दन्तिका "दन्तिजा" प्रत्यक्श्रेणी उदुम्बरपर्णी "ऊडुंम्बरपर्णी उदुम्बरपर्णी" पञ्च दन्त्याः "दांती इति ख्यातायाः" । यस्याः बीजं जेपाळ इति ख्यातम् ॥ १४४ ॥ अजमोदा उग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका "यमानिका" द्वे यवान्याः ओंवा इति ख्यातायाः । "यवानीद्वयस्य द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम्" । पुष्करं काश्मीरं पद्मपत्रं पद्मवर्णमिति पाठः । त्रीणि पौष्करमूले पुष्करमोषधिविशेषस्तस्य मूले इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ अव्यथा अतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी पञ्च उत्तरदेशे प्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः "स्थलकमलिनी इति

कांपिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥
पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥
लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ॥
लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥
स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥ १४९ ॥
पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥
वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

ख्यातायाः ।" कांपिल्यः "कांपिल्लः"। "चन्द्रः कर्पूरकांपिल्लसुधांशुस्वर्णवारिषु" इति मेदिनी । कर्कशः चन्द्रः रक्ताङ्गः रोचनी "रेचनी" पञ्च शुण्डारोचनीति ख्याताया रोचन्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः "प्रपुन्नालः प्रपुनालः प्रपुनाडः प्रपुन्नडः" एडगजः "एलगजः" दद्रुघ्नः "दद्रूघ्नः" चक्रमर्दकः पद्माटः उरणाख्यः "उरणाक्षः" षट्कं टाकला इति ख्यातस्य । पलाण्डुः सुकन्दः द्वे पलाण्डोः "कान्दा इति प्रसिद्धस्य" ॥ १४७ ॥ हरिते हरिद्वर्णे तत्र पलाण्डौ लतार्कः दुद्रुमः इति द्वे । महौषधं लशुनं "लशूनं" गृञ्जनं अरिष्टः महाकन्दः रसोनकः षट् लशुनस्य । रसे आस्वादने ऊन्यते पातकहेतुत्वात् रसोनकः । "ऊन परिहाणे" एरच् घञ् वा । णिलोपः । स्वार्थे कन् । लशुनगृञ्जनयोराकृतिभेदेऽपि रसैक्यात् अभेद इति बहवो मन्यंते ॥ १४८ ॥ पुनर्नवा शोथघ्नी द्वे पुनर्नवायाः "घेटुळी इति देशे प्रसिद्धायाः"। वितुन्नं सुनिषण्णकं द्वे सुषुन "कुरडु" इति ख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः शीतलः अपराजिता शणपर्णी "सनपर्णी असनपर्णी आसनपर्णी"। "भवेदसनपर्ण्यां च शीतलः शिशिरेऽन्यवत्" इति विश्वप्रकाशः। "शीतलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपर्ण्यां स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्" इति मेदिनी । चत्वारि शणपर्ण्याः गोकर्णी इति ख्यातायाः । "शीतलवातक इत्येकं पदमिति धन्वन्तरिराह" ॥ १४९ ॥ पारावताङ्घ्रिः "पारावताङ्घ्री" कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता पञ्च ज्योतिष्मत्याः मालकाङ्गोणी इति ख्यातायाः । पारावताङ्घ्रि स्त्री । वार्षिकं त्रायमाणा त्रायन्ती बलभद्रिका चतुष्कं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥

150 - 154

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥
मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥
शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥
अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥
तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ॥
जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
संस्पर्शाऽथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ॥
कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥ १५४ ॥
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः "घृष्टिः" वाराही बदरा चतुष्कं वाराह्याः "वाराहीकन्द डुकरकन्द इति ख्यातायाः" । मार्कवः भृङ्गराजः " भृङ्गरजाः" । भृङ्ग इव रजोऽस्य । सांतोऽदंतोऽपि । "स्यान्मार्कवो भृङ्गरजो भृङ्गराजः सुजागरः" इति रभसात् । द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची वायसी द्वे कावळी "काकजंघा" इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा अतिच्छत्रा मधुरा मिसिः "मिसी" अवाक्पुष्पी कारवी सप्तकं शोप इति ख्यातायां शतपुष्पायाम् । सरणा "सरणी सारणी" । "सरणा सरणी चार्वी कटंभरा महावला" इति रुद्रः । "रुग्भेदे ना प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारणी" इति मेदिनी । प्रसारिणी ॥१५२॥ कटंभरा "कटंबरा" राजबला भद्रबला पञ्च प्रसारण्याः (चांदवेल) "कुब्जप्रसारिणी" इति ख्यातायाः । जनी "जनिः" जतूका "जतुका" प्रसारजनी "रजनिः" जतुकृत् चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा षट् चक्रवर्तिन्याः चाकवत इति ख्यातायाः । शटी गन्धमूली "गन्धमूला" षड्ग्रन्थिका कर्चूरः "कर्बूरः कर्बुरः" पलाशः पञ्च शम्याः "कापूरकाचरी, आंबेहळद इति ख्यातायाः" । कारवेल्लः कठिल्लकः "कटल्लकः" ॥ १५४ ॥ सुषवी "सुसवी सुशवी" त्रीणि कारवेल्लस्य कारली इति ख्यातस्य । कुलकं पटोलः तिक्तकः पटुः चत्वारि पटोल "पडवळ" इति ख्यातस्य । कूष्माण्डकः कर्कारुः द्वे कूष्माण्डस्य "कोहळा इति ख्यातस्य" । उर्वारुः "ईर्वारुः इर्वारुः ईर्वालुः

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुर्र्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुंब्यलाबूरुभे समे ॥
चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥
अर्शोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला ॥
कलंब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥
वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥

एर्वारुः" । "उन्मत्तो धुस्तुरिर्वारुः कर्कटिः स्यात्" इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । कर्कटी "कर्कटिः" द्वे कर्कट्याः कांकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी द्वे कटुतुंब्याः " दुध्या कडुभोपळा इति ख्यातायाः" । अत्र इक्ष्वाकुशब्दः कटुकटुतुंब्युभयसाधारणः । "इक्ष्वाकुः कटुतुंब्यां स्त्री सूर्यवंशे नृपे पुमान्" इति कोशान्तरेऽप्युक्तम् । तुम्बी "तुंबिः तुंबा" अलाबूः "अलांबूः आलाबूः आलाबुः लाबुः लाबूः" । "अलाबुः स्त्री पिण्डफला तुंबिस्तुंबी महाफला । तुंबा तु वर्तुलाऽलाबूर्निंबे तुंबी तु लाबुका" इति वाचस्पतिः । "अलाबूस्तुंबकः प्रोक्तः" इति चन्द्रः । लाबुकेत्यन्यकोशे । द्वे काळा भोपळा इति ख्यातस्य । अलाबुर्ह्रस्वान्तोऽपि क्वचित् । चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा त्रीणि गोडुम्बायाः "कंवडळ इति ख्यातायाः" । "चित्राऽऽखुपर्णी गोडुम्बा सुभद्रा दन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियाम्" इति मेदिनी । "गवाक्षी त्विंद्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ" इति हैमः । गोदुग्धेति पाठो न दृश्यते कोशेषु । गोदुग्धेति चिभूड इति प्रसिद्धिर्वैद्यके । विशाला इन्द्रवारुणी द्वे इन्द्रवारुण्याः मोठी कंवडळ इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अर्शोघ्नः सूरणः तालव्यादिरपि । कन्दः त्रीणि सूरणस्य । गण्डीरः समष्ठिला द्वे गण्डीराख्यशाकभेदस्य कडू सूरण इति ख्यातस्य । कलंब्यादयः पञ्च शाकभेदाः स्युः एकैकम् । तत्र कलम्बी वेण्वाकृतिः । "कलम्बी तु शतपर्वा कलंबूर्वा सुवीरुधः" इति वाचस्पतिः । "कलम्बी शाकभेदेऽपि स्याद्दण्डशरयोः पुमान्" इति मेदिनी । उपोदिका "उपोदीकापि" (वाळी) "थोरमयाळ पोईमाण्डवीवेल" इति प्रसिद्धा । मूलकं मुळा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशान्तरे हलहंची "चाकवत" इति प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं "बथुवा" "चन्दनबटुवा" इति प्रसिद्धम् । "वास्तूकमपि" । दूर्वा शतपर्विका "शतपर्णिका" सहस्रवीर्या

158 - 162

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ॥ १५८ ॥
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ॥
कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥
स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ॥
वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥
वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥
ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥
नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

भार्गवी रुहा अनंता षट् दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत् तत्र गोलोमी शतवीर्या गण्डाली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविन्दः मेघनामा मुस्ता मुस्तकं चत्वारि मुस्तायाः "मोथ इति ख्यातायाः" मेघनामा मेघपर्यायनामकः । "मुस्तकं पुंसि क्लीबे च" ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकः । भद्रमिति पृथगपि नाम । "भद्रं स्यान्मङ्गले हेम्नि मुस्तके करणान्तरे" इति रुद्रः । गुन्द्रा द्वे मुस्ताविशेषस्य भद्रमुस्तकस्य "नागरमोथा इति ख्यातस्य"। अस्त्रियामिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां संबध्यते । धन्वन्तरिरिमं भेदमाह । "मुस्तकोऽबुधरो मेघो घनो राजीवशेरुकः । भद्रमुस्तो वराहोऽब्दो गांगेयः कुरुविन्दकः" इति । चूडाला चक्रला उच्चटा त्रीणि उच्चटामूलस्य "फुरडी इति कोंकणे ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य" । वंशः त्वक्सारः कर्मारः त्वचिसारः तृणध्वजः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः दशकं वेणोः । ये वेणवः अनिलोद्धताः अनिलेन कीटादिकृतरंध्रगतवायुनोद्धताः स्वनन्ति शब्दं कुर्वन्ति ते कीचकाः स्युरित्येकम् ॥ १६१ ॥ ग्रन्थिः पर्व परुः "परुरुदन्तोऽपि । "मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः"—इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । त्रीणि वंशादिग्रन्थेः पेरें इति ख्यातस्य। तत्र ग्रन्थिर्ना पुमान् । गुन्द्रः तेजनकः शरः "सरः" । "सरस्तु मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः" इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च । त्रीणि शरस्य । नडः "नलः" । "अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः" इति मेदिनी । धमनः पोटगलः त्रीणि देनवळ इति ख्यातस्य । काशं "कासम्" ॥ १६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु बल्वजाः ॥
रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥
अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥
नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथकत्तृणम् ॥
पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः त्रीणि काशस्य "काशं पुन्नपुंसकम्"। बल्वजा इत्येकं पुंलिङ्गं बहुवचनान्तम् "मोळ, लहाळे, लवा इति ख्यातस्य"। एको बल्वज इति भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि। रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः। पुण्ड्रः कान्तारकः इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः। आदिना कोशकारादिग्रहः। स च। "इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिस्रुतिः। इक्षुरसः पौण्ड्रकश्च रसालः कुसुमारकः" इति एकैकम् ॥ १६३ ॥ वीरणं वीरतरं द्वे तृणभेदस्य "काळा वाळा इति ख्यातस्य"। अस्य वीरणस्य मूले उशीरं अभयं नलदं सेव्यं अमृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयं अवदाहं इष्टकापथं इति दश नामानि स्युः। लघु लयं इति पृथगपि। "लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु" इति सुश्रुतः। अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथमिति चैकैकं पदमिति। नडादयः नडकाशादयः तृणं तृणजातीया इत्यर्थः। "नलादय इत्यपि पाठः। ये च गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाः। गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ। प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाः कुशादयः कङ्गुकोद्रवाद्याश्च। तेऽपि तृणजातीयाः। अत्र प्रमुखशब्दान्नीवाराद्या ग्रहीतव्याः। अन्यथा कोद्रवादीनां हविष्यत्वापातात्। "श्यामाकः श्यामकोऽपि च" इति हलायुधाच्छ्यामकोऽपि। एकम् ॥ १६५ ॥ कुशं कुथः दर्भः पवित्रं चत्वारि कुशस्य। तत्र कुशं क्लीबपुंसोः। कत्तृणं पौरं सौगंधिकं ध्यामं देवजग्धकं रौहिषं षट् गङ्गाण "रोहिसगवत" इति ख्यातस्य तृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा अतिच्छत्रः पालघ्नः। पालं क्षेत्रं हन्तीति पालघ्नः। मालातृणकं "मालाकाराणि तृणान्यस्य"।

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥
शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥
तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ॥
फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥
॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥

भूस्तृणं पञ्च वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य । "अत्र आद्यत्रयं शेतगवत इति ख्यातस्य । अन्त्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपि मतम् ।" शष्पं "शस्पं" बालतृणं द्वे कोमलतृणस्य । घासः यवसं द्वे गवादीनां भक्ष्यतृणस्य । तृणं अर्जुनं द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते एकम् । नडानां संहतिर्नड्येत्युच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे तालस्य । तृणराजाह्वयस्तृणराजनामकः । नालिकेरः "नारिकेरः नारिकेलः नाडिकेरः नारीकेलः नारिकेलिः नारीकेली" लाङ्गली द्वे नारिकेलस्य "नारळ" इति ख्यातस्य । लांगली स्त्री ङीषन्तः । इन्नन्तः पुंसीत्येके ॥ १६८ ॥ घोण्टा पूगः क्रमुकः गुवाकः "गूवाकः" । गुवाकोऽपि च गूवाक इति तारपालः । खपुरः पञ्च पूगवृक्षस्य "सुपारी, पोफळी इति ख्यातस्य" । अस्य फलं उद्वेगमित्युच्यते एकम् । एते तालनालिकेरपूगास्त्रयः । हिन्तालस्तालभेदः स तु अल्पपरिमाणः तत्सहिताः एवं चत्वारः खर्जूरादयश्चत्वारश्च एवमष्टौ एते तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥ तत्र खर्जूरः खजूर इति ख्यातः । केतकी ङीषन्ता केगत "केतक" इति ख्याता । एवं ताली तालीभेदः । खर्जूरी खर्जूरभेदः ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः । हिनस्ति इति सिंहः । "हिंसि हिंसायाम्" । मयूरव्यंसकादिः । "भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्" इत्युक्तम् । मृगेन्द्रः पञ्चास्यः हर्यक्षः केसरी । केसरी तुरगे सिंहे पुन्नागे

("कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥
पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः ॥ १ ॥") (१)
शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥
वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥
कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ॥
मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥
ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ॥
लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

नागकेसर इत्युक्तम् । हरिः षट् सिंहस्य । केसरी इवन्तः । तालव्यमध्योऽपि । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य पञ्चास्यः । "पचि विस्तारे" । मुखं पादाश्च पञ्चास्यानीव यस्येति वा । कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयोऽप्यस्य पर्यायाः ॥ १ ॥ शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः त्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः "तरक्षः" मृगादनः द्वे कुक्कुराकृतेः कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य तरस इति ख्यातस्य ॥ १ ॥ वराहः सूकरः घृष्टिः "गृष्टिः" कोलः पोत्री । पोत्रं मुखाग्रं अस्ति यस्य । "पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च" इति । किरिः "किरः" किटिः दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडः भूदारः द्वादश सूकरस्य । तालव्यादिरपि शूकरः । साहचर्याद्घृष्टिः पुंसि । पोत्रिणौ । दंष्ट्रिणौ । घोणिनौ । स्तब्धरोमाणौ ॥ २ ॥ कपिः प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगः वलीमुखः "बलिमुखः बलीमुखः" मर्कटः वानरः कीशः वनौकाः नवकं वानरस्य । वनौकसौ । "शाखाचारी मृगः शाखामृगः" । भल्लुकः ॥ ३ ॥ ऋक्षः अच्छभल्लः भल्लुकः "भाल्लूकः भालूकः" चतुष्कमच्छभल्लस्य आस्वल, रीस इति ख्यातस्य । "केचन भालु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति" ह्रस्वमध्योऽपि । भल्लक इति । अच्छभल्लपरिषद्भिरहतीति प्रयोगः । अच्छ इति च । "अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेषु" इति मेदिनी । गण्डकः खड्गः खड्गी । खड्गं शृङ्गं यस्यास्ति । त्रीणि गण्डशृङ्ग "गेंडा" इति ख्यातस्य । लुलायः "लुलाप इति ओष्ठ्यान्तोऽपि" महिषः वाहद्विषन् । वाहानां हयानां द्विषन् । कासरः

---

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः ॥
शृगालवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥
ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ॥
त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥
श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ॥
वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः ॥ ७ ॥
मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ॥
ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

सैरिभः पञ्च महिषस्य "गवा इति ख्यातस्य" ॥ ४ ॥ शिवा भूरिमायः गोमायुः मृगधूर्त्तकः शृगालः "सृगालः" वञ्चुकः "वञ्चकः"। "वञ्चकस्तु खले धूर्त्ते गृहबभ्रौ च जम्बुकः" इति कोशान्तरात्। क्रोष्टा फेरुः फेरवः जम्बुकः दश जम्बुकस्य कोल्हा इति ख्यातस्य। स्त्रियामिति। पुंव्यक्तावपि शिवाशब्दो नित्यं स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः। चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते तदपवादोऽयम्। सृगालो दन्त्यादिरपि। क्रोष्टुशब्दस्य रूपाणि तु क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः। क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून्। क्रोष्ट्रा क्रोष्टुनेत्यादि। दीर्घमध्योऽपि जम्बूक इति ॥ ५ ॥ ओतुः विडालः "विडालः" मार्जारः वृषदंशक आखुभुक् पञ्च मार्जारस्य। गौधेरः गौधारः गौधेयः एते त्रयः शब्दा गोधिकात्मजे स्थलगोधिकाया अपत्येऽङ्गार इति ख्याते। "अयं कृष्णसर्पाद्गोधायां घोरपड इति ख्यातायां चतुष्पाज्जायते। अस्य सर्पस्य दंशेन मानवोऽवश्यं म्रियते" ॥ ६ ॥ श्वावित् शल्यः द्वे शल्यस्य साळई "साळी" इति ख्यातस्य। श्वानं विध्यति लोम्ना श्वावित् श्वाविधौ। तस्य शल्यस्य लोम्नि शलली शललं शलं इति त्रीणि। शलली स्त्रियाम्। इदं सीमंतोन्नयनादावुपयुज्यते। वातप्रमीः वातमृगः द्वे वातमृगस्य वाघूळ इति ख्यातस्य। वातप्रमीरीदन्तः पुंसि। रूपाणि तु। वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः। वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन्। सप्तम्येकवचने तु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। स्त्रियां तु लक्ष्मीवत्। कोकः ईहामृगः वृकः त्रीणि वृकस्य "लांडगा इति ख्यातस्य"। कोक ईहामृगः इत्यपि पाठः ॥ ७ ॥ मृगः कुरङ्गः वातायुः "वानायुः" वनायुः। हरिणः अजिनयोनिः पञ्च हरिणस्य। एण्या हरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐणेयमित्युच्यते एकम्। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञ्। एणस्य तु चर्माद्यं

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥
कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ॥
गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥
गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ॥
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

ऐणमित्युच्यते एकम् । उभे ऐणेयं ऐणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥ कदली कन्दली चीनः चमूरः प्रियकः समूरुः एते षट् हरिणभेदाः एकैकम् । कदलीकन्दल्यौ ङीषन्ते स्त्रियाम् । स्वामिमते तु इबन्तौ पुंसि । अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनय उच्यन्ते । यत एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्णसारः "कृष्णशारः" । कृष्णश्चासौ सारश्च । "वर्णो वर्णेन" इति समासः । शारः शबलवातयोरिति तालव्यादौ रभसः । रुरुः न्यङ्कुः रङ्कुः शम्बरः शंवरः संवरः । शं वृणोति । वृञ् वरणे । रौहिषः "रोहिषः" । "रोहिषं कत्तृणे ज्ञेयं रोहिषो हरिणान्तरे" इति विश्वप्रकाशः । गोकर्णः । "गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे मृगभेदे गणान्तरे" इति हेमचन्द्रः । पृषतः एणः ऋश्यः "ऋष्यः । एणः कुरंगमो रिष्यः स्यादृश्यश्चारुलोचने " इति त्रिकाण्डशेषात् तत्र रिष्योऽपि । रोहितः "लोहितः" चमरः एते द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेन मिश्रः कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुर्देशान्तरभाषायां मुवार "रोहें" इति ख्यातः । न्यङ्कुर्नागुण इति ख्यातः "शम्बरभेदः" । रङ्कुः चिता चितळ जंडियार मृगविशेष इति ख्यातः । शम्बरः साम्बा "सांवर" इति ख्यातः । रौहिषः रोही इति ख्यातः । गोकर्णः गोंव इति ख्यातः । पृषतः बिन्दुविशिष्टः पुषिव इति ख्यातः । एणश्चारुनेत्रः । ऋष्यः शीघ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गन्धर्वः शरभः रामः सृमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । "शरभस्तालव्यादिः" । तत्र गन्धर्वो गन्धविशिष्टः । शरभो लडीसरा इति प्रसिद्धः । रामो रमणीयरूपो मृगभेदः । सृमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः । शशः ससा इति ख्यातः एकैकम् । इत्यादयः गन्धर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्ता वनपोतादयो ये च पूर्वोक्ता मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्या श्वमरान्ताः ये च वर्गान्तरे वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पशुजातयः पशुशब्द-

("अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः ॥") (१)
उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ॥
सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥
लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥
नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥ १३ ॥
वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ॥

वाच्या इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ अधोगन्ता खनकः वृकः पुंध्वजः उन्दुरः पञ्च क्षेपकश्लोकगतनामानि मूषकस्य । उन्दुरुः मूषकः "ह्रस्वोपधदीर्घोपधमुषमूषधातुभ्यां कनि मुषकः मूषक इति द्वयम्" आखुः त्रयं मूषकस्य । "उन्दुरुंदुरुन्दरः" इति शब्दार्णवे। गिरिका बालमूषिका द्वे स्वल्पमूषकजातेः । "खर्बाखुर्बालमूषिका" इति दुर्गः। छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिकेति श्लोकार्धं केचिदत्र पठन्ति । एतन्नामचतुष्टयं मूषकसदृशजातिविशिष्टस्य चिचुंद्रीति ख्यातस्य । सरटः कृकलासः "कृकलाशः कृकुलासः । कृकं शिरो ग्रीवा कण्ठं च लासयति" द्वे सरडा इति ख्यातस्य । मुसली गृहगोधिका "गृहगोलिकेत्यपि पाठः" द्वे गृहगोधायाः "पाल इति ख्यातायाः" । मुसति संशयं खण्डयति शुभाशुभसूचकत्वात् । मुसली ङीषन्ता । मुशलीति तालव्यमध्यापि। ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहालिकेति कोशान्तरम् ॥ १२ ॥ लूता तन्तुवायः "तन्त्रवायः" ऊर्णनाभः ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य । मर्कटकः चत्वारि ऊर्णनाभस्य "कोष्टी कोळी इति ख्यातस्य । तत्र लूता नित्यं स्त्री । नीलङ्गुः कृमिः क्रिमिः । "क्रिमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्षायां कृमिले खरे" इति मेदिनी । "द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च कृमिवत्क्रिमिः" इति रभसः । द्वे अपि पुंसि क्षुद्रकीटमात्रस्य "कुसुरडा घुले इति ख्यातस्य" । नीलाङ्गुरिति दीर्घमध्योऽपि । "नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः" इति द्विरूपकोशः । कर्णजलौकाः शतपदी द्वे स्त्रीलिङ्गे । "कर्णजलूका" घोण, गोम वळोंजी इति ख्यातायाः । शतं पादा यस्याः सा । कर्णजलौकाः सान्ता । कर्णजलूका कर्णजलौकेति च टाबन्तापि ॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य ऊर्णादिभक्षकस्य कसर इति ख्यातस्य। शूकं शूकाकारं लोम तद्युक्तसर्वाङ्गः कीटः शूककीटः । अलिः "आलिः"। "वृश्चिको द्रुण आलिः स्यात्" इति बोपालितः । आली। "अथाली

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपिनास्ति ॥

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥
पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥
("दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः ॥") (१)
व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः ॥
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥
दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥
कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्" इति कोशान्तरम् । द्रोणः "द्रुणः" वृश्चिकः त्रीणि विंचू इति ख्यातस्य विषकीटस्य । तत्रालिरिदन्त इभन्तश्च । पारावतः "पारापतः" । "पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः" इति रभसः । कलरवः कपोतः त्रीणि पारावतस्य पारवा "खबूतर" इति ख्यातस्य । "पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्तरे" इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री श्येनः त्रयं ससाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलूकस्य घूक "घुबड पेंचापक्षी" इति ख्यातस्य । "दिवान्धः कौशिकः घूकः दिवाभीतः निशाटनः" पञ्चकमप्युलूकस्य । व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य पक्षिणः "कुकुडकोंबा कुंभारकोंबा इति ख्यातस्य" । खजरीटः खञ्जनः द्वे चलत्पक्षस्य पक्षिविशेषस्य "ताजवा तय्यर इति ख्यातस्य" ॥ १५ ॥ लोहपृष्ठः कङ्कः । "कङ्कश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः" इत्युक्तत्वात् । द्वे बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चाषः "चासः" । "इक्षुपक्षिभिदोश्चासः" इति दन्त्या तेषु रुद्रः । किकीदिविः "किकीदिविः किकिदिविः किकिदिवः किकीदिवीः किकीदिवः किकिः किकी दिवः । चाषो दिविः किकिः स्मृतः" इति व्याडिः । द्वे चारगा "चाष, चास, तास," इति ख्यातस्य । कलिङ्गः भृङ्गः धूम्याटः त्रीणि फेंचुहार "मस्तकचूड पक्षी" इति ख्यातस्य । धूमसमूह इवाटतीति धूम्याटः । शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे वटफोरा "सुतार पक्षी, काष्ठकुट्ट, टांकारी" इति ख्यातस्य । सारङ्गः "शारङ्गः" । "शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च" इति तालव्यादावजयः तोककः

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

17-20

चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥
पुमपत्ये चाटकैरस्त्र्यपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥
कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ॥
वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥
काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥
ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥
("स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥")
द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ॥

चातकः त्रीणि चातकस्य । कृकवाकुः ताम्रचूडः कुक्कुटः चरणायुधः चत्वारि कुक्कुटस्य "कोंबडें इति ख्यातस्य" ॥ १७ ॥ चटकः कलविङ्कः द्वे चटकस्य "चिमणी इति ख्यातस्य" । तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् । तयोश्चटकस्य चटकायाश्च पुमपत्ये चाटकैर इत्येकम् । तयोस्त्र्यपत्ये स्त्रीरूपेऽपत्ये चटकेत्येकम् ॥ १८ ॥ कर्करेटुः "कर्कराटुः" करेटुः "करटुः" द्वे अशुभवादिनि पक्षिभेदे कंकरेट "करढोंक पक्षी" इति ख्याते । "करेटुः कर्करेटुः स्यात्करटुः कर्कराटुकः" इति रभसः । कृकणः क्रकरः द्वे क्ररक इति ख्यातस्य करेटुभेदस्य । "कृ इति कणति शब्दं करोति कृकेण कण्ठेन अणति शब्दं करोति वा" । वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥ काकः करटः अरिष्टः बलिपुष्टः सकृत्प्रजाः ध्वांक्षः आत्मघोषः परभृत् बलिभुक् वायसः दश काकस्य । "चिरंजीवी एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलिरपि" । एतदपि त्रयं काकस्य । परभृतौ । बलिभुजौ ॥ २० ॥ द्रोणकाकः काकोलः द्वे काकभेदस्य "डोंबकावळा कृष्णकावळा इति ख्यातस्य" । "द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे" इति मेदिनी । "द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाके" इति विश्वप्रकाशः । "द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः" इति त्रिकाण्डशेषः । दात्यूहः "दात्यौहः" कालकंठकः द्वे डाहद "अन्धकाक जलकाक" इति ख्यातस्य । काले वर्षाकाले कण्ठोऽस्य कालकण्ठकः आतापी आतायी इन्नन्तः । "आतापिनि भवेच्चिल्लः" इति विश्वप्रकाशः । चिल्लः द्वे चिल्लस्य घार इति प्रसिद्धस्य ।

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

21-24

आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥
क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ बकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः ॥
कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥
कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥
हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥
मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥
शरारिराटिराडिश्च बलाका बिसकण्ठिका ॥

दाक्षाय्यः गृध्रः द्वे गृध्रस्य गीध इति ख्यातस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्ययसंयुक्तान्त्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । "दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च" । "श्रुदक्षिस्पृहिगृहि" इत्याय्यः । दक्षाय्यः । "दक्षाय्यस्यायं अण् दाक्षाय्यः" । कीरः शुकः द्वे कीरस्य "रावा, राघु, पोपट इति ख्यातस्य" ॥ २१ ॥ क्रुङ् क्रौञ्चः "कुञ्चः" द्वे ठेक "कुरकुंचा" इति ख्यातस्य । तत्र क्रुङ् चान्तः । कुञ्चौ । बकः कह्वः द्वे बकस्य "बगळा इति ख्यातस्य" । के जले ह्वयते शब्दं कुरुते कह्वः । कङ्क इति पाठः अयं पाठः कुत्रास्तीति न दृश्यते । किंतु सर्वत्र कह्व इत्येव । पुष्कराह्वः सारसः द्वे सारसस्य । पुष्कराह्वः पद्मपर्यायनामकः । कोकः "कुकः" चक्रः चक्रवाकः रथाङ्गः चत्वारि चक्रवाकस्य । रथाङ्गस्य चक्रस्य ये आह्वयाः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥ कादम्बः कलहंसः द्वे कलो मधुरवाक् च चासौ हंसश्च तस्य बदक इति प्रसिद्धस्य । उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य कुररी इति प्रसिद्धस्य । हंसः । "भवेद्वर्णागमाद्धंसः" । पृषोदरादिः । श्वेतगरुत् चक्राङ्गः मानसौकः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् ॥ २३ ॥ ये सिताः देहेन शुक्लाः चञ्चुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते राजहंसाः स्युरित्येकम् । चञ्चुसहिताश्चरणास्तैरिति विग्रहः । अन्यथा प्राण्यङ्गत्वादेकवचनं दुर्वारम् । लक्षणे तृतीया । हंसानां राजा राजहंसः । राजदन्तादिषु पाठात् परनिपातः । मलिनैरीषद्धूम्रैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता हंसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते । एकम् । मल्लिकाकाराणि अक्षीणि येषां ते । मलिकाख्या इत्यपि । सितेतरैः कृष्णवर्णैः चञ्चुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः । धृतराष्ट्रे भवाः । "धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात्पक्षिक्षत्रियमेदयोः" इति रभसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः

25-27

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥
जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ॥
वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥
पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्दंशस्तु वनमक्षिका ॥
दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥
भृङ्गारी झीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ॥

"शरातिः शरालिः शराली शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली वानरी कपी" इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोशः । आटिः "आटी" आडिः "आडी" त्रयं स्त्रीलिङ्गम् । आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । आटिः पुंलिङ्गोऽपि क्वचित् । बलाका बिसकण्ठिका द्वे बालढोंक "बगळा" इति ख्यातस्य बकभेदस्य । बिसमिव दीर्घः कण्ठोऽस्याः बिसकण्ठिका । हंसस्य योषित् स्त्री वरटा स्यादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणेत्युच्यते । निर्मकारोऽपि । "लक्ष्मणश्चैव सारसः" इत्यमरमाला । "लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च सारसस्य तु लक्ष्मणा" इति विश्वः । एकम् ॥ २५ ॥ जतुका "जतूका" अजिनपत्रा द्वे वटुरी "चामचिराई" इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं चर्म तद्रूपे पत्रे पक्षौ यस्याः सा । परोष्णी "परोष्टी" । तैलपायिका द्वे पक्षयुक्ते कीटकविशेषे तेंलडुवा "वाघूळ" इति ख्याते । तैलं पिबतीव तैलपायिका । चत्वार्यपि जतुकाया इत्येके । वर्वणा "बर्बणा" मक्षिका "मक्षीका" नीला त्रयं मक्षिकायाः । सरघा मधुमक्षिका द्वे मक्षिकाभेदस्य "मधमाशी इति ख्यातस्य" ॥ २६ ॥ पतङ्गिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य । इयं तु सरघातः क्षुद्रा यन्निमित्तो मधुभेदः । माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्घृतवर्णं तु पौत्तिकमिति । दंशः वनमक्षिका द्वे "मोठी डांस रानमाशी" इति ख्यातस्य । तेषां दंशानां जातिर्याऽल्पा सा दंशीत्युच्यते । एकं डांस इति ख्यातस्य । गन्धोली वरटा "वरटी" । "वरटा वरटी हंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृतः" इति तारपालः । द्वे वरटी "गांधीणमाशी" इति ख्यातस्य । तत्र गन्धोली ङीषन्ता । वरटा स्त्रीपुंसयोः ॥ २७ ॥ भृङ्गारी झीरुका "झीरिका झिरुका झिरिका झिरीका" चीरी झिल्लिका "झिल्लीका झिल्लुका चीलिका चिल्लुका" चत्वारि झिल्ली झुरकूट चिलट इत्यादिख्यातस्य । झी इति रौति झीरुका । ची इति रौति चीरी । या हि

समौ पतङ्गशलभो खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥
मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ॥
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ॥
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ॥
शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥
खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ॥
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ॥

रात्रौ अदृश्या सती स्वनति । तथा च प्रयोगः । "अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलैः" इति । समा इत्यनेन चतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः शलभः द्वे टोळ "दीपपतंग" इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिङ्गणः द्वे खद्योतस्य "काजवा इति ख्यातस्य" ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधुलिट् मधुपः अली द्विरेफः द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः । पुष्पलिट् भृङ्गः षट्पदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधु किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः बर्हिणः बर्ही नीलकण्ठः भुजङ्गभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी नव मयूरस्य । बर्हिणोऽदन्तः । बर्ही इन्नन्तः । भुजंगभुजौ । शिख्यादित्रयमिन्नन्तम् । मेघनादमनुलसत्यवश्यं मघनादानुलासी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी केकेत्युच्यते एकम् । चन्द्रकः मेचकः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य । "बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः" इति कात्यः । शिखा चूडा द्वे मयूरशिखायाम् । शिखण्डः पिच्छं बर्हं त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । "खगः सूर्यग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे" इति कोशान्तरम् । विहंगः विहगः विहंगमः विहायाः शकुन्तिः पक्षी शकुनिः शकुन्तः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥ पतत्री पत्री पतगः । पतेन पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अण्डजः नभौकाः वाजी ।

33-36

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ॥
तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥
तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः ॥
कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्त्तिकादयः ॥ ३५ ॥
गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥
स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः सन्ति अस्य । विकिरः विः विष्करः पतत्रिः ॥ ३३ ॥ नीडोद्भवः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । शकुन्तिरिदन्तः । शकुन्तोऽदन्तः । विरित्येकाक्षरं नाम । नभसंगम इति पञ्चाक्षरम् । अथ तेषां विशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । हारीतो देशान्तरभाषया हरिल "तिलगिरू पक्षी" इति ख्यातः । हारितः इतीकारह्रस्वोऽपि । मद्गुः जलकाकः पाणकावळा इति ख्यातः । कारण्डवः करडुवा इति ख्यातः । अयं काकतुण्डो दीर्घपादः कृष्णवर्णः । प्लवः पुडेरी "पाणकोंबडा" इति ख्यातः । प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि" इति हेमचन्द्रः ॥ ३४ ॥ तित्तिरिः "तित्तिरः" । "कपोतलावतित्तिराः" इति वाचस्पतिः । तित्तिर पक्षी इति प्रसिद्धः । कुकुभो वनकुक्कुटः लावो लता "लावा पक्षी" इति प्रसिद्धः । जीवंजीवो मयूरतुल्यपत्रकः जीवं जीवयतीति जीवंजीवः । तद्दर्शनेन विषनाशनात् । जीवजीवो जिवाजिवश्चेत्यपि । चकोरकश्चकोरः । योऽयं चन्द्रिकया तृप्यति । कोयष्टिकः कोंढा इति ख्यातः । टिट्टिभकः टिटिभकः टिट्टभ इत्यपि । टिटवी इति ख्यातः । वर्तकश्चित्रपक्षः पक्षिभेदः "गांजीण पक्षी इति ख्यातः" । वर्तिका वटई "वनचटक" इति प्रसिद्धा । स्त्रियां वर्तकेत्यपि । आदिशब्दात् सारिका कपिञ्जलादयः । एकैकम् ॥ ३५ ॥ गरुत् पक्षः छदः पत्रं पतत्रं तनूरुहं षट् पक्षस्य । गरुतौ पक्षौ छदौ । "पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ" इति शुभांकः । "गरुत्पक्षेतरौ छदम्" इति क्लीबकाण्डे बोपालितः । पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । पक्षतीति ङीषन्तोऽपि एकम् । चञ्चुः त्रोटिः द्वे पक्षितुण्डस्य । "चञ्चूश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः" इति हलायुधः ॥ ३६ ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥
पेशी कोशो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ॥
स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥
स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ॥
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

प्रडीनं उड्डीनं संडीनं एतास्तिस्रः खगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गतिविशेषा इत्यर्थः । तत्र प्रडीनं तिर्यग्गमनम् । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनम् । संडीनं संगतगमनम् । पेशी "पेशिः" कोशः "कोषः" अण्डं त्रयमण्डस्य । तत्र पेशी स्त्री । कोशोऽस्त्रियाम् । अण्डं द्विहीने क्लीबे इत्यर्थः । रूपभेदेनैव क्लीबत्वे सिद्धे द्विहीन इत्युक्तिः साहचर्येण प्राप्तमस्त्रीत्वं वारयति । "पेशीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारमिति नामैक्यम्" इति स्वामी । कुलायः कुलं पक्षिसंतानः अयते यत्र । नीडं द्वे पक्षिगृहस्य "घरटा, खोंपा, कोठें इति प्रसिद्धस्य" ॥ ३७ ॥ पोतः पाकः अर्भकः डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः सप्तकं शिशुमात्रस्य । स्त्रियां तु पोती डीबन्ता । पाका अर्भका डिम्भा पृथुका एते च टाबन्ताः । स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं त्रीणि स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । "अचतुरविचतुर" इति साधुः । द्वन्द्वशब्दस्य स्त्रीपुंसपरत्वे कालिदासप्रयोगः । "द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः" इति । युग्मं युगलं युगं त्रयं युग्मस्य । केचित्तु द्वन्द्वयुग्मे इति समस्तं पठित्वा द्वन्द्वादिचतुष्टयं समानमाहुः ॥ ३८ ॥ समूहः निवहः व्यूहः संदोहः विसरः व्रजः स्तोमः ओघः निकरः व्रातः वारः संघातः संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः चयः गणः संहतिः वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकं द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्र संहतिः स्त्रियाम् । "वारः सूर्यादिदिवसे द्वारेऽवसरवृन्दयोः । कुब्जवृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजनम्" इति विश्वप्रकाशः ॥ ४० ॥ वृन्दभेदाः समुदायविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एकम् । यथा

वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः ॥
सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ॥
स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

मनुष्यवर्गः शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपि जन्तुभिः प्राणिभिरेव समूहः संघः सार्थ इति चोच्यते द्वे । यथा पशुसंघः वणिक्सार्थः । सजातीयैर्जंतुभिरेव कुलम् । यथा विप्रकुलम् । "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये गणेऽपि च" इति एकम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे यूथम् । यथा मृगयूथम् । एकम् ॥ ४१ ॥ पशूनामेव वृन्दं समज इत्युच्यते एकम् । अन्येषां पश्वतिरिक्तानां वृन्दं समाजः । यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सधर्मिणां एकधर्मवतां समूहो निकायः । यथा श्रोत्रियनिकायः । पुञ्जः "पिञ्जः" राशिः उत्करः कूटं चत्वारि धान्यादिराशेः । "कूटं पुन्नपुंसकम्" ॥ ४२ ॥ तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे कापोतादीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापोतम् । शुकानां समूहः शौकम् । एवं मयूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहस्तैत्तिरम् । कपोतादिभ्यः "अनुदात्तादेरञ्" । आदिशब्दात् काकमित्यादि । ये गृहासक्ताः क्रीडार्थं पञ्जरादौ स्थापिता इति यावत् । ते पक्षिमृगाः छेका गृह्यका इति च स्युः द्वे । गृह्या एव गृह्यकाः स्वार्थे कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥ मनुष्याः मनोरपत्यानि पुमांसः "मनोर्जातौ" इति पाणिनिसूत्रेण यत् प्रत्ययः पुगागमश्च । मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पञ्चजनाः पञ्चभिः पृथिव्यादिमहाभूतैर्जन्यते प्रादुर्भवतीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम् । नृशब्दस्यैकवचनं तु ना । पुमांस इत्यादि पञ्चकं तु पुंव्यक्तावपि प्रायेण प्रयुज्यते ।

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ॥
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ॥
वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥

यथा पुंस्कोकिलाः ॥१॥ स्त्री स्त्यायतः शुक्रशोणिते यस्याम्। "स्त्यै संघाते"। योषित् जोषित् जोषिता योषितेत्यपि। "स्त्री वधूर्योषिताङ्गना" इति त्रिकाण्डशेषः। अबला अल्पं बलं यस्याः। अल्पार्थे नञ्। अनुदरा कन्येतिवत्। योषा "जोषेति चवर्गतृतीयादिः" नारी सीमन्तिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी। प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः अपाङ्गनिरीक्षणत्वात्। वामा वनिता महिला "महस्योत्सवस्य इला भूमिरिति विग्रहे महेला। महं उत्सवं लातीति महलापि" एकादश स्त्रियाः। स्त्रियौ। योषितौ। वध्वौ॥ २॥ विशेषाः स्त्रीणां भेदा वक्ष्यन्त इति शेषः। अङ्गनेत्येकं प्रशस्ताङ्गाः। एवं रामापर्यन्तमेकैकम्। तत्र भीरुर्भयशीला। भीरूरिति दीर्घोकारान्ता। भीलुर्भीलूश्च कामिनी कामयमाना। वामलोचना चारुनेत्रा। प्रमदा प्रकृष्टकामवेगा। मानिनी प्रणयकोपवती। "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये" इति। कान्ता मनोहरा। ललना ललनयुक्ता। नितम्बिनी॥ ३॥ सुन्दरी शोभनावयवा। "सुन्दरापि"। रमणी रमयन्ती। "रमणापि" रामा रममाणा। कोपना "कोपनी कोपिनी" भामिनी द्वे कोपशीलायाः। वरारोहा "वरः आरोहो नितम्बोऽस्याः" मत्तकाशिनी मत्ता क्षीबेव काशते भाति। उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानं "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः। "मत्तकासिनी"। उत्तमा वरवर्णिनी "वरः वर्णोऽस्त्यस्याः"। चत्वारि गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः। "यद्वा उत्तमेति न पर्यायः"। किंतु उत्तमा स्त्री सैतत्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः। "शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला। भर्तृभक्ता च या नारी विज्ञेया वरवर्णिनी" इति रुद्रः॥ ४॥ या कृताभिषेका नृपस्त्री सा महिषीत्येकम्। अन्या अकृताभिषेका नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यन्ते एकम्। पत्नी पाणिगृहीती

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ॥
पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
कृतसापत्निकाऽध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ॥
पतिंवरा च वर्याऽथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकाऽनागतार्तवा ॥

द्वितीया द्वयोः पूरणी द्वितीया । "द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः" इति हेमचन्द्रः । सहधर्मिणी सह धर्मोऽस्ति यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । सधर्मिणीत्यपि ॥ ५ ॥ भार्या जाया जायतेऽस्याम् । "जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पतिः" इति मनुः । दाराः दारयन्ति भ्रातॄन् "दॄ विदारणे" णिजन्तः । सप्त परिणीतायाः स्त्रियाः । तत्र दारशब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनान्तश्च । दारशब्दष्टाबन्तोऽपि । "क्रोडा हारा तथा दारा अय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः" इति हेमचन्द्रात् । पाणिर्गृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती ङीषन्ता । कुटुम्बिनी कुटुम्बमस्ति यस्याः सा । "कुटुम्बं पोष्यवर्गे च" इत्यमरमाला । पुरन्ध्री "पुरन्ध्रिः" द्वे पतिपुत्रादिमत्याः । सुचरित्रा सती साध्वी पतिव्रता चत्वारि पतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥ कृतसापत्निका अध्यूढा अधिविन्ना त्रीणि कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोढा स्त्री तस्याः । कृतं सापत्निकं सपत्नीभावोऽस्याः सा । कृतसापत्नकेति पाठः । स्वयंवरा पतिंवरा वर्या त्रीणि स्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयं वृणुते स्वयंवरा । कुलस्त्री कुलपालिका द्वे कुलवत्याः ॥ ७ ॥ कन्या कुमारी द्वे प्रथमवयसि वर्तमानायाः । गौरी नग्निका अनागतार्तवा त्रीणि अदृष्टरजस्कायाः । अनागतं अप्राप्तं आर्तवं रजो यस्याः सा । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशमे नग्निका भवेत्" इति तस्या अवान्तरभेदः । "अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेद्गौरी चात ऊर्ध्वं रजस्वला" इति स्मृतिवचनम् । "यावत् षोडशसंख्यमब्दमुदिता बाला ततस्त्रिंशतं तावत्स्यात्तरुणीति बाणविशिखैः संख्या तु यावद्भवेत् ॥ सा प्रौढेत्यभिधीयते कविवरैर्वृद्धा तदूर्ध्वं स्मृता निन्द्या कामकलाकलापविधिषु त्याज्या सदा कामिभिः" ॥ "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश" ॥ "श्यामा षोडशवार्षिकी" इति । "गौरी त्वसंजातरजाः" इत्यप्युक्तं भवति । मध्यमा दृष्टरजाः द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः । तरुणी

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिंटी तु सुवासिनी ॥
इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥
कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ॥
पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥
अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

"तॄ प्लवनतरणयोः" त्रो रश्च लो वेत्यनन् । तलुनी । तरुणतलुनशब्दौ यौवनवाचिनौ । "वयसि प्रथमे" इति ङीप् । "तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता" इति मेदिनी । युवतिः "युवतीति ङीषन्तेति केचित् । यूनीति ङीषन्तोऽन्यत्र" द्वे मध्यमवयसि वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा जनी "जनिः" वधूः त्रयं पुत्रादिभार्यायाः । "वधू पत्न्यां स्नुषानार्योः स्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च" इति हैमात् । वधूरित्येकं नवोढायाः स्त्रिया अपि । चिरिण्टी "चिरण्टी" । "चिरण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्द्वितीयवयःस्त्रियाम्" इति विश्वप्रकाशः । सुवासिनी द्वे किंचिल्लब्धयौवनायां परिणीतायाम् । सुष्ठु वसति सुवासिनी । स्ववासिनीत्यपि पाठः । तत्र स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्या इति विग्रहः । "स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्द्वितीयवयसि स्त्रियाम्" इति रुद्रः । इच्छावती कामुका द्वे यमनादीच्छावत्याः । वृषस्यन्ती वृषं नरं आत्मनः इच्छति । क्यचि सुगागमः शतृप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् । कामुकी द्वे "अश्ववृषवत्" मैथुनेच्छावत्याम् ॥ ९ ॥ या कान्तार्थिनी भर्तुः संकेतस्थानं गच्छति साऽभिसारिका । यदुक्तम् । "हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन या । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका" इति । एकम् । पुंश्चली पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छति । धर्षिणी "धर्षणी कृषधातोरनिः कर्षणिः" । बन्धकी असती कुलटा इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी पांशुला अष्ट स्वैरिण्याः । या शिशुना रहिता सा अशिश्वी एकम् । निष्पतिसुता पतिपुत्ररहिता सा अवीरा एकम् । "पतिपुत्रवती वीरा" इति नाममाला । विश्वस्ता विफलं श्वसिति स्म । "श्वस प्राणने" । "विश्वस्तो जातविश्वासो विश्वस्ता विधवा स्त्रियाम्" इति विश्वः । विधवा द्वे रण्डायाः । पांसुलाऽथ स्यादित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ आलिः सखी वयस्या त्रयं सख्याः ।

आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवत्नी सभर्तृका ॥
वृद्धा पलिक्नी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥
आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥
उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ॥
उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

"आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते" इति शाश्वतः । पतिवत्नी सभर्तृका द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा पलिक्नी । पलितं केशशौक्ल्यं अस्ति यस्याः । द्वे पक्वकेश्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं प्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य भार्या सा विजातीयाऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः "अन्यभार्यापि" शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जातिपुंयोगयोः महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंयोगे च समा । उभयत्रापि नामद्वयं ङीष्प्रत्ययान्तमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी अर्या द्वे वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः । स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्यचिदस्तु इत्यर्थो बोध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या तु यस्य कस्यचित् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याम् । उपेत्याधीयते यस्याः सकाशादित्युपाध्याया । "पुराकल्पे तु नारीणां व्रतबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा" इति पाराशरमाधवीये यमः । तथा स्वतः स्वयं मन्त्रव्याख्याकृदाचार्या स्यात् एकम् । त्रयमपि समानार्थमित्येके ॥ १४ ॥ पुंयोगे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपेऽर्थे आचार्यानीत्येकम् । "आचार्यादणत्वं च" इति णत्वाभावः । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्यीत्येकम् । एवं क्षत्रियस्य स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी द्वे उपाध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्नेन युक्ता पोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरः पतिर्यस्याः सा । वीरभार्या द्वे

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ॥
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूतीसंचारिके समे ॥
कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥ १७ ॥
सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ॥
असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ॥
सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥
विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञाऽथ रजस्वला ॥

वीरस्य भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्या प्रजाता प्रसूता प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नग्निका नग्ना स्त्री कोटवीत्येकम् । "कोट्टवीत्यपि" दूती "बाहुलकात् क्तिन् दूतिः" संचारिका द्वे दूतिकायाः । संचारयति प्रापयति स्वामिसंदेशमिति संचारिका । अर्धवृद्धा काषायवस्त्राऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते एकम् । अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वादर्धवृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवेश्मस्था स्वतन्त्रा केशप्रसाधनादिशिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां सैरन्ध्रीति नामैकम् । "सैरिन्ध्रीतीकारमध्यपाठः" इति रभसः । उक्तं तु कात्येन । "चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री परिकीर्तिता" इति । अवृद्धा प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणीति च विशेषणत्रयोपेता या साऽसिक्नी स्यादित्येकम् । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या ॥ १८ ॥ वारस्त्री गणिका वेश्या "मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि" । रूपाजीवा चत्वारि वेश्यायाः । वारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री । रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा रूपाजीवा । सा वेश्या गुणवस्त्वाज्जनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात् एकम् । "वारे वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या" । कुट्टनी शंभली । संभलीति दन्त्यादिरपि । द्वे परनारीं पुंसा योजयित्र्याम् । "शं सुखं भलते वदतीति शंभली" ॥ १९ ॥ विप्रश्निका ईक्षणिका दैवज्ञा त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ॥
श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥
आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ॥
गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥

रजस्वला स्त्रीधर्मिणी अविः आत्रेयी मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥ ऋतुमती उदक्या अष्ट रजस्वलायाः । "द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमापञ्चाशत्समाः स्त्रियाः । मासि मासि भगद्वारात्प्रकृत्यैवार्तवं स्रवेत्" इति वैद्यशास्त्रे। "द्वादशाब्दे व्यतीते तु यदि पुष्पं बहिर्न हि। अन्तः पुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत्" इति वात्स्यायनः। स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी । "अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्" इति कात्यः । अवीति दीर्घान्तापि । आत्रेयीवदगम्यत्वादात्रेयी । आत्रेयिकेत्यन्यत्र । रजः पुष्पं आर्तवं त्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवं प्रज्ञाद्यण् । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेष उच्यते । श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशाद्भक्ष्यादिविशेषाभिलाषिण्याः । "दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः" निष्कला "निष्कली" विगतार्तवा द्वे हीनरजस्कायाः । "निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला" ॥ २१ ॥ आपन्नसत्त्वा आपन्नं सत्त्वं जंतुरनयाऽस्यां वा । गुर्विणी अन्तर्वत्नी गर्भिणी चत्वारि गर्भिण्याः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भोऽन्तर्वत्नी । गणिकादेर्गणे समूहे गाणिक्यादि । यथा गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । युवतीनां समूहो यौवतम् । एकैकम् ॥ २२ ॥ या द्विरूढा द्विवारं वृता तत्र पुनर्भूः दिधिषूः दिधीषूः दिधिषुरपि । द्वे । पूर्वमेकस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः । "अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः" इत्युक्तम् । मनुस्तु । "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुर्मता" इत्याह । दिधिष्वौ । तस्या द्विरूढायाः पतिर्दिधिषुरित्युच्यते एकम् । "पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषुस्तथा" इत्येषोऽप्युदन्त इति स्वामी । सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुम्बिनी कुटुम्बं पुत्रादिपोष्यवर्गस्तद्वती सोऽग्रेदिधिषूरित्येकम् । अग्रेदिधिषुरिति ह्रस्वान्तोऽपि ।

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ॥
सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ॥
सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥
अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ॥
कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥
तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ॥
आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

दिधिषूः परपूर्वाग्रेदिधिषुस्तत्पुरन्ध्रिकः" इति नाममाला। द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः कानीन इत्युच्यते कर्णः व्यासश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापुत्रस्य । यः परस्त्रियाः सुतः पारस्त्रैणेयः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्रीयः द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा मातृष्वसेयः मातृष्वस्रीयः द्वे । विमाता मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो वैमात्रेय इत्युच्यते एकम् । "वैमात्रोऽप्यन्यत्र" ॥ २५ ॥ बान्धकिनेयः बन्धुलः असतीसुतः कौलटेरः कौलटेयः पञ्च कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥ यदि तु सती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे । कुलानि भिक्षार्थं अटति न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इतरस्याः कौलटेर इति भेदः । "कुलं जनपदे गृहे" इति विश्वः । आत्मजः तनयः सूनुः सुतः पुत्रः पञ्चकं पुत्रस्य । "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा" इति । अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया सूनुः सुता पुत्री दुहितेत्यपि ऋदन्तम् । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च क्लीबलिङ्ग एवेत्यर्थः । औरसः उरस्यः "औरस्य इत्यपि" द्वे स्वजाते सवर्णायामूढायां स्वस्माज्जाते पुत्रे न तु दत्रिमादौ । तातः जनकः पिता त्रीणि

28-32

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ॥
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥
प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥
पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥
श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ॥
स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥
पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री । अन्तर्भावितण्यर्थाज्जनित्री । प्रसूः माता जननी "जननिः" चत्वारि जनन्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः । या पत्युः स्वसा सा ननान्देत्येकम् । ऋदन्तमिदम् । "ननन्देत्यपि" । "ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा" इति रभसः । नप्त्री पौत्री द्वे सुतस्य सुतायाश्चात्मजा तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युः एकम् । प्रजावती भ्रातृजाया द्वे भ्रातुर्जायायाम् । मातुलानी मातुली "मातुलेत्यपि" द्वे मातुलभार्यायाः ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूर्माता श्वश्रूरित्युच्यते एकम् । तयोः पतिपत्न्योः पिता श्वशुर इत्युच्यते । श्वश्रूशिशुश्वशुरा इति शभेदाद्वितालव्याः । एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातुः भ्राता मातुल इत्युच्यते एकम् ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम् । श्यालशब्दस्तालव्यादिर्दन्त्यादिर्वा । "उच्छिष्टमधुपर्कवाची श्याशब्दः । श्यां लातीति श्यालः ।" स्वामिनः पत्युर्भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । देवृशब्दस्य देवा देवरौ इत्यादि । "देवृदेवरदेवानः" इति शब्दार्णवादन्यत्र नान्तोऽपि देवेति ।" स्वस्रीयः "घे कृते स्वस्रियः । ढकि स्वस्रेयः" भागिनेयः द्वे भगिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकम् ॥ ३२ ॥ पितामहः पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह इत्येकम् । एवं मातुः पित्रादौ मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् । तत्पिता

मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥
ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥
धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥
अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ॥
भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥
मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

प्रमातामहः एकम् । सपिण्डाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते" इति स्मृतेः । "समान एकः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य । सह पिण्डेन वर्तत इति वा सपिण्डः । समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य सनाभिः" ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सोदर्यः सगर्भ्यः सहजः चत्वारि एकोदरस्य भ्रातुः । सगोत्रः बान्धवः ज्ञातिः बन्धुः स्वः स्वजनः षट् सगोत्रस्य । समानमेकं गोत्रमस्य सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वौ स्वाः इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बुन्धुता स्यात् । यथा ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं एकम् । बन्धूनां समूहो बन्धुता एकम् । धवः प्रियः पतिः भर्ता चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः । द्वे मुख्यादन्यस्य भर्तुः । "उपमितः पत्या, उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः । "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च" इति समासः ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि जाराज्जातः कुण्ड इत्युच्यते एकम् । कुण्ड्यते कुलमनेन कुण्डः । "कुडि दाहे" । स्त्रिया तु कुण्डी । "कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान्" । मृते भर्तरि जाराज्जातो गोलक इत्येकम् । भ्रात्रीयः "भ्रातृव्यः" भ्रातृजः द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराविति स्यातां एकम् । उभाविति सहोक्तौ सत्यामिति सूचनार्थम् । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" इत्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि द्विवचनान्तानि मात्रा सहोक्ते पितरि । माता च पिता च पितरौ । "पिता मात्रा" इत्येकशेषः । मातरपितराविरयत्र ऋकारयोररङ्भावो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति प्रयोग

37-40

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥
दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ॥
गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥
तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥ ३९ ॥
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ॥
स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

इति न्यासः। श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः। पुत्रश्च दुहिता च एकशेषे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः। एकम् ॥ ३७ ॥ दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती चत्वारि दंपत्योः। जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्यते। तावित्यनेनैते शब्दा द्विवचनान्ताः पुंसीति सूचितम्। "शाल्मली मैथिली मैत्री दम्पती जम्पती च सा" इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम्। गर्भाशयः जरायुः उल्बं त्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति तस्य चर्मणः। गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः। जरायुरुदन्तः। कलल इत्येकम्। शुक्रशोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्य पर्यायो नोक्तः किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते। उल्बपर्यायः कलल इत्येके। यदाहुः। तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३८ ॥ सूतिमासः वैजननः द्वे प्रसवमासस्य। यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्येत्यर्थः। "विजायतेऽस्मिन्विजननः" विजनन एव वैजननः। स्वार्थेऽण्। गर्भः भ्रूणः द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः। तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डः नपुंसकः पञ्च नपुंसकस्य। तृतीयाप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम। "संज्ञापूरण्योश्च" इति निषेधान्न पुंवद्भावः। तृतीयप्रकृतिरित्यपि। नञ्घटितमनित्यमिति न्यायेन उक्तनिषेधानित्यत्वात्पुंवद्भावः। षण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ। "आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि" इति कोशान्तरात्। तत्र प्रथमा प्रकृतिः स्त्री। द्वितीया पुमान्। तृतीया क्लीब इति। षण्ढो मूर्द्धन्यादिस्तालव्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं त्रयं बालत्वे। तारुण्यं यौवनं द्वे। स्थाविरं वृद्धत्वं वार्धकम् वार्धक्यमित्यपि। "वार्धक्यं वार्धके वृद्धसंघाते वृद्धकर्मणि" इति विश्वः। त्रीणि वृद्धत्वे। तत्र वार्धकमित्येकं वृद्धसंघेऽपि वृद्धानां समूहेऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ जरसा यत् शौक्ल्यं धवलिमा तत्पलितमुच्यते। आदिना लोम्नां ग्रहणम्। विस्रसा जरा

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ॥
स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥
बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यस्तरुणो युवा ॥
प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥
वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥
जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥
अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसलः ॥
तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥ ४४ ॥

द्वे जरायाः । विस्रस्यतेऽनया विस्रसा । जीर्यत्यङ्गमनया जरा । उत्तानशया डिम्भा स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्य । त्रिषु वक्ष्यन्ते । स्त्रीत्वेन निर्देशः स्त्रीत्वे रूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिम्भशब्दः सिंहादिवर्गे उक्तोऽपि स्त्रियां टाबन्तत्वप्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे बालस्य । आषोडशाद्बालः । वयस्यः । वयसि तिष्ठतीति । "वयस्थ इत्यपि" । "वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके" इति विश्वः । तरुणः युवा त्रयं यूनः । प्रवयाः स्थविरः वृद्धः जीनः जीर्णः जरन् षट्कं वृद्धस्य । प्रवयसौ । जरन्तौ ॥ ४२ ॥ वर्षीयान् दशमी ज्यायान् त्रीण्यतिवृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् वर्षीयांसौ । दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूरणादिनिः । दशमिनौ । ज्यायांसौ । पूर्वजः अग्रियः "अग्रीयः" अग्रजः त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः । जघन्यजः कनिष्ठः "कनीयानित्यपि" यवीयान् यविष्ठः "अतिशायन" इतीष्ठन् । अवरजः अनुजः पञ्चकं कनिष्ठभ्रातुः । जघन्येऽवरकाले जातः जघन्यजः । अवरस्मिन्काले जातः अवरजः ॥ ४३ ॥ अमांसः दुर्बलः छातः त्रीणि अबलस्य । छातश्चवर्गादिः । "छो छेदने" । शात इति पाठः । बलवान् मांसलः अंसलः त्रीणि बलवतः । अंसो बलमस्यास्तीत्यंसलः । तुन्दिलः तुण्डिलः । तुन्दिकः तुन्दितः । तुन्दिभः "तुण्डिभः" तुन्दी "तुण्डी" बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः "पिचिण्डिलः" पञ्च बृहदुदरस्य । तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः । तुन्दादिभ्य इलच् मत्वर्थे तुन्दिबलि इति भप्रत्ययश्च । तुण्डिभौ ॥४४॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ॥
केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥
विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ॥
खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥
खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ॥
ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥
स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि चिपिटनासिकस्य । विग्रहस्तु नासिकायाः नतं अवनाटमित्यादि । तद्युक्तत्वात् पुरुषोऽवटीटः । अर्शआद्यच् । केशवः केशिकः "केशवान्" केशी त्रयं प्रशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः । बलिनः बलिभः द्वे जरया श्लथचर्मणः । बलिस्त्वक्संकोचोऽस्ति यस्य स बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलाङ्गः अपोगण्डः द्वे निसर्गतो न्यूनावयवस्य । अपकृष्टं गच्छतीत्यपोगण्डः । पृषोदरादिः । पौगण्ड एकदेशोऽस्य पोगण्डः पौगण्डश्चेत्यपि । "पोगण्डो विकलाङ्गकः" इति रत्नकोशः । "पौगण्डो विकलाङ्गः स्याद्" इति हलायुधश्च । खर्वः ह्रस्वः वामनः त्रयं ह्रस्वस्य "खुजा इति ख्यातस्य ।" खरणाः खरणसः द्वे तीक्ष्णनासिकस्य "सरळनाकील इति ख्यातस्य" । खरणाः सान्तः । विग्रः विख्नः विख्नुः विख्यः । विगता नासिका यस्येति विग्रहः । नासिकाशब्दस्य ग्रादेशः ख्यश्चेति । "विग्रो विख्नुर्विनासिकः" इति रभसः । गतनासिकः द्वे गतनासिकस्य "नकटा इति ख्यातस्य" ॥ ४६ ॥ खुरणाः सान्तः । खुरणसः अदन्तः द्वे विकटनासिकस्य । खुरः शर्फं तद्वन्नासिकाऽस्य । खुरणसौ । प्रज्ञुः "प्रज्ञः" प्रगतजानुकः प्रगते विरले जानुनी यस्येति विग्रहः । शेषे कप् । द्वे यस्य जानुनोर्महदन्तरालं वर्तते तस्य "फेंगडा इति ख्यातस्य" । ऊर्ध्वज्ञुः "ऊर्ध्वज्ञः" ऊर्ध्वजानुः द्वे तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वे भवतस्तस्य । संज्ञुः "संज्ञः" संहतजानुकः द्वे संलग्नजानुकस्य । "प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात्प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संज्ञुः संहतजानौ च भवेत्संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुकः" इति साहसाङ्कः ॥ ४७ ॥ एडः बधिरः द्वे श्रवणेन्द्रियहीनस्य "बहिरा इति ख्यातस्य ।" कुब्जः न्युब्जः । "कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना

बवयोरभेदात् बलिनः वलिभः—इत्यपि बोध्यम् ॥

48-51

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
बलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ॥
जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥
भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥
क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

न्युब्जः स्याद्वाच्यलिङ्गकः" इति मेदिनी । गडुलः "गडुरः" । "गडुः पृष्ठगडे कुब्जे" इति मेदिन्याम् । द्वे कुब्जस्य "कुबडा इति ख्यातस्य ।" कुकरः कुत्सितौ करौ यस्य सः । कुणिः "कूणिः" । "निसर्गतः कुणिपङ्गुपौगण्डाः" इति नाममाला । द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः "पृष्णिः" अल्पतनुः द्वे अल्पा तनुर्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्य । श्रोणः पङ्गुः द्वे जंघाविकलस्य । मुण्डः मुण्डितः द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥ बलिरः केकरः द्वे नेत्रवियुक्तस्य "काणा, कैरा, तिरवा इति ख्यातस्य" । के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरः खोडः खोरः खोलः । "अथ खञ्जके खोडखोरौ" इति रभसः । खञ्जः द्वे गतिविकलस्य "लङ्गडा इति ख्यातस्य ।" त्रिष्विति । जरावराः जराशब्दादवराः अर्वाक्पठिताः उत्तानशयाद्याः खञ्जान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । जडुलः "जठुलः" कालकः पिप्लुः त्रयं कृष्णवर्णस्य देहगतचिह्न-विशेषस्य "लासें इति ख्यातस्य ।" तिलकः तिलकालकः द्वे आकृतितो वर्णतश्च कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य । तिल इव कालकः ॥ ४९ ॥ अनामयं आरोग्यं द्वे रोगाभावस्य । "आमयस्याभावः अनामयम् । अर्था-भावेऽव्ययीभावः ।" चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । "रुजः प्रतिक्रिया निरसनं रुक्प्रतिक्रिया ।" भेषजं औषधं भैषज्यं "भेषजं भेषं रोगं जयति भेषजम् ।" अगदः जायुः पञ्चौषधस्य । अगदसाहचर्याज्जायु-रुदन्तः पुंसि ॥ ५० ॥ रुक् रुजा उपतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः सप्त रोगमात्रस्य । तत्र रुक् जकारान्ता । रुजा टाबन्ता । उभे स्त्रियौ । क्षयः शोषः यक्ष्मा त्रीणि क्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः पीनसः द्वे पीनसरोगस्य पडसें इति ख्यातस्य । अयं मुहुर्नासाजलस्रावी । "आपीनसः प्रतिश्या स्यात्" इति रभ-

51 - 54

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ॥
शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥
किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पामपामे विचर्चिका ॥
कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥
व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥
कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ॥

सात् प्रतिश्येत्यपि नाम ॥ ५१ ॥ क्षुत् क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुतः शिंकेति ख्यातायाः । कासः क्षवथुः द्वे कासरोगस्य "खोकला इति ख्यातस्य ।" शोफः श्वयथुः शोथः त्रीणि शोथस्य "सूज इति ख्यातस्य" । पादस्फोटः विपादिका द्वे पादस्फोटस्य "खोंटा फुटण्याचा रोग इति ख्यातस्य" ॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य शिबें "श्वेतकुष्ठ" इति ख्यातस्य । कच्छूः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं स्त्रीलिङ्गं खर्जूविशेषस्य । "ओली खरूज" इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नान्तम् । पामानौ । अपरं टाबन्तम् । पामे । कण्डूः "कण्डुः" । "खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डुषु" इति हैमः । खर्जूः कण्डूया त्रयं स्त्रीलिङ्गं खर्ज्वाः "सुकी खरूज इति ख्यातायाः ।" विस्फोटः पिटकः । "विस्फोटा वटिका स्त्रियाम्" इत्यमरमालायां । वकारादिरपि विटिकेति । द्वे फोड इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटका क्षिपकावत् ॥ ५३ ॥ व्रणः ईर्मं अरुः त्रीणिं व्रणस्य । ईर्मे । अरुषी । यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्येकम् । पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मण्डलकं कुष्ठं श्वित्रं चत्वारि कुष्ठस्य । कोठादिद्वयं मण्डलाकृतिकुष्ठस्य "गजकर्ण इति प्रसिद्धस्य ।" कुष्टादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे अर्शोरोगस्य "मूळव्याध, अर्श" इति ख्यातस्य । "अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र" ॥ ५४ ॥ आनाहः निबन्धः द्वे मलमूत्रनिरोधस्य "मलबद्धरोग इति ख्यातस्य ।" ग्रहणीरुक् प्रवाहिका द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेण वहति बहु स्रवति गुदमस्यां सा प्रवाहिका । "मलप्रवहणं प्रवाहिका" इति स्वामी । प्रवाहिका रुक् रोगः ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरितीकारह्रस्वोऽपि । प्रच्छर्दिका वमिः

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥
व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥
"श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ॥" (१)
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥
रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ॥
वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥
ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ॥
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

"वमी वम इति पुंलिङ्गोऽपि" वमथुः त्रीणि वमनरोगस्य । तत्राद्यं द्वयं स्त्रियाम् । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते । विद्रधिरुदरादौ गण्डभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । "आदिशब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः" । ज्वरः प्रसिद्धः । मेहति मूत्रयतेऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । भगंदरो गुह्यसमीपे विस्फोटविशेषः । श्लीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः वल्मीकमिव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य वारुळ इति ख्यातस्य । केशघ्नः इन्द्रलुप्तकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चाई इति प्रसिद्धस्य । अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नायमश्मर्याः पर्याय इति केचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दात्पूर्वे मूर्छितान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः भिषक् वैद्यः चिकित्सकः पञ्च वैद्यस्य । रोगहारिणौ । भिषजौ । वार्तः निरामयः कल्यः त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यस्तालव्यान्तः । "कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्" इति हैमः । उल्लाघ इत्येकं रोगान्मुक्तस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥ ग्लानः ग्लास्नुः द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी विकृतः व्याधितः अपटुः आतुरः अभ्यमितः अभ्यान्तः सप्तकं रोगिणः । पामनः कच्छुरः द्वे पामायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः "दद्रूणः दर्द्रुणः दर्द्रूणः" दद्रुरोगी द्वे दद्रुयुक्तस्य ।

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽस्ति वा नास्ति वेति न निश्चीयते, तत्पत्रस्यातिशैथिल्यात् ॥

दद्रूणो दद्रुरोगी स्यादर्शोरोगयुतोऽर्शसः ॥
वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥
स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी ॥
उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥
न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ ॥
किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृक् मूर्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥
शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥
मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

दद्रुः खर्जूभेदः "दाद इति प्रसिद्धा"। अर्शोरोगेण युतः अर्शस इत्युच्यते एकम्। वातकी वातोऽतिशयितोऽस्य। वातातीति कुगागमः इनिप्रत्ययश्च। रोगे चायमिष्यते। नेह वातवती गुहा। वातरोगी द्वे वातरोगयुक्तस्य। सातिसारः अतिसारकी द्वे अतिसारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लिन्नाक्षः चुल्लः चिल्लः पिल्लः चत्वारि क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य पुंसः "चिपडा इति ख्यातस्य"। अमी चुल्लचिल्लपिल्लास्त्रयः क्लिन्नेऽक्ष्णि च क्लेदयुक्ते नेत्रेऽपि वर्तन्ते "चिपडे डोळे इति ख्यातेषु"। उन्मत्तः उन्मादवान् द्वे उन्मादयुक्तस्य। उन्मादो वातपित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः। श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी त्रीणि कफयुक्तस्य ॥ ६० ॥ रुजा रोगेण भुग्नो वक्रपृष्ठोऽधोमुखस्तत्र न्युब्ज इत्येकम्। वृद्धनाभिः तुन्दिलः "तुण्डिलः" तुन्दिभः "तुण्डिभः" त्रीणि वातादिनोन्नतनाभेः॥किलासी सिध्मलः द्वे सिध्मयुक्तस्य "शिब्या इति ख्यातस्य"॥ अन्धः अदृक् द्वे दृष्टिहीनस्य "अंधळा इति ख्यातस्य"। अदृशौ। मूर्छालः मूर्तः मूर्छितः त्रीणि मूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं तेजः रेतः बीजं वीर्यं इन्द्रियं षट् रेतसः। मायुः पित्तं द्वे पित्तस्य। मायुरुदन्तः पुंसि। कफः श्लेष्मा द्वे कफस्य। श्लेष्माणौ। त्वक् असृग्धरा "असृग्धारेत्येके" द्वे चर्मणः। त्वचौ। त्वच इत्यदन्तः। त्वचेति टाबन्तश्चान्यत्र ॥ ६२ ॥ पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यं आमिषं षट्कं मांसस्य। उत्तप्तं शुष्कमांसं वल्लूरं "वल्लुरमिति ह्रस्वोकारमपि" त्रीणि शुष्कमांसस्य। तत्र वल्लूरं त्रिषु। वल्लूरा ॥ ६३ ॥ रुधिरं असृक् लोहितं अस्रं रक्तं क्षतजं शोणितं सप्त रक्तस्य। असृजी। बुक्का "बूका" अग्रमांसं द्वे हृदयान्तर्गतपद्माकारमांसभेदस्य काळीज इति ख्यातस्य। तदेव हृदयम्। उक्तं

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ॥
उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ॥
बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥
पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा ॥
तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
अन्त्रं पुरीतत् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा ॥
स्नायुः स्त्रिया कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

च । "पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्या-यतनं महत्" इति । बुक्का स्त्री । बुक्काग्रमांसमिति समस्तमपि । हृदयं हृत् द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं समानार्थमित्येके । हृदी हृन्दि । मेदः वपा वसा त्रीणि मांसजन्यस्नेहस्य । चरबी मांदे इति ख्यातस्य । मेदसी ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शिरो ग्रीवाशिरा । या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा मन्येत्युच्यते एकम् । नाडी धमनिः शिरा त्रयं शिरायाः "नाडी इति ख्यातायाः" सिरेति दन्त्यादिरपि । "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीषि धमनीत्यपि । तिलकं क्लोम द्वे मांसपिण्डविशेषस्य पुप्फुस इति ख्यातस्य । क्लोममित्यदन्तमपि । मस्तिष्कं "मस्तिकम् । "अथ मस्तिको मस्तुलिङ्गोऽपि" इति त्रिकाण्डशेषः । गोर्दं "गोदः" द्वे मस्तकसंभूतघृताकारस्नेहस्य "गोद मेंदू" इति ख्यातस्य । किट्टं मलः द्वे कर्णादिगतमलस्य । "वसा शुक्रमसृक् मज्जा कर्णविण्मूत्रविण्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" ॥ ६५ ॥ अन्त्रं "आन्त्रमित्यपि मनोरमायुक्तम्" । पुरीतत् पुरीं शरीरं तनोतीति । द्वे अन्त्रस्य "आंतडें इति ख्यातस्य" । पुरीतती पुरीतन्ति । "पुरीतदस्त्रि-याम्" इति वाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि । गुल्मः प्लीहा द्वे वामकुक्षिस्थमांसपि-ण्डविशेषस्य । प्लीहानौ । "प्लीहाशब्दष्टाबन्तोऽपि" । वस्नसा स्नायुः द्वे अङ्गप्र-त्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः स्नायोः शिरा इति ख्यातायाः । कालखण्डं यकृत् द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य ॥ ६६ ॥ सृणिका "सृणीका" स्यन्दिनी लाला त्रीणि लालायाः लाळ इति ख्यातायाः । स्यन्दिनी दन्त्यादिः ।

66-70

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥
("नासामलं तु सिंघाणं पिञ्जूषं कर्णयोर्मलम् ॥")(१)
मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ ॥
स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥
स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥
शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ॥
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

"दूषिकेत्येकं नेत्रयोर्मलस्य" उकीर पू इति ख्यातस्य । दूषीका दीर्घमध्यापि । दूषिर्दूषी चेत्यप्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंहाणं सिंहानं चेत्यपि । "पिञ्जूष इत्येकं कर्णमलस्य" । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य । उच्चारः अवस्करः शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषं गूथं वर्चस्कं विष्ठा विट् नव विष्ठायाः । "उच्चार्यते त्यज्यते इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यत इत्यवस्करः ।" गूथं वर्चस्कं पुंसि क्लीबे च । शकृती । "विट् तालव्यमूर्धन्यान्त्यः । विशौ । विषौ । गूथं पूरीषं वर्चस्कमित्यपि पाठः" । कर्परः कपालः द्वे शिरोस्थिखण्डस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं कुल्यं अस्थि त्रीणि अस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥ कङ्काल इत्येकं शरीरगतास्थिपञ्जरस्य "सांगाडा, पिंजरा इति ख्यातस्य" । कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिदण्डस्य "कणा इति ख्यातस्य" । करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । करोटीति ङीषन्तापि । यदाह पुष्पदन्तः । "नृकरोटीपरिकरः" इति पर्शुकेत्येकं पार्श्वगतास्थनि "बर्गडी इति ख्याते" ॥ ६९ ॥ अङ्गं प्रतीकः अवयवः अपघनः चतुष्कं देहावयवस्य । कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । विविधं सुखादि गृह्णाति । विविधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश देहस्य । वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वौ । पादाग्रं प्रपदं द्वे पादाग्रस्य चवडा इति ख्यातस्य । पादः । "पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च" इति कोशा-

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥
जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वंक्षणः ॥
गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती ॥
पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ॥

न्तरे । पत् अङ्घ्रिः चरणः चत्वारि चरणस्य । दान्तः पत् । "पदोऽङ्घ्रिरिति पाठे अदन्तः पदशब्दः" ॥ ७१ ॥ तद्ग्रन्थी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रन्थिविशेषौ घुटिके गुल्फाविति चोच्येते द्वयं "पायांचा घोंटा इति ख्यातस्य ।" घुटिके स्त्रियाम् । द्वित्वाद्द्विवचनम् । न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधः प्रदेशः पार्ष्णिरित्येकं खोंट इति ख्यातस्य । "पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात् ध्वजिनीकटौ" इति तु रन्तिदेवः । जङ्घा प्रसृता द्वे जङ्घायाः पोटरी इति प्रसिद्धायाः । जानु ऊरुपर्व अष्ठीवत् त्रयं जानूरुसन्धेः "ढोंपर गुडघा इति ख्यातस्य" । तत्राष्ठीवदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्ठीवन्तौ ॥ ७२ ॥ सक्थि ऊरुः द्वे जानूपरिभागस्य "मांडी इति ख्यातस्य ।" ऊरोरुपरिभागः सक्थीति क्वचिद्भेदो दृश्यते । तस्योरोः सन्धिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं पायुः त्रीणि विष्ठानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदन्तः ना पुमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसलिङ्गं नाभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्युच्यते स पुमान् । एकम् । कटिः "कटीति ङीषन्तापि ।" श्रोणिः "श्रोणी" ककुद्मती त्रयं स्त्रीलिङ्गं कट्याः । "ककुद्वृषांस इव मांसपिण्डः सोऽतिशयितोऽस्यां ककुद्मती ।" स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चाद्भागो नितम्ब इत्येकम् । निभृतं तम्यते कामुकैः नितम्बः । "तमु कांक्षायाम्" । जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे । "जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि" इति । "वांदन ओंटी इति ख्याते" ॥ ७४ ॥ नितम्बस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गर्तौ ककुन्दरे स्याताम् । "ककारादिरपि" एकम् । द्वयहीने क्लीबे । द्वित्वमनित्यम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ द्वे कटिस्थमांसपिण्डयोः ।

75-78

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥
भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेंढ्रो मेहनशेफसी ॥
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥
पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ॥
चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥
स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥
बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ॥

"कुले इति ख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ कटिप्रोथौ । "स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलका" इति रभसः । कटिप्रोथाविति नामद्वयं वा । "प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्याम्" इति हैमः । वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्ने च उपस्थ इत्येकम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः । शिश्नः मेंढ्रः मेहनं शेफः "शेपः" चत्वारि शिश्नस्य । मेंढ्रमित्यपि पाठः । मुष्कः अण्डकोशः "मूर्धन्यान्तोऽपि"। वृषणः त्रीण्यण्डकोशस्य "आण्डकुली इति ख्यातस्य" । पृष्ठवंशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं इत्येकं "माकडहाड इति ख्यातस्य" ॥ ७६ ॥ पिचण्डः "पिचिण्डः" कुक्षिः जठरं उदरं तुन्दं पञ्च जठरस्य । तत्र पिचण्डकुक्षी पुंसि । जठरं विकल्पेन पुंसि । "जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिषु" इति मेदिनी । स्तनः कुचः द्वे वक्षोजस्य । चूचुकं कुचाग्रं द्वयं स्तनाग्रस्य । "चूचुको ना कुचाननम्" इति रत्नकोशः । "चूष्यते पीयत इति चूचुकम् ।" क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥ उरः वत्सम् । "पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि" इति रुद्रः । वक्षः पञ्च वक्षसि । तत्र क्रोडं न ना किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां तु क्रोडा । तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाद्भागः पृष्ठमित्येकम् । स्कन्धः । "स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च" इति हैमः । भुजशिरः अंसः त्रीणि भुजशिरसः "खांदा इति ख्यातस्य ।" तस्य स्कन्धस्य संधी जत्रुशब्दवाच्यौ एकं "नपुंसकम्" ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं कक्षः द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः पार्श्वमित्येकम् । मध्यमं अवलग्नं मध्यः

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥
अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥
पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ॥
मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ॥

त्रीणि तनुमध्यस्य माज, कमर इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्यमादिशब्दत्रयेऽप्यन्वेति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः बाहुः बाहः । "बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्" इति दामोदरः । "बाहो बाहुरिति स्मृतः" इति देशिकोशः । प्रवेष्टः दोः चत्वारि भुजस्य । "स्त्रियां तु भुजा बाहा ।" दोषौ । शसादौ दोषः दोष्णेत्यादि । "दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा" इति धनंजयात् । दोषेति टाबन्तोऽपि वर्तते । कफोणिः कफणिः । "कफोणिः कफणिर्द्वयोः" इति शब्दार्णवः । कूर्परः "कर्परः" द्वे कोंपर इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगण्ड इत्येकम् । तस्य कूर्परस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसन्धिर्मणिबन्धः तमारभ्य कनिष्ठापर्यन्तं करस्य मांसलो बहिर्भागः करभ इत्युच्यते एकम् । पञ्चशाखः पञ्च शाखा इवाङ्गुलयोऽस्य । शयः शमः । "पाणिः शमः शयो हस्तः" इत्यमरमाला । पाणिः त्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी "प्रदेशनीत्यपि" द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः ॥ ८१ ॥ अङ्गुली करशाखा द्वे अङ्गुलीमात्रस्य । ता अङ्गुल्यः क्रमेण अङ्गुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणं योग्यमस्याः । ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते । कनिष्ठिका इति संज्ञाभिरुच्यन्ते एकैकम् । तत्राङ्गुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी तत्स्वरूपदर्शनार्थमिह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः "पुनर्नवः" कररुहः नखः नखरः चत्वारि नखस्य । नखरः पुंसि क्लीबे च । "नखरं त्रिषु" इति अमरमाला । तर्जन्यादिभिस्तिसृभिरङ्गुलीभिर्युतेऽङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशादयः क्रमात्स्युः । "प्रदेश इति ह्रस्वादिरपि" एकैकम् । तथा हि ।

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥
पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ॥

तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशः । एवं मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे तालः । अनामिकायुतेऽङ्गुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥ कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते वितस्तिः द्वादशाङ्गुलः । द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । "प्रमाणे मात्रच्" । "द्विगोर्नित्यम्" इति तस्य लुक् । "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः" इत्यच् प्रत्ययः । द्वे । साहचर्याद्वितस्तिः पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । चपेटः चर्पटः । "चर्पटः स्फारविपुले चपेटे चर्पटेऽपि च" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । प्रतलः प्रहस्तः त्रीणि विस्तृताङ्गुलिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्संहतलः स्यात् । सिंहतल इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्रतलावित्यविसर्गपाठः । प्रतते प्रश्लिष्टे वा तलेऽत्र प्रतलः । निकुब्जो निःशेषेण कुब्जीकृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । प्रसृत इति पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृतमस्येति विग्रहः । "प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेङ्गिते त्रिषु । अर्धाञ्जलौ तु पुल्लिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता" इति मेदिनी । एकम् । द्वौ द्वौ प्रसृती संहतौ चेदञ्जलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥ विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे हस्त इत्येकम् । अयं चतुर्विंशत्यङ्गुलमितो ज्ञेयः । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः रत्निरित्येकं "मुंढा हात इति ख्यातस्य । सरत्निरित्यपि स्त्रियामपि ।" निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः अरत्निरित्येकं स्त्रियाम् । अरत्निः पुमानपि । "नारत्निः कफणौ हस्ते प्रकोष्ठे विततांगुलौ" इति रुद्रविश्वप्रकाशौ । मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापितम् ॥ ८६ ॥ तिर्यक्ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरन्तरं व्यामः । ऊर्ध्व-

ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्दरेत्यपि ॥
कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ॥
क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥
ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी
अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥ ९० ॥
रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

विस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं त्रिषु। स्त्रियां तु पौरुषी। दोःपाणिरिति सविसर्गपाठोऽपि ॥ ८७ ॥ कण्ठः गलः द्वे "ग्रीवाग्रभागस्य गोंकनळी गोंकटी नरडी इति ख्यातस्य।" ग्रीवा शिरोधिः। शिरः धीयतेऽस्याम्। "कर्मण्यधिकरणे च" इति अधिकरणे किप्रत्ययः। कन्धरा त्रीणि "मान इति ख्यातस्य।" शिरोधिरपि स्त्री। सा ग्रीवा तिसृभी रेखा भिर्विशिष्टा कम्बुग्रीवा स्यादित्येकम्। अवटुः घाटा कृकाटिका त्रीणि ग्रीवाशिरःसन्धेः पश्चाद्भागस्य। "ग्रीवायामुन्नतभागस्य घांटी इति ख्यातस्येति केचित्।" तत्रावटुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्त्रं आस्यं वदनं तुण्डं आननं लपनं मुखं सप्त मुखस्य। आस्यन्ते वर्णा येन अस्यते ग्रासो वाऽस्मिन् तदास्यम्। ण्यत्। "मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्" इति शाश्वतः। घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा। नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वे दारुणि स्त्रियाम्। नसा नस्या। "घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका" इति साहसाङ्कः। नासिका। पञ्च नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः अधरः रदनच्छदः दशनवासः चत्वारि ओष्ठस्य। ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ। केचिदुपरिवर्त्योष्ठः अधोवर्त्यधर इति मन्यन्ते तदयुक्तम्। अधरोष्ठः बिम्बोष्ठीत्यादिप्रयोगदर्शनात्। चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे। गण्डः कपोलः द्वे कपोलस्य "गाल इति ख्यातस्य।" तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशो गण्ड इति ग्रंथान्तरम्। ताभ्यां कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम्। हनुः पुंस्यपि। प्रायेण स्त्रियाम्। तत्परो हनुरिति ओकारघटितपाठोऽपि ॥९०॥ रदनः दशनः दन्तः रदः चत्वारि दन्तस्य। तालु काकुदं द्वे तालुनः।

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥

ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥
कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥ ९२ ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥
दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ॥
कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसज्ञा रसना । तालव्या अपि दन्त्याश्चेत्यादौ जिह्वायां रसना तथेत्युक्तेः रसनाशब्दो दन्त्यतालव्यमध्यः । रसनमिति क्लीबमपि । "रसनं स्वदने ध्वनौ जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्" इति मेदिनी । जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः । प्रान्ताविति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्किणी स्याताम् । ईबन्तस्य स्त्रियामेकवचनम् । नान्तस्य क्लीबे वा द्विवचनमेतत् । सृक्कि इति इदन्तस्य क्लीबे द्विवचनं वा । सृक्किण्यां सृक्कि सृक्क चेति शब्दभेदात् । "सृक्केति नान्तस्य क्लीबे सृक्कणीति पाठः । कवयुक्तमिति मते तु । यथा सृक्किणी स्त्रियाम् । सृक्कि नान्तमिदन्तं च । सृक्केति नान्तम् । सृकसृकमदन्तं चेत्यन्यत्र" एकम् ॥ ९१ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य । "अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यम्" इति राजदेवः । गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ एकम् । भ्रूः । नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । "कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे" इति कोशान्तरम् । अक्ष्णः कनीनिका मध्यगतकृष्णमण्डलं तारकेत्युच्यते एकम् ॥ ९२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षु अक्षि दृक् दृष्टिः अष्टौ नेत्रस्य । चक्षुषी । दृशौ । अस्रु नेत्राम्बु रोदनं अस्रं अश्रु पञ्च नेत्रोदकस्य । अस्रु दन्त्यमध्यम् । अन्त्यं तालव्यमध्यम् । अस्रमदन्तं दन्त्यमध्यम् । "तालव्यमध्यमपि" ॥ ९३ ॥ नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गौ एकम् । अपाङ्गेन दर्शने चेष्टायां कटाक्ष इत्युच्यते । "अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" इति विश्वः । कर्णः शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः षट् कर्णस्य । स्त्रीति विशेषविधानात् संकरो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ ९४ ॥ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा मस्तकः

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ॥
ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥
कबरी केशवेशोऽथ धम्मिलः संयताः कचाः ॥
शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥
वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥
पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥
तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥

पञ्च शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः चिकूरः । "कुन्तला मूर्द्धजास्त्वस्त्राश्चिकूराश्चिकुराः कचाः" इति दुर्गः । कुन्तलः वालः कचः केशः शिरोरुहः षट् केशस्य ॥ ९५ ॥ कैशिकं कैश्यं द्वे तद्वृन्दे केशानां समूहे । अलकाः चूर्णकुन्तलाः द्वे कुटिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लम्बमानाः भ्रमरकाः स्युः । काकपक्षः शिखण्डकः शिखण्डिकः शिखाण्डकः । "शिखाण्डकशिखण्डिकौ" इति वाचस्पतिसुभूती । "शिखण्डो बर्हचूडयोः" इति मेदिन्याम् । द्वे कुमारचूडायाः ॥ ९६ ॥ कबरी केशवेशः द्वे केशबन्धरचनायाः । कबरी स्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिबद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्ल इत्येकं "बुचडा इति ख्यातस्य ।" शिखा चूडा केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपाश्यौ । सटा जटा द्वे व्रतिनः शिखायाम् ॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । प्रवेणिरित्यपि । "प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः" इति मेदिनी । शीर्षण्यः शिरस्यः द्वे विशदे निर्मले केशे । कचादित्यर्थप्रधानो निर्देशः । तेन कचपर्यायात् परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन इत्यर्थः । यथा कचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुन्तलहस्तः ॥ ९८ ॥ तनूरुहं रोम लोम त्रयं रोम्णः । पुंमुखे पुंसो वक्त्रे तस्य रोम्णो वृद्धौ सत्यां तद्रोम श्मश्रु स्यात् एकं "दाढी इति ख्यातस्य" । श्मश्रुणी । आकल्पः वेषः । वेश इति तालव्यान्तोऽपि । "वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च" इति मेदिनी । नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं पञ्च अलङ्कृतस्य शोभायाम् । "नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे" इति हैमः । नेपथ्यशब्दः पुंस्यपि । "नेपथ्यः

~~99-1~~ 103

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
दशैते त्रिष्वलङ्कर्ताऽलङ्करिष्णुश्च मण्डितः ॥
प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलङ्क्रिया ॥
अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ॥
चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥
वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥
कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ॥

स्यादलङ्कारे रज्ज्वायां नपुंसकम्" इति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादि द्वयमलङ्करणस्य वा ॥ ९९ ॥ एते अलङ्कर्तादयः वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । अलङ्कर्ता अलङ्करिष्णुः द्वे अलङ्कर्तरि । अलङ्कर्तुं शीलमस्यालंकरिष्णुः । मण्डितः प्रसाधितः अलङ्कृतः भूषितः परिष्कृतः "परिस्कृतः" पञ्च अलङ्कृतस्य ॥ १०० ॥ विभ्राट् भ्राजिष्णुः रोचिष्णुः त्रयमतिशयेन शोभमानस्य । विभ्राजौ । भूषणं अलङ्क्रिया द्वे भूषणक्रियायाः । "भूषा तु स्यादलङ्क्रियेत्यपि पाठः ।" अलङ्कारः आभरणं परिष्कारः "परिस्कारः" विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं पञ्चालङ्कारस्य । मुकुटं "मकुटं" किरीटं द्वे किरीटस्य । "तत्र किरीटं पुंसि क्लीबे च ।" चूडामणिः शिरोरत्नं द्वे शिरोमणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतो नायकमणिः तरलः स्यात् पदक इत्यादिख्यातस्य एकम् ॥ १०२ ॥ वालपाश्या पारितथ्या द्वे सीमन्तभूषणस्य । "स्वामी तु प्रथमं वालं बंधनं मुक्तावलीनामित्याह । परितस्तथाभूतैव पारितथ्या ।" पत्रपाश्या ललाटिका द्वे ललाटभूषणस्य । कर्णिका कर्णस्यालङ्कारेऽर्थे । "कर्णललाटात्कनलङ्कारे" इति कन् । कर्णिका कर्णभूषणमिति । तालपत्रं "ताडपत्रं" द्वे ताटङ्कस्य तानवड इति ख्यातस्य । कुण्डलं कर्णवेष्टनं द्वे कुण्डलस्य । तत्र कर्णिका स्त्रीभिरेव धार्यते । इदं पुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयकं कण्ठभूषा द्वे ग्रीवाभरणस्य । "ग्रैवेयं ग्रैवं चेत्यन्यत्र" । लम्बनं ललन्तिका

स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥
हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका ॥
हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ॥
सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥
आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ॥
केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥
साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा स्यात्कङ्कणं करभूषणम् ॥
स्त्रीकट्या मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥
क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ॥

द्वे आनाभिलम्बितकण्ठिकायाम् । सैव ललन्तिका स्वर्णैः कृता प्रालम्बिका स्यात् एकम् । सैव ललंतिका मौक्तिकै रचिता चेदुरःसूत्रिकेत्येकम् ॥ १०४ ॥ हारः । ह्रियते मनोऽनेनेति । अथवा हारयति मनः । मुक्तावली "द्वे मुक्ताहारस्य ।" असौ मुक्तावली शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छन्दः एकम् । देवच्छन्दौ । यष्टिभेदाल्लतानां भेदात् गुच्छादयो हारभेदाः स्युः । "गुत्सगुत्सार्धगोस्तना इत्यपि पाठः ।" ते यथा । द्वात्रिंशद्यष्टिको गुच्छः । चतुर्विंशतियष्टिको गुच्छार्धः । चतुर्यष्टिको गोस्तनः ॥ १०५ ॥ द्वादशयष्टिकोऽर्धहारः । विंशतियष्टिको माणवकः । एकयष्टिका एकावली । सैवैकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला स्यात् एकैकम् ॥ १०६ ॥ आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयः चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य "पोंची इत्यादिख्यातस्य ।" केयूरं अङ्गदं द्वे प्रगण्डभूषणस्य "बाहुवटे, बाजुबंद इति ख्यातस्य ।" के बाहुशिरसी यौति केयूरम् । "यु मिश्रणे" । अङ्गुलीयकं ऊर्मिका द्वे अङ्गुल्याभरणस्य आंगुठी इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥ ऊर्मिकैव रामनामाद्यक्षरयुता चेदङ्गुलिमुद्रेत्येकम् । कङ्कणं करभूषणं द्वे मणिबन्धभूषणस्य "कांकणें इति ख्यातस्य" । "कङ्कणो ना प्रतिसरः" इति रत्नकोशः । मेखला कांची "कांचिः" सप्तकी रशना "दन्त्यमध्यापि" ॥ १०८ ॥ सारसनं पञ्च स्त्रीणां कटिभूषणस्य "दाव, कंबरपट्टा" इति ख्यातस्य । "एक-

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥
त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् ॥
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ॥

यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका । रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशक इति भेदास्त्विह नोक्ताः ।" शृङ्खलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य "कडदोरा इति ख्यातस्य ।" शृङ्खला शृङ्खलः । पादाङ्गदं तुलाकोटिः "तुलाकोटी" मञ्जीरः "मञ्जीलः" नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः पादकटकः षट्कं नूपुरस्य "तोरड्या पैंजण इति ख्यातस्य । हंसकादिद्वयं पादकटकस्य वाळे इति ख्यातस्येति मतम् ।" तुलाकोटिः स्त्री । मञ्जीरो न स्त्रियाम् । किङ्किणी किङ्किणिः कङ्कणी । "कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका" इति भागुरिः । क्षुद्रघण्टिका द्वे घागरी "घुंगुर" इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणां योनिः कारणम् । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति भावः । क्षौमादित्येतद्विना वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु । तन्त्रकं चेति चकारादेकादशं तन्त्रकं च त्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं क्लीबमेव । त्रिष्वित्येके ॥ ११० ॥ त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादि वस्त्रं वाल्कं ज्ञेयम् । क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमम् । आदिना शाणमित्यादि एकं त्वग्वस्त्रस्य । फालं कार्पासं बादरं त्रीणि फलविकारस्य कार्पासवस्त्रस्य । कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थं कौशेयं स्यात् । मृगरोमजं वस्त्रं राङ्कवमित्येकम् । "अत्र मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यं तेन कम्बलाद्यपि" ॥ १११ ॥ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकम् । तन्त्रादचिरापहृतम् । नवाम्बरं चत्वारि नूतनवस्त्रस्य कोरें वस्त्र इति प्रसिद्धस्य । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽस्मात् निष्प्रवाणि । धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं यत्तदुद्गमनीयमित्येकम् । "युगमित्यविवक्षितम्" ॥ ११२ ॥ यद्धौतं कौशेयं

क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥
स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥
दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ॥
वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥
निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके ॥

तत्पत्रोर्णं एकम् । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिङ्गम् । क्षौमं दुकूलं द्वे पट्टवस्त्रस्य "पाटाव इति ख्यातस्य ।" निवीतं प्रावृतं द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तयोः प्रान्तयोः दशाः स्युः । एकं स्त्रीलिङ्गं बहुवचनान्तं च नित्यम् । वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु दशाः वस्तयः द्वे वस्त्रप्रान्तयोः । तत्र स्त्रियां बहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च वस्तयः । "दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरूहे नाभ्यधो भूम्नि दशासु च" इति मेदिनी । दैर्घ्यं आयामः आरोहः "आनाह इति रामाश्रमीकारः ।" अयं वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य "लांबी इति ख्यातस्य ।" परिणाहः विशालता द्वे विस्तरस्य "रुंदी" इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटच्चरं जीर्णवस्त्रं द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः " लक्तक इत्यपि " कर्पटः द्वे जीर्णवस्त्रखण्डस्य "फडके, छाटी इति ख्यातस्य ।" वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं "चेलं । चेलोऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसन इति विश्वः ।" वसनं अंशुकं षट् वस्त्रस्य । "अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः" इति रभसः ॥ ११५ ॥ सुचेलकः पटः द्वे शोभनवस्त्रस्य । तत्र पटोऽस्त्री । वराशिः "वरासिः । वरासिः स्यात्खड्गवरे वरासिः स्थूलशाटक इति दंत्यान्तेषु रभसः ।" स्थूलशाटकः द्वे स्थूलवाससः । निचोलः निचुलोऽपि । "निचुलस्तु निचोले स्यात्" इति मेदिनी । प्रच्छदपटः द्वे येन वीणाडोलिकादिकं किमपि पिधीयते तस्य । रल्लकः कम्बलः द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥ अन्तरीयं उपसंव्यानं परिधानं अधोंऽशुकं चत्वारि परिहिते वाससि । "अधोदेहभागस्यांशुकं अधोंऽशुकम् ।" प्रावारः "प्रावरः" उत्तरासङ्गः बृहतिका ॥ ११७ ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ॥
नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् ॥
स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ॥
प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥
उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

संव्यानं उत्तरीयं पञ्च वामस्कन्धे यद्धार्यते तस्य उत्तरीयस्य । "उत्तरस्मिन् देहभागे आसज्जत इत्युत्तरासङ्गः"। चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां स्तनादि-पिधायकस्य कञ्चुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्वात् ङीषि चोलीत्यपि । कूर्परे आस्ते कूर्पासकः । पुंसि क्लीबे च । "कूर्पासस्त्वर्धचोलकः" इति हारावलिः । हिमानिलयोर्निवारणं यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकं "रजई दुलई दुलई लेप इत्यादिख्यातस्य"। नितरां शीर्यते हिमानिलावत्रानेन वा । "गौरिवाकृतनीशार इति" प्रयोगः ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणां अर्धोरुकं अर्धोरुपिधायिकं वस्त्रं तच्चण्डातकं स्यात् एवं "परकर, लहंगा इति ख्यातस्य"। ऊर्वोरर्धमर्धोरु तत्र स्थितत्वाल्लक्षणया वस्त्रमप्यर्धोरु । स्वार्थे कन् । यत् आप्रपदं पादाग्रपर्यन्तं प्राप्नोति वस्त्रादि तत् आप्रपदीनम् । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितानं उल्लोचः द्वे आतपाद्यपनयार्थमुपरिबद्धस्य चन्द्रकाख्यस्य वाससः "चांदवा इति ख्यातस्य ।" पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । "दूश्यमिति तालव्यमध्यमपि" । आद्यशब्दात्पटकुटी "डेरा राहुटी तंबु" इत्यादि । प्रतिसीरा जवनिका "यमनिका" तिरस्करिणी । "तिरस्कारिणी तिरस्क्रियतेऽनया ।" त्रयं जवनिकायाः पडदा "कनाथ" इति ख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म अङ्गसंस्कारः द्वे कङ्कुमादिना शरीरे संस्कारमात्रस्य । परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म । प्रतिकर्मेति क्वचित्पाठः । मार्ष्टिः मार्जना मृजा प्रोक्षणादिना देहनिर्मलीकरणस्य । उद्वर्तनं उत्सादनं द्वे पिष्टा-

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् ॥
अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ॥
द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतने ॥
रक्तसङ्कोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ॥
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

दिना शरीरमलापकरणस्य । आप्लावः आप्लवः ॥ १२१ ॥ स्नानं त्रीणि स्नानस्य । चर्चा चार्चिक्यं स्थासकः त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपविशेषस्य उटी इति ख्यातस्य । "चर्चिकैव चार्चिक्यम् । स्वार्थे ष्यञ्" । प्रबोधनं अनुबोधः द्वयं गतगन्धस्य पुनर्गन्धव्यक्तीकरणे । यथा कस्तूरिकादेर्मेद्यादिना । पत्रलेखा पत्राङ्गुलिः द्वे कस्तूरिकाकेशरादिना कपोलादौ रचितपत्रवल्ल्याः । पत्राकृतिर्लेखा पत्रपलेखा । कलिङ्गादिदेशेषु प्रसिद्धेयम् ॥ १२२ ॥ तमालपत्रम् । तमालस्य पत्रमिव तमालपत्रम् । "तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रकेऽपि च" इति विश्वः । तिलकं चित्रकं विशेषकं चत्वारि ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य । "तमालस्तिलके खड्गे' इति विश्वात्तमाल इत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयं तिलकमिति तुरीयं विशेषकमिति च द्वे न स्त्रियां किंतु पुंनपुंसकयोः । कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥ काश्मीरजन्म अग्निशिखं वरं बाह्लीकं "बाह्लिकम् । बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः" इति त्रिकाण्डशेषः । पीतनं रक्तं संकोचं पिशुनं धीरं लोहितचन्दनं एकादश कुङ्कुमस्य । "रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमे" इति हैमः । "सङ्कोचो मीनभेदे च बन्धे क्लीबं तु कुङ्कुमे" इति विश्वमेदिन्यौ । "पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च" इति मेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा राक्षा जतु यावः अलक्तः द्रुमामयः षट्कं लाक्षायाः । न लक्तोऽस्मादलक्तः । द्रुमाणामामयो द्रुमामयः । लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं त्रीणि लवङ्गस्य । देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । देवयोग्यं कुसुमं वा । श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकम् । जायकम् ॥ १२५ ॥ कालीयकं कालानुसार्यं त्रयं जायकाख्यगन्धद्रव्यस्य पीतचन्दन इति

कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् ॥
वंशिकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥
कालागुर्वगुरु स्यात्तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥
यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ॥
तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनोऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ॥

ख्यातस्य । जयति गन्धान्तरं जायकम् । "कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्" इति व्याडिः । वंशिकं "वंशकं" अगुरु राजार्हं लोहं कृमिजं जोङ्गकम् ॥ १२६ ॥ कालागुरु सप्तकं समार्थकम् । कृष्णागुरुणः पर्याया इत्यर्थः । न गुरुर्यस्मात्तदगुरु । "अगुरुर्जोङ्गके लघौ" इति हैमादगुरुः पुंस्यपि । अगरुरिति क्वचित् । "लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे" इति मेदिनीकोशाल्लोहं पुंस्यपि । अगुरु इत्यस्य यच्छब्देन संबन्धः । स्यादित्यस्य त्वन्तत्वादुत्तरेण संबन्धः । यदगुरु मल्लिगन्धि सा मङ्गल्या स्यादित्येकम् । "अत्र जोङ्गकान्तानि अगुरुणः । कालागुर्वादि द्वयं कृष्णागुरुणः । त्वित्यत्र तदिति पाठस्तत्र यदगुरु मल्लिगन्धि तन्मङ्गल्येत्यर्थः" । यक्षधूपः सर्जरसः रालः सर्वरसः ॥ १२७ ॥ बहुरूपः पञ्च धूपस्य "राळ" इति ख्यातस्य । अराल इति वा । "रालः सर्जरसोऽरालो धूपको वह्निवल्लभः" इति रभसः । वृकधूपः कृत्रिमधूपकः द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य । तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लः यावनः चत्वारि सिह्लाख्यगन्धद्रव्यस्य "ऊद" लोबान इति ख्यातस्य । "तुरुष्कः सिह्लके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ । पायसः ॥ १२८ ॥ श्रीवासः वृकधूपः श्रीवेष्टः श्रीपिष्टः । "सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताह्वये" इति रभसः । सरलद्रवः पञ्च सरलद्रवस्य "विशेषनामकधूप इति ख्यातस्य" । पयसो द्रुमस्य क्षीरस्य वा विकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । "पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः" इति मेदिनी । मृगनाभिः मृगमदः कस्तूरी त्रयं कस्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । "मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च" इति माधवः । "मदो रेतसि कस्तूर्याम्" इति मेदिनी । "मुख्यराड्क्षत्रयोर्नाभिः पुंसि

129-132.

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥
कङ्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ॥
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥
गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ॥
तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥
तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ॥
कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥
कर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलैर्यक्षकर्दमः ॥

प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति रभसः । कोलकं कोरकम् । "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्कङ्कोलकमृणालयोः" इति मेदिनी ॥ १२९ ॥ कङ्कोलकं कोशफलं त्रीणि कंकोळ, गवला इति ख्यातस्य । कर्पूरं घनसारः चन्द्रः सिताभ्रः सिताभ इत्यपि । हिमवालुका पञ्च कर्पूरस्य । चन्द्रसंज्ञश्चन्द्रपर्यायनामकः पुंसि कर्पूरः ॥ १३० ॥ गन्धसारः मलयजः भद्रश्रीः चन्दनः चत्वारि चन्दनस्य "मलयागरु मैलागिरि इति ख्यातस्य ।" भद्रश्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकं धवलशीतलचन्दनविशेषस्य । गोशीर्षमित्येकं उत्पलगन्धिचन्दनस्य । हरिचन्दनमित्येकं कपिलवर्णचन्दनस्य । एवं त्रयो भेदाः। तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी । स्वार्थे कन् । "तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य" इति स्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनं कुचन्दनं पञ्च रक्तचन्दनस्य । "तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यास्ति । अच् ङीष् च ।" जातीकोशं जातीफलम् । जातिकोशं जातिफलमित्यपि पाठः । जातिः जाती वा । कोशं फलं इति पृथगपि । "जातिर्जातिफलेऽपि च" इति रभसः । "कोशोऽस्त्री कुड्मले पत्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशे" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । "फलं लाभे जातिकोशे बाणाग्रे फलकेऽपि च" इति रुद्रः । द्वे जायफळ इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः पिण्डीकृतो लेपविशेषो यक्षकर्दम इत्येकम् । "कर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते" इति व्याडिः । घुसृणं केशरम् । अन्यत्स्पष्टम् । "कुङ्कुमागरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धिरित्युक्तं नामतो

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥
चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ॥
संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ॥
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तत् ॥
यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥
रचना स्यात्परिस्यन्द आभोगः परिपूर्णता ॥
उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

यक्षकर्दमः" इति धन्वन्तरिः ॥ गात्रानुलेपनी वर्तिः वर्णकं विलेपनं चत्वारि गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य उटणें इति ख्यातस्य । "गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायोऽङ्गरागकः" इति रभसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य । कर्पूरागुरुरित्यपि पाठः ॥ १३३ ॥ चूर्णं वासयोगः द्वे पटवासादिचूर्णमात्रस्य । "वासे सुगन्धिकरणे योग उपायो वासयोगः ।" भावितं वासितं द्वे गन्धद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः । त्रिषु । गन्धमाल्यधूपादिभिर्यः संस्कारः वस्त्रताम्बूलादीनां सौरभाधानं तदधिवासनमित्युच्यते । एकम् ॥ १३४ ॥ माल्यं माला स्रक् त्रयं मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः उपचाराद्न्यत्रापि प्रयोगः । केशमध्ये धृता माला गर्भक इत्युच्यते एकम् । यन्माल्यं शिखायां लम्बमानं तत्प्रभ्रष्टकमित्येकम् । पुरो न्यस्तं ललाटपर्यन्तं क्षिप्तं ललामकमित्येकम् ॥ १३५ ॥ यन्माल्यं कण्ठादृजुलम्बि सरलं लम्बमानं तत्प्रालम्बमित्येकम् । यन्माल्यं तिर्यगुपवीतमनृजु उरसि क्षिप्तं तत् वैकक्षिकमित्येकं चतुरक्षरम् । "विकक्षमुरस्तत्र भवं वैकक्षकमित्यपि ।" आपीडः शेखरः द्वे शिखासु न्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥ रचना परिस्यन्दः द्वे माल्यादिरचनायाः । "परिस्पन्द इत्यपि पाठः" । आभोगः परिपूर्णता द्वे सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः । उपधानं उपबर्हः द्वे उच्छीर्षस्य "उशी इति ख्यातस्य" । उपधीयते आरोप्यते शिरोऽत्र उपधानम् । शय्या शयनीयं ॥ १३७ ॥ शयनं त्रीणि शय्यायाः । वदिति उच्चरेण समत्वद्योतनाय । मञ्चः

शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ॥
गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥
समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ॥
प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥
दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम् ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥
वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

पर्यङ्कः पल्यङ्कः खट्वा चत्वारि खट्वायाः "पलंग, बाज इति ख्यातायाः" । गेन्दुकः "गेण्डुकः गण्डूकः" कन्दुकः द्वे चेंडू इति ख्यातस्य क्रीडाकारणस्य । "गिरदी, गालउशी इति ख्यातस्येति केचित् ।" दीपः प्रदीपः द्वे दीपस्य । पीठं आसनं द्वे आसनस्य । "विष्टरः पीठमस्त्रियाम्" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १३८ ॥ समुद्गकः संपुटकः द्वे संपुटस्य "डबा चौफुला इत्यादिख्यातस्य"। प्रतिग्राहः प्रतिग्रहः । "प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे। विप्रेभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे" इति मेदिनी । पतद्ग्रहः द्वे "पिकदाणी इति ख्यातस्य ।" प्रसाधनी कङ्कतिका द्वे गजदन्तादिरचितायाः केशमार्जन्याः फणी इति ख्यातायाः। "कङ्कतं तु प्रसाधनम्" इति क्लीबकाण्डेऽमरमाला। पिष्टातः पटवासकः द्वे बुका इति ख्यातस्य चूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः मुकुरः मकुरः । "मकुरः स्यान्मुकुरवद्दर्पणे बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे" इति मेदिनी । मकुर इत्यपि केचित्। आदर्शः त्रीणि दर्पणस्य "आरसा इति ख्यातस्य" । साहचर्याद्दर्पणः पुंस्येव। "आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः" इत्यमरमाला। व्यजनं तालवृन्तकं द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुरनेन व्यजनम् ॥ इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥ संततिः गोत्रं जननं कुलम् । "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीबम्" इति कोशान्तरे। अभिजन अन्वयः वंशः अन्ववायः संतानः नव वंशस्य । तत्र संततिः स्त्री । ब्राह्मणादयो वर्णाः स्युः एकम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकम् । राजबीजी

(विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ॥) (१)
राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥
महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥
विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥
विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ॥
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ॥
दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

राजवंश्यः द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः कुलसंभवः द्वे कुलमात्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः "महाकुलः" कुलीनः । महत्कुलमस्य महाकुलः महाकुले भवो माहाकुलः । कुले भवः कुलीनः । आर्यः सभ्यः सज्जनः साधुः षट् सज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारोऽपि आश्रमशब्दवाच्या इत्यर्थः । "कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं तदुच्यते" इति । एकम् । वनमेव प्रस्थः प्रदेशस्तत्र भवः वानप्रस्थः । अत्र भिक्षुर्यतिः ॥ ३ ॥ द्विजातिः अग्रजन्मा भूदेवः वाडवः विप्रः ब्राह्मणः षट् ब्राह्मणस्य । वडवायां जातो वाडवः । "वडवा द्विजयोषिति" इति मेदिनी । असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात् । तदुक्तम् । "इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । पतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते" इति । एकम् ॥ ४ ॥ विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदः बुधः धीरः मनीषी ज्ञः प्राज्ञः प्रज्ञः । "प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति" इति मेदिनी । संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥ धीमान् सूरिः कृती कृष्टिः लब्धवर्णः विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी द्वाविंशतिः पण्डितस्य । विद्वांसौ । विपश्चितौ । सन्तौ । ज्ञौ । संख्यावन्तौ । कृतिनौ । " संख्या विचारणास्त्यस्य संख्यावान् । लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन लब्धवर्णः दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूर-

---

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तके एव नास्ति ॥

("मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि ॥
वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि" ॥ १ ॥
"नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ॥
चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये सांख्यकापिलौ"॥२॥) (१)
उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ॥
मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ॥

दर्शी"। श्रोत्रियः छान्दसः द्वे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिपद्यद्वयमत्र केचित्पठन्ति। तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम्। तस्येयं बालबोधार्थं व्याख्या। मीमांसकः जैमिनीयः द्वे मीमांसाशास्त्रवेत्तुः। वेदान्ती ब्रह्मवादी द्वे वेदान्तशास्त्रज्ञस्य। वैशेषिकः औलूक्यः द्वे सप्तपदार्थवादिनः। ते च पदार्थाः। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तेति कणादमतम्। सौगतः शून्यवादी द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलम्बिनो नास्तिकस्य ॥ १ ॥ नैयायिकः अक्षपदः आक्षपादो वा द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य। प्रमाणप्रमेयसंशयविपर्ययतर्केत्यादिषोडशपदार्थवादिनः गोतमस्य। स्याद्वादिकः आर्हकः द्वे मोक्षोऽस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति वादिनः। चार्वाकः लौकायतिकः लोकायतिको वा द्वे देहात्मवादिनो बौद्धस्य। सांख्यः कापिलः द्वे तदेवेदं कार्यं जगदिति मानिनः सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥ उपाध्यायः अध्यापकः द्वे "उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः। अध्यापयतीत्यध्यापकः"। निषेको गर्भाधानं आदिना पुंसवनादि। तस्य कर्मणः कर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् एकम्। मन्त्रो वेदस्तस्य व्याख्याकृत् आचार्यः स्यात्। "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इति। एकम्। व्याख्यालक्षणं तु। "पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम्" इत्युक्तम्। अध्वरे यागविषये य ऋत्विजामादेष्टा स व्रती ॥ ७ ॥ यष्टा यजमानः इति त्रयेणोच्यते। "आदिष्टीत्यपि पाठः"। व्रतिनौ। यष्टारौ। स यजमानः सोमवति यागे आदेष्टा दीक्षित इत्युच्यते एकम्। इज्याशीलः यायजूकः द्वे यजनशीलस्य। "पुनः पुनः भृशं वा यजते यायजूकः"।

इदं पद्यद्वयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

8—11

इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥
स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ॥
सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥
अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधिती गुरोस्तु यः ॥
लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥
छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ॥
एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥
सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चित्तवानमिममिचित् ॥

विधिना "सोमेन यजेत" इत्यादियागविधायकविधिमात्रेणेष्टवान् यागं कृतवान् स यज्वा स्यात् एकम् । यज्वानौ ॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना इष्टवान् स स्थपतिरित्युच्यते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति तद्विधिः एकम् । सोमपीथी "सोमपीती सोमपीवी" सोमपाः "सोमपः" द्वे सोमयाजिनः । सोमपीथिनौ "सर्वदाऽयम्, दीक्षितस्तु तत्कालम्" येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा याग इष्टः स सर्ववेदाः स्यात् एकम् । "सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । सर्वं वेदयति सर्ववेदाः । विद्लृ लाभे" । सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥ साङ्गे शिक्षाद्यङ्गोपेते प्रवचने वेदे अधिती कृताध्ययनोऽनूचान इत्येकम् । योऽनूचानो गुरोः सकाशात् गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तये लब्धानुज्ञः स समावृतः स्यात् एकम् । अभिषवे स्नाने कृते सति सुत्वा स्यात् । "सुयजोर्ङ्वनिप्" इति सुनोतेर्भूते ङ्वनिप् । सुत्वन् । सुत्वा सुत्वानौ । अभिषवः स्नपने पीडने स्नाने सुरासन्धाने च ॥१०॥ छात्रः अन्तेवासी "अन्तवासीत्यपि" शिष्यः त्रीणि । गुरोर्दोषाच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः । शीलमित्यनुवर्तमाने "छत्रादिभ्यो णः" इति णप्रत्ययः । अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्यान्तेवासी । शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः द्वे आरब्धाध्ययनानां बटूनाम् । शिक्षां लभन्ते ते शैक्षाः । प्रथमकल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः । एकः समानो ब्रह्मव्रताचारो वेदव्रताचरणं येषां ते । एकशाखास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथः परस्परं सब्रह्मचारिण इत्युच्यन्ते । "चरणे ब्रह्मचारिणि" इति समानस्य सभावः । एकम् ॥ ११ ॥ एकः समानो गुरुर्येषां ते परस्परं सतीर्थ्याः स्युः । "समानतीर्थे

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ॥
यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥
पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ॥
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥
समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ॥
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥
प्राग्वंशः प्राक् हविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥

वासी" इति यत्प्रत्ययः । "तीर्थे ये" इति समानस्य सः । एकम् । योऽग्निं चितवान् सोऽग्निचित् एकं कृताग्निचयनस्य। ऐतिह्यं इतिह इयं पारम्पर्येण लोकपरम्परया य उपदेशस्तस्मिन् । इतिहेत्यव्ययं इतिहेति निपातसमुदायस्तत्र भवमैतिह्यम् ॥ १२ ॥ यत्प्रथमं ज्ञानं सा उपज्ञा स्यात् । यथा ग्रन्थस्य पाणिनेरुपज्ञा एकम् । ज्ञात्वा य आरम्भः स उपक्रमः। यथा ग्रन्थस्योपक्रमः ज्ञानपूर्वक आरम्भ इत्यर्थः। एकम् । यज्ञः सवः अध्वरः यागः सप्ततन्तुः मखः क्रतुः सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥ पाठादयः पञ्च ब्रह्मयज्ञादिनामका महायज्ञाः स्युः एकम् । तत्र पाठो विधिना वेदादेः पठनं स ब्रह्मयज्ञः । होमो वैश्वदेवहोमः स देवयज्ञः । अतिथीनां गृहागतानां सपर्या अन्नादिना तोषणं स मनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितृणामन्नोदकादिना तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । बलिः बलिहरणं स भूतयज्ञः । पठनं पाठः । भावे घञ् । मनुः । "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" इति ॥ १४ ॥ समज्या परिषत् गोष्ठी सभा समितिः संसत् आस्थानी आस्थानं सदः नव सभायाः । परिषदौ । गोष्ठ्यौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदः सान्तं क्लीबे । स्त्रीत्वे तु सदाः । "समजन्ति गच्छन्त्यस्यां समज्या । गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठी । सह समाना वा भान्त्यस्यां सभा । सभालक्षणं मनुः । "यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः" इति । संयन्ति गच्छन्त्यस्यां समितिः । संसीदन्त्यस्यां संसत् । आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । सीदन्त्यस्यां सदः ॥ १५ ॥ हविर्गेहात्प्राक् पूर्वदेशे सदस्यादीनां यद्गृहं स प्राग्वंश इत्येकम् । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तम्भयोरर्पितं दीर्घ-

16-20

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ॥
आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ॥
चषालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ॥
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥
समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

काष्ठं प्राग्वंश इति क्वचित्। यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्तक्रियाकलापं ये पश्यन्ति ते सदस्याः। ऋत्विग्विशेषा इत्यर्थः। एकम्। सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाः चत्वारि सभ्येषु। सभां स्तृणन्ति सभास्ताराः। "स्तृञ् आच्छादने"। सभायां साधवः सभ्याः। समाजं रक्षन्ति सामाजिकाः ॥ १६ ॥ यजुर्विदृत्विगध्वर्युः एकम्। सामविदुद्गाता एकम्। ऋग्वेदवित् होता एकम्। धनैर्वार्याः यजमानेन धनादि दत्त्वा वरणीया ये आग्नीध्राद्यास्ते ऋत्विजः याजकाः द्वे। आग्नीध्र आद्यो येषाम्। आद्यशब्दाद्ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्वादयः षोडश। ऋतौ यजन्ति ते ऋत्विजः। कात्यस्तु। "वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते" इति ॥ १७ ॥ परिष्कृता यज्ञार्थं साधिता डमरुकाकारा भूमिर्वेदिरित्युच्यते एकम्। वेदीत्यपि। स्थण्डिलं चत्वरं द्वे यथार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य। यूपकटकः यूपस्य शिरसि वलयाकारः काष्ठविकारश्चषालः स्यात् एकम्। यागभूमावन्त्यजादिदर्शनवारणाय सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुम्बा स्यात् एकम्। स्त्रियाम् ॥ १८ ॥ यूपाग्रं तर्म द्वे यूपाग्रे। तर्मणी। निर्मन्थ्यदारुणि अग्निसिद्ध्यर्थं निर्मन्थनीये काष्ठे अरणिरित्येकम्। स्त्रीपुंसयोः। अरणीति स्त्रियाम्। दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एते त्रयोऽग्नयः अग्निविशेषाः स्युः एकैकम्। "क्वचित्तु त्रयाणां द्वंद्वः पठ्यते"। ॥ १९ ॥ इदमग्नित्रयं त्रेता स्यात् एकम्। "त्रित्वं इता" त्रेता। स्त्री। त्रेते। मन्त्रादिना संस्कृतोऽग्निः प्रणीत इत्येकम्। समूह्यः परिचाय्यः उपचाय्यः

योगार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ॥
तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥ २१ ॥
ऋक् सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ॥
गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥
आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ॥
धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ॥
हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं स्रुवादिकम् ॥ २४ ॥

एते त्रयः अग्नौ प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे प्रयुक्ताः ॥ २० ॥ गार्हपत्यादानीयोद्धृत्य यो दक्षिणाग्निः प्रणीयते प्रवेश्यते तत्र आनाय्य इत्येकम् । अग्नायी स्वाहा हुतभुक्प्रिया त्रयमग्नेः प्रियायाम् । अस्य स्वाहाशब्दस्य नाव्ययत्वं द्रव्यवाचित्वात् । अत एव "स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे" इति प्रयोगः संगच्छते ॥ २१ ॥ अग्निसमिन्धने समित्प्रक्षेपेण वह्निज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते सा सामिधेनी धाय्या च स्यात् द्वे । गायत्र्युष्णिगित्यादि छन्दः स्यात् एकम् । सान्तं क्लीबम् । हव्यपाकेऽग्निमुखे हूयमानेऽन्ने चरुरित्येकम् । हव्यस्य पाकः हव्यपाकः । "अनवस्रावितान्तरूष्मपाक ओदनश्चरुः" इति याज्ञिकाः । चर्यते भक्ष्यते इति चरुः । मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणेऽन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । विश्वप्रकाशे तु । "चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने" इत्यनेकार्थतोक्ता । "अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभाण्डयोः" इति मेदिनी च ॥ २२ ॥ शृतं पक्वं च तदुष्णं च तस्मिन् क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा आमिक्षा स्यात् एकम् । मृगचर्मणा रचितं यद्व्यजनं तद्धवित्रमित्येकम् । "धुवित्रमित्यपि" ॥ २३ ॥ दधियुक्ते घृते पृषदाज्यमित्येकम् । पृषातकम् । "पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते" इति हेमचन्द्रः । परमान्नं पायसं द्वे क्षीरान्नस्य । दैवपित्र्ये देवपितृसंबन्धिनि अन्ने क्रमेण हव्यकव्ये स्याताम् । हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन हव्यम् । कूयते पितृभ्यः कव्यम् । कु शब्दे । देवेभ्यो दीयमानमन्नं हव्यम् । पितृभ्यो दीयमानमन्नं कव्यमित्यर्थः । अग्निमुखेन देवेभ्योऽन्नं दीयते । विप्रमुखेन पितृभ्योऽन्नमिति । पैत्रमित्यपि । "तस्वेद-

24-25

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः ॥
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ॥
वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

सान्नाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ॥
दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत् ॥
अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

म्" इत्यण् एकैकम् । स्रुवचमसादिकं पात्रं स्यात् एकम् ॥ २४ ॥ ध्रुवा उपभृत् जुहूः एते त्रयः स्रुचो भेदाः । स्त्रियः । स्रुवः एकं पुंसि । "अत्र यथा स्रुवशब्दस्य रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे नेति पुंस्त्वविधिस्तथा पूर्वत्र स्त्रिय इति स्त्रीत्वविधिरपि बोध्यः । "स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनीकोशे स्त्रीलिङ्गोऽपि दृश्यते । क्रतौ यः पशुरभिमन्त्र्य हतः असौ उपाकृतः स्यात् एकम् । "उपाक्रियते हिंस्यत इत्युपाकृतः ।" ॥ २५ ॥ परंपराकं शमनं "शसनं ससनं चेत्यपि" प्रोक्षणं त्रयं वधार्थकं यज्ञियपशुहननवाचीत्यर्थः । प्रमीतः उपसंपन्नः प्रोक्षितः त्रीणि यागार्थं हते पशुमात्रे । वाच्यलिङ्गानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः सान्नाय्यं स्यात् एकम् । अग्नौ हुतं याज्यादि वषट्कृतं स्यात् तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गं एकम् । "वषडिति मन्त्रोपलक्षणम् । वषण्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम्" । यज्ञे दीक्षान्तः दीक्षायाः समापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः अवभृथः एकम् । तत्कर्मार्हं यज्ञकर्मयोग्यं वस्तु "द्विजद्रव्यादि" यज्ञियं एकं त्रिषु ॥२७॥ यत्क्रतुकर्म तदिष्टं स्यात् । क्रतुर्यज्ञः कर्म दानम् । "एकाग्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते" इति मनुः । एकम् । खातं वापीकूपादि । आदिना देवालयादि यत्कर्म तत्पूर्तं स्यात् एकम् । "पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत्" इति स्मृतिः । यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतमित्येकम् । भोजनशेषे देवपित्रादि भुक्तशेषे विघस इत्येकम् । यन्मनुः । "विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषं स्यादग्निशेषमथामृतम्" इति ॥ २८ ॥ त्यागः

त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ॥
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥
मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३० ॥
पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ॥
अन्वाहार्यं मासिकेंऽशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ॥
सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाऽभिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥
षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ॥

विहापितं दानं उत्सर्जनं विसर्जनं विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥२९॥ प्रादेशनं निर्वपणं अपवर्जनं अंहतिः त्रयोदश दानस्य । तत्र अंहतिः स्त्री । मृतार्थं मृताय तदहे दानं मरणदिनमारभ्य दशाहपर्यन्तं पिण्डादिदानं और्ध्वदेहिकं स्यात् । "और्ध्वदैहिकमित्युभयपदवृद्धिरपि ।" तत्त्रिषु । स्त्रियां तु और्ध्वदेहिकी क्रिया । "तदहर्दानमित्यपि पाठः" ॥ ३० ॥ पितृदानं निवापः द्वे पितॄनुद्दिश्य यद्दानं क्रियते तत्र । शास्त्रतस्तत्कर्म पितृसंबन्धिकर्म श्राद्धं स्यात् । श्रद्धाऽस्ति यत्र तच्छ्राद्धम् । "प्रज्ञाश्रद्धा' इति णः । मासिकेऽमावास्याश्राद्धेऽन्वाहार्यमित्येकम् । "पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्" इति मनुः । अह्नोऽष्टमोंऽशः कुतपः स्यात् । अंशशब्दोऽत्र मुहूर्तपरः । "मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वं मुहूर्तान्नवमादधः । स कालः कुतपो ज्ञेयः" इत्युक्तेः । "दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे । स कालः कुतपो ज्ञेयः" इति शातातपः । "क्लीबे तु कुतपम् । शब्दरत्नावल्यां तु कुतुप इति उकारोऽपि" ॥ ३१ ॥ पर्येषणा परीष्टिः द्वे श्राद्धे द्विजभक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा गवेषणा द्वे धर्मादिमार्गणस्य । "चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपि मतम्" । सनिः अध्येषणा द्वे यत् गुर्वादेः कचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं तत्र । याच्ञा अभिशस्तिः "अभिषस्तिः" याचना अर्थना चत्वारि याचनायाः । याच्ञेत्यत्र चकारञकारसंयोगः ॥ ३२ ॥ षडिति अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावेशिकागतैव इति षट् शब्दा वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । अर्घः पूजोपचारस्तदर्थे वारिणि जले

33-36

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥
स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ॥
प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ ३४ ॥
पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥
वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥ ३५ ॥
व्रज्याऽटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ॥
उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥ ३६ ॥
(" प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ॥

अर्घ्यमित्येकम् । पादाय पादार्थे वारिणि पाद्यं एकम् । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येकम् । अत्रातिथौ यत्साधु तत्र आतिथेयमित्येकम् ॥ ३३ ॥ आवेशिकः आगन्तुः अतिथिः गृहागतः चत्वारि गृहागतस्य । ना पुमान् । "त्रिकाण्डशेषे तु प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तम् । स्त्रियां तु अतिथी" । "दूराच्चोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः" इति व्यासः । प्राघूर्णिकः प्राघुणकः द्वे अभ्यागतस्य । "तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः" इति यमः । अभ्युत्थानं गौरवं द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥३४॥ पूजा नमस्या अपचितिः सपर्या अर्चा अर्हणा षट् पूजायाः । वरिवस्या शुश्रूषा परिचर्या उपासना उपासनमित्यपि । "उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्त्यावासनेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ । चतुष्कमुपासनस्य । तत्र शुश्रूषाशब्दो गुरुसेवायां लाक्षणिकः । "परिचर्या तूपचर्येति भागुरिः" ॥ ३५ ॥ व्रज्या अटा अट्या पर्यटनं चत्वारि पर्यटनस्य । "अटा पर्यटनं भ्रमः" इति रत्नकोशः । अट्येत्यत्र मूर्धन्यतालव्यसंयोगः । वृथाट्या खलु सा तस्येति प्रयोगः । ईर्यापथे ध्यानमौनादिके योगमार्गे स्थितिः चर्या स्यात् एकम् । "चर्या त्वीर्यां विदुर्बुधाः" इति ग्रन्थान्तरे । उपस्पर्शः आचमनं द्वे " उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि" इति मेदिनी । मौनं अभाषणं द्वे ॥ ३६ ॥ प्राचेतस इत्यादिसार्धश्लोकः क्वचिदस्ति तत्र प्राचेतसादिचतुष्कं वाल्मीकस्य । मैत्रावरुण इत्यपि । वाल्मीकिः "वल्मिकिरिति द्विरूपकोशे । वल्मीकः । अपि वाल्मीकवल्मी-

वाल्मीकश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥ १ ॥
व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः ") (१)

आनुपूर्वी स्त्रियां वाऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥ ३७ ॥

नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥
औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथाञ्जलिः ॥
पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ॥ ३९ ॥

काविति त्रिकाण्डशेषः । वल्मिक इति शब्दरत्नावल्याम् ।" गाधेयादित्रयं विश्वामित्रस्य । "तत्र कौषिक इत्यपि" ॥ १ ॥ व्यासादिचतुष्कं व्यासस्य । आनुपूर्वी आवृत् परिपाटिः "परिपाटीति ङीषन्तापि" अनुक्रमः पर्यायः पञ्चकमनुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमिति पाठो वा "आनुपूर्वमिति च । स्त्रियां वेति पक्षे क्लीबता ।" आवृतः परिपाटेश्च स्त्रीत्वम् । "परिपाटी अनुक्रम इत्यत्र द्विवचनत्वात्प्रगृह्यसंज्ञायां न यण्" । अतिपातः पर्ययः उपात्ययः त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥ नियमः व्रतं द्वे व्रतमात्रस्य । तच्च व्रतं उपवासचान्द्रायणादि यत्पुण्यकं तज्ज्ञेयम् । "अथवा उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेस्तदुपवासादि व्रतं पुण्यमित्येकमिति" । औपवस्तं उपवस्तमित्यपि । क्वचिदौपवस्त्रमिति पाठः । तत्र तृच्प्रत्ययान्तादुपवस्तुरिदं कर्मेत्यर्थे "तस्येदम्" इत्यण् । उपोषणं उपोषितमित्यपि । भावे क्तः । उपवासः द्वे उपवासस्य । "माषान्मधुमसूरांश्च वर्जयेदौपवस्तकः" इति प्रयोगः । पृथगात्मता पृथक्स्वरूपत्वं विवेकः स्यात् एकम् । यथा चिज्जडयोर्विवेक इति ॥ ३८ ॥ वृत्तं सदाचारपालनं अध्ययनं वेदाभ्यासः तयोर्ऋद्धिः संपत्तिः ब्रह्मवर्चसं एकम् । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसमिति स्वामी । पाठे वेदपठने योऽञ्जलिः स ब्रह्माञ्जलिः । अध्ययनस्यादौ हस्तयोर्हि प्रणवोच्चारपूर्वकमञ्जलिः क्रियते एकम् । वेदपाठे विप्रुषो मुखात् निर्गतजलकणा ब्रह्मबिन्दवः स्युः । "विप्लुष इत्यपि पाठः" एकम् ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगयो-

---

(१) इदं सार्धं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

39-43

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ॥ ४० ॥
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥
भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥
तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ॥ ४२ ॥
तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥
ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती ॥ ४३ ॥
ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

रासने ब्रह्मासनमित्येकम् । "एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते । चित्तवृत्तिनिरोधस्तु सद्भिर्योगः इति स्मृतः" । कल्पः विधिः क्रमः त्रयं नियोगशास्त्रस्य । यः प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः स मुख्यः स्यात् । यथा व्रीहिभिर्यजेत । ततो मुख्यादधमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । यथा व्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥ संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्यात् एकम् । उपाकर्मणि "संस्कार उपनयनम्" । पादग्रहणं अभिवादनं द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशरी मस्करी पञ्च संन्यासिनः । परिव्राजौ, कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मन्दी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । मस्करो ज्ञानं वेणुर्वास्यास्ति मस्करी । "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः" इति निपातनात्सुडागमः । तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी त्रयं तपोयुक्तस्य । "पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति पारिकाङ्क्षी" । वाचंयमः मुनिः द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः क्लेशेऽनुद्विग्नो दान्तः स्यात् एकम् । वर्णी ब्रह्मचारी द्वे ब्रह्मचारिणः । ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति णिनिः । ऋषिः सत्यवचः द्वे ऋषिसामान्यस्य । तद्भेदास्तु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः । यो व्रती देवव्रतवान् आप्लुतः स्नातः कृतसमावर्तन इति यावत् सः स्नातक इत्युच्यते । "आप्लवव्रतीति पाठो वा" । यदाहुः "गुरवे तु वरं दत्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा" इति ॥ ४३ ॥ निर्जितः स्ववशस्थ इन्द्रियसमूहो यैस्ते यतिनः यतयः द्वे । यो नियमवशात् भूमिविशेषे

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥
स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥
पवित्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥
अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥ ४६ ॥
अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥
स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥
सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥
दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

शेते असौ स्थण्डिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थाण्डिलः द्वे । विरजस्तमाः द्वयातिगः द्वे सत्त्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु । "रजस्तमोभ्यां विगतः विरजस्तमाः"। पवित्रः प्रयतः पूतः त्रयं पवित्रस्य । पाखण्डः सर्वलिङ्गी द्वे बौद्धक्षपणकादिषु दुःशास्त्रवर्तिषु । "तत्र पाखण्डः कवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते तस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना" इति ॥ ४५॥ व्रते ब्रह्मचारिणः पलाशसंबन्धी दण्ड आषाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंबन्धी दण्डो राम्भ इत्येकम् । रम्भशब्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः। "रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे" इति विश्वः । कमण्डलुः कुण्डी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य । "क्लीबे कमण्डलु । कुण्डी स्त्रियाम् । जानपदेति ङीष्" । कुण्ड्यौ । व्रतिनां यदासनं सा वृषी एकम् । बृसीति पाठान्तरम् । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति ॥४६॥ अजिनं चर्म कृत्तिः त्रीणि मृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्यायः जपः द्वे वेदाभ्यासस्य । "सु अतीवावृत्त्या स्वार्थं वाध्ययनं स्वाध्यायः"। सुत्या अभिषवः सवनं त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या टाबन्ता । सुवन्ति सोममस्यां सुत्या । सञ्ज्ञायां समजेति क्यप् ॥ ४७ ॥ सर्वैनसां सर्वपापानां नाशकं जप्यं ऋगादि अघमर्षणं स्यात् एकम् । स्त्रियां त्वघमर्षणी । पक्षान्तयोरमावास्यायां पौर्णमास्यां च विहितौ यागौ क्रमेण दर्शः पौर्णमासश्च स्यातां एकैकम् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षं शरीरमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म तद्यमः । आह च । "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यपरिग्रहौ" । यमा इति एकम् ।

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥
नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥
("क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु" ॥) (१)
उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥
प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५० ॥
अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥
स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥
देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५२ ॥

यत्कर्म आगन्तुसाधनं आगन्तु बाह्यं साधनं यत्र तत् । मृज्जलादिना साध्यमित्यर्थः । नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म स नियमः । यदाह । "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना नियमाः" इति । एकम् । "क्वचित्पुस्तके क्षौरं तु इत्यादि दृश्यते तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । क्षौरादिचतुष्कं मुण्डनस्येत्युपेक्षितसङ्ग्रहः" ॥ ४९ ॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते सति यद्ब्रह्मसूत्रं तदुपवीतं स्यात् एकम् । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं स्यात् एकम् । कण्ठे लम्बितं ऋजुभावेन विन्यस्तं तत् ब्रह्मसूत्रं निवीतमित्येकम् ॥ ५० ॥ अङ्गुलीनामग्रे दैवं तीर्थं ज्ञेयम् । अतो दैवतीर्थेन तर्पयेदित्यत्राङ्गुल्यग्रेणेति बोध्यम् । स्वल्पाङ्गुल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्च मूले कायम् । कः प्रजापतिर्देवताऽस्य कायं प्राजापत्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे पित्र्यम् । "पैत्र्यमित्यपि पैत्रमिति च" । अङ्गुष्ठस्य मूले तु ब्राह्मं तीर्थम् । यद्याज्ञवल्क्यः । "कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" । एकैकम् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादि त्रयं ब्रह्मभावस्य । "ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम्" । तद्वत् देवभूयं देवत्वं देवसायुज्यमिति त्रयं देवभावस्य । सान्तपनादिकं कृच्छ्रं स्यात् एकम् । तदुक्तम् । "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्" इति । आदिना प्राजापत्यादिग्रहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वके

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा ॥
नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥
व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥
अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
परिवेत्ताऽनुजोऽनुढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥
तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥
व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

भोजनत्यागे प्राय इत्येकम् । अदन्तः पुंसि । वीरहा नष्टाग्निः द्वे नष्टोऽग्निर्यस्य तस्य । "वीरोऽग्निस्तं हन्तीति वीरहा" । वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलाषात् या मिथ्येर्यापथकल्पना दम्भेन ध्यानमौनादिसंपादनं सा कुहनेत्येकम् ॥५३॥ संस्कारेणोपनयनेन गौणकालोत्तरं हीनो व्रात्य इत्यर्थः एकम् । अस्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनशून्यो निराकृतिः एकम् । "आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतो निराकृतिः" । धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः द्वे जीविकार्थं जटादिधारणवतः । लिङ्गं धर्मचिह्नं वृत्तिर्जीविका यस्य सः । अवकीर्णी क्षतव्रतः द्वे नष्टब्रह्मचर्यस्य । "अवकीर्णं विक्षिप्तं व्रतमनेनावकीर्णी" अवकीर्णिनौ ॥ ५४ ॥ अंशुमान् रविर्यस्मिन् सुप्तेऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्तः एकम् । "अभि सर्वतः सायन्तनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन" । यस्मिन्सुप्तेंऽशुमानुदेति सोऽभ्युदितः । "अभि सर्वतः उदतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्य" ॥ ५० ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारपरिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता स्यात् एकम् । परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते । "विदॢ लाभे" । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् एकम् । विवाहः उपयमः ॥ ५६ ॥ परिणयः उद्वाहः उपयामः पाणिपीडनं षट् विवाहस्य । व्यवायः ग्राम्यधर्मः मैथुनं निधुवनं रतं पञ्च मैथुनस्य । "नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र निधुवनम् । व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च सेति उत्तरार्धं अन्यथा केचित् पठन्ति"

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥
राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ॥
चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥
येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ॥
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥
राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथाविधि स्त्रीसेवनम् । अर्थो धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः धर्मार्थकाममोक्षैरित्यर्थः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः सबलैश्चतुर्भद्रमित्येकम् । "चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र" । वरस्य जामातुर्ये स्निग्धा वयस्याः जन्याः स्युरित्येकम् । जनीं वधूं वहन्ति प्रापयन्ति ते ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥ मूर्धाभिषिक्तः राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति प्रसिद्धमेतत् । राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । क्षतात् दुःखात् त्रायते । विराट् पञ्च क्षत्रियस्य । विराजौ । राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृत् । "क्ष्माभुक्" नृपः भूपः महीक्षित् सप्त राज्ञः । राजानौ । राजौ । क्ष्माभृतौ । महीक्षितौ । राज्ञि राडिति सप्तम्यन्तपाठः क्वचित् दृश्यते ॥ १ ॥ प्रणता अशेषसामन्ता अखिलदेशान्तरनृपा यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः द्वे आसमुद्रक्षितीशस्य । तदन्यो नृपो मण्डलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ राजसूयाख्यक्रतुविशेषेण येनेष्टं द्वादशमण्डलस्येश्वरश्च यः यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति ईदृशविशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात् । "एकैकविशेषणविशिष्टोऽपि सम्राट् इति केचित् । एकम्" ॥ ३ ॥ नृपतीनां गणे राजकमित्येकम् । क्षत्रियाणां गणे राजन्यकमित्येकम् । मन्त्री धीसचिवः अमात्यः त्रयं बुद्धिसहायस्य ।

मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥
महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥
द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥
रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥
भौरिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

धीप्रधानः सचिवो धीसचिवः। अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः। "अमांतिकसहार्थयोः" इति कोशान्तरम्। "अन्ययात्यप्"। ततो धीसचिवादन्ये कर्मोपयुक्ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधानानि द्वे मुख्यानां राजसहायानाम्। "प्रधान इत्यपि"। "महामात्रः प्रधानः स्यात्" इति पुंसकाण्डे बोपालितात्। महती मात्रा येषां ते महामात्राः। "मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे" इति मेदिनी। पुरोधाः पुरोहितः द्वे। व्यवहाराणां ऋणादिविषये वादिप्रतिवादिनिमितविवादानां द्रष्टरि निर्णेतरि प्राड्विवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे "न्यायाधीश" इति ख्यातस्य। प्राट् च विवाकश्च प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः प्राड्विवाकः। यदुक्तम्। "विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" इति। अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः। "अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः" इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः "प्रतिहारः" द्वारपालः द्वास्थः द्वास्थितः दर्शकः पञ्च द्वारपालस्य। "द्वाःस्थः द्वाःस्थित इति सविसर्गोऽपि पाठः। द्वाःस्थितदर्शक इति समस्तमपि"। प्रतीहारेऽपि दर्शक इति रुद्रः। द्वारपो "द्वास्थितादर्शी" इति रभसः। रक्षिवर्गः अनीकस्थः द्वे राजरक्षकगणस्य। अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य। "अधि अधिकं उपरि वा क्रियतेऽस्मात् अधिकृतः" ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधिकृतः स्थायुकः स्यात् "शेखदार इति ख्यातस्य"। भूरिषु बहुषु ग्रामेष्वधिकृतो गोप इत्येकम् "गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि। "ग्रामौघाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्" इति मेदिनी। भौरिकः कनकाध्यक्षः द्वे स्वर्णाध्यक्षस्य। रूपाध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ॥
सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

षण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः ॥
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥
रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

अन्तःपुरेऽधिकृतो जनः अन्तर्वेशिकः स्यात् एकम् । "अन्तर्वेशे नियुक्तः अन्तर्वेशिकः" । सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाः चत्वारि राजसन्निधौ "राज्ञां स्त्र्यगारे वा" वेत्रधराः कञ्चुकिनः पुरुषास्तिष्ठन्ति तेषाम् । "सुष्ठु विदं विद्वांसमपि लान्ति वशं कुर्वन्ति सुविदल्लास्तासामिमे रक्षकाः सौविदल्लाः । तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः तेषां स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थापत्याः । सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासां रक्षकाः सौविदाः । "तस्येदम्" इत्यण् ॥ ८ ॥ षण्ढः "शण्ढः शण्डः षण्डः" । वर्षवरः द्वे अन्तःपुरचारिणः क्लीबमात्रस्य "खोजा इति ख्यातस्य" । यदुक्तम् । "ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" इति । सेवकः अर्थी अनुजीवी त्रीणि सेवकस्य । विषयात्स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितो राजा शत्रुः स्यात् एकम् । अतः शत्रोः परं मित्रम् । राजान्तरेण व्यवहितो राजा मित्रं स्यादित्यर्थः एकम् ॥ ९ ॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदासीनः स्यात् । अतिव्यवहित उदासीन इत्यर्थः एकम् । पृष्ठतः पश्चाद्देशे वर्तमानो राजा पार्ष्णिग्राहः । राज्ञि शत्रुजयार्थं पुरतो गते यस्तद्राष्ट्रं जिघृक्षति स पृष्ठवर्ती पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः एकम् । रिपुः वैरी सपत्नः अरिः द्विषन् द्वेषणः दुर्हृदः ॥ १० ॥ द्विट् विपक्षः अहितः अमित्रः दस्युः शात्रवः शत्रुः अभिघाती अभियाती अभियातिश्चापि । "द्वेष्योऽभियातिरमित्रः" इति रत्नकोशः । परः अरातिः प्रत्यर्थी परिपन्थी एकोनविंशतिर्नामानि शत्रोः । "सपत्नारिरिति समस्तमपि" । द्विषन्तौ । दुर्हृदौ । द्विषौ । अभिघातिनौ

वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ॥
सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥
यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ॥
चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ ॥ १३ ॥
सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ॥
स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ॥
लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥
लिखिताक्षरसंस्थाने लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ॥

॥ ११ ॥ वयस्यः स्निग्धः सवयाः सान्तः त्रयं तुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं सखा सुहृत् । "अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं सप्रमाणः सखा मतः" इति । त्रीणि मित्रस्य । सखेदन्तः । सखायौ । सुहृदौ । सख्यं साप्तपदीनम् । सप्तभिः पदैरवाप्यते यत् द्वे मैत्र्याः । अनुरोधः अनुवर्तनं द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः प्रणिधिः अपसर्पः चरः स्पशः चारः गूढपुरुषः सप्त चारपुरुषस्य गुप्त, बातमीदार, हेर इति ख्यातस्य । यथार्हः वर्ण आकारो यस्य यथार्हवर्णः । स्पशते बाधते परान्स्पशः । आप्तः प्रत्ययितः द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्य प्रत्ययितः विश्वासुक इति लोकप्रसिद्धस्य ॥ १३ ॥ सांवत्सरः ज्योतिषिकः दैवज्ञः गणकः मौहूर्तिकः मौहूर्तः ज्ञानी कार्तान्तिकः अष्टौ ज्योतिषिकस्य "जोशी इति ख्यातस्य" ॥ १४ ॥ तान्त्रिकः ज्ञातसिद्धान्तः द्वे शास्त्रवेत्तुः । "ज्ञातः सिद्धान्तो येन ज्ञातसिद्धान्तः" । सत्री गृहपतिः द्वे गृहपतेः "सदान्नादिदानकर्तुः" । लिपिकरः "लिबिकरः लिपिकार इत्यपि । लिपिङ्कर इति च । लिबिङ्कर इति भानुदीक्षितटीकायाम्" । अक्षरचणः अक्षरचुञ्चुः लेखकः चत्वारि लेखकस्य । अक्षरैर्वित्तोऽक्षरचणः । "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" ॥ १५ ॥ लिखितं अक्षरसंस्थानं लिपिः "लिपी" लिबिः चत्वारि लिखिताक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति पाठे लिखितानामक्षराणां यो विन्यासस्तत्रेत्यर्थः । संदेशहरः दूतः द्वे । संदिश्यत इति संदेशो निरूपणं तद्धरति इति संदेश-

स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥
सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥

हरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्यमित्येकम् । "दौत्यमपि । तद्भागकर्मणी इति त्वपपाठः" । दूतस्य भागकर्मणी इति यतश्छान्दसत्वात् ॥१६॥ अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पान्थः पथिकः पञ्च पान्थस्य । "स्त्रियां तु पान्था पथिकी । पथष्कन् षित्वात् ङीष्" । स्वामी राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो धनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गमस्थानम् "पर्वतादि" । बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्याङ्गानि स्युः । राज्ञः कर्म राज्यं तस्याङ्गानि आरम्भकाणि । "स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते" इति कामन्दकीये । एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः द्वे । प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यं प्रकृतयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । "पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यमित्यर्थः" । यत्कात्यः । "अमात्यश्च तथा पौराः सद्भिः प्रकृतयः स्मृताः" इति । एकम् । शिल्पोपजीविनां पङ्क्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यन्ये । सन्धिः संधानं स्वर्णादिना शत्रूणां प्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दः पुमान् । परमण्डले दाहलुण्ठनादिग्रहणं विग्रहः । शत्रुं प्रति विजिगीषोर्गमनं यानम् । शक्तिप्रतिबन्धे सति कालं प्रतीक्ष्यादिति दुर्गादिकं निर्माय तत्रावस्थानमासनम् । बलिना सह संधिः अबलेन सह विग्रहः इति प्रकारद्वयं द्वैधम् । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्भूपालाद्याश्रयणं आश्रयः । एतेषां भेदास्तु कामन्दकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः षट् गुणाः स्युः एकम् । प्रभावोत्साहमन्त्रजास्तिस्रः शक्तयः स्युः एकम् । तत्र कोशदण्डजं तेजः प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनं मन्त्रशक्तिः । पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयः स्थानं वृद्धिरिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात् । नीतिशास्त्रोक्तत्रिवर्गः इत्यर्थः एकम् ।

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥
स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ॥
सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥
साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ॥
भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥
पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥
विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानम् । अष्टवर्गस्तु । "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्यर्बलं करादानम्" इत्युक्तः ॥ १९ ॥ कोशः अर्थौघः । दण्डः दमः । सेना तज्जन्यं तेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात् द्वे । "अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" इति भरतः । साम प्रियवचनादि । तदुक्तम् । "परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्" इति । दानं धनादेः समर्पणम् । भेदः संहतानां शत्रूणां भेदनेनात्मसात्करणम् । दण्डनं दण्डः । एतच्चतुष्कं उपायचतुष्टयं स्यात् । अन्यत्र सप्तोपाया अप्युक्ताः । "साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः" इति । भेदो दण्डः साम दानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दण्डः त्रीणि दण्डस्य । साम सान्त्वं "द्वे सलूख इति ख्यातस्य" । भेदः उपजापः द्वे संहतयोर्द्वैधीकरणस्य फितूर इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्मार्थकामैर्भयेन च परीक्षणम् अमात्यादीनामाशान्वेषणं उपधा स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय राज्ञा प्रेरितेनाप्तेन दुष्टोऽयं राजा तदेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामोऽन्यं वा साधुं नृपं व्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि तद्भाषणं न मन्येत तर्हि सत्यं धार्मिकोऽयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरीक्षणादि बुध्यादाहर्तव्यम् । एकम् ॥ २१ ॥ अथाषडक्षीणादिनिःशलाकान्ताः पञ्च शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु द्वाभ्यामेव क्रियते स मन्त्रादिरषडक्षीण इत्येकम् । अविद्यमानानि षडक्षीण्यत्र स अषड-

22-26

रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ॥
समौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥
अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ॥
युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥
आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने ॥ २६ ॥
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ॥

क्षीणः । विविक्तः विजनः छन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥ रहः उपांशु सप्त विजनस्य । उपगताः अंशवः किरणाः यत्र । "उपांशुर्जपदेशे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्" इति । तत्रैकं रहः सान्तं क्लीबम् । द्वितीयं रह उपांशु इति च द्वे अलिङ्गे अव्यये इत्यर्थः । तद्भवे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । विस्रम्भः "ताल-व्यमध्योऽपि । विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च" इति मेदिनी । विश्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाद्भ्रंशः पतनं भ्रेष इत्येकम् ॥ २३ ॥ अभ्रेषः न्यायः कल्पः देशरूपं समञ्जसं पञ्चकं नीतेः । "प्रशस्तं देशनं देशरूपम् । प्रशंसायां रूपप्" । युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अभिनीतम् ॥ २४ ॥ न्याय्यं षट् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिति वच्छब्दो युक्ता-दीनां पर्यायत्वद्योतनार्थः । एते षडपि त्रिषु । संप्रधारणा समर्थनं द्वे युक्ता-युक्तपरीक्षायाः । अववादःनिर्देशः निदेशःशासनम् ॥ २५ ॥ शिष्टिः आज्ञा षट् कर्माज्ञापनस्य । " कार्यमवलम्ब्य वदनमत्राववादः । " संस्था मर्यादा । मर्येति सीमार्थेऽव्ययम् तत्रादीयते सा । धारणा स्थितिः चत्वारि न्यायमार्गस्थितेः । आगः अपराधः मन्तुः त्रीण्यपराधस्य । आगः सान्तं क्लीबे । मन्तुः पुंसि । उद्दानं बन्धनं द्वे बन्धनस्य ॥२६॥ द्विगुणो दण्डो द्विपाद्यः स्यात् एकम् । " द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ।" भागधेयः करः बलिः त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य "धारा, पट्टी, वसूल इति ख्यातस्य" । भाग एव भागधेयः "रूपनामभागेभ्यो धेयः" इत्यनेन स्वार्थे भागशब्दाद्धेय-प्रत्ययः । घट्टो नदीतीरादिस्थानं कट्टा इति ख्यातम् । आदिना गुल्म-

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥
यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥
तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ॥
सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥
अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥
महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥
प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ॥
नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

गुल्मप्रतोल्यादि । तत्र यद्देयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राह्यो भागः स शुल्कः स्यात् । लमध्योऽयम् । एकं "जकात इति ख्यातस्य । क्लीबं शुल्कम्" प्राभृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥ उपायनं उपग्राह्यं उपहारः उपदा षट् नृपगुर्वादिदर्शनादौ समर्प्यमाणस्य वस्तुनः भेट नजराणा इति ख्यातस्य । तत्रोपदा स्त्रियाम् । युतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् । आदिना बन्धुदेयादि । यद्देयं तत्सुदायः हरणं च स्यात् द्वे कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य । "यौतकमपि । यौतकं यौतकं च तद्" इति वाचस्पतिः । सुदायः पुंसि ॥ २८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे "वर्तमानकालस्य" । स चासौ कालश्च तत्कालः । उत्तर आगामी कालः आयतिः स्यात् एकम् । स्त्री । यत्सद्यः फलं तत्सांदृष्टिकं एकम् । उत्तरं भावि फलं उदर्कः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥ वह्निरग्न्युत्पातः तोयमतिवृष्ट्यादिः तत्कृतं यद्भयं तत् अदृष्टमित्येकम् । "आदिना हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभादयो गृह्यन्ते" । स्वपरराष्ट्रजन्यं चोरादि यद्भयं तत् दृष्टं एकम् । राज्ञां स्वपक्षप्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अहिभयं स्यात् । एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया अधिकारः द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं चमरमपि चामरेत्यपि । "चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः" इति मेदिनी । "चामरा चमरे वालव्यजने रोमगुच्छके" इति रभसः । प्रकीर्णकं द्वे "चवरी इति ख्यातस्य" । नृपासनं भद्रासनं द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य । तन्नृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्सिंहासनं स्यात् सिंहाकारमासनमित्यर्थः । एकम् ॥ ३१ ॥ छत्रं आतपत्रं द्वे "छत्रस्य" ।

हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥
भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥
निवेशः शिबिरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् ॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ॥
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥
इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ॥
मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥
प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समा उद्वान्तनिर्मदौ ॥
हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि नृपलक्ष्म स्यात् एकम् । भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः द्वे पूर्णघटस्य । भृङ्गारः बिभर्ति जलमिति । कनकालुका द्वे स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य "झारी इति ख्यातस्य" ॥ ३२ ॥ निवेशः शिबिरं द्वे सैन्यवासस्थानस्य "सेनेचा तळ इति ख्यातस्य । गोट इति ख्यातस्येति केचित्" । शवन्ति गच्छन्ति सैनिका अस्मिन् शिबिरम् । सज्जनं उपरक्षणं द्वे सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य "पाहरा, गस्त इति ख्यातस्य" । हस्त्यादिचतुष्टयं सेनाङ्गं स्यात् एकम् । अत्र पादातं पदातिसमूहः । "नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः। नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजेष्वन्तर्भाव इति मुकुटः" ॥ ३३ ॥ दन्ती दन्तावलः हस्ती द्विरदः अनेकपः द्विपः मतङ्गजः गजः नागः । "नागो मतङ्गजे सर्पे पुन्नागे नागकेसरे" इति कोशान्तरे । कुञ्जरः वारणः करी ॥ ३४ ॥ इभः स्तम्बेरमः पद्मी पञ्चदश हस्तिनः । "अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य कुञ्जरः" । यूथनाथः यूथपः द्वे यूथमुख्यस्य गजस्य । मदोत्कटः मदकलः द्वे मदोन्मत्तस्य । कलभः "करभ इत्यपि" करिशावकः द्वे करिपोतस्य "छावा इति ख्यातस्य" ॥ ३५ ॥ प्रभिन्नः गर्जितः मत्तः त्रीणि क्षरन्मदस्य । उद्वान्तः निर्मदः द्वे गतमदस्य । उद्वमति स्म मदं उद्वान्तः । हास्तिकं गजता द्वे हस्तिनां वृन्दे । करिणी धेनुका वशा त्रीणि हस्तिन्याः । "वशा तालव्यान्ता" । वशा नार्यां वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां

गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ॥
कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥
अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ॥
अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥
अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ॥
आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥
पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ॥
द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥
तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले ॥

दुहितर्यपीति कोशान्तरम् ॥ ३६ ॥ हस्तिनो गण्डः कपोलः कटः स्यात् । एकम् । मदः दानं द्वे "मदोदकस्य" । वमथुः करशीकरः द्वे करिकरानिर्गतजलकणस्य । शिरसः पिण्डौ कुम्भौ स्यातां एकम् । तयोः कुम्भयोर्मध्ये आकाशस्थानं विदुः स्यात् एकम् ॥ ३७ ॥ गजस्य ललाटं अवग्रहः "अवग्राह इत्यपि" एकम् । ईषिका "इषीका ईषीका इषिका" अक्षिकूटकं द्वे नेत्रगोलकस्य । हस्तिनः अपाङ्गदेशो निर्याणं एकम् । कर्णस्य मूलं चूलिका स्यात् एकम् । चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले तु हस्तिनाम् ॥ ३८ ॥ कुम्भस्याधोभागे वाहित्थम् । इदं ललाटस्याप्यधो ज्ञेयं एकम् । अस्य वाहित्थस्याधोभागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात् एकम् । गजस्य स्कन्धदेश आसनं एकम् । "आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवेशने" इति विश्वः । बिन्दुजालकं बिन्दुसमूहः पद्मकं स्यात् एकम् । पद्ममिव रक्तत्वात्पद्मकम् । हस्तिनो देहे हि प्रायश आरक्तबिन्दवः सन्ति ॥ ३९ ॥ गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः स्यात् एकम् । अग्रतो यो भागः स दन्तभागः स्यात् एकम् । हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशो गात्रं स्यात् । पश्चाज्जङ्घादिदेशोऽवरं स्यात् । "पवर्गादिमध्यमपि । अपरं तूत्तरार्धे स्यात्पश्चाद्भागे च दन्तिनाम्" इति विश्वविश्वप्रकाशौ एकैकम् ॥ ४० ॥ "तोत्रं वेणुकं "वैणुकम्" । वेणुना निर्वृत्तम् । निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्य इति ठक् । "तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽपि च" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ द्वे तोदनदण्डस्य चाबूक पराणा इत्यादिलौकिकप्रसिद्धस्य । बन्धनाधारस्तम्भे आलानमित्येकम् ।

41-44

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥
दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ॥
प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥
वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी ॥
घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ॥
आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

शृङ्खलं अन्दुकः अन्द्यतेऽनेन। "अदि बन्धने"। निगडः त्रीणि शृङ्खलस्य। "शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धे च निगडे त्रिषु" इति मेदिनी। अन्दूरित्यप्यन्यत्र। "अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च" इति मेदिनी। अङ्कुशः सृणिः "ताल-व्यादिरपि। शृणिरङ्कुशवाची च काचश्च तृणवाचक इति शभेदः। द्वे अङ्कुशस्य। सृणिः स्त्रियाम्। आरक्षमग्रमवपत्य सृणिं शिताग्रमिति तु माघस्य प्रमादः" ॥ ४१ ॥ दूष्या "चूष्येति मुकुटः" कक्ष्या वरत्रा त्रयं मध्यबन्धनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः। कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या। कल्पना सज्जना द्वे नायकारोहणार्थं गजसज्जीकरणे। प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथः पञ्च गजपृष्ठवर्तिनः आस्तरणस्य। हत्तीची झूल इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम्। स्त्रियां तु कुथा। "स्त्री प्रवेणी कुथं त्रिषु" इति बोपालितः। प्रवेणी स्त्रियाम्। "प्रवेणी स्त्री कुथावेण्योः" इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ असारं युद्धाद्यक्षमं हस्त्यश्वं हस्ती चाश्वश्च तद्वीतमुच्यते। सेनाङ्गत्वात्समाहारः। गजबन्धनी गजालानभूः वारी स्यात्। वार्यतेऽनया वारी एकं गज बन्धनस्थानस्य गजशाला इति ख्यातस्य। घोटकः घोट इत्यपि। "घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरङ्गमाः" इति रभसः। वीतिः पीतिरित्यपि। "पीतिर्नाश्वे स्त्रियां पाने" इति मेदिनी। "पीतिः पाने तुरङ्गे च" इति विश्वप्रकाशः। तुरगः तुरङ्गः अश्वः तुरङ्गमः ॥ ४३ ॥ वाजी वाहः अर्वा गन्धर्वः हयः सैन्धवः सप्तिः त्रयोदश घोटकस्य। वीतिरिदन्तः। अर्वा नकारान्तः। अर्वन्तौ। वाजिनौ। ये कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वास्ते आजानेयाः एकम्। आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः। अश्वशास्त्रे तु। "शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे। आजानंति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः"

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः ॥
ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥
पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ॥
बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥
त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ॥
कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥
निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ॥

इति । ये साधुवाहिन शोभनं वहन्ति ते विनीताः स्युः एकम् ॥ ४४ ॥ वनायुदेशे जाताः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीकादयो हयभेदाः स्युः एकैकम् । "वनायुजः पारसीक उक्तः" इति रत्नकोशात् । "श्वेतार्श्वं कर्काख्यं वनायुजमपि पारसीकम्" इति नाममालायाश्च वनायुजपारसीकौ पर्यायशब्दावपि । बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोरिति त्रिकाण्डशेषाद्दीर्घमध्योऽपि बाह्लीक इति । योऽश्वमेधीयः अश्वमेधाय हितोऽश्वः स ययुरित्येकम् । यो जवेन वेगेनाधिकः स जवनः एकम् ॥ ४५ ॥ पृष्ठ्यः प्रशस्तमतिशयितं पृष्ठमस्य । गुण्यवत् । स्थौरी स्थूलस्येदं स्थौरम् । रलयोः सावर्ण्यम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । स्थोरीत्यपि द्वे जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य । सितः शुक्लोऽश्वः कर्क इत्येकम् । यो रथस्य वोढा स रथ्य इत्येकम् अस्य । बालः किशोर एकं "शिंगरूं इति ख्यातस्य" । उपचारादन्यत्रापि प्रयोगः । वामी अश्वा वडवा । वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजात्यन्तरेऽपि चेति । स्त्रीण्यश्वायाः "घोडी इति ख्यातायाः" । गणे वडवानां समूहे वाडवं एकम् ॥ ४६ ॥ अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म तदाश्वीनं त्रिषु । "अश्वस्यैकाहगमे" इति खञ्प्रत्ययः । एकम् । अश्वानां मध्यं कश्यं एकम् । कशामर्हति कश्यम् । अश्वस्य निस्वनः शब्दः हेषा ह्रेषा च स्यात् द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देशः गलजत्रुसन्धिः निगालः स्यात् एकम् । "घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः" इत्यश्वशास्त्रम् । अश्वीयं आश्वं द्वे अश्वानां वृन्दे । वता निर्देशो द्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाय । अमूः आस्कन्दिताद्याः अश्वानां पञ्च गतयः धाराख्याः एकम् । यत्र वेगार्तोऽश्वो न शृणोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कन्दितम् । "भरपल्ला, भरधांव चाल इतिप्रसिद्धम् । केवलगत्यर्थे गृहीते चवडचाल

आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥
गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ॥
कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥
पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः ॥
त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥
याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ॥
असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

इति प्रसिद्धे आस्कन्दितमित्यपि मतम्" । चातुर्येण युक्ता सरला गतिर्धौरितकम् । "धीरितकम्" इति हेमचन्द्रः । तुरकी गामचाल इति प्रसिद्धम्" । मध्यमवेगेन चक्रवद्भ्रमणं रेचितं "दुडकी चाल इति प्रसिद्धम्" । अग्रकायं समुल्लस्य कुस्सितस्खलादौ कुञ्चितास्यं विचलनं वल्गितं "बाजी चाल इति प्रसिद्धम्" पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणं प्लुतं "चौक चाल इति प्रसिद्धम्" ॥ ४८ ॥ अश्वस्य घोणा नासिका प्रोथमित्येकम् । "पुंसि क्लीबे च" । कविका खलीनः "खलीनमित्यपि" द्वे लोहादिनिर्मितस्य मुखमध्ये निहितस्य कडियालि "लगाम" इति ख्यातस्य । "कवीत्यप्यन्यत्र । क्लीबे खलीनम्" । कवते दन्तेन शब्दायते कविका । खे मुखे लीनः खलीनः । शफं खुरः "क्षुर इति भरतमालायां" द्वे "सुंभ इति ख्यातस्य" । खुरति विलिखति क्ष्मां खुरः ॥ ४९ ॥ पुच्छः लूमं लाङ्गूलं "लाङ्गुलमित्यपि" त्रीणि "दांडी इति ख्यातस्य । पुच्छः अस्त्री पुन्नपुंसकम्" । लूममदन्तम् । वालहस्तः वालाः हस्त इव दंशादिनिवारकत्वात् । वालधिः द्वे केशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य । वालधिः पुमान् । उपावृत्तः लुठितः द्वे श्रमशान्त्यर्थं मुहुर्भुवि पार्श्वाभ्यां परावृत्तस्य लुठितस्याश्वस्य ॥ ५० ॥ युद्धमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने शताङ्गः स्यन्दनः रथः इति त्रयम् । यच्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति असौ पुष्यरथः स्यात् एकं संग्रामं विना यत्रोत्सवादौ सुखेन भ्रमणार्थं क्रीडारथस्य । यथा पुष्यनक्षत्रं सुखकरं तद्वद्रथोपीति पुष्यरथः । अन्तस्थमध्यः । पकारमध्यपाठोऽपि । तत्र कुसुमाकारत्वात्पुष्पमिव रथ इति विग्रहः ॥ ५१ ॥ कर्णीरथः प्रवहणं डयनं हयनमित्यपि । "हय गतौ" त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृतस्योपरिवस्त्रा-

कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ॥
क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ५२ ॥
शिबिका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ॥
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥
पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ॥
रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥
त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ॥
धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

दिना पिहितस्य रथविशेषस्य "बुरख्याची गाडी इति प्रसिद्धस्य"। यद्व-क्ष्यम् । कर्णीरथस्थां रघुनाथपत्नीम् । अनः शकटः द्वे "गाडा इति ख्यातस्य । शकटः पुंसि क्लीबे च । शक्नोति भारं वोढुं शकटः" । अनः सान्तम् । "अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोरपि" इति रभसकोशः । कम्बलिभिर्वृषैर्वाह्यं वोढव्यं यच्छकटं सा गन्त्री "गान्त्रीति मुकुटः" एकं "गाडी इति ख्यातस्य" । स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ शिबिका याप्ययानं याप्यैरधमैर्वाह्यं यानं द्वे पुरुषवाह्यस्य यानविशेषस्य "पालखी इति ख्यातस्य" । दोला "ङीपि दोली" प्रेङ्खा द्वे दोलायाः हिंदोळा इति ख्यातायाः । "डोली इति ख्याताया वा" । आदि-शब्दात् शयनखट्वावाह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तच्चर्मणा प्रावृते रथे द्वैपः वैयाघ्रः इति द्वयम् ॥ ५३ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः पाण्डुकम्बलीत्येकम् । "पाण्डुकम्बलादिनिः" । वास्त्रः दौकूल इत्यादौ सर्वत्र "परिवृतो रथः" इत्यनेन सामान्योऽण् प्रत्ययः । कम्बलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृते रथे काम्बलः वास्त्रः "दौकूलः चार्मः क्षौमः" इत्यादयः एकैकम् ॥ ५४ ॥ द्वैप-वैयाघ्रादयस्त्रिषु वाच्यलिङ्गत्वात् यद्वैपी रथ्या । द्वैपो रथः । रथ्या रथ-कट्या द्वयं रथसमूहे । धूः यानमुखं द्वे रथादेरग्रभागस्य "धूर इति ख्यातस्य" । धूः स्त्री । धुरौ । रथाङ्गं अपस्करः द्वे रथावयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं रथाङ्गं द्वे चक्रस्य "चाक इति ख्यातस्य" । नेमिः "नेमीत्यपि" प्रधिः द्वे तस्य चक्र-स्यान्ते भूस्पर्शिभागे "चाकाची धांव इति लौकिकप्रसिद्धस्य" । पिण्डिका "पिण्डीकेत्यपि" नाभिः "नाभीत्यपि" द्वे चक्रकाष्ठाधारभूतस्य मण्डलाकारस्य चक्रमध्यस्य । नभ्यते हिंस्यतेऽक्षोऽनया नाभिः स्त्री । अक्षस्य नाभिक्षेपस्य

चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ॥
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥
रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगन्धरः ॥
अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः ॥ ५७ ॥
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ॥
परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥
आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ॥
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

काष्ठस्याग्रे चक्रधारणार्थं यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः । "अणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रीसीमसु द्वयोः" इति मेदिनी ॥ ५६ ॥ रथगुप्तिः वरूथः द्वे शस्त्रादिभ्यः परिरक्षणार्थं रथस्य लोहादिमयं यदावरणं क्रियते तस्य । ना पुमान् । "व्रियते रथोऽनेन वरूथः" । कूबरः युगन्धरः द्वे यत्र रथस्याश्वा बध्यन्ते तस्य काष्ठस्य "दांडी इति ख्यातस्य । युगकाष्ठबन्धनस्थानस्यापि च । युगं वोढुर्बन्धनकाष्ठं धारयतीति युगन्धरः" । रथाधःस्थं काष्ठं अनुकर्षः । अनुकर्षेति नान्तोऽप्ययम् । "अनुकर्षा नाऽक्षतलदारु" इति बोपालितात् । एकं रथस्याधःस्थलभागदारुणः । युगेन अतति युगाद्रथाश्वादिः तस्य युगो युगाद्युगः प्रासङ्ग इति स्यात् । ना पुमान् । काकाक्षिवत् युगाद्युगइत्यस्यापि विशेषणम् । अयमेव युगशब्दः पुंसि न तु युग्मादिवाचीति प्रदर्शनार्थम् । युगान्तरमिति पाठे शकटसन्धियुगादन्यो युगः वृषादीनां स्कन्धे आसज्जमानः स प्रासङ्ग इत्यर्थः । एकं "जूं जोकड इति ख्यातस्य" । युगं द्वितीयं प्रासङ्ग इति कात्यः ॥ ५७ ॥ सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिशब्दवाच्यम् । यानं युग्यं पत्रं धोरणं चत्वारि यत्परम्परावाहनं नरादिवोढृपरम्परया वाह्यते शिबिकादि तद्वैनीतकं स्यात् । विनीतानां शिक्षितानामिदम् । "पुंसि वैनीतकः । विनीतकमित्यपि" ॥५८॥ आधोरणाः "अधोरणाः इत्यपि" हस्तिपकाः हस्त्यारोहाः निषादिनः चत्वारि हस्तिपकेषु माहात इति ख्यातेषु । द्वे द्वे भिन्नार्थे इत्येके । तदा आद्ये महामात्रस्य । परे गजारोहस्य । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्ठः दक्षिणस्थः एता अष्टौ संज्ञा आख्याः "रथकुटुम्बिनः रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य यद्वा रथ एव कुटुम्बं यस्य

सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ॥
रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥
भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ॥
सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥
बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥
परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ॥
बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

सारथेरित्यर्थः । प्राजितारौ । सव्ये वामे तिष्ठति सव्येष्ठः" । सव्येष्ठेति अदन्त इति केचित् । रथिनः स्यन्दनारोहाः द्वे रथानारुह्य युध्यताम् । अश्वारोहाः सादिनः द्वे अश्ववार "स्वार" इति प्रसिद्धानाम् ॥ ६० ॥ भटः योधः योद्धा त्रयं योद्धुः । सेनारक्षाः सैनिकाः द्वे सेनारक्षकाणां प्रहरिकादीनां "पाहरे-करी, गस्तकरी इत्यादिख्यातानाम्" । सेनां रक्षन्ति सैनिकाः । ये सेनायां समवेताः संगतास्ते सैन्याः सैनिका इति च स्युः द्वे ॥ ६१ ॥ ये सहस्रेण बलिनः सैन्यवन्तः ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः द्वे । बलं सैन्यं तदस्ति येषां ते । सहस्रं योद्धारः सन्त्येषां नायकानां ते । परिधिस्थः परिचरः द्वे सेना-नियन्तुर्यः समन्ताच्चरति तस्य दण्डनायकस्य "तलावेदार इति ख्यातस्य" । परिधौ सेनान्ते तिष्ठति परिधिस्थः । सेनानीः वाहिनीपतिः द्वे सेनापतेः । सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कञ्चुकः वारबाणः बाणं वारयति ण्यन्तादण् वृणोति वा । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । "बाणवार इत्यपि" द्वे सन्नाहस्य चोल-कादेः । "क्लीबे तु वारबाणम्" । सकञ्चुकाः पुरुषा मध्ये मध्यभागे दार्ढ्यार्थं कञ्चुकोपरि यद्बध्नन्ति तत्सारसनं अधिकाङ्गः द्वे "पचंग पाचंगी वा इति ख्यातस्य । क्वचित्सारसनाधिपाङ्ग इति पाठः । "तच्च सारसनं ज्ञेयमधिपाङ्गं निबन्धनम्" इति दुर्गः । "अधिपाङ्गं सारसनम्" इति कात्यश्च । शीर्षकम् ॥ ६३ ॥ शीर्षण्यं शिरस्त्रं त्रीणि टोप इति ख्यातस्य । "शीर्षे कं सुखमस्माच्छीर्ष-कम्" । तनुत्रं वर्म दंशनं उरश्छदः कङ्कटकः जगरः "जागर इत्यपि" [illegible] सप्तकं कवचस्य चिलखत इति लोकप्रसिद्धस्य । "क्लीबे तु कवचम्" ॥ ६४ ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तः पिनद्धः अपिनद्धः । वष्टि भागुरीत्यल्लोपवि-

शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥
उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥
सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥
पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्गश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥
शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ॥
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

कल्पः । चत्वारि परिहितकञ्चुकादेः । आमुच्यते बध्यते स आमुक्तः । सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकङ्कटः पञ्च कवचभृतः । सन्नह्यति स सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता शाटी । आमुक्तः कञ्चुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां गणे कावचिकमित्येकम् । पदातिः "पदातः पादातिः पादातः । पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः" इत्यमरमाला । पत्तिः पदगः पादातिकः "पादातिगः । स्वार्थे कन् । पादाविक इत्यपि पाठः । पादाभ्यां अवति । अव रक्षणादौ" पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्गः पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां अतति गच्छति न तु वाहनेन स पदातिः । "पादस्य पदाज्याति" इति पदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकम् । शस्त्राजीवः काण्डपृष्ठः "काण्डस्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः" । आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥ कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्णातस्य । "कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य कृतहस्तः" । लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतः सायको यस्य सोऽपराद्धपृषत्कः स्यात् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः निषङ्गी अस्त्री धनुर्धरः षड् धनुर्धरस्य । धनुष्मन्तौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः अयं केवलकाण्डव-

धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः ॥
स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥६९॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥
नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ॥
अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥

परोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ॥
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ॥

स्यादुपाधिभेदाद्वा धनुर्धरतो भिन्नः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकः "द्वे शक्त्यायुधधारकस्य" । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । "शक्तियष्ट्योरीकक्" ॥६९॥ यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं "दांडेवाला इति ख्यातस्य" । परश्वधः परशुः स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं "फरशीकरी गडासेकरी इतिख्यातस्य" । यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपि पाठः । असिः खड्गः हेतिः शस्त्रमस्य स नैस्त्रिंशिकः एकं "निमचेकरी इति ख्यातस्य" । प्रासिकः "एकं प्रासायुधहेतिकस्य बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य" । कौन्तिकः कुन्तहेतिकस्य "भालेकरी इति ख्यातस्यैकम्" कुन्तो भल्लः ॥ ७० ॥ चर्मी फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः "ढालाईत इति ख्यातस्य" फलति विशीर्यते फलकश्चर्म पाणौ यस्य । पताकी वैजयन्तिकः द्वे पताकां बिभ्रतः "निशाणकरी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य" । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः । अनुप्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रेसरः "अग्रसरोऽपि" प्रष्ठः अग्रतःसरः पुरःसरः पुरोगमः पुरोगामी" सप्त पुरोगामिनः । प्रतिष्ठते प्रष्ठः । मन्दगामी मन्थरः द्वे "शनैर्गामिनः" ॥ ७२ ॥ जङ्घालः जङ्घिलः । "प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः" इति वाचस्पतिः । अतिजवः "अतिबल इत्यपि" द्वयमतिवेगवतः । जङ्घाकरिकः जाङ्घिकः "जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा" । यो जङ्घाबलेन जीवति तत्र द्वयम् । तरस्वी त्वरितः वेगी प्रजवी जवनः जवः षट्कं त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥
जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥
सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥
ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जोतिशयान्वितः ॥ ७५ ॥
स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥
कामङ्गाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥
शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥
सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥
ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ॥
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

शक्यते स जय्यः । यथा रामेण रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्तोत्येवेत्यर्थः । एकम् । जेय इत्येकं । जेतव्यमात्रे । यथा जेयं मनः न तु जय्यम् । जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्विषतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं संमुखं गच्छति सः अभ्यमित्र्यः अमित्रीयः अभ्यमित्रीण इति च स्यात् त्रीणि । य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः ऊर्जस्वी इति च स्यात् द्वे । "ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित इत्यपि पाठः" । ॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे "विशालवक्षसः" उरस्वन्तौ । रथिनः "रथिर इत्यपि" रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति रथिनोऽदन्तः । यः कामङ्गामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सोऽनुकामीनः स्यात् । "कामगामीत्यपि" एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशंगामी अत्यर्थं गमनशीलः सोऽत्यन्तीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रान्तः त्रीणि शूरस्य । जेता जिष्णुः जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य । रणे संयुगे साधुः सांयुगीनः एकं "युद्धकुशलस्य" । शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्प्रागुक्तं तदादयः "सांयुगीनान्ताः" त्रिषु । वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना अनीकिनी चमूः वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । "पुंसि

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ॥
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ॥
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

अनीकः" ॥ ७८ ॥ बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थे रचनाविशेषेण स्थापनं व्यूह इत्येकं "विहू इति ख्यातस्य" । व्यूहलक्षणम् । "मुखे रथा हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकीर्तितः" इति । युधि दण्डादयो भेदाः विशेषाः व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य दण्डवत्तिर्यगवस्थानं दण्डः । अदिना भोगमण्डलादयः । यदाह कामन्दकः । "तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः" इति । "तत्र अन्योन्यानुगता वृत्तिर्भोगः सर्पशरीरवदवस्थानं मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । एतेषां च शकटमकरपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं सन्ति" । प्रत्यासारः व्यूहपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयति भग्नान्प्रत्यासारः । "प्रत्यासर इत्यपि" सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः "परिग्रहः पतद्ग्रहः इत्यपि" द्वे सेनायाः पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥ एक इभो यस्यां सा एकेभा । एको रथो यस्यां सा । त्रयोऽश्वा यस्यां सा । पञ्च पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः स्यात् । यदुक्तम् । "एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते" इति । एकम् । पत्त्यङ्गैः पत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुखादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा । तिसृभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिसृभिः वाहिनीभिः पृतना । पृतनात्रयेण चमूः । एतत्त्रयेणाऽनीकिनी । तत्त्रयेण दशानीकिन्यः । तत्त्रयेण अक्षौहिणी । तथा च । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव रथानां तु सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः २१८७० । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरङ्गमैः ६५६१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नव । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ॥
अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥
आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ॥
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकौ ॥
कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिणीप्रमाणम् । अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खाङ्गाष्टैकद्विकैर्गजैः । रथैरेतैर्हयैस्त्रिघ्नैः पञ्चघ्नैश्च पदातिभिः । गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, नराः १०९३५० सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति । महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । खद्वयं ०० निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चन्द्रा १ क्ष्य २ ग्नि ३ हिमांशुभिः १ । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सङ्ख्या गणितकोविदैः । सर्वमेकीकृत्य १३२१२४९०० । एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपत् ॥ ८१ ॥ संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि संपदः । "संपदेत्यन्यत्र" । विपत्तिः विपत् आपत् त्रीणि आपदः । "आपत्तिः आपदा इत्यन्यत्र" । आयुधं प्रहरणं शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥ धनुः चापः धन्व शरासनं कोदण्ड कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे क्लीबे पुंसि च धन्व नान्तं धन्वनी। "धन्वमिति अदन्तमपि" । धनुरुदन्तोऽपि । "शरावापो धनुः स्त्री स्याद्" इति त्रिकाण्डशेषात् । कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात् "एकम् । कालो यम इव पृष्ठमस्य" ॥ ८३ ॥ गाण्डीवः गाण्डिवः द्वे अर्जुनस्य धनुषि । "गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्ति । क्लीबे गाण्डीवं गाण्डिवं च गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । गाण्ड्येत्यत्र यणा तन्त्रेण ह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशः" । कोटिः "कोटी" अटनी "अटनिः" द्वे अस्य धनुषः प्रान्ते । गोधा तलं द्वे ज्या मौर्वी तस्या आघातस्ताडनं तद्वारणे चर्मादिकृतबाहुबन्धविशेषे । "गोधे तले इति व्यक्तिद्वयाद्द्वित्वम्" ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः चत्वारि धनुर्गुणस्य "चिल्ला" इति ख्यातस्य । शिञ्जिनीशब्दस्ताल-

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ॥
स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ॥
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ॥
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥
निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥
तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ॥

ब्यादिः" मूर्वाख्यस्य तृणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः पञ्च धनुर्धराणां स्थितिभेदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मण्डलं च । तत्र वामजङ्घाप्रसारपूर्वकदक्षिणजङ्घासङ्कोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजङ्घाप्रसारपूर्वकवामजङ्घासङ्कोचे आलीढम् । पादयोः समत्वेन स्थितिः समपदम् । वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मण्डलाकारेण पादद्वयधारणं मण्डलकम् ॥ ८५ ॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेध्यस्य "निशाण इति ख्यातस्य" । शराभ्यासः उपासनं द्वे शरक्षेपाभ्यासस्य । "शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शराभ्यासः" । पृषत्कः बाणः विशिखः अजिह्मगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥ कलम्बः मार्गणः शरः सरः । "चित्रपङ्खः सरः शरः" इति त्रिकाण्डशेषात् । पत्री रोपः इषुः द्वादश बाणस्य । तत्रेषुः स्त्रीपुंसयोः । प्रक्ष्वेडनः "प्रक्ष्वेदन इत्यपि" नाराचः द्वे लोहमयस्य बाणस्य । "नरानाचामति नाराचः । अन्येभ्योऽपीति डः । प्रज्ञाद्यण्" । पक्षः वाजः द्वे कङ्कादिपक्षस्य । उत्तरे निरस्तादिलिप्तकान्तास्त्रिषु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते बाणे निरस्त इत्येकम् । विषाक्तः दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विषाक्ते बाणे । तूणः उपासङ्गः तूणीरः निषङ्गः इषुधिः ॥ ८८ ॥ तूणी षट्कमिषुधेः बाणठेवण्याचा भाता इति ख्यातस्य । इषवो धीयन्ते यस्यां मञ्जूषायां सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी स्त्री । "तूणेषुधी उपासङ्गः" इति रत्नकोशे । खड्गः निस्त्रिंशः चन्द्रहासः असिः रिष्टिः ऋष्टिरित्यपि ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ॥
फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥
द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ॥
भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥
स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

"ऋष्टिः खड्गस्तरवारी" इति त्रिकाण्डशेषः। कौक्षेयकः मण्डलाग्रः करवालः "करपालः इत्यपि" कृपाणः नव खड्गस्य। "तरवार इति ख्यातस्य" खण्डयति परं खड्गः ८९ ॥ खड्गस्य मुष्टौ त्सरुरित्येकं "थरू, मूठ इति ख्यातस्य"। तकारादिकं पुंसि । आदिना "कटार खंजीर इत्यादिनामक" छुरिकादिग्रहः। तस्य खड्गस्य मुष्टेः चर्मवर्ध्रिकया निबन्धनं मेखला स्यात् "एकं डाली इति ख्यातस्य"। यया प्रहरतो हस्तात् न निर्याति खड्गः । फलकः फलं चर्म त्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मणः । "क्लीबे फलकम्" । अस्य फलकस्य यो मुष्टिग्रहणस्थानं स संग्राहः एकं "मूठ इति ख्यातस्य" ॥ ९० ॥ द्रुघणः "द्रुघन इत्यपि" मुद्गरः घनः त्रयं मुद्गरस्य "मुद्गल इति ख्यातस्य"। द्रुघणे इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । ईली "इली ईलिः" करवालिका "करपालिकेत्यपि" द्वे ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य "खांडा इति ख्यातस्य। गुप्ती इति केचित्"। भिन्दिपालः सृगः द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य यन्त्रविशेषस्य "गोफण इति ख्यातस्य। भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश कुन्तोऽभिधीयत इति। तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः तं पालयतीति भिन्दिपालः"। परिघः परिघातिनः द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः परशुः परश्वधः परश्वं दधाति । "परस्वध इत्यपि" चत्वारि कुठारस्य "कुह्राड इति ख्यातस्य"। तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । तत्र स्त्रियां कुठारी। "कुठारकः पर्शुरथ च्छुरिका कोशशायिका" इति रभसः। स्वधितिः पुंसि। शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकायाः "सुरी इति ख्यातायाः" ॥ ९२ ॥ शल्यं शङ्कुः। द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य "फल इति

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ॥
प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ॥
यात्रा व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥
स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ॥
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

ख्यातस्य। शलति शल्यम् । "शल गतौ" । यच्छाश्वतः । सञ्ज्ञाकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तर इति । ना पुमान् । सर्वला "शर्वला । शार्दूलशर्वलाशला-ट्टुरिति शस्त्रभेदात् ।" तोमरः "द्वे गुरगुंज इति प्रसिद्धस्य मन्थदण्डाकारशस्त्रभेद-स्य । तौर्गन्ता स्रियतेऽनेन तोमरः । शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वला स्त्री ।" प्रासः कुन्तः "द्वे भाला इति ख्यातस्य ।" कोणः पालिः "पाली "अश्रिः "अश्रीः" कोटिः "कोटी" चत्वारि खड्गादिप्रान्तभागस्य "टोंक इति ख्यातस्य । तत्र पाल्यादयः स्त्रियाम्" ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्व-सन्नहनं त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसन्नहनस्य "जमाव इति ख्यातस्य । सर्वसन्नहन-मर्थो यस्य" । सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः । अस्त्रभृतां राज्ञां महानवम्यां दशम्यां वा नीराजनासमये शस्त्रादिसमर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभि-सार इत्युच्यते एकम् । लोहं शस्त्रं अभिसार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्र लोहाभिसारः । लोहाभिहारोऽपि । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । "लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तरः" इत्यमरमाला । नीराजनो विधिरिति पाठे निःशेषेण राजनमत्रेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ ९३ ॥ अरौ शत्रुसमीपे यत्सेनया सहाभिगमनं तदभिषेणनं स्यात् एकम् । यात्रा व्रज्या अभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः षट्कं प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं "प्रसरणीत्यपि पाठः । प्रसरणि-रित्यपि" द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः । प्रचक्रं चलितं द्वे प्रस्थितसैन्यस्य । "प्रचक्रं चलितं त्रिषु" इत्यमरमाला । रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य यद्गमनं सोऽभिक्रम इत्येकम् । "अतिक्रम इत्यपि" ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः

89-92

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करव

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मे

फलकोऽस्त्री फलं चर्म सं

द्रुघणो मुद्गरघनौ स्य

भिन्दिपालः सृगस्तु

द्वयोः कुठारः स्व

स्याच्छस्त्री चारि

"ऋष्टिः खड्गस्तरवारी"
पालः इत्यपि" कृ
परं खड्गः ८९ ।।
तकारादिकं पुं
ग्रहः । तस्य ग
इति ख्यात
चर्म त्रीणि
कस्य यो
द्रुघणः
द्रुघणं
पालिं
गुप्ती

हंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥
षिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥
मिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥
तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥
ः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥
ानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥
मायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
ास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥
त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥
प्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

। स्त्रियाम् ॥ १०० ॥ दर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविष्करणं ाहो पुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भाव आहो-मिका एकम् । यः परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्यहंकारः सा अहमहमिका न् । अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्विर्वचनम् । एकं षडक्षरम् ॥ १०१ ॥ ेर्ण तरः सहः बलं शौर्यं स्थाम शुष्मं शक्तिः पराक्रमः प्राणः दश परा-मस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदन्तम् । सह इत्यदन्तोऽपि । "सहोऽस्त्रियां बले न स्त्री" इति रभसः । "सहो बले न स्त्रियां स्यात्" इति मे-दिनी च । विक्रमः अतिशक्तिता द्वे अतितराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति तच्छ्रमशान्त्यर्थं अथवा भाविनि भविष्यति रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्वीराणां मद्यपानं तद्वीरपानं स्यात् । वीरपाणमित्यपि । "वा भावकरणयोः" इति णत्वम् । युद्धं आयोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं आस्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकं "संपरायिकं" क्लन् । समरः अनीकः रणः कलहः विग्रहः ॥ १०४ ॥ संप्रहारः अभिसंपातः कलिःसंस्फोटः "संस्फेटः" संयुगः अभ्यामर्दः "अभिमर्द इत्यपि" । "अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च" इति मेदिनी । समाघातः संग्रामः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५॥ समुदायः संयत् समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिंशद्युद्धस्य । संख्यं सानुस्वारम् ।

शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥
उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥
सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥
पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्गश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥
शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ॥
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याच्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

कल्पः । चत्वारि परिहितकञ्चुकादेः । आमुच्यते बध्यते स आमुक्तः । सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकङ्कटः पञ्च कवचभृतः । सन्नह्यति स सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता शाटी । आमुक्तः कञ्चुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां गणे कावचिकमित्येकम् । पदातिः "पदातः पादातिः पादातः । पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः" इत्यमरमाला । पत्तिः पदगः पादातिकः "पादातिगः । स्वार्थे कन् । पादाविक इत्यपि पाठः । पादाभ्यां अवति । अव रक्षणादौ" पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्गः पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां अतति गच्छति न तु वाहनेन स पदातिः । "पादस्य पदाज्याति" इति पदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकम् । शस्त्राजीवः काण्डपृष्ठः "काण्डस्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः" । आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥ कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्णातस्य । "कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य कृतहस्तः" । लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतः सायको यस्य सोऽपराद्धपृषत्कः स्यात् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः निषङ्गी अस्त्री धनुर्धरः षट् धनुर्धरस्य । धनुष्मन्तौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः अयं केवलकाण्डव-

धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः ॥
स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥६९॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥
नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ॥
अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥

परोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ॥
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ॥

स्यादुपाधिभेदाद्वा धनुर्धरतो भिन्नः। शाक्तीकः शक्तिहेतिकः "द्वे शक्त्यायुधधारकस्य"। शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः। "शक्तियष्ट्योरीकक्" ॥६९॥ यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं "दांडेवाला इति ख्यातस्य"। परश्वधः परशुः स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं "फरशीकरी गडासेकरी इतिख्यातस्य"। यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपि पाठः। असिः खड्गः हेतिः शस्त्रमस्य स नैस्त्रिंशिकः एकं "निमचेकरी इति ख्यातस्य"। प्रासिकः "एकं प्रासायुधहेतिकस्य बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य"। कौन्तिकः कुन्तहेतिकस्य "भालेकरी इति ख्यातस्यैकम्" कुन्तो भल्लः॥ ७० ॥ चर्मी फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः "ढालाईत इति ख्यातस्य" फलति विशीर्यते फलकश्चर्म पाणौ यस्य। पताकी वैजयन्तिकः द्वे पताकां बिभ्रतः "निशाणकरी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य"। वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः। अनुप्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रेसरः "अग्रसरोऽपि" प्रष्ठः अग्रतःसरः पुरःसरः पुरोगमः पुरोगामी" सप्त पुरोगामिनः। प्रतिष्ठते प्रष्ठः। मन्दगामी मन्थरः द्वे "शनैर्गामिनः" ॥ ७२ ॥ जङ्घालः जङ्घिलः। "प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः" इति वाचस्पतिः। अतिजवः "अतिबल इत्यपि" द्वयमतिवेगवतः। जङ्घाकरिकः जाङ्घिकः "जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा"। यो जङ्घाबलेन जीवति तत्र द्वयम्। तरस्वी त्वरितः वेगी प्रजवी जवनः जवः षट्कं त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥
जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥
सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥
ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जोतिशयान्वितः ॥ ७५ ॥
स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥
कामङ्गाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥
शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥
सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥
ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ॥
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

शक्यते स जय्यः । यथा रामेण रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्तोत्येवेत्यर्थः । एकम् । जेय इत्येकं । जेतव्यमात्रे । यथा जेयं मनः न तु जय्यम् । जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्विषतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं संमुखं गच्छति सः अभ्यमित्र्यः अमित्रीयः अभ्यमित्रीण इति च स्यात् त्रीणि । य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः ऊर्जस्वी इति च स्यात् द्वे । "ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित इत्यपि पाठः" । ॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे "विशालवक्षसः" उरस्वन्तौ । रथिनः "रथिर इत्यपि" रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति रथिनोऽदन्तः । यः कामङ्गामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सोऽनुकामीनः स्यात् । "कामगामीत्यपि" एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशंगामी अत्यर्थं गमनशीलः सोऽत्यन्तीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रान्तः त्रीणि शूरस्य । जेता जिष्णुः जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य । रणे संयुगे साधुः सांयुगीनः एकं "युद्धकुशलस्य" । शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्प्रागुक्तं तदादयः "सांयुगीनान्ताः" त्रिषु । वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना अनीकिनी चमूः वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । "पुंसि

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ॥
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ॥
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

अनीकः" ॥ ७८ ॥ बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थे रचनाविशेषेण स्थापनं व्यूह इत्येकं "विहू इति ख्यातस्य" । व्यूहलक्षणम् । "मुखे रथा हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकीर्तितः" इति । युधि दण्डादयो भेदाः विशेषाः व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य दण्डवत्तिर्यगवस्थानं दण्डः । अदिना भोगमण्डलादयः । यदाह कामन्दकः । "तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः" इति । "तत्र अन्योन्यानुगता वृत्तिर्भोगः सर्पशरीरवदवस्थानं मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । एतेषां च शकटमकरपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं सन्ति" । प्रत्यासारः व्यूहपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयति भग्नान्प्रत्यासारः । "प्रत्यासर इत्यपि" सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः "परिग्रहः पतद्ग्रहः इत्यपि" द्वे सेनायाः पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥ एक इभो यस्यां सा एकेभा । एको रथो यस्यां सा । त्रयोऽश्वा यस्यां सा । पञ्च पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः स्यात् । यदुक्तम् । "एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते" इति । एकम् । पत्त्यङ्गैः पत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुखादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा । तिसृभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिसृभिः वाहिनीभिः पृतना । पृतनात्रयेण चमूः । एतत्त्रयेणाऽनीकिनी । तत्त्रयेण दशानीकिन्यः । तत्त्रयेण अक्षौहिणी । तथा च । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव रथानां तु सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः २१८७० । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरङ्गमैः ६५६१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नव । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ॥
अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥
आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ॥
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकौ ॥
कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिणीप्रमाणम् । अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खाङ्गाष्टैकद्विकैर्गजैः । रथैरेतैर्हयैस्त्रिघ्नैः पञ्चघ्नैश्च पदातिभिः । गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, नराः १०९३५० सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति । महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । खद्वयं ०० निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चन्द्रा १ क्ष्य २ ग्नि ३ हिमांशुभिः १ । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सङ्ख्या गणितकोविदैः । सर्वमेकीकृत्य १३२१२४९०० । एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपत् ॥ ८१ ॥ संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि संपदः । "संपदेत्यन्यत्र" । विपत्तिः विपत् आपत् त्रीणि आपदः । "आपत्तिः आपदा इत्यन्यत्र" । आयुधं प्रहरणं शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥ धनुः चापः धन्व शरासनं कोदण्ड कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे क्लीबे पुंसि च धन्व नान्तं धन्वनी। "धन्वमिति अदन्तमपि" । धनुरुदन्तोऽपि । "शरावापो धनुः स्त्री स्याद्" इति त्रिकाण्डशेषात् । कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात् "एकम् । कालो यम इव पृष्ठमस्य" ॥ ८३ ॥ गाण्डीवः गाण्डिवः द्वे अर्जुनस्य धनुषि । "गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्ति । क्लीबे गाण्डीवं गाण्डिवं च गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । गाण्ड्येत्यत्र यणा तन्त्रेण ह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशः" । कोटिः "कोटी" अटनी "अटनिः" द्वे अस्य धनुषः प्रान्ते । गोधा तलं द्वे ज्या मौर्वी तस्या आघातस्ताडनं तद्वारणे चर्मादिकृतबाहुबन्धविशेषे । "गोधे तले इति व्यक्तिद्वयाद्द्वित्वम्" ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः चत्वारि धनुर्गुणस्य "चिल्ला" इति ख्यातस्य । शिञ्जिनीशब्दस्ताल-

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ॥
स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ॥
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ॥
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥
निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥
तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ॥

ज्यादिः" मूर्वाख्यस्य तृणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः पञ्च धनुर्धराणां स्थितिभेदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मण्डलं च । तत्र वामजङ्घाप्रसारपूर्वकदक्षिणजङ्घासङ्कोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजङ्घाप्रसारपूर्वकवामजङ्घासङ्कोचे आलीढम् । पादयोः समत्वेन स्थितिः समपदम् । वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मण्डलाकारेण पादद्वयधारणं मण्डलकम् ॥ ८५ ॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेध्यस्य "निशाण इति ख्यातस्य" । शराभ्यासः उपासनं द्वे शरक्षेपाभ्यासस्य । "शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शराभ्यासः" । पृषत्कः बाणः विशिखः अजिह्मगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥ कलम्बः मार्गणः शरः सरः । "चित्रपङ्खः सरः शरः" इति त्रिकाण्डशेषात् । पत्री रोपः इषुः द्वादश बाणस्य । तत्रेषुः स्त्रीपुंसयोः । प्रक्ष्वेडनः "प्रक्ष्वेदन इत्यपि" नाराचः द्वे लोहमयस्य बाणस्य । "नरानाचामति नाराचः । अन्येभ्योऽपीति डः । प्रज्ञाद्यण्" । पक्षः वाजः द्वे कङ्कादिपक्षस्य । उत्तरे निरस्तादिलिप्तकान्तास्त्रिषु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते बाणे निरस्त इत्येकम् । विषाक्तः दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विषाक्ते बाणे । तूणः उपासङ्गः तूणीरः निषङ्गः इषुधिः ॥ ८८ ॥ तूणी षट्कमिषुधेः बाणठेवण्याचा भाता इति ख्यातस्य । इषवो धीयन्ते यस्यां भस्त्रायां सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी स्त्री । "तूणेषुधी उपासङ्गः" इति रत्नकोशे । खड्गः निस्त्रिंशः चन्द्रहासः असिः रिष्टिः ऋष्टिरित्यपि ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ॥
फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥
द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ॥
भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥
स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

"ऋष्टिः खड्गस्तरवारी" इति त्रिकाण्डशेषः। कौक्षेयकः मण्डलाग्रः करवालः "करपालः इत्यपि" कृपाणः नव खड्गस्य। "तरवार इति ख्यातस्य" खण्डयति परं खड्गः ८९ ॥ खड्गस्य मुष्टौ त्सरुरित्येकं "थरू, मूठ इति ख्यातस्य"। तकारादिकं पुंसि । आदिना "कटार खंजीर इत्यादिनामक" छुरिकादिग्रहः। तस्य खड्गस्य मुष्टेः चर्मवर्ध्रिकया निबन्धनं मेखला स्यात् "एकं डाली इति ख्यातस्य"। यया प्रहरतो हस्तात् न निर्याति खड्गः । फलकः फलं चर्म त्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मणः । "क्लीबे फलकम्" । अस्य फलकस्य यो मुष्टिर्ग्रहणस्थानं स संग्राहः एकं "मूठ इति ख्यातस्य" ॥ ९० ॥ द्रुघणः "द्रुघन इत्यपि" मुद्गरः घनः त्रयं मुद्गरस्य "मुद्गल इति ख्यातस्य"। द्रुघणे इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । ईली "इली ईलिः" करवालिका "करपालिकेत्यपि" द्वे ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य "खांडा इति ख्यातस्य। गुप्ती इति केचित्"। भिन्दिपालः सृगः द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य यन्त्रविशेषस्य "गोफण इति ख्यातस्य। भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश कुन्तोऽभिधीयत इति। तदवच्छिन्नः कालीऽपि भिन्दिः तं पालयतीति भिन्दिपालः"। परिघः परिघातिनः द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः परशुः परश्वधः परशं दधाति । "परस्वध इत्यपि" चत्वारि कुठारस्य "कुह्राड इति ख्यातस्य"। तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । तत्र स्त्रियां कुठारी। "कुठारकः पर्शुरथ च्छुरिका कोशशायिका" इति रभसः। स्वधितिः पुंसि। शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकायाः "सुरी इति ख्यातायाः" ॥ ९२ ॥ शल्यं शङ्कुः। द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य "फल इति

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ॥
प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ॥
यात्रा व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥
स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ॥
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

ख्यातस्य। शलति शल्यम्। "शल गतौ"। यच्छाश्वतः। सञ्ज्ञाकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तर इति। ना पुमान्। सर्वला "शर्वला। शार्दूलशर्वलाशलादुरिति शभेदात्।" तोमरः "द्वे गुरगुंज इति प्रसिद्धस्य मन्थदण्डाकारशस्त्रभेदस्य। तौर्गन्ता म्रियतेऽनेन तोमरः। शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके। तत्र सर्वला स्त्री।" प्रासः कुन्तः "द्वे भाला इति ख्यातस्य।" कोणः पालिः "पाली" अश्रिः "अश्रीः" कोटिः "कोटी" चत्वारि खड्गादिप्रान्तभागस्य "टोंक इति ख्यातस्य। तत्र पाल्यादयः स्त्रियाम्" ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनं त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसन्नहनस्य "जमाव इति ख्यातस्य। सर्वसन्नहनमर्थो यस्य"। सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः। अस्त्रभृतां राज्ञां महानवम्यां दशम्यां वा नीराजनासमये शस्त्रादिसमर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभिसार इत्युच्यते एकम्। लोहं शस्त्रं अभिसार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्र लोहाभिसारः। लोहाभिहारोऽपि। लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम्। "लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तरः" इत्यमरमाला। नीराजनो विधिरिति पाठे निःशेषेण राजनमत्रेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ ९४ ॥ अरौ शत्रुसमीपे यत्सेनया सहाभिगमनं तदभिषेणनं स्यात् एकम्। यात्रा व्रज्या अभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः षट् प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं "प्रसरणीत्यपि पाठः। प्रसरणिरित्यपि" द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः। प्रचक्रं चलितं द्वे प्रस्थितसैन्यस्य। "प्रचक्रं चलितं त्रिषु" इत्यमरमाला। रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य यद्गमनं सोऽभिक्रम इत्येकम्। "अतिक्रम इत्यपि" ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः

96-99

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाटिकार्थकाः ॥
स्युर्मागधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥
संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥
रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥
चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ॥
पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ॥

बोधकराः द्वे ये नृपान्स्तुतिपाठेन प्रातर्बोधयन्ति तेषु । "विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति ते वैतालिकाः ।" चाक्रिकाः घाण्टिकाः द्वे बन्दिविशेषेषु । घण्टाघातेन ये शंसंति ते घाण्टिकाः । यदाहुः । प्रबोधसमये । घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिका इति । चक्रिका घटिकार्थका इति क्वचित्पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् । घटीं कायन्ति "कै शब्दे" द्वे घटिकावादकस्य । मागधाः मगधाः "मधुका इति मुकुटः । मधु मधुरं कायन्ति इति विग्रहः ।" द्वे राजाग्रतो वंशक्रमस्य स्तावकानाम् । यदाहुः । "मागधाः सूतवंशजाः" इति । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु "भाट इति ख्यातेषु" वन्दन्ते स्तुवते तच्छीला बन्दिनः । यदुक्तम् । "वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः" इति । चत्वार एकार्था इत्येके ॥ ९७ ॥ समयाच्छपथाद्ये संग्रामादनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्ते संशप्तकाः स्युरेकम् । रेणुः धूलिः "धूली" पांसुः "पांशुः" रजः चत्वारि धूल्याः धूळ इति ख्यातायाः । "रेणुः स्त्रीपुंसयोः ।" पांसुः पुंसि । रजः क्लीबे ॥ ९८ ॥ चूर्णं क्षोदः द्वे पिष्टस्य रजसः । षडपि रजस इत्येके । चूर्ण पुंलिङ्गोऽपि । "चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु" इति मेदिनी । "चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करः" इति शाश्वतश्च । समुत्पिञ्जः पिञ्जलः द्वे अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ पताका वैजयन्ती केतनं ध्वजं चत्वारि पताकायाः । केतनादि द्वयं पताकादण्डस्येत्येके । "पुंसि ध्वजः" ॥ ९९ ॥ या युद्धभूमिः खण्डितैर्गजादिभिरतिभयदा सा वीराशंसनं स्यात् "एकम् । वीरा आशंसंतेऽत्र वीराशंसनम् । "आङः शसि इच्छायाम्" । अहं पूर्वमहं पूर्वं अहमग्रे भवामीत्याग्रहपुरःसरं पूर्वं युद्धं अहंपूर्विका स्यात् । सुप् सुपेति समासे स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।

अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥
आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥
अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥
द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥
शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥
वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥
युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

एकम् । स्त्रियाम् ॥ १०० ॥ दर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविष्करणं सा आहो पुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भाव आहोपुरुषिका एकम् । यः परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्यहंकारः सा अहमहमिका स्यात् । अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्विर्वचनम् । एकं षडक्षरम् ॥ १०१ ॥ द्रविणं तरः सहः बलं शौर्यं स्थाम शुष्मं शक्तिः पराक्रमः प्राणः दश पराक्रमस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदन्तम् । सह इत्यदन्तोऽपि । "सहोऽस्त्रियां बले न स्त्री" इति रभसः । "सहो बले न स्त्रियां स्यात्" इति मेदिनी च । विक्रमः अतिशक्तिता द्वे अतितराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति तच्छ्रमशान्त्यर्थं अथवा भाविनि भविष्यति रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्वीराणां मद्यपानं तद्वीरपानं स्यात् । वीरपाणमित्यपि । "वा भावकरणयोः" इति णत्वम् । युद्धं आयोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं आस्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकं "संपरायिकं" कन् । समरः अनीकः रणः कलहः विग्रहः ॥ १०४ ॥ संप्रहारः अभिसंपातः कलिःसंस्फोटः "संस्फेटः" संयुगः अभ्यामर्दः "अभिमर्द इत्यपि" । "अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च" इति मेदिनी । समाघातः संग्रामः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः संयत् समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिंशद्युद्धस्य । संख्यं अनुस्वारम् ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥
नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥
क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ॥
प्रसभं तु बलात्कारो हटोऽथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥
मूर्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥
वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

समरादित्रयं अस्त्रियाम् । संयतौ समितौ । युधौ । नियुद्धं बाहुयुद्धं द्वे बाहुयुद्धस्य । तुमुलं इत्येकं रणस्य संकुले परस्परसंबाधे वर्तते ॥ १०६ ॥ क्ष्वेडा सिंहनादः द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । क्ष्वेडा टाबन्ता । करिणां घटना युद्धे संघट्टनं घटा स्यात् । योधानां संरावः आक्रोशपूर्वकः शब्दः क्रन्दनं स्यात् अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य एकम् । करिणां गर्जितं बृंहितं स्यात् एकम् ॥ १०७ ॥ धनुषः शब्दो विस्फारः एकम् । पटहः आडम्बरः द्वे संग्रामध्वनेः । प्रसभं बलात्कारः हठः त्रीणि बलात्कारस्य । "प्रगता सभा विचारोऽस्मात्प्रसभम् । बलात्करणं बलात्कारः" स्खलितं छलं द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥ अजन्यं उत्पातः उपसर्गः त्रयमुत्पातस्य "शुभाशुभसूचकस्य । न जने साधु अजन्यम्" । मूर्च्छा कश्मलं मोहः त्रीणि मूर्छायाः । अवमर्दः पीडनं द्वे सस्यादिसंपन्नस्य देशस्य यत्परचक्रेण पीडनं तत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कन्दनं अभ्यासादनं द्वे छलादाक्रमणस्य धाड इति ख्यातस्य । छापा इत्यपि । विजयः जयः द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणेन लब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः प्रतीकारः वैरनिर्यातनं त्रीणि वैरप्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः उद्रावः संद्रावः संदावः विद्रवः

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥
अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥
पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ॥
प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ १२ ॥
प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिंसनम् ॥
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ १४ ॥
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ॥
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥
स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ॥
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥

द्रवः अपक्रमः अपयानं अष्टौ पलायनस्य । यः रणे भङ्गः स पराजय इत्येकम् ॥ १११ ॥ पराजितः पराभूतः द्वे निर्जितस्य । नष्टः तिरोहितः द्वे निलीनस्य । त्रिष्विति काकाक्षिवदुभयत्र युज्यते । प्रमापणादिवधान्तानि त्रिंशन्नामानि वधस्य । "तानि । प्रमापणं प्रमापनं वा । निबर्हणं निर्बर्हणं वा । निकारणं विशारणं निशारणं वा ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निषूदनं निसूदनमिति वा । निर्हिंसनं निर्वासनं संज्ञपनं "मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा" "ज्ञप मिच" इति वा । निर्ग्रन्थनं निर्ग्रन्थनं वा । अपासनम् ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम्" ॥ ११४ ॥ उद्वासनं प्रमथनं क्रथनं उज्जासनम् । प्रमापणमित्यारभ्योज्जासनपर्यन्तं भावल्युडन्ताः । आलम्भः पिञ्जः विशरः घातः उन्माथः "उन्मथो वा" वधः इति ॥ ११५ ॥ पञ्चता "पञ्चत्वं" कालधर्मः दिष्टान्तः प्रलयः अत्ययः अन्तः नाशः मृत्युः मरणं निधनः दश मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः । निधनमस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥ परासुः प्राप्तपञ्चत्वः परेतः प्रेतः संस्थितः मृतः प्रमीतः

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥११७॥
कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ॥
श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥
प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यां कारा स्याद्बन्धनालये ॥
पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥

॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ॥

सप्त मृतस्य । एते वाच्यलिङ्गाः । चिता चित्या चितिः "त्रयं प्रेतदाहाधारचुल्लेः सरण इति ख्यातस्य" ॥ ११७ ॥ अपमूर्धं मस्तकहीनं नर्तकक्रियायुक्तं यत्कलेवरं "धड इति ख्यातं" स कबन्धः स्यात् । कबन्धं सलिले तुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोरित्युक्तम् । एकम् । युद्धे सहस्रपूरणः कबन्धो नृत्यते । उपचारान्नर्तनरहितेऽपि प्रयोगः । श्मशानं पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः "मसणवटी इति ख्यातायाः" । शवः शेतेऽस्मिन् श्मशानं "द्वितालव्यम्" । कुणपः शवं द्वे निर्जीवशरीरस्य । "पुंसि तु शवः" ॥ ११८ ॥ प्रग्रहः उपग्रहः बन्दी "बन्दिरित्यपि" त्रीणि "चोरादेराकर्षणस्य बंदी अटकाव इति कैद इत्यपि ख्यातस्य" । बन्धनगेहे कारेत्येकं स्त्रियाम् । असवः प्राणाः द्वे प्राणानां । भूम्नि बहुत्वे । एवंशब्दात्प्राणा अपि नित्यं पुंसि भूम्नि च । प्राणो नाम वायुरित्येके तत्तु वायुमात्रविवक्षया । जीवः असुधारणं द्वे प्राणधारणस्य ॥ ११९ ॥ जीवितावच्छिन्नः काल आयुः स्यात् एकम् । उसन्तं क्लीबे । जीवितस्यौषधं रक्षणोपायो जीवातुः स्यात् । ना पुमान् एकम् ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥ ऊरव्यः ब्रह्मण ऊरोर्जातः । शरीरावयवाद्यत् "ओर्गुणः" अवादेशः । ऊरुजः अर्यः वैश्यः भूमिस्पृक् विट् । षट् वैश्यस्य । आजीवः जीविका वार्ता वृत्तिः वर्तनं जीवनं षट् जीविकामात्रस्य ॥ १ ॥ कृषिः कर्षणम् । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यं गोरक्षणादि । वणिजां कर्म वाणिज्यं क्रयविक्रयादि । "वणिज्यम् । वणिजेत्यपि" । एवं त्रयो वृत्तयो वैश्यानां

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ॥
सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥
सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३८ ॥

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ॥
याच्ञयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

जीवितका भेदा इत्यर्थः। "कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्" इति महाभारते भगवद्गीतायाम्। अथ "मृतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा। सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथंचन" इत्यादिस्मृत्युक्तान्वृत्तिभेदान्व्युत्पादयति। सेवा परचित्तानुवर्तनं सा श्ववृत्तिः। शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा। "शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्द्विजन्मनाम्। हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते" इत्युक्तम्। "श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्" इति श्रीभागवते। एकम्। कृषिः कर्षणं तदनृतं स्यात्। "अनृतं कर्षणं स्मृतम्" इति स्मृतेः। प्रनृतमिति क्वचित्पाठः। "प्रनृतं कर्षणं स्मृतम्" इति मनूक्तेः। एकम्। उञ्छश्च शिलं च उञ्छशिलं समाहारद्वन्द्वः। आपणादौ पतितकणानामेकशो ग्रहणमुञ्छः। क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशानां ग्रहणं शिलम्। एतद्द्वयं ऋतमित्युच्यते। "उञ्छः कणशः आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्" इति यादवः। "पुमानुञ्छः शिलं त्वृतम्" इति बोपालितः। एकम्॥ २॥ याचिते प्रत्यहं तण्डुलादियाच्ञायां मृतमित्येकम्। "मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात्" इत्युक्तेः। अयाचिते अजगरवर्तनवद्याच्ञां विनैव लब्धे अमृतमित्येकम्। वणिग्भावो वाणिज्यं क्रयविक्रयादि तत्सत्यानृतं स्यात् एकम्। किंचित्सत्यं किंचिदसत्यं सत्यानृतम्। ऋणं पर्युदञ्चनम्॥ २॥ उद्धारः प्रयमृणस्य। "उद्धारश्चोद्धृतावृणे" इति विश्वः। अर्थप्रयोगः कुसीदं "कुषीदं कुसीदं चेत्यपि"। वृद्धिजीविका त्रीणि ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके "व्याज इति ख्यातेन" जीविकायाम्। याच्ञया यदाप्तं तद्याचितकं "एकं जायां आणलेला जायजाणा जिन्नस इति ख्यातस्य"। निमयात्परिवर्तादाप्तं आपमित्यकम्। अपमित्य आप्तं "अपमित्ययाचिताभ्यां कक्नौ"। "परिवर्तो

4-7

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥
कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥
क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ॥
क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ॥
तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता ॥ ७ ॥
मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षमम् ॥

विनिमयः" इति मेदिनी। "निमयः परिवर्तः स्यात्" इति मनुः ॥४॥ प्रयोक्ता ऋणस्य दाता उत्तमर्ण इत्येकं सावकार इति प्रसिद्धस्य । "उत्तमं ऋणमस्य" । ऋणस्य ग्राहकोऽधमर्ण इत्येकं कर्जदार इति प्रसिद्धस्य । कुसीदिकः वार्धुषिकः वृद्ध्याजीवः वार्धुषिः चत्वारि ऋणं दत्वा तद्वृद्ध्याजीविनः पुरुषस्य । "कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः । वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति वार्धुषिकः" ॥५॥ क्षेत्राजीवः कर्षकः "कार्षको वा" कृषिकः कृषीवलः चत्वारि कृषीवलस्य शेतकरीति लौकिकभाषायाम् । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः । बले इति दीर्घः । व्रीह्युद्भवोचितं व्रीहीणामुद्भवे योग्यं क्षेत्रं व्रैहेयं एकम् । शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयं एकम् ॥६॥ यवादीनां भवनं उद्भवोचितं यत्क्षेत्रं तत् यव्यादि । यथा यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवका अल्पयवास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यम् । "यवकः शूकधान्यो यवः" । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यंते तेषां भवनं क्षेत्रं षष्टिक्यं एकैकम् । तिल्यं तैलीनवन्माषादेः क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात् । यथा तिल्यं तैलीनं द्वे तिलानां भवने क्षेत्रे । एवं माष्यं माषीणं द्वे माषाणां भवने क्षेत्रे । उमा अतसी तासां क्षेत्रं उम्यं औमीनं द्वे । अणुर्धान्यभेदस्तत्क्षेत्रे अणव्यं आणवीनं द्वे । भङ्गा मातुलानी तत्क्षेत्रं भङ्ग्यं भाङ्गीनं द्वे ॥७॥ शेषाणां व्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्योऽन्येषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचितं क्षेत्रं मौद्गीनादि स्यात् । शेषधान्योद्भवोचितमिति वा पाठः । यथा मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । एवं कौद्रवीणम् । आदिना चाणकीनम् । गौधूमीनम् । कालामीनम् । कौलत्थीनम् । प्रैयंगवीनमित्यादि । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" इनादेशः । एकैकम् । शाकशाकटं शाकशाकिनं द्वयं शाकक्षेत्राद्येके क्लीबम् । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनाविति वार्तिकेन सिद्धमेतत् । आदौ

("शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्") (१)
बीजाकृतं तूप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ॥
द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥
द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ॥
खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥
पुन्नपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ॥
कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

उप्तं पश्चात्कृष्टं क्षेत्रमुप्तकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकम् । बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजाकृतम् । "कृञो द्वितीया" इति डाच् । सीत्यं कृष्टं हल्यं त्रीणि कृष्टमात्रस्य । सीतया हललेखया संमितं सीत्यम् । "शीत्यमित्यपि" । हलेन कृष्टं हल्यम् ॥ ८ ॥ त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यं चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं "त्रिवारं" कृतं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतम् । "संख्यायाश्च" इति डाच् । तस्मिन् त्रिगुणाकृते इत्यर्थः । द्विगुणाकृतेऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । यथा । द्विगुणाकृतं द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीत्यं चत्वारि वारद्वयकृष्टस्य । इह द्विःकृष्टे शम्बाकृतमित्यपि नाम । "शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते इति रामाश्रमः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः । सम्बाकृतमिति दन्त्यादिरपि" । एवं पञ्च ॥ ९ ॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । द्रोणादिपरिमितधान्यस्य वापादौ द्रौणिकादयः स्युः । यथा द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकः । आढकस्य वापः आढकिकः । आदिशब्दात्प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः "कौडविकः" इत्यपि । वापादावित्यादिशब्दात्पचादिग्रहः । द्रोणस्य पचो द्रौणिकः कटाहः । खारीवापः खारीपरिमितं यत्रोप्यते स खारीकः एकम् । उत्तमर्णादयः खारीकान्ताः त्रिलिङ्गाः । वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः केदारः क्षेत्रं त्रीणि क्षेत्रस्य "शेत इति ख्यातस्य" । "वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ" इति हैमः । अस्य क्षेत्रस्य गणे समूहे कैदारकं कैदार्यं "कैदारं" क्षेत्रं कैदारिकं इति चत्वारि ॥ ११ ॥ लोष्टं लेष्टुः द्वे मृत्तिकाखण्डस्य । "ढेंकूळ,

---

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

11-14

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ॥
प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् ॥
निरीशं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः ॥
ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

डिफळ इति ख्यातस्य"। "लोष्टं पुंस्यपि लेष्टुः षण्ढेऽपि लोष्टः स्यात्" इति बोपालितः। कोटिशः कोटीशः इत्यपि लोष्टभेदनः द्वे लोष्टभञ्जनमुद्गरस्य "कुळव डिफळा इति ख्यातस्य"। प्राजनं तोदनं तोत्रं त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य "आसूड, चाबूक इति ख्यातस्य"। तुद्यतेऽनेन तोत्रम्। यल्लुक्ष्यम्। तोत्रवेत्रैकपाणये। खनित्रं अवदारणं द्वे कुद्दालादेः "कुदळ इति ख्यातस्य" ॥ १२ ॥ दात्रं लवित्रं द्वे। लुनाति छिनत्ति अनेन लवित्रं "इळा कोयता" इति प्रसिद्धम्। आबन्धः योत्रं योक्त्रं त्रीणि युगबन्धनोपयोगिन्यां रज्जौ "जुंपणी जोतें इति ख्यातायाम्"। फलं निरीशं "निरीषमिति" कुटकम्। "दीर्घादिरिति मुकुटः" फालः कृषकः "कृषिकः। कृषिकाकृषिकौ फालकृषकाविति रुद्रात्स्त्रियामपि" पञ्च लाङ्गलस्याधः स्थिते काष्ठे यस्याग्रं लोहेन प्रबध्यते। "आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य। अन्त्यद्वयं फालस्येत्यपि मतम्"। फलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः। लाङ्गलं हलं हालः। "हालः फालवहः सीता" इति विक्रमादित्यः। "हालो हले पुमान् हाला मदिरायां च योषिति" इति मेदिनी ॥ १३ ॥ गोदारणं सीरः "शीर इत्यपि" चत्वारि हलस्य। शम्या युगकीलकः द्वे युगस्य कीलके खीळ इति ख्याते। शम्यते वृषादिरनया शम्या। लाङ्गलस्य दण्ड ईषा स्यात्। "ईशा"। "प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके" इति तालव्यान्ते रुद्रभसौ। "ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके" इति शान्तेषु विश्वः। एकं इसाड इति ख्यातस्य। लाङ्गलपद्धतिः, हलरचितारेखा सीता स्यात्। शीता। "शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च। शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवाररतौ च दृष्टः" इति तालव्यादौ धरणिः। एकं नांगराचें तास

पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ॥
आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ॥
हरेणुरेणुकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्ठकौ ॥
वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥ पशुबन्धने वृषादिबन्धननिमित्ते यत्काष्ठं न्यस्तं निखातं तत्र मेधिः "मेथिरित्यपि" खलेदारु इति द्वे "मेढ इति ख्यातस्य"। खलेदार्विति "हलदन्तात्" इति सप्तम्या अलुक्। यद्वा खले धान्यमर्दनस्थले यद्दारु इति पृथक्पदं वा। आशुः व्रीहिः पाटलः पाटलिरित्यपि। पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति अयं व्रीहेः। "पाटलो व्रीहिपाटल उच्यते" इति नामद्वयमिति सुभूतिः। तत्र आशु क्लीबे पुंस्यपि। "आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः" इति हेमचन्द्रः। आशुव्रीहिरित्येकं पदमिति सुभूतिः। "अशु व्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान्" इति रुद्रोऽपि। व्रीह्यादिः पुंसि। धान्यमात्रेऽपि व्रीहिं वक्ष्यन्ति। शितशूकः यवः द्वे जव इति ख्यातस्य "शितशूको द्वितालव्यः। मध्यतालव्योऽपि" ॥ १५ ॥ तत्र यवे हरिते हरिद्वर्णे तोक्म इत्येकम् "निःशूकयवस्य"। कलायः सतीनकः। "सातीनक इति माधवः। प्रज्ञाद्यण्। सतीलक" इति मेदिनी। हरेणुः रेणुकः चत्वारि "वाटाणा इति ख्यातस्य"। कोरदूषः कोद्रवः "काद्रव इत्यपि" द्वे हरीक इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ मङ्गल्यकः मसूरः। "मसुरा मसूरा। वेश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम्। मसूरमसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः" इति रभसः। "मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः" इति मेदिनी। द्वे मसूर इति ख्यातस्य। मकुष्टकः "मकुष्टकः मुकुष्टकः। विश्वमेदिन्योस्तु मुकुष्ठो व्रीहिभेदे नेति टवर्गद्वितीयान्तः"। मयुष्ठकः "मयष्ठकः। मपष्ठकः। मपष्ठोऽपि मपुष्ठकः मपुष्ठोऽप्यन्यत्र"। वनमुद्गः "त्रीणि मठ, मटकी इति ख्यातस्य"। सर्षपः तन्तुभः तुन्तुभोऽपि"। कदम्बकः अयं सांसव "शिरस" इति ख्यातस्य। "सर्षपः स्यात्सरिषपः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १७ ॥ एष सर्षपो धवलः शुभ्रश्चेत्सिद्धार्थ इत्येकम्। गोधूमः

१ अशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्–इति सुभूतिः–इति रामाश्रम्याम् ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ॥
स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥
द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ॥
क्षवः क्षुताऽभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी ॥ १९ ॥
स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ॥
मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥
किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमञ्जरी ॥
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

सुमनः द्वे गहूं इति ख्यातस्य । सुमनोऽर्दंतः । यावकः कुल्माषः "कुल्मास इति दन्त्यान्तः" द्वे अर्धस्विन्नस्य यवादेः । "अर्धशिजे यवादिक घुगऱ्या इति ख्यातस्य" । धान्यभेदस्येत्येके । "शूकशून्ययवादेरित्यन्ये" । चणकः हरिमन्थकः हरिमन्थज इत्यपि "द्वे हरबरा इति ख्यातस्य" ॥ १८ ॥ तिलपेजः तिलपिञ्जः। "तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ" इति वार्तिकेणेमौ साधू । द्वे निष्फले तिले "वांझे तीळ रानतीळ इति ख्याते । जर्तिल इत्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिल इत्युक्तेः" । क्षवः क्षुताभिजननः राजिका कृष्णिका आसुरी पञ्च राजसर्षपाख्यस्य कृष्णसर्षपस्य "मोहरी, राई इति ख्यातस्य" । क्षुतमभिजायतेऽनेनेति क्षुताभिजननः । "क्षुधाभिजनन इत्यपि । तत्र क्षुधामभिजनयतीति विग्रहः" ॥ १९ ॥ कङ्गुः "कङ्गूरित्यपि" प्रियङ्गुः द्वे कांग, "राळे" इति ख्यातस्य । अतसी उमा क्षुमा त्रयं जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी भङ्गा द्वे भांग, तागाचें बीं इति च ख्यातस्य । "तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा सस्यशणाह्वये" इति रुद्रः । व्रीहिभेदः अणुः स्यात् एकम् ॥ २० ॥ सस्यस्य शूकं सूक्ष्मं सूचितुल्यमग्रं किंशारुः स्यादेकं पुंसि "कूंस इति ख्यातस्य" । सस्यस्य मञ्जरी निर्गतनूतनशिरः कणिशं एकम् । कणाः सन्त्यस्य कणिशम् । "कणिशो धान्यशीर्षके" इति तालव्यान्ते रत्नकोशः । मूर्द्धन्यान्तोऽपि । धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः त्रयं व्रीहियवादेः । स्तम्बकरिरिदन्तः पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छो नालादिपुञ्जः स्तम्बः स्यात् एकं "थोंब इति प्रसिद्धस्य" ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः काण्डः स नाडी नालं च स्यात् द्वे ।

नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ॥
कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ २२ ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे ॥
ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ॥
शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ॥

स काण्डो गृहीतफलत्वान्निष्फलः पलालः स्यात् एकं "सरम, कडबा, धाट्टक इति ख्यातस्य । क्लीबे पलालम्" । कडङ्गरः "करङ्कर इति हरदत्तपाठः" । बुसं "बुसवेषतुषारतोषा इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि" द्वे पलालादिक्षोदस्य भूस इति ख्यातस्य । तुष इत्येकं व्रीह्यादेस्त्वचि "कोंडा" इति ख्यातायाम् ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णं कृशं तीक्ष्णं निशितं एतादृशं यदग्रं यवादेस्तत्र शूक इत्येकम् । "क्लीबे शूकम् ।" शमी शिम्बा "शिम्बिः शिम्बी चेत्यपि दन्त्यादिर्वा" द्वे शेंग इति प्रसिद्धस्य माषादिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारो वाच्यलिङ्गाः । ऋद्धं आवसितं अवसितम् । "अवसितमृद्धे ज्ञानेऽपि" इति विश्वः । द्वे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य । पूतं बहुलीकृतं द्वे अपनीतबुसस्य धान्यस्य । शूर्पादिना शोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥ शमीप्रभवं धान्यं तत्र माषमुद्गादयो भेदाः । यदुक्तं रत्नकोशे । "मुद्गो माषो राजमाषः कुलित्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तूवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः" इति एकम् । शूकसहितं धान्यं शूकधान्यं तत्र यवगोधूमादयो ज्ञेयाः एकम् । बृहच्छालो बहुलजलोत्पन्नो व्रीहिविशेषः कलमः । एतदपेक्षया किंचिदपकृष्टः षष्टिरात्रेण पच्यमानः षष्टिकः । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एते शालयः स्युः एकम् । अमी माषयवशालिकलमषष्टिकाद्याः पुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर "देवभात" इति प्रसिद्धः । बहुवचनात् श्यामाकादयो गृह्यन्ते । एते तृणधान्यानि स्युः एकम् । गवेधुः "गवेडुरित्यपि" गवेधुका द्वे मुन्यन्नविशेषस्य कसईचें बीं इति प्रसिद्धस्य । इदं कसाड, कस इति कोंकणे प्रसिद्धम् । गवा जलेन तत्र वा एधते । "एध वृद्धौ" अयोग्रं मुसलः "द्वे

25-28

अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥
प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ॥
स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥
समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ॥
पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥
आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥
आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यंकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

मुसळ इति ख्यातस्य । क्लीबे मुसलम्" । उदूखलं उलूखलं द्वे उलूखल "उखळ इति प्रसिद्धस्य" ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं शूर्पं "सूर्पमिति दन्त्यादिरपि" द्वे "सूप इति ख्यातस्य" । चालनी तितउः द्वे "चाळण इति प्रसिद्धस्य" । "क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः" इति कात्यः । "चालनं तितउ प्रोक्तम्" इति क्लीबकाण्डे रत्नकोशः । "न स्त्री तितउ चालनी" इति त्रिकाण्डशेषः । तनोति सारं तितउः "तनोतेर्डउः सन्वच्च" इति । स्यूतः प्रसेवः द्वे धान्यादिभरणार्थं कृतस्य वस्त्रभाण्डस्य पिशवी "गोणी, थैली इति ख्यातस्य ।" सीव्यते स्म स्यूतः । स्योनप्रसेवावित्यपि पाठः । "स्योनस्यूतप्रसेवकौ" इति रभसः । कण्डोलः पिटः पिण्ड इत्यपि । "पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि" इति मेदिनी । द्वे वेणुदलादिरचितभाण्डस्य "पांटी, कणिंग इत्यादिख्यातस्य ।" कटः किलिञ्जकः द्वे वंशादिविकारस्य "करंडा इत्यादिख्यातस्य ।" कटत्यावृणोतीति कटः ॥ २६ ॥ समानाविति स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते । रसवती पाकस्थानं महानसं त्रीणि पाकस्थानस्य सैंपाकघर, पाकशाला इति ख्यातस्य । तस्य पाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः पौरोगवः स्यात् एकं "वांकनीस इति ख्यातस्य" । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोगवी "तस्येदम्" इत्यण् । पौरोगवः सूपकारः बल्लवः ॥ २७ ॥ आरालिकः आंधसिकः । अंधः ओदनं शिल्पं येषां ते । ठक् । सूदः औदनिकः गुणः सप्त पाककर्तुः "आचारी इति ख्यातस्य" । आद्यं द्वयं व्यञ्जनकारस्येति क्षीरस्वामी । आपूपिकः कांदविकः भक्ष्यकारः "भक्ष्यंकारः भक्षकार इत्यपि" त्रीणि भक्ष्यकारस्य । भक्ष्यं तैलपक्वादि । इमे पौरोगवाद्याः वाच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अध्मन्तं उद्धानं "ऊध्मानमित्यपि"

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ॥
अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥
हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् ॥
क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥
अलञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ॥
पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥
घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ॥

उत् ध्मायते । ल्युट् । "उद्धारमित्यपि ।" अधिश्रयणी चुल्लिः "चुल्लीत्यपि" अन्तिका । अन्दिकेत्यपि । अन्धतेऽत्र । "अति अदि बन्धने" ण्वुल् । पञ्च चुल्लेः चूल इति ख्याताया: । अश्मनोऽप्यन्तोऽत्राश्मन्तः । "श्रीञ् पाके" । अधिश्रियेतास्यां अधिश्रयणी । अङ्गारधानिका अङ्गारशकटी हसन्ती ॥ २९ ॥ हसनी चतुष्कमङ्गारशकट्याः आगटी, "शेगडी" इति ख्याताया: । अङ्गारः अलातं उल्मुकं त्रीणि प्रज्वलत्काष्ठस्य । आद्यमेकं निखारा इति ख्यातस्य । अग्रिमद्वयं कोलीत इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । "अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसु ते" इति विश्वः ॥ अम्बरीषं भ्राष्ट्रः द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य "खापर, रान्हे इति ख्यातस्य ।" भृज्यतेऽस्मिन् भ्राष्ट्रः । कन्दुः स्वेदनी द्वे मद्यनिर्माणोपयोगिनो भाटीति प्रसिद्धपात्रस्य । कन्दुर्वा ना विकल्पेन पुमान् पक्षे स्त्री ॥ ३० ॥ अलञ्जरः "अलिञ्जर इत्यपि" मणिकः द्वे महाकुम्भस्य "माठ, डेरा इति ख्यातस्य ।" कर्करी आलुः "आलूरित्यपि" गलन्तिका त्रयं तण्डुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः गलन्तिकायाः "गळती इति ख्याताया वा, रोवळी इति लौकिकप्रसिद्धिः । अथवा झारी इत्यपि प्रसिद्धायाः" गलत्यम्भोऽस्या गलन्तिका । पिठरः स्थाली उखा "उषेत्यपि" कुण्डं चत्वारि स्थाल्याः । "पिठरः स्थाल्यां न क्लीबम्" इति मेदिनी । "स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः" इति मेदिनी । "कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना" इति विश्वमेदिन्यौ । कलशः । "दन्त्यान्तोऽपि । केन जलेन लसति कलसः" ॥ ३१ ॥ घटः कुटः निपः चत्वारि कलशस्य । कलशं कलशी । द्वयोरिति घटेन सम्बध्यते । घटी । अस्त्रीति शरावेण संबध्यते । शरावः "सराव इति दन्त्यादिरपि" । वर्धमानकः द्वे पात्रभेदस्य "मालटी

ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥
कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ॥
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥
दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ॥
अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥
कलम्बश्च कडम्बश्च वेषवार उपस्करः ॥
तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

इति प्रसिद्धस्य ।" ऋजीषं "ऋचीषमित्यपि"। "ऋच शब्दे" । बाहुलकात्कीषच् । पिष्टपचनं द्वे पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य "तवा, कढई इति ख्यातस्य ।" कंसः पानभाजनं "द्वे क्षीरादिपानपात्रस्य" ॥ ३२ ॥ कृत्तेश्चर्मणः स्नेहपात्रं तैलाद्याधारपात्रं कुतूः स्यात् एकं "बुधला इति ख्यातस्य ।" स्त्रियाम् । सैव कुतूरल्पा ह्रस्वा चेत्कुतुपः । "कुत्वा डुपच्" । बुधली डपकी इति लौकिकभाषायाम् । सर्वं "स्यूतादि पिठरादि च" पात्रमात्रं आवपनादिसंज्ञम् । आवपनं भाण्डं पात्रं अमत्रं भाजनं पञ्च "भांडें आयधण इति ख्यातस्य । पिबत्यनेन पात्रम्" ॥ ३३ ॥ दर्विः "दर्वी" कम्बिः "कम्बी" खजाका त्रयं स्त्रियां दर्व्याः "पळी इति ख्यातायाः ।" खजति मथ्नाति पाकं खजाका । तर्दूः दारुहस्तकः द्वे दर्वीभेदस्य "डवली इति ख्यातस्य । दारुणो हस्तको दारुहस्तकः" । तर्दूः पुंसि । अयं परिवेषणाद्युपयोगी । शाकं हरितकं शिग्रुः त्रयं वास्तुकादेः शाकस्य । शक्यते भोक्तुमनेन शाकम् । शिग्रुः पुंसि । सौभाञ्जनेऽपि शिग्रुरुक्तः । अस्य शाकस्य नाडिका नालम् ॥ ३४ ॥ कलम्बः कडम्ब इति च स्यात् द्वे "देंट इति ख्यातस्य" । वेषवारः "वेसवारः वेशवार इत्यपि" उपस्करः द्वे शाकादिसंस्कारार्थं रचितहरिद्रासर्षपमरीचादिचूर्णस्य । आत्रेयसंहितायामुक्तम् । "चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्" इति "दश पलानि हरिद्रायाः । विंशतिपलानि धान्याकस्य । पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलं मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य । अर्द्धपलं हिङ्गोः ।

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ॥
जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ॥
आर्द्रकं शृङ्गबेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ॥
स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ॥
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं वेसवार इत्यन्ये"। तिन्तिडीकं "तितिडीकमित्यपि" चुक्रं वृक्षाम्लं त्रयं तिन्तिडीकस्याम्लभेदस्य "आमसोल इति ख्यातस्य"। वेल्लजम् ॥ ३५ ॥ मरीचं "मरिचमित्यपि" कोलकं कृष्णं ऊषणं धर्मपत्तनं षट्कं मरीचस्य मिरिं इति ख्यातस्य । ऊषणं दीर्घाद्यम् । ह्रस्वाद्यपि । "उषणं मरिचे क्लीबम्" इति मेदिनी । जीरकः जरणः अजाजी कणा चत्वारि जीरकस्य । अजाजी स्त्री ॥ ३६ ॥ सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः काला उपकुञ्चिका षट्कं कृष्णवर्णे जीरके "काळें जिरें, काळेरें इति ख्याते"। आर्द्रकं शृङ्गबेरं द्वे आर्द्कस्य । शुण्ठ्याः पूर्वरूपमिदम् । "आलें इति ख्यातम्"। छत्रा विदुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुस्तुम्बरु "कुस्तुम्बरीति भरतमालायाम्"। धान्याकं धन्याकम् । ह्रस्वादीति मुकुटः । "धन्याकं धान्यकं धन्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्" इति रभसः । धनेयकमित्यपि चत्वारि कोथिंबिरि "धणे" इति ख्यातस्य"। शुण्ठी "शुण्ठिरिति ह्रस्वान्तोऽपि । सधन्याशुण्ठिसैन्धवमिति वैद्यकम्"। महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजं पञ्च शुण्ठ्याः । स्त्रियां तु विश्वा । विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ ३८ ॥ आरनालकं सौवीरं कुल्माषाभिषुतं अवन्तिसोमं धान्याम्लं कुञ्जलं काञ्जिकं सप्तकं काञ्जिकस्य । कुल्माषैरर्धस्विन्नैर्यवादिभिरभिषूयते स्म कुल्मषाभिषुतम् । कुल्माषमिति पृथग्वा । "कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च" इति विश्वः । "कुल्र् अर्धस्विन्नः माषोऽस्मिन्कुल्माषः" अवन्त्या सूयते अवन्तिसोमम् । आह च धन्वन्तरिः । "काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् ।

39-42

सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ॥
तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४०॥

निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥
सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ॥
रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।

सौवीरं च सुवीराम्लं तथा चुक्रं तुषोदकम्" इति ॥ ३९ ॥ सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं "बाह्लिकं" हिङ्गु रामठं पञ्च हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे। सहस्रं विध्यति गन्धेन सहस्रवेधि। इन्नन्तं क्लीबे तस्य हिङ्गुनः पत्री तत्पत्री । त्वक्पत्री। " तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च" इति रुद्रः। "त्वक्पत्रीति च कारव्यम्" इति हैमः। कारवी पृथ्वी बाष्पिका "बाष्पीकेत्यपि पाठः" कबरी पृथुः पञ्चकं हिङ्गुतरोः पत्र्यामित्यर्थः ॥४०॥ निशा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी पञ्च हरिद्रायाः। निशाख्या निशापर्यायवाच्येत्यर्थः। तेन रजनी रात्रिरित्याद्यपि। निशाहेति कचित्पाठः। यत्सामुद्रं समुद्रभवं लवणं तत् अक्षीवं "अक्षिवमित्यपि" वशिरं "वसिरमित्यपि" द्वे ॥ ४१ ॥ सैन्धवः शीतशिवं "सितशिवं सितं शुभ्रं च तच्छिवं च" माणिमन्थं सिन्धुजं चत्वारि सिन्धुजे लवणे "शेंदेलोण इति ख्याते"। सिन्धुदेशे भवं सैन्धवम्। मणिमन्थपर्वते भवं माणिमन्थम्। मणिबन्धमित्यपि पाठः। रौमकं वसुकम् । वस्तकमिति हेमचन्द्रः। बस्तकम्। बस्त इव बस्तकम् अजगन्धित्वात्। "रौमके बस्तकं वसु" इति नाममाला। द्वे शाम्भरलवणस्य । शाम्भरिदेशे रुमानामको लवणाकरः तत्र भवं रौमकम् । सांभरलोण इति ख्यातम्। पाक्यं बिडं द्वयं द्वे नामनी कृतके कृत्रिमे लवणे "बिडलोण इति ख्याते"। पाके साधु पाक्यम्। क्षारमृत्तिकां हि पाचयित्वा लवणं कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥ सौवर्चलः अक्षं रुचकं त्रीणि मधुरलवणस्य लवणभेदस्य। हृद्यगन्धमेतत् "संचळखार इति ख्यातम्"। तत्र सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णे तिलकमित्येकम्। यद्वैधाः। कृष्णसौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जित इति मत्स्यण्डी फाणितं "द्वे राब काकवी इति ख्यातस्य"।

मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता ॥ ४३ ॥
कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ॥
स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥
शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् ॥
प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ॥
चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

खण्डविकारः शर्करा सिता त्रीणि शर्करायाः "खडी साकर, पिठी साकर इति भेदभिन्नायाः ।" पञ्चापि शर्कराया इत्येके ॥ ४३ ॥ दध्यादिना क्षीरस्य विकृतिः कूर्चिका । यदाहुः । "दध्ना सह पयः पक्वं यत्तत्स्याद्दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका" इति । एकम् । रसाला मार्जिता द्वे दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य श्रीखण्ड इति ख्यातस्य । यदुक्तं सूपशास्त्रे । "अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिष्पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला या स्वादिता भगवता मधुसूदनेन" इति । तेमनं निष्ठानं द्वे व्यञ्जनस्य दध्यादेः "कढी इति ख्यातस्य ।" तिमत्यार्द्रीभवत्यन्नमनेन तेमनम् । सूपाद्यपि तेमनमुपचारात् । इतः परं वासितान्ता वाच्यलिङ्गाः ॥ ४४ ॥ शूलाकृतं भटित्रं शूल्यं त्रयं शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः । शूलेन पक्वं शूलाकृतम् । शूलात्पाक इति डाच् । शूलं लोहशलाका । उख्यं पैठरं द्वे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । प्रणीतं उपसंपन्नं द्वे रसादिसंपन्नस्य व्यञ्जनादेः । प्रयस्तं सुसंस्कृतं द्वे प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्वादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं विजिलं विजलं "विजनं चेत्यपि" द्वे मण्डयुक्तदध्यादेः "साई सुद्धां दहीं मठ्ठा इति ख्यातस्य ।" संमृष्टं शोधितं द्वे केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः । चिक्कणं मसृणं स्निग्धं त्रीणि स्निग्धस्य । चिगिति अव्यक्तं कणति चिक्कणम् । "कण शब्दे" । भावितं वासितं द्वे पुष्पादिद्रव्यांतरेणाधिवासितस्य । यथा धूपेन भाविताास्तिलाः । वास्यते द्रव्यान्तरेण मिश्रीक्रियते धूप-

आपक्वं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ॥
पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥
पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ॥
भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥ ४८ ॥
भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ॥
मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥
यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ॥

पुष्पादिना वाऽधिवास्यते वासितमिति स्वामी । "धूपितं वासितं विदुः" इति मुनिः ॥ ४६ ॥ आपक्वम् ईषत् पक्वम् । आङ् ईषदर्थेऽत्र । पौलिः अभ्यूषः "अभ्युषः अभ्योषश्चापि" । त्रयं "अर्द्धस्विन्नयवादेर्घृतादिना भर्जितयवादेर्वा घृतपक्वान्नस्य पोळी इत्यादिप्रसिद्धस्य" । लाजाः भर्जितव्रीहयः । पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे च । एवमक्षता अपि पुंभूम्नि । अक्षता यवा इति पुराणम् । एकैकस्याभिधानं पुंबहुत्वविधानार्थम् । "लाजः स्यादार्द्रतण्डुले । नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षताः" इति मेदिनी । "अक्षतं न द्वयोः षण्डे लाजेषु त्रिष्वहिंसिते । यवेऽपि क्वचित्" इति मेदिनी । पृथुकः चिपिटकः द्वे आर्द्रभृष्टव्रीहितण्डुलस्य "पोहे इति प्रसिद्धस्य" । धाना इत्येकं भृष्टयवे वर्तते । नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥ ४७ ॥ पूपः अपूपः पिष्टकः त्रीणि तण्डुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य "वडा, घारगा इत्यादिख्यातस्य" । "अपूपः पिष्टपूपः स्यात्" इति मुनिः । यल्लक्ष्यम् । "चन्द्रांशुनिर्मलाः पूपाः शालितण्डुलनिर्मिताः" इति । दधियुक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः करम्भः स्यात् । करम्ब इत्यपि । केन जलेन रम्बते । रबि शब्दे । एकम् । सक्तवस्तु धानाचूर्णम् ते च प्रायेण पुंभूम्नि । भिःसा भक्तं अन्धः अन्नं ओदनः दीदिविः षड्कमन्नस्य । अन्धः सान्तम् । ओदनोऽस्त्री । दीदिविः पुंसि ॥ ४८ ॥ भिःसटा दग्धिका द्वे दग्धान्नस्य "करप इति ख्यातस्य" । सर्वेषां रसानां द्रवद्रव्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवः मण्डः स्यात् । "क्लीबे मण्डम् । एकं निवळी इति ख्यातस्य" । मासरः आचामः निस्रावः "विस्राव इति मुकुटः" त्रीणि भक्तसमुद्भवे मण्डे नीस "पेज" इति ख्याते ॥ ४९ ॥ यवागूः उष्णिका श्राणा विलेपी तरला पञ्च द्रवदोदनस्य "आटवल, पातळ भात कळेरी

("प्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः" ॥) (१)
गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥
तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ॥
पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ॥
तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥
दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ॥
तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

इति ख्यातस्य।" यवागूर्दीर्घान्ता। "प्रक्षणेत्यर्धं क्षेपकम्। प्रक्षणं अभ्यञ्जनं द्वे तैलस्य। तिलमिश्र ओदनः कृसरः स्यादेकम्"। गवां सर्वं गोरिदं गवि भवं गोविकार इत्याद्यर्थेषु यत्क्षीरादि तद्गव्यं स्यात् एकम्। "त्रिषु। दधिदुग्धादेः"। गोविद् गोमयं द्वे गोः पुरीषे "शेण इति ख्याते"। गोविद् षान्ता स्त्री ॥ ५० ॥ तद्गोमयं शुष्कं करीषं स्यात् एकं "गोवरी इति ख्यातस्य"। दुग्धं क्षीरं पयः त्रीणि "दूध इति ख्यातस्य"। पयः सान्तम्। पयसो विकारो यदाज्यदध्यादि तत्पयस्यम्। "आदिना तक्रं नवनीतम्"। यद्घनादितरत् स्वयं दधि तत् द्रप्सं स्यात्। "द्रप्स्यमिति भरतमालायाम्। द्रप्सः पुंस्यपि। एकं पातळ दहीं इति प्रसिद्धस्य" ॥ ५१ ॥ घृतं आज्यं हविः सर्पिः चत्वारि घृतस्य। हविषी सर्पिषी "हविः सर्पिषि होतव्ये" इति हैमः। अञ्जनीयमाज्यम्। आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायां क्यप्। नवनीतं नवोद्धृतं द्वे "लोणी इति ख्यातस्य"। मथिताद्भ्यो नवं तत्कालमुद्धृतं ह्योगोदोहोद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षीरघृतं हैयङ्गवीनं स्यात्। एकं "एकरात्रपर्युषिताद्भ्र उत्पन्नस्य घृतस्य"। ह्यः पूर्वदिने यो गोदोहस्तस्मादुद्भवो यस्य तत्। "हैयंगवीनं संज्ञायाम्"। ह्यो गोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते ॥ ५२ ॥ दण्डाहतं कालशेयं अरिष्टम्। "अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिह्ने च" इति विश्वः। गोरसः चत्वारि दण्डमथितस्य गोरसमात्रस्य। तद्विशेषमाह। पादाम्बु चतुर्थांशमुदकं यत्र तद्दण्डाहतं तक्रमित्युच्यते। अर्धाम्बु अर्धमुदकं यत्र गोरसे तदुदश्वित्। तान्तम्। उदकेन श्वयति वर्द्धते इति विग्रहः। "टुओश्वि गतिवृद्ध्योः।" निर्जलं जलरहितं दधिमन्थन-

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

53-57

मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ॥
अशनाया बुभुक्षा क्षुद्ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥
सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ॥
(उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम्॥५५॥)(१)
जेमनं लेह आहारो निघासो न्याद इत्यपि ॥
सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥
कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ॥
गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥

मात्रेण मथितमित्युच्यते । एकैकम् ॥ ५३ ॥ दधिभवं मण्डं अग्रिमं मस्तु स्यात् । एकम् क्लीबे । "दध्न उपरिभागस्य । वस्त्रनिस्रुतदधिजलस्येत्यपि मतम्" । अभिनवं पयः नवप्रसूतायाः गोः क्षीरं सप्तदिनावधि पीयूषः स्यात् । "पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षीरे तथाऽमृते" इति विश्वमेदिन्यौ । "पेयूषमिति मुकुटः" तत्कथितं सत्पीयूषशब्दवाच्यमित्येके । एकम् । अशनाया बुभुक्षा क्षुत् त्रयं क्षुधः । क्षुत्स्त्री धकारान्तः । "अशनस्य इच्छा अशनाया । क्षुधेत्यन्यत्र" । ग्रासः कवलः द्वे "घांस इति ख्यातस्य । कवलार्थक इत्यपि पाठः" ॥ ५४ ॥ सपीतिः तुल्यपानं द्वे सहपानस्य । सग्धिः सहभोजनं द्वे "सहभोजनस्य" तत्र सग्धिः स्त्री । उदन्या पिपासा तृट् तर्षः चत्वारि तृषः । तृट् षान्ता । तर्षः पुंसि । "तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्" इति विश्वः । जग्धिः भोजनम् ॥ ५५ ॥ जेमनं "जमनमिति द्विरूपकोशः" लेहः "लेपः । लेपस्तु लेपने । "अशने च सुरायां च"इति हेमचन्द्रः । आहारः निघासः "निघस इत्यपि" न्यादः सप्त भोजनस्य । जग्धिः स्त्री । सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः त्रीणि तृप्तेः । पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितं भुक्तसमुज्झितं भुक्त्वोत्सृष्टमिति यावत् सा फेला स्यात् । फेलीरिति जटाधरः" एकम् ॥ ५६ ॥ कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामं इष्टं यथेप्सितं षट्कं यथेसिप्तस्य । क्रियाविशेषणान्येतानि । यथा कामं भुङ्क्ते स्म । गोपः गोपालः गोसंख्यः गोधुक् गोदुहः । "गोपगोदुहबल्लवाः" इति त्रिकाण्डशेषः । आभीरः अभीर इत्यपि । अभि ईरयति ईर गत्यादौ । बल्लवः षट् गोपालस्य । गोदुहौ ॥ ५७ ॥ गोमहि-

इदमर्धं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ॥
गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

त्रिष्वाशितङ्गवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ॥
उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनड्वान्सौरभेयो गौरुक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ॥
गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वृषो महन्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ॥
उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥
शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ ॥

ष्यादिकं पादबन्धनमित्युच्यते पादेन पादे वा बन्धनमस्येति । यादवं धनमित्येके पेठुः । तत्र, गवादि यादवं वित्तमिति कोशान्तरप्रमाणम् । आदिना खराजाविकादेर्ग्रहणम् । गोमान् गोमी द्वौ शब्दौ गवीश्वरे गवां स्वामिनि । गोमन्तौ । गोमिनौ । गोकुलं गोधनं द्वे गवां व्रजे गोसंबन्धिसमूहे ॥ ५८ ॥ यत्र पुरा गाव आशिताः भोजिताः तत्स्थानं आशितङ्गवीनं एकम् । त्रिषु लिङ्गत्रये । उक्षा भद्रः बलीवर्दः "बरीवर्दः" ऋषभः वृषभः वृषः ॥ ५९ ॥ अनड्वान् । अनः शकटं वहतीति । "अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोरपि" इति रभसः । सौरभेयः गौः नव वृषभस्य । उक्षाणौ । अनड्वाहौ । गावौ । "स्त्रियां अनड्वाही । आमनडुहः स्त्रियां वा । अनुडुहीत्यपि" । उक्ष्णां वृषभाणां संहतिः समूह औक्षकं स्यात् एकम् । गवां संहतिः गव्या गोत्रा द्वे । वत्सानां संहतिर्वात्सकम् । धेनूनां संहतिर्धैनुकम् । एकैकं क्रमेण ॥ ६० ॥ महान्वृषो महोक्षः एकं महावृषस्य । अचतुरेति साधुः । वृद्धोक्षः जरद्गवः द्वे वृद्धवृषभस्य । यन्मालायाम् । "महोक्षः स्यादुक्षतरः स्कान्धिकः स्कन्धवाहकः । षोडन्षद्दशनो वत्सः कूटो भग्नविषाणकः" इति । उत्पन्नः बलीवर्दभावं प्राप्तः उक्षा जातोक्षः स्यात् एकम् । सद्यो जातो वृषस्तर्णकः स्यात् एकम् ॥ ६१ ॥ शकृत्करिः वत्सः द्वे । दम्यः वत्सतरः द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । वत्सत्वं स्वल्पमस्य वत्सतरः । षण्डता गोपतित्वं तद्योग्य आर्षभ्यः एकम् षण्डः "शण्ढ इत्यपि" गोपतिः इट्चरः "इत्वर इत्यपि" त्रीणि स्वेच्छाचारिणो

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥

स्कन्धदेशे त्वस्य वहः सास्ना तु गलकम्बलः ॥
स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ॥
खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः ॥
उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥
स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः ॥
माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

वृषभस्य पोळ इति ख्यातस्य । सनोति ददाति गर्भं षण्डः । इषा इच्छया चरति इट्चरः ॥ ६२ ॥ अस्य वृषभस्य स्कन्धदेशे वहः स्यात् एकं "खांदा इति ख्यातस्य" । सास्ना गलकम्बलः द्वे गोः कण्ठे लम्बमानस्य चर्मणः "सांकळी, कांबळ इति ख्यातस्य" । नस्तितः नस्योतः "नस्तोत इत्यपि पाठः" द्वे स्यूतनासिकस्य "वेसण्या बैल इति ख्यातस्य" । नस्ये नासारन्ध्रे ऊतः रज्ज्वा प्रोतः नस्योतः । प्रष्ठवाट् "पष्ठवाडिति रेफरहितमिति स्वामी" । युगपार्श्वगः द्वे दमनार्थं युग्येन सह स्कन्धे बद्धकाष्ठस्य । युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छतीति युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्य वोढा युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः तस्य वोढा प्रासङ्ग्यः "लोढण्या बैल इति ख्यातः" । शकटस्य वोढा शाकटः एकैकम् । तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः सैरिकश्च स्यात् । यथा हलेन खनति हालिकः । एवं हलस्य वोढा हलस्यायं वा हालिकः । एवं सीरेण खनति सीरस्य वोढा सीरस्यायं वा सैरिकः । सीरो हलस्य पर्यायः द्वे "नांगऱ्या बैल इति ख्यातस्य" ॥ ६४ ॥ धूर्वहः धुर्यः धौरेयः धुरीणः धुरन्धरः । धुरन्धरेण सहिताः सधुरन्धराः एते पञ्च शब्दाः धुरन्धरवृषभस्य वाचकाः । धूर्वहशब्दो दीर्घादिः । "र्वोरुपधायाः" इति दीर्घः [धुर्य इत्यत्र तु "न भकुर्छुराम्" इति दीर्घनिषेधः] । एकधुरीणः एकधुरः एकधुरावहः त्रयं य एकामेव धुरं वहति तस्य ॥ ६५ ॥ यः सर्वामपि धुरं वहति स सर्वधुरीणः एकम् । माहेयी

अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ॥
वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ॥
चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायनी ॥ ६८ ॥

वशा वन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्गर्भाऽथ सन्धिनी ॥
आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्या प्रजने प्रष्ठौही बालगर्भिणी ॥
स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

सौरभेयी गौः उस्रा माता शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी अघ्न्या रोहिणी नवकं मवि । गावौ । मातरौ । या गोषु उत्तमा सा गौर्नैचिकीत्येकम् । निचिकी । "नैचकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता" इति नाममाला । "नीचिका नीचिकी च" इति द्विरूपकोशः नीचैश्चरति नैचिकी । वर्णावयवप्रमाणादीनां भेदात् शबलीधवलादयो गवां संज्ञाः । शबली चित्रवर्णा "शबलापि" धवला शुक्लवर्णा "धवल्यपि" । आदिना कपिला पाटलेत्यादि । अवयवभेदात् लम्बकर्णा वक्रशृङ्गीत्यादि । "प्रमाण भेदात् दीर्घा खर्वा वामनीत्यादि ।" एकैकम् ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वे वर्षे प्रमाणमस्याः सा गौर्द्विहायनी एकम् । एकाब्दा गौः एकहायनी एकम् । चतुरब्दा गौः चतुर्हायणी एकम् । त्रिवर्षा त्रिहायणी स्यात् एकम् । "त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्" ॥ ६८ ॥ वशा वन्ध्या द्वे वांझ इति ख्यातायाः । अवतोका वतोकेत्यपि स्रवद्गर्भा द्वे अकस्मात्पतितगर्भायाः । "मृतवत्सा स्रवद्गर्भा" इति माला । वृषभेण मैथुनार्थे आक्रान्ता सन्धिनी । सन्धा गर्भाधानमस्त्यस्याः सन्धिनी वा एकम् । वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिनी वेहदित्युच्यते एकम् । तान्तं स्त्रियाम् । विहन्ति गर्भं वेहत् । वेहद्वृषोपगतेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्राप्तकाला सा गौरुपसर्या एकम् । बाला चासौ गर्भिणी च बालगर्भिणी सा प्रष्ठौही । "पष्ठौहीत्यपि पाठः । तत्र पृषोदरादित्वात् रलोपः" एकम् । अचण्डी सुकारा द्वे अकोपनायाः । बहुसूतिः परेष्टुका द्वे बहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिरप्रसूता "बष्कयणी बष्कयिणीत्यपि । बष्कयस्तरुणवत्सः

चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ॥
सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोध्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥
समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ॥
न पुंसि द्राम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ॥
कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

सोऽस्त्यस्याः । बष्कयस्त्वेकहायनो वत्स इति शाकटायनः" द्वे दीर्घकालेन प्रसूतायाः । धेनुः नवसूतिका द्वे नूतनप्रसूतायाः । सुव्रता सुखसंदोह्या "सुखसंदुह्येत्यपि" द्वे सुशीलायाः "निसकीन इति ख्यातायाः" । पीनोध्नी पीवरस्तनी द्वे स्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा द्वे द्रोण-परिमितदुग्धदात्र्याम् । बन्धकं आधिस्तत्र स्थिता ऋणशुद्धिपर्यन्तं उत्तमर्णगृहे दोहनार्थं स्थापितेति यावत् सा धेनुष्या एकम् । "बन्धकं स्वाद्विनिमयः" इति विश्वः । बन्धकं आधिर्नाम गाहाण इति लौकिकभाषायाम् । या वर्षे वर्षे प्रसूयते सा समांसमीनेत्येकं पञ्चाक्षरम् ॥ ७२ ॥ ऊधः आपीनं द्वे गोस्तनस्य "कांस इति ख्यातस्य ।" ऊधः सान्तं क्लीबम् । शिवकः कीलकः द्वे गवां बन्धनार्थं निखातस्य काष्ठस्य "मेढ इति ख्यातस्य" । दाम संदानं द्वे बन्धनरज्जोः "दावें इति ख्यातायाः ।" संदीयते बध्यतेऽनेन संदानम् । दाम नान्तम् । स्त्रियां तु दामा दामानौ । पशुरज्जुः दामनी "बन्धनीत्यपि पाठः" द्वे यस्यामेकस्यां बहुग्रन्थियुतायां बहवो वृषा बध्यन्ते तस्या रज्जोः "दावण इति ख्यातायाः ।" चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥ वैशाखः मन्थः मन्थानः मन्थाः मन्थदण्डकः पञ्च मन्थनदण्डस्य "रवी इति ख्यातस्य ।" मन्थाः मन्थानौ । कुठरः । "कुटर इति पाठे तु कुट कौटिल्ये बाहुलकादरः ।" दण्डविष्कम्भः द्वे यत्र मन्थदण्डो बध्यते तस्य स्तम्भस्य "घुसळखांब इति ख्यातस्य ।" मन्थनी गर्गरी द्वे मथ्यमानदधिपात्रस्य । मन्थतेऽस्यां मन्थनी । कल-शीत्यपि पाठः ॥ ७४ ॥ उष्ट्रः क्रमेलकः मयः महाङ्गः चत्वारि उष्ट्रस्य उष्ट्रस्य

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ॥
करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥

अजा छागी शुभच्छागबस्तच्छगलका अजे ॥
मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ॥
चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ॥
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकक्रयिकौ समौ ॥
वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

शिशुः करभ इत्येकम् । दारवैः काष्ठमयैः पादबन्धनैरुपेताः करभाः शृङ्खलकाः स्युरेकम् ॥ ७५ अजा छागी द्वे "शेळी इति ख्यातायाः" । शुभः "तुभः स्तभः स्तुभश्चेत्यपि" । छागः बस्तः छगलकः अजः पञ्चकमजस्य "बोकड इति ख्यातस्य" । मेढ्रः उरभ्रः उरणः ऊर्णायुः मेषः वृष्णिः एडकः "सप्तकं मेंढरूं एडका इति ख्यातस्य" । अविरित्यपि । ऊर्णायुरुदन्तः ॥ ७६ ॥ उष्ट्राणां वृन्दे औष्ट्रकम् । उरभ्राणां वृन्दे औरभ्रकम् । अजानां वृन्दे आजकम् । क्रमादेकैकम् । चक्रीवान् बालेयः रासभः गर्दभः खरः पञ्च गर्दभस्य "गाढव इति ख्यातस्य" ॥ ७७ ॥ वैदेहकः सार्थवाहः नैगमः निगमः । "निगमो वाणिजे पुर्याम्" इति विश्वः । वाणिजः वणिक् पण्याजीवः आपणिकः क्रयविक्रयिकः अष्टौ क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य वाणी इति ख्यातस्य । "वणिक् स्त्रियां वणिज्यायां पुमान्वाणिजकेऽपि च" इति विश्वः । वणिजौ ॥ ७८ ॥ विक्रेता विक्रयिकः द्वे वस्त्रपात्रादि दत्वा तन्मूल्यं गृह्णतः "विकणारा इति ख्यातस्य" । विक्रयेण जीवति विक्रयिकः" । क्रायकः क्रयिकः द्वे मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः "विकत घेणारा इति प्रसिद्धस्य । क्रयेण जीवति क्रयिकः" । वाणिज्यं वणिज्यमपि । "दूतवणिग्भ्यां च" इति यः । वणिज्या द्वे वणिजां कर्मणि "वाणीपणा इति ख्याते । वणिजां कर्म वाणिज्यम्" । मूल्यं वस्नः अवक्रयः त्रयं विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य "मोल इति

नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ॥
परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ॥
क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ॥
क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ॥

ख्यातस्य" । वसत्यस्मिन्वस्तुप्राप्तिरिति वस्नः ॥ ७९ ॥ नीवी "नीविरित्यपि" परिपणः मूलधनं क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य भांडवल इति ख्यातस्य । नीवी स्त्री । परिपण्यते वृद्ध्यर्थं प्रयुज्यते परिपणः । मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालान्तरेण स लाभः स्यात् एकं "नफा इत्यादिख्यातस्य" । परिदानं "प्रतिदानमित्यपि" परीवर्तः "परिवर्त इत्यपि" नैमेयः "वैमेयोऽपि" निमयः "विमय इत्यपि" चत्वारि परिवर्तनस्य "मोबदला इतिप्रसिद्धस्य" । "मेङ् प्रणिदाने" । निमानं नियमः ॥ ८० ॥ उपनिधिः न्यासः द्वे निक्षेपस्य "ठेव, पुरलेलें द्रव्य इति प्रसिद्धस्य" स्मृतौ तेषां भेदो नास्ति । तस्य निक्षेपस्य निक्षेप्त्रे अर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते । एकम् । प्रतीपं दानं प्रतिदानम् । क्रये "क्रयविषये ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्या" यदापणे प्रसारितं वस्तु तत् क्रय्यं एकम् । यत्क्रेतव्यमात्रं यत्र क्वापि वर्तते तत्क्रेयम् ॥ ८१ ॥ एवं विक्रेयं पणितव्यं पण्यं त्रयं विक्रेयस्य वस्तुनः । क्रय्यादयो वाच्यलिङ्गाः । सत्यापनं सत्यापना । "सत्यापना सत्याकृतिः" इति त्रिकाण्डे बोपालितात् । सत्यङ्कारः सत्याकृतिः त्रयं अवश्यं मयैतत्क्रेतव्यमित्यादिरूपस्य सत्यस्य करणे "सई करणें इति ख्याते । सत्यङ्कारस्तु लोके सच्कार, विसार इत्यादिप्रसिद्धः" । सत्यस्य कृतिः सत्याकृतिः । "सत्यादशपथ" इति डाच् ॥ ८२ ॥ विपणः विक्रयः द्वे "विकणें इति ख्यातस्य" । आदश "दशशब्दमभिव्याप्य" एकाद्या अष्टादशांता संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु । यथा एका शाटी । एकः पटः । एकं वस्त्रम् । दश स्त्रियः । दश पुरुषाः । दश कुलानि । "न तु विप्रस्यैक इत्यादि" एवं अष्टादशपर्यंताः उदाहर्तव्याः । तत्र चतुष्पर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । शेषं त्रिषु

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥
मानं तुलाऽङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

समानम् । द्विशब्दादेर्षां संख्येये एव वृत्तिर्न तु संख्यायामिति सूचितम् । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परार्द्धपर्यन्ताः सर्वाः संख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः । संख्येये संख्यायां च वर्तन्ते । तत्र संख्येये यथा । एकोनविंशतिः पटाः । विंशत्या पुरुषैः कृतम् । सन्ति शतं गाव इत्यादि । संख्यायां यथा । पटानां विंशतिः । गवां शतम् ॥ ८३ ॥ संख्यार्थे द्विबहुवचने स्तः । संख्यान्तरार्थे वर्तमानाया विंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः । यथा द्वे विंशती । गवां शतानि । "तिस्रो विंशतय इत्यादि । तासु विंशत्यादिषु नवतिपर्यन्ताः स्त्रियाम् ॥" पङ्क्तेरिति । पङ्क्तिर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं क्रमात् शतसहस्रादि स्यात् । "पङ्क्तिर्दशाक्षरछन्दो दशसंख्यावलिष्वपि" इति विश्वः । यथा दशगुणा पङ्क्तिः शतं स्यात् । शतं दशगुणं सहस्रं स्यात् । एवमयुतादि । यदाहुः । एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोट्यः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात् । जलधिश्चांत्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं द्रुवयं पाय्यं इति त्रयं मानर्थकम् मानमर्थो यस्य तत् । परिमाणवाचकमित्यर्थः । यौतवं ओष्ठ्यान्तवर्णम् । पाय्यं तालव्यसंयुक्तान्तम् । तन्मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्मियते । तुलामानं अङ्गुलिमानं प्रस्थमानंचेति त्रिविधमित्यर्थः । एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेण व्यवह्रीयते । यदुक्तम् । "ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याभिन्ना तु सर्वतः" इति । पञ्च गुञ्जाः आद्यमाषकः शास्त्रीयो माषकः स्यात् । यथा च शास्त्रं पञ्चकृष्णलो माष इति । एकम् । आद्येति विशेषणं द्विकृष्णलस्य राजतमाषस्य व्यावृत्त्यर्थम् । तस्य शास्त्रे प्रायशो व्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥ ते षोडश माषा अक्षः कर्षश्च स्यात् । "अक्षी पुंसि क्लीबे च" द्वे "तोळा इति ख्यातस्य ।" कर्षचतुष्टयं फलं स्यात् एकम् । सुवर्णः बिस्तः द्वे हेम्नः सुव-

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥
सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुबिस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥
आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ॥
अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

र्णस्याक्षे अशीतिगुञ्जाभिस्तुलिते सुवर्ण एवेत्यर्थः । रुद्रस्तु । "सुवर्णं स्वर्णबिस्तयोः" इति क्लीबमाह । तस्य हेम्नः पले कुरुबिस्त इत्येकम् ॥ ८६ ॥ पलानां शतं तुला स्यात् एकं स्त्रियाम् । विंशतिस्तुलाः एको भारः स्यात् एकम् । "भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके" इति कोशान्तरम् । पुरुषेण हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्येते । भ्रियत इति भारः । दश भाराः आचित इति स्युः । यः शाकटः शकटेन वोढुं शक्यो भारः सोऽप्याचित इत्येकम् । "आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वये" इति विश्वः ॥ ८७ ॥ कार्षापणः कार्षिकः द्वे राजतकर्षपरिमितरूपकस्य रुपया इति ख्यातस्य । "कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशिकेऽपि च" इति कोशान्तरम् । ताम्रिके ताम्रसंबन्धिकर्षप्रमाणे तस्मिन्कार्षिके पण इत्येकं पैसा इति ख्यातस्य । इति तुलामानमुक्तम् । अङ्गुलिमानं हस्तादि तु नृवर्गे उक्तम् । प्रस्थमानं त्वाह । आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः पृथक् प्रत्येकं भिन्ना इत्यर्थः । तत्र आढक इत्येकं पायली इति ख्यातस्य । द्रोण इत्येकं अदमणी इति ख्यातस्य । द्वे अप्यस्त्रियाम् । खारी इत्येकं दीडमणी इति ख्यातस्य । खार इति पुंसि वा । खारिरिति ह्रस्वान्तोऽपि स्त्रियाम् । वाह इत्येकं बारामणी इति ख्यातस्य । निकुञ्चक इत्येकं मूठ इति ख्यातस्य ॥ ८८ ॥ कुडव इत्येकं पावशेर इति ख्यातस्य । कुटप इति मुकुटः । कुडपो वा । कुडवप्रमाणं तु । मृद्वेणुकाष्ठलोहादेः पात्रं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् । प्रस्थ इत्येकं शेर इति ख्यातस्य । आद्यशब्दाच्छूर्पभारादिग्रहः । यदाहुः । "पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुष्प्रस्थं तथाऽऽढकम् । अष्टाढको

पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥
द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ॥
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥
स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ॥
ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥
गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥
शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥
मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम् ॥

भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते । "सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा द्रोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्" इति । अन्यच्च । "अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोणः" इत्येतन्मानलक्षणमित्युक्तम् । अत्र पलादित्रयं अभिन्नम् । तत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वं च यथा मगधदेशे । "द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः" इत्यादि । रूपकादेश्चतुर्थभागः पाद इत्युच्यते एकं "पावली इत्यादि ख्यातस्य"। अंशः भागः वण्टकः त्रीणि भागमात्रस्य "वांटा इति ख्यातस्य" ॥ ८९ ॥ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थं ऋक्थं धनं वसु हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं अर्थः राः विभवः त्रयोदश धनस्य । तत्र अर्थादित्रयं पुंसि । "रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे" इति रुद्रः । रायौ रायः ॥ ९० ॥ कोशः हिरण्यं द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यान्तो मूर्द्धन्यान्तो वा । ताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादिकं तत्कुप्यं स्यात् । एकम् । कुप्यं ह्रस्वादि । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायामित्यनेनेनं गकारस्य ककारः । अर्थाद्धिरण्यं रूप्यं चाकुप्यं । तद्द्वयं कुप्यमकुप्यं च आहतं "मुद्रितं चेत्" रूप्यं "एकं नाणें इति ख्यातस्य" । रूपमाहन्यतेऽस्य रूप्यम् । "रूपादाहत" इति यप् । "रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजतं रजतेऽपि च" इति विश्वः ॥ ९१ ॥ गारुत्मतं मरकतं अश्मगर्भः हरिन्मणिः चत्वारि पाच इति प्रसिद्धस्य मणेः । शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः त्रीणि पद्मरागस्य "माणीक इति ख्यातस्य" ।

१ अस्मिन्पादेऽक्षराणि नव भवन्तीति चिन्त्यमिदम् ॥ २ इत्यनेनेति । इदमयुक्तम् । "राजसूयसूर्य०"–(३।१।१४४)–इति सूत्रेण गुपेः क्यप् गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायां निपात्यते–इति तु युक्तं वक्तव्यम् ॥

93-97.

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ॥
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
अलङ्कारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ॥
दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ॥
शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥ मुक्ता द्वे "मोती इति प्रसिद्धस्य" । मुच्यते शुक्तिभिर्मौक्तिकम् । विद्रुमः प्रवालः "द्वे पोंवळें इति ख्यातस्य । क्लीबे प्रवालम्" । रत्नं मणिः द्वे अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि वर्तेते । तत्र मणिः स्त्रीपुंसयोः । "स्त्रियां ङीषन्तोऽपि मणी" । आदिशब्दाद्विद्रुमेऽपि । रमन्तेऽस्मिन् रत्नम् । "कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि पञ्च रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः । सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते" इति वा । "मुक्ताफलं हिरण्यं च वैडूर्यं पद्मरागकम् ॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा । प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव" इति ॥ ९३ ॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः सुवर्णस्य । तत्र हेमभर्मणी नान्ते ॥ ९४ ॥ अष्टापदं क्लीबपुंसोः । शातकौम्भमिति द्विरूपकोशः । कर्बूरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नावल्याम् । कर्चूरम् । "कर्चूरः स्यात्पुमान् शठ्यां सुवर्णे पुंनपुंसकम्" इति मेदिनी । भर्ममित्यदन्तमपि द्विरूपकोशे । गाङ्गेया नाम गङ्गायाः अपत्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे । "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् । तदुल्बं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यते" इति । जातरूपमित्यत्र प्रशस्तं जातं जातरूपम् । प्रशंसायां रूपप् ॥ ९५ ॥ यदलङ्काररूपं सुवर्णं तत् शृङ्गीकनकमित्येकम् । शृङ्गीति पृथगपि । मन्माला—भूषणं कनकं शृङ्गीति । दुर्वर्णादिपञ्चकं रजतस्य । "तत्र खर्जूरं ह्रस्वोकारमिति रामनाथः" । अपिशब्दात्तारं कलधौतमित्यपि ॥ ९६ ॥ रीतिः आरकूटः द्वे पित्तलस्य तत्र रीतिः स्त्रियाम् । रीतीत्यपि । आरकूटः पुंसि क्लीबे

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ॥
अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ॥
क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ॥
स्रोतोञ्जनंतु सौवीरं कापोताजनयामुने ॥ १०० ॥

च । ताम्रकं शुल्वं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टं "द्विष्टमपि" वरिष्ठं उदुम्बरं "औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः" इत्यजयः । षट् ताम्रस्य ॥ ९७ ॥ लोहः शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसं "कृष्णायसमिति रत्नमाला" । अयः अश्मसारः सप्त लोहस्य । "अश्मसारं च शस्त्रकम्" इत्यमरमाला । मण्डूरं सिंहाणं "सिहानमित्यपि पाठः" । सिङ्घाणमित्यपि" द्वे लोहमलस्य लोहकीट इति ख्यातस्य । मण्डूरं टवर्गमध्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वमपि तैजसं सुवर्णरजतादिकं लोहमित्युच्यते । प्रज्ञाघणि लौहमित्यपि । यद्वा सर्वं स्वर्णादितैजसं लोहं च स्यात् । तेजसो विकारस्तैजसम् । यदुक्तम् । "सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु । सीसं कालायसं चैवमष्टौ लोहानि चक्षते" इति । अयस्तु विशेषाल्लोहसंज्ञम् । अयसो विकारः फालाख्यः कुशी स्यात् । यच्छाश्वतः । कुशी वला कुशी फाले इति । एकं स्त्रीलिङ्गम् । क्षारः काचः द्वे काचस्य "कांच बांगडखार इति ख्यातस्य" क्षरति क्षारः । चपलः रसः सूतः पारदः । पारतः । "रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते" इति तारपालः । "पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः" इति शब्दार्णवः । चत्वारि पारदस्य "पारा इति ख्यातस्य" ॥ ९९ ॥ यन्माहिषं शृङ्गं तद्गवलमित्येकम् । पारदो हि प्रायेण गवले निधाप्यते तत्र तदभिधानम् । अभ्रकं गिरिजामलं द्वे "अभ्रक इति ख्यातस्य" । अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजम् । अमलमिति कश्चित् । तन्मते त्रीणि । "गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवलध्वजम्" इति वाचस्पतिः स्रोतोञ्जनं सौवीरं कापोताञ्जनं यामुनं चत्वारि सौविराञ्जनस्य "सुरमा इति ख्यातस्य" । यमुनास्रोतसो जातमञ्जनं स्रोतोञ्जनम् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् । धन्वन्तरिस्तु । "अञ्जनं मेचकं कृष्णसौवीरं स्यात्सुवी-

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ॥
कर्परी दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥
रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ॥
सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥
रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् ॥
पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥
गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ॥
बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ॥

रजम् । कापोतकं यामुनं च स्रोतोञ्जनमुदाहृतम्" इति ॥ १०० ॥ तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकं मयूरकं कर्परी पञ्च तुत्थाञ्जनस्य मोरचूद इति ख्यातस्य । तुदत्यक्षिरोगान् तुत्थम् । तुत्थं च तदञ्जनं च । दार्विका दारुहरिद्रा तत्क्वाथोद्भवम् । तस्याः क्वाथे "समभागेन अजादुग्धेन" संस्कृतं तुत्थं तुत्थाञ्जनं रसाञ्जनादिसंज्ञं स्यात् । "दर्विकेत्यपि" । रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥ रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं त्रीणि । केचित्तुत्थरसाञ्जनमिति समस्तं पेठुः । गन्धाश्मा गन्धिकः "गन्धक इत्यपि" सौगन्धिकः त्रीणि गन्धकस्य । चक्षुष्या कुलाली कुलत्थिका त्रयं "तुत्थविशेषस्य निळा सुरमा इति ख्यातस्य" । चक्षुषे हिता चक्षुष्या । कुले तिष्ठति तत्प्रतिकृतिः कुलत्थिका ॥ १०२ ॥ रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं "पौष्पकमित्यपि" कुसुमाञ्जनं चत्वारि संतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य "जस्ताचें फूल इति ख्यातस्य" । पुष्पकेतु उदन्तं क्लीबे । पिञ्जरं पीतनं तालं आलं "अलम्" । "हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्" इति माधवः । हरितालकं पञ्च हरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं अर्थ्यं गिरिजं अश्मजं शिलाजतु पञ्च शिलाजतुनः "शिलाजित इति ख्यातस्य" । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् । शिलायां स्रवल्लाक्षाकृतित्वाच्छिलाजतु । बोलः गन्धरसः "रसगन्ध इति स्वामी । राजदन्तादित्वात्" । प्राणः पिण्डः गोपरसः पञ्च गन्धरसस्य "रक्त्या बोळ इति ख्यातस्य" । गोपः रसश्चेति पृथगपि । अत्र गोस इति मुकुटः । गां जलं स्यति षोऽन्तकर्मणि । गोप इति स्वामी । गन्धप्रधानो रसोऽस्य गन्धरसः ॥ १०४ ॥ डिण्डीरः । "हिण्डीर इत्यपि" । हिण्डिर इति

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ॥
स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ॥
मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ॥
नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ॥

शब्दरत्नावल्याम् । अब्धिकफः फेनः त्रयं सागरमलाख्यस्य समुद्रफेनस्य । सिन्दूरं नागसंभवं द्वे "सेंदूर इति ख्यातस्य" । नागात्सीसात्संभवोऽस्य नागसंभवम् । नागं सीसकं योगेष्टं वप्रं वर्ध्रमिति मुकुटः । "वृधु वर्धने" । वृधिवपिभ्यां रन् । चत्वारि सीसस्य "शिसें इति ख्यातस्य" । त्रपु पिच्चटम् ॥ १०५ ॥ रङ्गं वङ्गं चत्वारि वङ्गे "कथिल इति ख्याते" । पिचुः तूलः द्वे कार्पासस्य । कमलोत्तरं कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनं चत्वारि कुसुम्भस्य । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजनम् । महच्च तद्रजनं च महारजनम् ॥१०६॥ मेषकम्बलः ऊर्णायुः द्वे कम्बलस्य । ऊर्णायुरुदन्तः पुंसि । शशोर्णं शशलोम द्वे शशलोम्नः । मधु क्षौद्रं माक्षिकं त्रीणि मधुनः । आदिना भ्रामरपौत्तिकादिग्रहणम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकं द्वे "मेण इति ख्यातस्य" मधुना उच्छिष्यते मधूच्छिष्टम् ॥ १०७ ॥ मनःशिला "मनःशिल इति द्विरूपकोशः" । मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका चत्वारि मनःशिलायाः । "मनःशब्दवाच्या शिला मनःशिला" । नैपाली कुनटी गोला त्रीणि नैपालदेशोद्भवायां मनःशिलायाम् । सप्तैकार्था इत्येके । यवक्षारः यवाग्रजः ॥ १०८ ॥ पाक्यः त्रीणि दग्धयवाङ्कुरेभ्यो जायमानस्य क्षारभेदस्य "जवखार इति ख्यातस्य" । सर्जिकाक्षारः । "स्र्जिकाक्षार इति रामनाथः" । कापोतः सुखवर्चकः त्रीणि क्षारभेदस्य "सज्जीखार इति ख्यातस्य" । सर्जिकां दग्ध्वा क्षार्यते यः स सर्जिकाक्षारः । सौवर्चलं रुचकं द्वे क्षारभेदस्य "संचळखार इति ख्यातस्य" । प्रागुक्तमपि क्षारप्रसङ्गात् पुनरुक्तम् । पञ्चापि सर्जिकाक्षारस्येति सुभूत्या-

109 - 111 · 1

सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥
शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ॥
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥
गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ॥
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥
इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ॥
आचण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

दयः । "त्वक्क्षीरी वंशरोचना वंशलोचना" इति हेमचन्द्रः द्वे वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य "वंशलोचन इति ख्यातस्य" । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवीति कोशान्तरम् ॥ १०९ ॥ शिग्रुजं श्वेतमरिचं द्वे सौभाञ्जनबीजस्य "शेवग्याचें बीं इति ख्यातस्य" । इक्षुसंबन्धि मूलकं मोरटं स्यात् एकं "इक्षुमूलस्य" । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिरः । "चटकाशिरः" इति हेमचन्द्रः । चटकायाः शिर इव । चटका शिरः इति पृथगपि । "शिरो ना पिप्पलीमूले" इति मेदिनी । त्रयं पिप्पलीमूलस्य "पिंपळीमूळ इति ख्यातस्य" ॥ ११० ॥ गोलोमी भूतकेशः द्वे "जटामांसी इति प्रसिद्धायाः" । गौरिव लोमान्यस्याः सा गोलोमी । "गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः" इति विश्वः । पत्राङ्गं रक्तचन्दनं द्वे रक्तचन्दनसदृशस्य रक्तसारस्य "कृष्णसिंसव, पतंग इति च ख्यातस्य । पत्राण्यङ्गेऽस्य पत्राङ्गम्" । त्रिकटु त्र्यूषणं "त्र्युषणमिति द्विरूपकोशः" व्योषं त्रीणि शुण्ठपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य । त्रिफला "तृफला" । "तृफला त्रिफला च" इति त्रिकाण्डशेषः । फलत्रिकं द्वे हरीतक्यामलकबिभीतकफलानां समाहारस्य ॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः ॥९॥ शूद्रः अवरवर्णः वृषलः जघन्यजः जघन्यात्पादाज्जातः । "जनी प्रादुर्भावे" । चत्वारि शूद्रस्य । चण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातस्तमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा अम्बष्ठकरणादयः । "आदिना उग्रादयः" । संकीर्णाः प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्राः । एकम् । ते च संकरजातीयाः करणाम्बष्ठोग्रमागधमाहिष्यक्षत्तृसूतवैदेहकरथकारपारसवचण्डालाख्याः एकादशेति ॥ १ ॥ शूद्रा शूद्रजातिरङ्गना

शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ॥
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥
माहिषोऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्ताऽर्याशूद्रयोः सुतः ॥
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ॥
स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥
कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रोणिः सजातिभिः ॥
कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

विट् वैश्यः तयोः सुत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः स करण इत्येकम् । स तु लेखनवृत्तिः । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽम्बष्ठः । स तु चिकित्सावृत्तिः । शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रः । स तु शस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो मागधः । स तु राजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैकम् ॥ २ ॥ अर्या वैश्या । वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिषः "माहिष्यः" । अस्य ज्योतिषं शाकुनं शास्त्रं स्वरशास्त्रं च जीविका । माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोरित्यपि पाठः । अर्या क्षत्रिया तस्यां शूद्राज्जातः क्षत्ता । तस्य वृत्तिः पापर्द्धिकादिः । क्षत्तारौ । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते तस्य गजबन्धनमश्वानां वाहनं कर्म सारथेरित्यादिर्जीविका । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहकः । चतुःषष्टिकलाकर्मशैक्ष्यं तदुपजीविका । पण्याङ्गनानां राज्ञां च कुर्यात्सङ्गं तदिच्छया । उपजीव्यं तु तास्वेवेति । एकम् ॥ ३ ॥ करण्यां शूद्रविशोः सुतायां माहिष्याद्वैश्याक्षत्रिययोः जाताज्जातो रथकारः स्यात् । अस्य वर्तनं तु । रथकर्मेन्धनादिभिः । ब्राह्मण्यां वृषलेन शूद्रेण य उत्पादितः स चण्डालः स्यात् । "चाण्डाल इत्यपि" । मृतचैलैर्निन्द्यमांसैः श्मशाने तस्य जीवितमित्येकैकम् ॥ ४ ॥ कारुः शिल्पी द्वे चित्रकारादेः । शिल्पं कला सास्त्यस्य शिल्पी । "तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः" इत्यपि । तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः । सजातीयशिल्पीसङ्घः श्रेणिरित्यर्थः । स स्त्रीपुंसलिङ्गः । एकम् । कुलकः । कुलिकः । "कुलिको नागभेदे स्याद्रुमेदे कुलसत्तमे" इति मेदिनी । कुलश्रेष्ठी द्वे शिल्पीकुलप्रधानस्य । शिल्पिभेदानाह । मालाकारः मालिकः द्वे "माळी इति प्रसि-

कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ॥
तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ॥
पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥
नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ॥
स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥
तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् ॥
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

ख्यातस्य"। पुष्पमाला पण्यमस्य मालिकः ॥ ५ ॥ कुम्भकारः कुलालः "द्वे कुंभार इति ख्यातस्य"। पलगण्डः लेपकः द्वे गृहादौ लेपकारस्य "गंवडी इत्यादि ख्यातस्य"। तन्तुवायः "तन्त्रवायः तन्द्रवायः तन्त्रवाप इति ओष्ठ्यान्तोऽपि"। कुविन्दः "कुपिन्द इत्यपि। कुप क्रोधे"। द्वे पटानां निर्मातरि कोष्टी इति ख्याते"। तुन्नवायः सौचिकः द्वे कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि "शिंपी इति ख्याते"। सूच्या वानं शिल्पमस्य सौचिकः ॥ ६ ॥ रङ्गाजीवः चित्रकरः द्वे "चितारी, रंगारी इत्यादि ख्यातस्य"। रङ्गं श्वेतपीतरक्तादिकमाजीवति रङ्गाजीवः। शस्त्रमार्जः असिधावकः द्वे शस्त्रघर्षणोपजीविनः "शिकलगार इति ख्यातस्य"। पादूकृत् चर्मकारः द्वे "चांभार इति ख्यातस्य"। पादूः पादत्राणि करोति पादूकृत् तान्तः। व्योकारः लोहकारकः द्वे लोहार इति ख्यातस्य। व्यो इत्यव्ययं लोहबीजवाचीति श्रीभोजः ॥ ७ ॥ नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादः रुक्मकारकः चत्वारि स्वर्णकारस्य "सोनार इति ख्यातस्य"। शाङ्खिकः काम्बविकः द्वे शङ्खवलयादेः कर्तरि कंकणकार, "कांसार" इति ख्याते। शौल्बिकः ताम्रकुट्टकः द्वे "तांबट इति ख्यातस्य" शुल्बं ताम्रं तद्धटनं शिल्पमस्य शौल्बिकः ॥ ८ ॥ तक्षा वर्द्धकिः त्वष्टा रथकारः काष्ठतट् पञ्च वर्द्धकेः "सुतार इति ख्यातस्य"। वर्द्धयति छिनत्ति काष्ठं वर्द्धकिः। तक्षाणौ। त्वष्टारौ। काष्ठं तक्ष्णोति तनूकरोति काष्ठतट्। काष्ठतक्षौ। ग्रामाधीनो यस्तक्षा स ग्रामतक्ष इत्येकं "गांवचा सुतार इति ख्यातस्य"। "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः" इति टच्। अनधीनकः स्वाधीनो यस्तक्षा स कौटतक्षः स्यात्। एकम् ॥ ९ ॥ क्षुरी

क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ॥
निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥
जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ॥
स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः ॥ ११ ॥
शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ॥
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥
मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ॥
वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

मुण्डी । क्षुरि मुण्डि इतिह्रस्वघटितपाठोऽपि । दिवाकीर्तिः नापितः अन्तावसायी पञ्च नापितस्य "नाहावी इति ख्यातस्य" । निर्णेजकः रजकः द्वे वस्त्राणां धावकस्य "परीट इति ख्यातस्य" । शौण्डिकः मण्डहारकः द्वे सुराजीविनः "कलाल इति ख्यातस्य" । शुण्डा सुरा सा पण्यमस्य शौण्डिकः ॥ १० ॥ जाबालः अजाजीवः द्वे अजापालस्य "मेंढपाळ, मेंढक्या, धनगर इति ख्यातस्य" । देवाजीवः "देवाजीवीत्यपि" देवलः द्वे देवसेवोपजीविनः "गुरव, देवळी इति ख्यातस्य । देवं लक्षणया तत्स्वं लातीति देवलः" माया शाम्बरी द्वे इंद्रजालस्य "गारूड इति ख्यातस्य" । शम्बराख्यस्यासुरस्येयं शाम्बरी । मायाकारः प्रतिहारकः "प्रतिहारिकः प्रातिहारिक इत्यपि द्वे मायाविनः गारुडीति ख्यातस्य" । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य स तथा ॥ ११ ॥ शैलाली शैलूषः जायाजीवः कृशाश्वी भरतः भारत इत्यपि । "कृशाश्वेन च यत्प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ" इति वाचस्पतिः । नटः षट्कं नटेषु "नटवा इति ख्यातेषु" नटति नृत्यति नटः । चारणः कुशीलवः द्वे कथकानां नटविशेषाणाम् । "कुत्सितं शीलमस्त्यस्य कुशीलवः" ॥ १२ ॥ मार्दङ्गिकाः मौरजिकाः द्वे मृदङ्गवादनकुशलानां "मृदंगी पखवाजी इति ख्यातानाम्" । पाणिवादाः पाणिघाः द्वे ये पाणितलेनैव पाण्यन्तरे मृदङ्गादिध्वनिमनुकुर्वन्ति तेषां "हाताचे तालधारी इति ख्यातानाम्" । वेणुध्माः वैणविकाः द्वे वेणुवादिनां "पांवेकरी इति ख्यातानाम्" । वेणुध्माः आहन्तः सोमपावत् । वीणावादाः वैणिकाः द्वे वीणावादनं शिल्पमेषां "विणेकरी इति ख्यातानाम्"

जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ॥
वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥
भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ॥
वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥
विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ॥
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥
भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ॥
नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥
पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ॥

॥ १३ ॥ जीवान्तकः "जीवन्तिक इत्यपि" शाकुनिकः द्वे पक्षिणां हन्तरि "पक्ष्यांचा पारधी इति ख्याते" । वागुरिकः जालिकः द्वे जालेन मृगान्वेष्टतः । वागुरा मृगबन्धनी तया चरति वागुरिकः । वैतंसिकः कौटिकः मांसिकः त्रयं यो मांसविक्रयेण जीवति तस्य "खाटिक इति ख्यातस्य" । वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति वैतंसिकः । कुटेन मृगादिबन्धनयंत्रेण चरति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः ॥ १४ ॥ भृतकः भृतिभुक् कर्मकरः वैतनिकः चत्वारि वेतनोपजीविनः "चाकर, मजूर इति प्रसिद्धस्य" भृतिर्वेतनं भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । वार्तावहः वैवधिकः "विवधिक इत्यपि" द्वे वार्ताया वाहके "कावड्या इति ख्याते" । विवधः पर्याहारः तं वहति वैवधिकः । विवधवीवधशब्दौ उभयतः बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्टे वर्तेते । भारवाहः भारिकः "द्वे ओझेकरी इति ख्यातस्य । भारीति नान्तोऽप्यन्यत्र" ॥ १५ ॥ विवर्णः पामरः नीचः प्राकृतः पृथक्जनः निहीनः अपसदः "अपशेद इति भरतमालायाम्" जाल्मः क्षुल्लक- "खुल्लकः । खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे इति रभसः" । इतरः दश नीचस्य ॥ १६ ॥ भृत्यः दासेरः दासेयः दासः "दाश इति तालव्यान्तोऽपि" गोप्यकः चेटकः "चेडक इत्यपि" नियोज्यः किङ्करः प्रैष्यः "प्रेष्यः इत्यपि" भुजिष्यः परिचारकः एकादश दासस्य । प्रैष्य इत्यत्र प्रादूहोढेति वृद्धिः ॥ १७ ॥ पराचितः "पराजितोऽपि । परैराजीयते स्म" परिस्कन्दः "परिष्कन्दः परेश्चेति वा षत्वम् । परिष्कन्नः परिस्कन्नश्च इत्यपि" परजातः परैधितः चत्वारि

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥ १८॥
दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥
चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः ॥ १९ ॥
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ॥
भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥
व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ॥
कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥
श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

परेण संवर्तितस्य । परैराचीयते वर्ध्यते पराचितः । मन्दः तुन्दपरिमृजः "पञ्जिः तुन्दपरिमार्जोऽपि" । आलस्यः शीतकः अलसः अनुष्णः षट् अलसस्य । अलसमस्त्यस्य अलसः अर्श आद्यच् । "अलस एव आलस्यः स्वार्थे ष्यञ् । अणि अलस इत्यपि" ॥ १८ ॥ दक्षः चतुरः पेशलः पटुः सूत्थानः उष्णः षट् दक्षस्य । "उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्तीत्युष्णः" । चण्डालः प्लवः मातङ्गः दिवाकीर्तिः जनङ्गमः "जलङ्गम इत्यपि" ॥ १९ ॥ निषादः । "निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे" इति कोशान्तरे । श्वपचः "श्वपाक इत्यपि" अन्तेवासी चाण्डालः पुक्कसः । "पुक्कसः श्वपचेऽधमे" इति मेदिनी दश चाण्डालस्य । अत्रावान्तरभेदोऽस्ति किञ्चित्सोऽनादृतः । किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालानां भेदाः । किरति शरान् किरातः । अरण्यचरा एते । "पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्द्रोऽपि निगद्यते" इति तारपालः ॥ २० ॥ व्याधः मृगवधाजीवः मृगयुः लुब्धकः चत्वारि व्याधस्य । विध्यति मृगान्व्याधः । कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरः "कुकुर इत्यनादिकोशः । कुर्कुर इति राजमुकुटः" । मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनकः भषकः श्वा शुनकस्य । श्वानौ । "कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः" इति वाचस्पतिः । योगितः प्रयोगेण उन्मत्तत्वं प्रापितः श्वा अलर्कः स्यात् "अलक इति मुकुटः" एकम् । यो मृगयाकुशलः श्वा स विश्वकद्रुरित्येकं "पारधी कुत्रा इति ख्यातस्य । विश्वं कन्दते । कदि आह्वाने" । शुनी सरमा स्यात् एकम् । सरमा देवशुनी । सामान्याभिधानं तूपचारात् ॥ २२ ॥ यो ग्राम्यः सूकरः

विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ॥
आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥
दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ॥
चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥
चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने ॥ २५ ॥
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ॥
उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

स विट्चरः स्यात् एकं "गांवडुकर इति ख्यातस्य"। यस्तरुणः पशुरजादिः स वर्करः एकं "बकरा इत्यादि ख्यातस्य तरुणपशुमात्रस्य"। आच्छोदनं मृगव्यं आखेटः मृगया चत्वारि पापर्द्धेः "शिकारी इति ख्यातायाः। मृगया स्त्रियाम्" ॥ २२ ॥ लुब्धयोगात् लुब्धकसम्बन्धाद्दक्षिणारुर्दक्षिणे पार्श्वेऽरुर्व्रणमस्य स कुरङ्गको दक्षिणेर्मा स्यात्। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः एकम्। दक्षिणेर्माणौ। चौरः "पचाद्यचि चोर इत्यपि"। ऐकागारिकः। एकमसहायं अगारं प्रयोजनमस्य। ऐकागारिकट् चौरे इति निपातनात् साधुः। स्तेनः दस्युः तस्करः मोषकः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिः परास्कन्दिः पाटच्चरः "पटच्चर इत्यपि"। चोरजीर्णपटयोः पटच्चर इति नामानुशासनम्"। मलिम्लुचः दश चोरस्य। चौरिका "चोरिकेत्यपि"। स्तैन्यं स्तेयम्। "स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तैन्यमिति ष्यञन्तं केचिदिच्छन्ति। स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति वार्तिकेन स्तेयमिति च साधु। "स्तेयं स्तैन्यं च चौर्यं स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियाम्" इति वाचस्पतिः। चौर्यं चत्वारि स्तेयस्य। चौरस्य भावः चौरिका। चौर्यं धनं लोप्त्रं स्यात्। "लोत्रम्। लोत्रमश्रुणि चोरित इति विश्वः। लोतमिति जटाधरः"। एकम् ॥ २५ ॥ मृगपक्षिणां बन्धननिमित्तं यदुपकरणं पाशजालादि स वीतंस इत्येकम् "वितंस इत्यपि"। उन्माथः कूटयन्त्रं द्वे मृगपक्षिबन्धनार्थं छलेन यद्यन्त्रं निवेश्यते तत्र "सांपळा इति ख्याते"। वागुरा मृगबन्धनी द्वे जालीकृतरज्जुविशेषे "मृगांचें जाळें इति ख्याते" ॥ २६ ॥ शुल्बं "शुल्बेत्यपि ङीषन्तापि" वराटकं

शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥
उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥
वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ॥
(जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥) २९ ॥ (१)
पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाऽथ विहङ्गिका ॥

रज्जुः वटी गुणः पञ्च रज्जोः "सुंब दोरी चन्हाट इति ख्यातायाः"। तत्र वराटकोऽस्त्रियाम्। रज्जुः स्त्रियाम्। वटी त्रिषु। "रज्जुः शुल्वा वराटो ना" इति रत्नकोशः। "सुम्यं वटाकर इति स्वामिपाठः"। प्रहेः कूपात्सलिलमूर्ध्वं वाह्यते येन तस्मिन् यन्त्रे "रहाट, लाट इति ख्याते" उद्घाटनं घटीयन्त्रं चेति द्वयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ वेमा "वेम इत्यपि" वायदण्डः "वापदण्ड इत्योष्ठ्यमध्योऽपि" द्वे वस्त्रव्यूतिदण्डस्य "कोष्ट्याचें धोटें इति ख्यातस्य"। वयति तन्तूननेन वेमा। वेमानौ। ऊयते इति वायः वानं तदर्थो वायदण्डः तालव्यमध्यः। सूत्राणि तन्तवः द्वे "सूत इति ख्यातस्य। सूत्रतन्तुरिति समस्तं हारावल्याम्"। तन्तुः पुंसि। वाणिः व्यूतिः "व्युतिरिति द्विरूपकोशः। विशिष्टा ऊतिर्व्यूतिः" द्वे तन्तुवानस्य "विणणें इति ख्यातस्य"। लेप्यं मृदा पुत्तलिकादिकरणम्। आदिना काष्ठपुत्तलिकाकर्म गृह्यते तत्र पुस्तमित्येकम्। यदुक्तम्। "मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा। लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते" इति ॥ २८ ॥ वस्त्रदन्तादिभिः कृता पुत्रिका पाञ्चालिका स्यात्। "पञ्चालिकेत्यपि" पञ्चभिर्वर्णैरल्यते भूष्यते। घञ्। एकं "बाहुली इति ख्यातस्य"। पुत्र इवेति कन्। दन्तो गजदन्तः आदिना चर्मकाष्ठमृच्छिलेत्यादिग्रहणम्। जतु लाक्षा तद्विकारो जातुषम्। त्रपु वङ्गं तद्विकारस्त्रापुषम्। एकैकम्। "त्रपुजतुनोः षुक्" ॥ २९ ॥ पिटकः पेटकः पेटा "पेडेति मुकुटः। पीडेति स्वामी" मञ्जूषा चत्वारि वस्त्रालङ्कारादिस्थापनार्थं कृताया मञ्जूषायाः "पेटी इति ख्यातायाः"। आद्यौ पेटारिकायां परौ महत्यामिति स्वामी। विहङ्गिका भारयष्टिः द्वे शिक्याधारलगुडस्य "सुंटी

१ इदमर्धं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका ॥ ३० ॥
पादूरुपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥
नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥
चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥
नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥
व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे ॥
तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥

इत्यादिख्यातस्य"। इयं भारोद्वाहनार्था चतुर्दण्डिकेति सभ्याः । शिक्या-धारस्कन्धग्राह्योर्लगुड इति द्रविडाः। विहङ्गमेत्यपि पाठः। तस्यां भारयष्ट्या-मालम्बते तत्तदालम्बि शिक्यं काचः स्यात्। "काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे" इति विश्वः। द्वे आलम्बमानस्य रज्जुपञ्जरस्य "शिंकें इति ख्यातस्य"। पादुका ॥ ३० ॥ पादूः उपानत् त्रयमपि स्त्रियां पादत्राणस्य "जोडा इति ख्यातस्य"। सैवोपानत् पदायता पदवत् आयता पादायामेन बद्धा अनु-पदीना एकं अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् इति कौमुद्यामुक्तम्। "वाहाण इति ख्यातस्य" । नध्री वध्री वरत्रा त्रयं चर्ममय्या रज्ज्वाः "वाधी इति ख्यातायाः" । अश्वादेस्ताडनी रज्जुः कशा स्यात् एकं "जेरबंद इति ख्यातस्य । आदिना उष्ट्रगर्दभचोरादिग्रहः" ॥ ३१ ॥ चाण्डालिका चाण्डालिकेत्यपि" कण्डोलवीणा "कण्टोलवीणेत्यपि कण्डोलीति पृथगपि" चाण्डालवल्लकी त्रयं किनरीति ख्याताया अन्त्यजवी-णायाः। नाराची एषणिका द्वे स्वर्णकाराणां नाराचाकृतिर्या लोहशलाका तत्र "कांटा, तराजू इति ख्याते"। शाणः निकषः कषः त्रीणि स्वर्णादि यत्र घर्षणेन परीक्ष्यते तस्याः शिलायाः "कसोटी, निसाणा इत्यादि-ख्यातायाः" ॥ ३२ ॥ व्रश्चनः पत्रपरशुः द्वे स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः "कानस इति ख्यातस्य"। ईषिका "इषिका इषीका इत्यपि" तूलिका द्वे शलाकाभेदस्य "सळई इति ख्यातस्य" । तैजसं आवर्त्यते यत्र सा तैजसा-वर्तनी। स्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेषः मूषा स्यात् "मूस इति ख्याता"। मूषा मूषी मूषी। "मूषा त्वावर्तनी मूषी" इति शब्दार्णवः। मुष स्तेय इत्यस्मा-त्क्विदाद्यङि ह्रस्वादिरपि। ह्रस्वा मुषा मुषी । एकम् । "भस्त्रा चर्मप्रसेविका। चर्मप्रसेवक इत्यपि" द्वे अग्निज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य "भाता इति ख्यातस्य"

आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥
वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः ॥ ३४ ॥
क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥
सूर्मी स्थूणाऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥
प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥
साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥

॥ ३३ ॥ आस्फोटनी लास्फोटनी । "वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका" इति वाचस्पतिः वेधनिका द्वे मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य "सामता इति ख्यातस्य" कृपाणी कर्तरी द्वे स्वर्णपात्रादि विच्छिद्यते येन तस्य कातर इति ख्यातस्य । वृक्षादनी वृक्षभेदी द्वे वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य "वांकस, तासणी इति ख्यातस्य" । टङ्कः "तङ्क इत्यपि" पाषाणदारणः द्वे पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य "टांकी इति प्रसिद्धस्य" ॥ ३४ ॥ क्रकचः करपत्रं द्वे काष्ठादिविदारणार्थस्य करवत इति ख्यातस्य । आरा चर्मप्रभेदिका द्वे चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य आरी इति ख्यातस्य । सूर्मी "सूर्मिरिति वा" स्थूणा अयःप्रतिमा त्रयं लोहप्रतिमायाः । कला गीतनृत्यादिकं यत्कर्म तच्छिल्पम् । आदिना रथकारादिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः अर्चा प्रतिनिधिः अष्टौ प्रतिमायाः । "प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन प्रतिमानम् । माङ् माने" । प्रतिनिधिः पुंसि । उपमा उपमानं द्वे उपमितकरणस्य । "भावे करणे च । येनोपमीयते या चोपमितिस्तयोरेते नामनी इत्यर्थः । केचित्तु पूर्वान्विते इत्याहुः" ॥ ३६ ॥ समादिसप्तकं समान्तरस्य । "सह मानेन वर्तते समानं मानमस्येति वा समानः । एते वाच्यलिङ्गाः" । सदृक् शान्तः । अमी निभसंकाशादयः उत्तरपदे स्थिताः सदृशपर्याया वाच्यलिङ्गाश्च स्युः ॥ ३७ ॥ यथा पितृनिभः पुत्रः नित्यसमासोऽयं पित्रा सदृश इत्यर्थः । मातृनिभा कन्या मातुः सदृशीत्यर्थः । आदिना भूतरूपकल्पादिग्रहः । "यथा पितृभूतः पितृरूपः । पितृकल्पः" ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥
कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥
भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥
सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥
गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥
मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥
शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥
मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः ॥ ४१ ॥

कर्मण्या विधा भृत्या भृतिः भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥ भरण्यं "भरण्येत्यपि" भरणं मूल्यं निर्वेशः पणः एकादश वेतनस्य । सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुत् वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गन्धोत्तमा प्रसन्ना इरा कादम्बरी परिस्रुता मदिरा कश्यं मद्यं त्रयोदश मद्यस्य । कदम्बे जातो रसः कादम्बस्तं राति कादम्बरी"। "तत्र गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा" इति वचनात् सुरादि द्वयं गौड्यादित्रिविधमद्यस्य । शेषं मद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थं यद्व्यञ्जनं भक्ष्यते सोऽवदंश इत्येकं "भर्जितचणकादिभक्षणस्य" ॥ ४० ॥ शुण्डापानं मदस्थानं द्वे मद्यगृहस्य । "शुण्डा पानं इति पृथगपि । शुण्डा पानगृहे मता । "अप्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च" इति मेदिनी । "शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः" इति विश्वः । "पानं पीतिभाजनरक्षणे" इति मेदिनी । पीयतेऽस्मिन्पानम् । मधुवारः मधुक्रमः द्वे मधुपानपरिपाट्याः । "मधुनो वारः समयः मधुवारः" । मध्वासकः माधवकः मधु माध्वीकम् । "मार्द्वीकमित्यपि । मृद्वीका द्राक्षा तस्याः विकारः । "तस्य विकारे" इत्यण् । चत्वारि मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य । "द्वौ द्वौ पर्यायावित्यपि मतम् । मार्द्वीकमिति पाठे मध्वादि द्वयं द्राक्षारसस्य" । तत्र माध्वीकं मधु च द्वयोः न किंतु क्लीबे एव ॥ ४१ ॥ मैरेयम् । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् । नद्यादिभ्यो ढक् । आसवः सीधुः "तालव्यादिरपि शीधुरिति । यद्यपि शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्" इति माधवः । तथापि भेदमनादृत्योक्तम् । त्रयमिक्षुशाकादिजन्यस्य मद्य-

मैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ ॥
संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नग्नहूः ॥ ४२ ॥
कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ॥
चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥
धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥
स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥
द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥
पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥

विशेषस्य । सीधुरस्त्रियाम् । आसवः पुंसि । मेदकः जगलः द्वे सुराकल्कस्य । मद्यभेदस्येत्येके । जगलो मदनद्रुमे । "मेदके पिष्टमद्ये च" इति कोशान्तरम् । संधानं अभिषवः द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशाङ्कुरादिकं दीर्घकालं यत्संधीयते तस्येत्येके । किण्वं "कण्वमित्यपि" नग्नहूः द्वे तण्डुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य । "मत्तनग्नकृताह्वानस्येत्यन्ये" । नग्नहौ ॥ ४२ ॥ सुराया मण्ड अग्रभागः कारोत्तरः "कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः । कारोत्तम इत्यपि" एकम् । आपानं पानगोष्ठिका द्वे पानार्थायाः सभायाः । "आ संभूय पिबन्त्यत्र आपानम्" । चषकः पानपात्रं द्वे मद्यपात्रस्य । "चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मधुमद्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी । सरकः अनुतर्षणं द्वे मद्यपानस्य । अपिशब्दात्सरकोऽप्यस्त्री । "सरकं वा नानुतर्षो ना" इति रत्नकोशः । "सरकः सीधुपानेक्षुशीधुनोमद्यभाजने" इत्यजयः ॥ ४३ ॥ धूर्त्तः "धार्तइत्यपि पाठः । धावनेन आर्त्तः" । अक्षदेवी कितवः अक्षधूर्त्तः द्यूतकृत् पञ्च द्यूतकृतः "सोंगटीबाज, जुवेबाज इति ख्यातस्य" । अक्षैर्दीव्यति अक्षदेवी इन्नन्तः । लग्नकः प्रतिभूः द्वे ऋणादौ प्रतिनिधिभूतस्य "जामीन इति ख्यातस्य । प्रति प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः" । सभिकाः द्यूतकारकाः द्वयं ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम् । "सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति सभिकः" ॥ ४४ ॥ द्यूतः अक्षवती कैतवं पणः चत्वारि द्यूतस्य । "अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्यां सा अक्षवती" । पणः ग्लहः इति द्वे द्यूतजये यत् भाषाबन्धेन ग्राह्यं तस्य । अक्षः देवनः पाशकः त्रयं शारिपरिणयने हेतुभूतस्य पाशस्य "फांसे इति ख्यातस्य" ॥ ४५ ॥ शारीणामितस्ततो नयने परिणाय इत्येकम् । अस्त्रियामित्यस्य अष्टापदेन शब्देन

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥
अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः ॥ ४६ ॥
उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥

॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥
द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥ १ ॥

सम्बन्धः । अष्टापदं शारिफलं द्वे शारीणामाधारस्य कोष्टकयुक्तस्य वस्त्रादेः "सारीपट इति ख्यातस्य" । शारयस्तु काष्ठादिरचितो द्यूतोपकरणविशेषः सोंगटी इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धः । प्राणिद्यूतं प्राणिनां मेषकुक्कुटादीनां द्यूतं मिथो युद्धलक्षणः क्रीडाविशेषः समाह्वयः । "अप्राणिभिः कृतं यत्तु तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यत्तु सविज्ञेयः समाह्वयः" इत्युक्तेः । एकम् ॥४६॥ अत्र केषांचिल्लिङ्गभेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वं परिहरति उक्ता इति । अत्र शूद्रवर्गे यौगिकाः कुम्भकारमालाकारप्रभृतयः शब्दाः काव्यपुराणादिषु पुंस्येव भूरिप्रयोगत्वात्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेव लिङ्गे उक्ता निर्दिष्टास्तेऽन्यतोऽन्यत्र स्त्रीत्वादिविशिष्टे विशिष्यवृत्तौ सत्यां ताद्धर्म्यात् विशिष्टानां विशेष्यधर्मत्वाल्लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गादावप्यूहनीयाः । अपिशब्दात् रूढा अपि करणकुलालादयो जातिवचनत्वात् पुंसि स्त्रियां च वर्तन्ते इति ज्ञेयम् । यस्यावयवशक्त्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः । यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स रूढः । तत्र यौगिको लिङ्गान्तरे यथा । कुम्भकारी स्त्री । कुम्भकारं कुलम् । एवं मालाकारी । मालाकारम् । अण्णन्तत्वात्स्त्रियां ङीप् । अयौगिको यथा । करणी । कुलाली । अत्र जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् ॥ ४७ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचित एवायं भूम्यादिद्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥

इति सटीकामरकोशस्य
द्वितीयं काण्डं समाप्तम् ॥

अमरकोशद्वितीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गाङ्काः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	भूमिवर्गः	१८	१	संकलनया वर्गाः मूलश्लोकाः १० ७३३॥
२	पुरवर्गः	२०	०॥०	
३	शैलवर्गः	८	०॥०	क्षेपकश्लोकाः एवं १२ ७४५॥
४	वनौषधिवर्गः	१६९॥	०	
५	सिंहादिवर्गः	४३	२॥	
६	मनुष्यवर्गः	१३९॥	१	
७	ब्रह्मवर्गः	५८	५	
८	क्षत्रियवर्गः	११९॥	०	
९	वैश्यवर्गः	१११	१॥	
१०	शूद्रवर्गः	४७	०	

अथ

सटीकामरकोशस्य

तृतीयं काण्डम्.

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥
स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ॥
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ तृतीयकाण्डो व्याख्यायते । तत्र वक्ष्यमाणवर्गानाह । विशेष्यनिघ्नैरिति ॥ सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्येऽस्मिन्काण्डे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यं स्त्रीदारादि पूर्वोक्तं तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथा नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नाकलोकादिभिः अव्ययैराङादिभिर्लिङ्गसंग्रहैः स्त्रियामीदूद्विरामैकाजित्यादिभिरादिशब्दान्नामसंग्रहैश्च लङ्काशेफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः वक्ष्यन्त इति शेषः । ते च वर्गाः स्वतन्त्रा नेत्याह । वर्गसंश्रया इति । वर्गाः संश्रया येषां ते । पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गसंबन्धिन एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इह शास्त्रे रूपादिभेदेनैव प्रायशो लिङ्गनिर्णयः तद्वदेवात्रापि वर्गे स्यादिति भ्रमनिरासार्थं व्यापकं लक्षणमाह । स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृशलिङ्गवचना एव भवेयुरित्यर्थः । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा । सुकृतिनी स्त्री । सुकृतिनो दाराः । सुकृति कुलम् । द्रव्यं दण्डादि तद्विशिष्टो यथा । दण्डिनी स्त्री दण्डिनो दाराः । दण्डि कुलम् । क्रिया पचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टो यथा । पाचिका स्त्री । पाचका दाराः । पाचकं कुलम् ॥ २ ॥ सुकृती पुण्यवान् धन्यः त्रयं भाग्यसंपन्नस्य । "धन्या

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ॥
हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥
प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ॥
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥
पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥
दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ॥
जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

धात्र्यामलक्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ । सुकृतमस्यास्ति सुकृती । धनं लब्धा धन्यः धनायार्ह इत्यर्थः । महेच्छः महाशयः द्वे उदारं चित्तं यस्य तस्य दयालोः । "आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि" इति मेदिनी । हृदयालुः सुहृदयः "सहृदय इति पाठः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान् हृदयिक इत्यपि" द्वे यस्य चित्तं प्रशस्तं तस्य । महोत्साहः महोद्यमः द्वे दुरापेऽपि कृत्येऽध्यवसितक्रियस्य । "महानुद्यमो ऽस्य महोद्यमः" ॥ ३ ॥ प्रवीणः निपुणः अभिज्ञः विज्ञः निष्णातः शिक्षितः वैज्ञानिकः "व्रीह्यादित्वाट्ठनि विज्ञानिक इत्यपि" कृतमुखः कृती कुशलः दश प्रवीणस्य । "कृतं कर्म प्रशस्तमस्य कृती" ॥ ४ ॥ पूज्यः प्रतीक्ष्यः द्वे । एतल्लक्ष्यम् । "भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते" इति । सांशयिकः संशयापन्नमानसः द्वे संशयमापन्नं मानसं यस्य स्याण्वादौ तस्य । तथा च संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिक इति दीक्षिताः । संशयमापन्न इति ठञ् । दक्षिणीयः दक्षिणार्हः दक्षिण्यः "दाक्षिण्य इत्यपि" त्रीणि यो दक्षिणामर्हति तस्य ॥ ५ ॥ वदान्यः "वदन्य इत्यपि" स्थूललक्ष्यः "स्थूललक्ष इत्यपि" दानशौण्डः बहुप्रदः चत्वारि दानशूरस्य । "मां याचस्वेति वदति वदान्यः । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते स्थूललक्ष्यः ।" जैवातृकः आयुष्मान् द्वे "जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायुष्मान् । अन्तर्वाणिः शास्त्रवित् द्वे शास्त्रज्ञस्य । "अन्तर्वाणयति । वण शब्दे ।" ॥ ६ ॥ परीक्षकः कारणिकः द्वे प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य । "करणैश्चरति कारणिकः ।"

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः ॥
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ॥
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ॥
प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ॥
इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥

वरदः समर्धकः द्वे वराणां दातरि । हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रमनाः हृष्टमानसः चत्वारि हृष्टचेतसः । "प्रकृष्टं मनो यस्य प्रमनाः" ॥ ७ ॥ दुर्मनाः विमनाः अन्तर्मनाः त्रीणि सान्तानि व्याकुलचेतसः "दुःस्थितं मनोऽस्य दुर्मनाः । विगतं विविधं वा मनो यस्य विमनाः ।" उत्कः उच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उन्मनाः द्वे उत्कण्ठितस्य । "उद्गतं मनोऽस्य उन्मनाः ।" दक्षिणः सरलः उदारः त्रयं सरलस्य । दक्षति वर्धते ऋज्वाशयत्वाद्दक्षिणः । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकल इत्येकम् ॥ ८ ॥ तत्परः प्रसितः आसक्तः त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य । तत्परं उत्तमं यस्य तत्परः । इष्टार्थोद्युक्तः उत्सुकः द्वे अभिमतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टान्तं चतुष्कमासक्ते । "पञ्चापि तत्परपर्याया इत्येके ।" प्रतीतः प्रथितः ख्यातः वित्तः विज्ञातः विश्रुतः षट् ख्यातस्य । प्रथते स्म प्रथितः । "प्रथ प्रख्याने" ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः आहतलक्षणः "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभिः ख्याते "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य । "आहतं गुणितेऽपि स्यात्" इति विश्वः । यल्लक्ष्यम् । ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूदिति । इभ्यः आढ्यः धनी त्रीणि "इभ्यो धनवतीभ्या तु करेण्वां सल्लकीतरौ" इति हेमचन्द्रः । बहुधनमस्य धनी । स्वामी ईश्वरः । "ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत्" इति विश्वमेदिन्यौ । पतिः ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः नायकः नेता प्रभुः परिवृढः अधिपः दश प्रभोः ।

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ॥
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥
निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा ॥
अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥
सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥
स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥
स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

ईशितारौ। अधिभुवौ। नेतारौ। अधिकर्द्धिः समृद्धः द्वे सुसंपन्नस्य। "अधिका ऋद्धिर्यस्य अधिकर्द्धिः"। कुटुम्बव्यापृतः ॥ ११ ॥ अभ्यागारिकः उपाधिः त्रीणि कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य। "अभ्यागारे नियुक्तः अभ्यागारिकः"। अगारान्ताट्ठन् इकादेशः। उपाधिर्नित्यं पुंसि। अङ्गान्यवयवाः रूपं लावण्यं वरैरङ्गरूपैरुपेतो यः स सिंहसंहनन इत्येकम् ॥ १२ ॥ यः सत्त्वसंपदा व्यसनेऽप्यक्षुब्धं मनः सत्त्वं तत्संपत्त्या संपन्नः सन्कार्यं करोति स निर्वार्य इत्येकम्। "निर्धार्य इत्यपि"। संपन्न इत्यत्र संयुक्त इति पाठः। "व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः। तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तं नयविज्ञैर्बुधैः किल" इति स्मरणात्। अवाक् मूकः द्वे "मूयते बध्यते वागस्य"। मनोजवसः। मनोजव इत्यपि। "मनोजवपितृसधर्माणः" इति नाममाला। पितृसन्निभः द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रे आदरपूर्वकमलंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद इत्येकम्। "कुकुद इत्यपि"। लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः "श्रील इत्यपि" श्रीमान् चत्वारि लक्ष्मीवतः। स्निग्धः वत्सलः वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः "सुरत इत्यपि" चत्वारि दयाशीलस्य। स्वतन्त्रः अपावृतः स्वैरी "स्वैर इत्यपि" स्वच्छन्दः निरवग्रहः पञ्च स्वच्छन्दस्य। "स्वः आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स्वतन्त्रः" ॥ १५ ॥ परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवान् चत्वारि पराधीनस्य। "परः स्वाम्यस्यास्ति पर-

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ॥
अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥

खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥
जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥१७॥

कर्मक्षमोऽलङ्कर्मीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥
स कार्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥
अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥ १९ ॥

वान्" । परवन्तौ । अधीनः निघ्न आयत्तः अस्वच्छन्दः गृह्यकः पञ्चकमधीन-मात्रे । इनमधिगतः अधीनः अधि उपरि इनो यस्येति वा । "न स्वच्छन्दो-ऽस्यास्वच्छन्दः" । नवानामेकार्थत्वमित्येके ॥ १६ ॥ खलपूः बहुकरः द्वे संमा-र्जनादिकारिणः । खलं चत्वरं पुनाति मार्जयति खलपूः खलप्वौ । दीर्घसूत्रः चिरक्रियः द्वे यः स्वल्पकालसाध्यं चिरेण करोति तस्यालसविशेषस्य । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य दीर्घसूत्रः । "सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः" इति विश्वः । चिरेण क्रियाऽस्य चिरक्रियः । जाल्मः असमीक्ष्यकारी द्वे यो गुणदोषानविमृश्य करोति तस्य । यः क्रियासु मन्दोऽलसो मूढो वा स कुण्ठ इत्येकम् ॥ १७ ॥ कर्मक्षमः अलङ्कर्मीणः द्वे कर्मणि शक्तस्य । "कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः अलङ्कर्मीणः" । कर्मसु य उद्युक्तः स क्रियावान् एकम् । कार्मः कर्मशीलः द्वे नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य । स्त्रियां तु कार्मी । कर्मशूरः कर्मठः द्वे प्रयत्नेन य आरब्धं कर्म परिसमापयति तस्य । "कर्मणि घटते कर्मठः" । "कर्मणि घटो-ऽठच्" इति पाणिनिः ॥ १८ ॥ भरण्यभुक् भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते "कर्मण्यभुगि-त्यपि" कर्मकरः द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य । तत्कर्मैव क्रिया यस्य स तत्क्रियः । वेतनं विनापि क्रियावान् स कर्मकार इत्येकम् । अपस्नातः मृतस्नातः द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य । आमिषाशी शौष्कुलः द्वे मत्स्यमांसभक्ष-कस्य । "शौष्कल इति वा पाठः" । शुष्कलः । "शुष्कलः शुष्कमांसस्य पणिके पिशिताशिनि" हैमः ॥ १९ ॥ बुभुक्षितः क्षुधितः जिघत्सुः अश-नायितः चत्वारि बुभुक्षितस्य । अत्तुमिच्छुः जिघत्सुः । सनन्तादुः । "अशनस्य

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ॥
परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः ॥ २० ॥
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥
उभौ त्वात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥
सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः ॥
लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ॥
मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमिताऽनुकः ॥ २३ ॥
कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः ॥

इच्छा अशनाया सा जाताऽस्य" । परान्नः परपिण्डादः द्वे परान्नोपजीविनः । भक्षकः घस्मरः अद्मरः त्रीणि भक्षणशीलस्य । "अत्तीत्यद्मरः" ॥ २० ॥ आद्यूनः औदरिकः द्वे विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते । बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडिते इत्यर्थः । उदरे प्रसित औदरिकः । "उदराट्ठगाद्यूने" इति ठक् । आत्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः द्वे यः स्वोदरं बिभर्ति तस्य "पोटभरू इति ख्यातस्य" । आत्मानं बिभर्ति आत्मम्भरिः ॥ २१ ॥ सर्वान्नीनः सर्वान्नभोजी द्वे यः सर्वेषां वर्णानां अन्नानि भुङ्क्ते तस्य परमहंसादेः । गृध्नुः गर्धनः द्वे आकाङ्क्षाशीलस्य । लुब्धः । अभिलाषुकः तृष्णक् त्रीणि अभिलाषशीलस्य । "लुभ्यति स लुब्धः" । अभिलष्यतीति अभिलाषुकः । "लष कान्तौ" कान्तिरिच्छा । "लषपतेत्युकञ्" । पञ्चापि लुब्धस्येति केचित् । तृष्णजौ । लोलुपः लोलुभः द्वे अतितृष्णाशीलस्य । „गर्हितं लुम्पति लोलुपः" ॥ २२ ॥ सोन्मादः । "उन्मद इति सून्माद इति वा पाठः । सु अतिशयित उन्मादोऽस्य" । उन्मदिष्णुः द्वे उन्मादशीलस्य । अविनीतः समुद्धतः द्वे दुर्विनीतस्य । "न व्यनायि अविनीतः" । मत्तः शौण्डः उत्कटः क्षीबः "क्षीबमिति नान्तोऽप्यस्ति" चत्वारि मत्तस्य । शुण्डायां पानागारे भवः शौण्डः । तत्र भव इत्यण् । "शौण्डो मत्ते च विख्याते" इति विश्वः । "उत्कटस्तीव्रमत्तयोः" इति हैमः । कामुकः कमिता अनुकः ॥ २३ ॥ कम्रः कामयिता अभीकः कमनः कामनः अभिकः नव कामुकस्य । अनु कामयते अनुकः । अभीको

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः ॥ २४ ॥
वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ॥
धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५॥
स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ॥
अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥
आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि ॥
श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ॥

दीर्घमध्यो ह्रस्वमध्यश्च । विधेयः विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः चत्वारि वचनग्राहिणि । प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधातुं शक्यः विधेयः । वचने तिष्ठति स वचनेस्थितः । "तत्पुरुषे कृति" इत्यलुक् ॥ २४ ॥ वश्यः प्रणेयः द्वे वशङ्गतस्य "प्रकर्षेण नेतुं शक्यः प्रणेयः" । अत्र विधेयादिषडपि वशङ्गतस्य वा । निभृतः विनीतः प्रश्रितः त्रयं विनीतस्य । नितरां अमारि निभृतः । "भृञ् भरणे" । धृष्टः धृष्णक् "धृष्णुरित्यपि" वियातः त्रीणि अविनीतस्य । "विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य वियातः" । धृष्णजौ । प्रगल्भः प्रतिभान्वितः द्वे सप्रतिभस्य । प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता" इति रुद्रः ॥ २५ ॥ अधृष्टः शालीनः द्वे सलज्जस्य । विलक्षः विस्मयान्वितः द्वे "परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य" । अधीरः कातरः द्वे भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य । "ईषत्तरति कातरः । ईषदर्थे चेति कोः कादेशः" । त्रस्तः "त्रस्नुरित्यपि" भीरुः "भीत इत्यपि" भीरुकः भीलुकः चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥ आशंसुः आशंसिता द्वे वाञ्छाशीलस्य । गृहयालुः ग्रहीता द्वे ग्रहणशीलस्य । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिस्तया युक्ते श्रद्धालुरित्येकम् । पतयालुः पातुकः द्वे पतनशीलस्य । "पतयति तच्छीलः पतयालुः" ॥ २७ ॥ लज्जाशीलः अपत्रपिष्णुः द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । "लज्जा शीलमस्य लज्जाशीलः" । वन्दारुः अभिवादकः द्वे वन्दनशीलस्य । "वन्दते तच्छीलः वन्दारुः" । शरारुः घातुकः हिंस्रः त्रीणि हिंसाशीले । "शृणाति तच्छीलः शरारुः" । वर्धिष्णुः

शरारुर्घातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥
उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलङ्करिष्णुस्तु मण्डनः ॥
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥
विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥
सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ॥
जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥
स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ॥

वर्धनः द्वे वर्धनशीलस्य । "वर्धते तच्छीलः वर्धिष्णुः" ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः उत्पतिता द्वे उत्पतनशीलस्य । "उत्पतति तच्छीलः उत्पतिष्णुः" । अत्र ये तृभिष्णुचूस्नुक्रुक्मरजित्याद्यः प्रत्ययास्ते तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु बोद्धव्याः । ताच्छील्ये प्रयोगः प्रायेण । अलङ्करिष्णुः मण्डनः द्वे अलङ्करणशीले । भूष्णुः भविष्णुः भविता त्रीणि भवनशीले । वर्तिष्णुः वर्तनः द्वे वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिष्णुः क्षिप्नुः "क्षिष्णुरिति केचित्" द्वे निराकर्तरि । सान्द्रो घनः स चासौ स्निग्धश्च सान्द्रस्निग्धः मेदुरः स्यात् एकम् । यद्वक्ष्यम् । मेघैर्मेदुरमम्बरमिति । ज्ञाता विदुरः विन्दुः त्रयं ज्ञातरि । "वेदनशीलः विदुरः" विकासी "तालव्यान्तोऽपि" विकस्वरः "विकश्वर इत्यपि" द्वे विकासशीले ॥ ३० ॥ विसृत्वरः विसृमरः प्रसारी विसारी चत्वारि प्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिषट् क्षमाशीले ॥ ३१ ॥ क्रोधनः अमर्षणः कोपी त्रीणि कोपशीलस्य । "अवश्यं कुप्यति कोपी" । चण्डः अत्यन्तकोपनः द्वे अतिक्रोधशीले । जागरूकः जागरिता द्वे जागरणशीले । घूर्णितः प्रचलायितः द्वे निद्राघूर्णितस्य । घूर्ण भ्रमणे । "प्रचलाया जाताऽस्येति प्रचलायित" ॥ ३२ ॥ स्वप्नक् शयालुः निद्रालुः त्रीणि निद्राशीलस्य । "शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे" इति विश्वमेदिन्यौ । स्वप्नजौ । निद्राणः "निद्रित इत्यपि" शयितः द्वे सुप्तस्य । पराङ्मुखः पराचीनः द्वे विमुखस्य । "पराञ्चत्यनभिमुखीभवति मुखमस्य

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
देवानञ्चति देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति ॥
यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ॥
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ॥
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः ॥

पराङ्मुखः" । अवाङ् अधोमुखः द्वे "अवाञ्चत्यधोमुखीभवति अवाङ्" अवाञ्चौ ॥ ३३ ॥ यो देवानञ्चति गच्छति पूजयति वा स देवद्र्यङ् । एकम् । चान्तम्" । स्त्रियां देवद्रीची" । यो विष्वक् समन्तादञ्चति गच्छति स विष्वद्र्यङ् "विष्वद्र्यङ् इति तालव्यमध्योऽपि" । स्त्रियां विष्वद्रीची । "विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये" इति पाणिनिः । चान्तं एकम् । यः सहाञ्चति तुल्यं गच्छति स सध्र्यङ् । एकम् । सध्र्यञ्चौ । स्त्रियां सध्रीची । "सहस्य सध्रिः" इति पाणिनिः । यस्तिरो वक्रमञ्चति स तिर्यङ् । एकम् । "तिरसस्तिर्यलोपे" इति पाणिनिराह ॥ ३४ ॥ वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तरि । वागीशः वाक्पतिः द्वे अनवद्योद्दामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः "पटुरिति पृथगपि" । "वाग्मी पटौ सुराचार्ये" इति विश्वमेदिन्यौ । वाग्मी द्वे नैयायिकस्य । वाचोयुक्तीति वाग्दिगिति षष्ठ्या अलुक् । "प्रशस्ता वागस्य वाग्मी" । वावदूकः अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः वाचालः वाचाटः बहुगर्ह्यवाक् चत्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः । "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इति सूत्रेण साधु । जल्पाकी । षित्त्वात्स्त्रियां ङीष् । दुर्मुखः मुखरः अबद्धमुखः त्रयमनर्गलमुखस्य । "निन्दितं मुखमस्य मुखरः । न बद्धं नियमितं मुखमस्य अबद्धमुखः" । शक्लः प्रियंवदः द्वे प्रियवादिनि । शक्नोति वक्तुमिति शक्ल इति स्वामी । शक्ल इति सर्वधरः ॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । "न स्फुटा वागस्यास्फुटवाक्" । गर्ह्यवादी कद्वदः द्वे कुत्सितभाषिणि । कुत्सितं वदति कद्वदः ।

समौ कुवाद्कुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥
रवणः शब्दनो नादीवादी नादीकरः समौ ॥
जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरे ॥
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥
आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ॥
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

"रथवदयोश्च" इति कोः कदादेशः । गर्ह्यं वदति गर्ह्यवादी" । कुवादः कुचरः द्वे दोषकथनशीले । "कुत्सितं चरति कुचरः" । असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ रवणः शब्दनः द्वे शब्दशीलस्य । नान्दीवादी नान्दीकरः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । "नान्दीं वदति तच्छीलः नान्दीवादी" । "आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते" इति भरतः । जडः अज्ञः द्वे अत्यन्तमूढस्य । यदुक्तम् । "इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न चेह यो मोहात् । विन्दति परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः" इति । यो वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्त्येडो मूकोऽस्मादिति विग्रहः । एडो बधिरः । "त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जितः" इति रभसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीकः द्वे तूष्णीम्भावयुक्तस्य । शीले को मलोपश्चेति वार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । "तूष्णीं शीलं यस्य तूष्णींशीलः" । नग्नः अवासाः दिगम्बरः त्रीणि नग्नस्य । अवाससौ । निष्कासितः निष्कामित इत्यपि । अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिक्कृतः द्वे निर्भर्त्सितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः आत्तगन्धः । "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः" इति विश्वः । "गन्धो गर्वो लवोऽपि च" इति त्रिकाण्डशेषः । अभिभूतः द्वे भग्नदर्पस्य । "आत्तगन्धः पलायितः" इति कोशान्तरे । पलायनकर्तुरपि । लक्ष्यम् । "कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः" इति भारतचम्पूः । "चत्वारोऽपि पर्याया इत्येके" । दापितः "दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति धातुः" साधितः द्वे "धनादिकं प्रदापितस्य प्रदापितस्य धनादेर्वा" । "धनादिकं दापयतीति दापितः" इति राजमुकुटः । प्रत्यादिष्टादि चतुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ॥
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ॥
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे ॥
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ॥
कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥
द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ॥

निकृतः विप्रकृतः द्वे विवर्णीकृतस्य । विप्रलब्धः वञ्चितः द्वे "वञ्चनं प्राप्तस्य" । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः चत्वारि मनसि हतस्य । "कृतमनोभङ्गस्येत्यर्थः" ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वे "कृताक्षेपस्य" कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रति स्पर्धमानस्य । "दुर्वचनमधिक्षेपः" इति राजमुकुटः । बद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपदं गतस्य । "आपद्यते स आपन्नः" । कान्दिशीकः भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कां दिशं गच्छामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिशस्तः त्रयं लोकापवादेन दूषितस्य । मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचित् । "आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य आक्षारितः" । संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । संकसतीति संकसुकः । "कस गतौ" । व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य । "विक्षिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः" ॥ ४३ ॥ विक्लवः विह्वलः द्वे शोकादिना गात्रभङ्गं प्राप्तस्य । विह्वलतीति विह्वलः । "ह्वल चलने" । विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः अरिष्टेन दुष्टा धीर्यस्य" । कश्यः कशार्हः द्वे कशाघातमर्हतः । कशा वेत्रम् । सन्नद्धे वर्मिते जिघांसौ आततायीत्येकम् । आततं यथा तथाऽयितुं शीलमस्य । "अय गतौ" ॥ ४४ ॥ द्वेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । "द्वेष्टुमर्हः द्वेष्यः" । वध्यः शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । "वधमर्हति वध्यः" । यो विषेण

विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ॥
दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥
कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥
अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ॥
कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ॥

वध्यः हन्तव्यः स विष्य इत्येकम् । यो मुसलेन वध्यः स मुसल्यः एकम् ॥४५॥ शिश्विदानः अकृष्णकर्मा द्वे पुण्यकर्मणः । "शिश्विदानं कृष्णकर्मेति पाठे द्वे पापकर्मणः । अत्र श्विता वर्णे इति धातोः श्वितेर्दश्चेत्यानच् दत्वं सनो लुक् च । श्वेतितुमिच्छति शिश्विदानः" । चपलः चिकुरः द्वे यो विचारमन्तरेण झटिति वधादिकार्यमाचरति तस्मिन् । दोषैकदृक् पुरोभागी द्वे दोषमात्रं पश्यतः । "दोष एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य दोषैकदृक्" निकृतः अनृजुः शठः त्रयं यस्यान्तःकरणं वक्रं तस्य । निकृन्तति निकृतः । "कृती छेदने" ॥४६॥ कर्णेजपः । "तत्पुरुषे कृति" इति सप्तम्या अलुक् । सूचकः द्वे कर्णे परापवादं वदतः । विस्मृतबोधकस्येति कश्चित् । पिशुनः दुर्जनः खलः त्रयं परस्परभेदनशीलस्य । पिशुनः सूचकस्यापि पर्यायो वा । नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारि परद्रोहशीले । "नृन् शंसति नृशंसः" । धूर्तः वञ्चकः द्वे प्रतारणशीलस्य। "धूर्वति हिंसति धूर्तः" ॥४७॥ अज्ञः मूढः "मुग्ध इत्यपि" यथाजातः मूर्खः वैधेयः बालिशः षण्मूर्खस्य । बालिशस्तु शिशौ मूर्खे इति । "जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते तदस्यास्ति यथाजातः । कदर्यः कृपणः क्षुद्रः किंपचानः मितंपचः । "मितनखे च" इति खच् मुमागमः । पञ्च यो धर्मात्मपुत्रदारादिकं पीडयन् लोभादर्थसंचयं करोति तस्य । "कुत्सितोऽर्यः स्वामी कदर्यः । किंपचः अनमितंपच इति छेदो वा । तत्र न मितंपचोऽमितंपचः । तद्भिन्नोऽनमितंपचः" ॥४८॥ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पञ्च दरिद्रस्य । "स्वान्निष्क्रान्तो निःस्वः" । वनीयकः "वनीपक इत्यपि" याचनकः मार्गणः याचकः अर्थी

49-52

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥
दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥
स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ॥

(इति प्राणिवर्गः (१)

उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ॥
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥
तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तोयस्य दर्शनात् ॥

पञ्च याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः द्वे अहंकारिणः । अहंकारो यस्यास्ति अहंकारवान् । मतुप् । अहमिति मान्तमव्ययम् । अहंयुरित्यत्र मत्वर्थीयो युस् प्रत्ययः एवं शुभंयुरित्यत्रापि । "अहंशुभमोर्युस्" इति पाणिनिः । शुभंयुः शुभान्वितः द्वे "शुभयुक्तस्य । "अकस्मादुपपद्यन्त इत्युपपादुकाः दिवि भवाः दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते । एकम् नृगवाद्या जरायुजाः स्युः । एकम् । आद्यशब्दादश्वादयः । गर्भाशयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः । एकम् । आद्यशब्दान्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः । पक्ष्यादयोऽण्डजाः । एकम् । अण्डेभ्यो जाता अण्डजाः । आदिना मत्स्यादिग्रहः ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या उद्भिदः । ते हि जायमाना भुवमुद्भिन्दन्तीत्युद्भिदः । आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकम् । उद्भित् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनं कान्तं मनोरमं "मनोहरमित्यपि" । रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलं द्वादश सुन्दरस्य । सु शोभनं समं सर्वमस्य सुषमम् । "सुविनिर्दुर्भ्यः" इति समः सस्य षत्वम् । रम्यं मनोरमं सौम्यं भद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥ यस्य दर्शनात् दृङ्मनसोस्तृप्तेरन्तो नास्ति । यद्बहुशो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जनयतीति

---

१ इदं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ॥
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥
मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ॥
पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ॥
असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् ॥ ५७ ॥
परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ॥

यावत् तदासेचनकं स्यात् । "असेचनकमित्यपि" । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं षडभीष्टस्य । "अभ्याप्तुमिष्यते स्म अभीप्सितम्" ॥ ५३ ॥ निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । "अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गके" इति कोशान्तरे । रेफः रेपः । "रेपः स्यान्निन्दिते क्रूरे" इति विश्वः । याप्यः अवमः अधमः कुपूयः "कपूय इत्यपि । पृषोदरादित्वादत्वम्" । कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्ह्यः अणकः "आणक इत्यपि" त्रयोदशावमस्य । "खेटति त्रासयति खेटः" । अर्वा नान्तः । अर्वन्तौ ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्वलस्य । "कुत्सितं चरति कच्चरम्" । पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीध्रमित्येकं विमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः । "विमलात्मकमित्यपि पाठः" ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपञ्चकमपनीतमलस्य । असारं फल्गु द्वे निर्बलस्य । शून्यं "शुन्यमित्यपि । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत्" । वशिकं तुच्छं रिक्तकं चत्वारि "रिक्तस्य" ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवर्हः अनवरार्ध्यः ॥ ५७ ॥ परार्ध्यः अग्रः प्राग्रहरः प्राग्र्यः अग्र्यः अग्रीयः अग्रियः सप्तदश प्रधानस्य । मुखमिव मुख्यः । अवरस्मिन्नर्द्धे भवः अवरार्ध्यः न अवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः । तत्र प्रधानं नित्यं क्लीबे । पूर्वोत्तरशब्दास्तुल्यार्था इति वता ज्ञापितम् । श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अतिशोभनः पञ्चात्यन्त-

58-62

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ॥
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥
अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे ॥
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनस्य । "अतिशयेन सन् उत्तमः" । श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥ व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । "गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः क्वचित्" । यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति विशेषस्य पूर्वनिपाते व्याघ्रादेरुत्तरपदत्वम् ॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यं अप्रधानं उपसर्जनं त्रयमप्रधानस्य । "प्राग्र्यादन्यमप्राग्र्यम्" । तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने द्वयं स्त्रीपुंसौ ताभ्यां हीने क्लीबे इत्यर्थः । विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वड्रं उरु विपुलं नव विस्तीर्णस्य । पीनं पीव स्थूलं पीवरं चत्वारि स्थूलस्य । स्त्रीपुंसयोस्तु पीवा । स्तोकः अल्पः क्षुल्लकः त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु । "तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे" इति कोशान्तरे ॥ ६१ ॥ मात्रा त्रुटिः लवः लेशः कणः अणुः एकादश सूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यण्वन्ता एकार्था इत्येके । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियौ । "त्रुटीति ङीबन्तोऽपि क्वचित्" । लवादिः पुंसि । शेषं विशेष्यनिघ्नम् । "अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि" इति कोशान्तरम् । एतन्मूलगतमेवार्धं सर्वत्रास्य मूलग्रन्थ एव दर्शनात् । रामाश्रम्यादिष्वपि तथा ग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं अल्पीयः कनीयः अणीयः चत्वार्यत्यल्पे । ॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं अदभ्रं बहुलं बहु पुरुहूः "पुरुहमित्यपि पुरहमिति च" । पुरु भूयिष्ठं स्फारं

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥
पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥
समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ॥
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

"स्फिरमित्यपि"। भूयः भूरि द्वादश बहुलस्य । पुरुहौ । क्लीबे तु पुरुहु ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्युरित्यर्थः । एकैकम् । राजदंतादित्वाच्छतसहस्रयोः परनिपातः। पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिङ्गता । यल्लक्ष्यम् । "परःशतानां विदुषां समाजे" इति । गणनीयं गणेयं द्वे गणयितुं शक्यस्य। संख्यातं गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं "पूर्वमित्यपि पाठः। पूर्व पूरणे"। अखण्डं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं निरन्तरं सान्द्रं त्रीणि निबिडस्य । निर्गतमन्तरमस्मात्तन्निरन्तरम् । पेलवं विरलं तनु त्रीणि विरलस्य। समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥ सदेशः अभ्याशः अभ्यास इति दन्त्यान्त इति मुकुटः । सविधः समर्यादः सवेशः उपकण्ठः अन्तिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रः अभितः पञ्चदश समीपस्य । तत्राभित इत्यव्ययम्। समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः। उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य उपकण्ठः ॥ ६७ ॥ संसक्तं अव्यवहितं अपदान्तरं "अपटान्तरमित्यपि" त्रीणि संलग्नस्य। "न व्यवधीयते स अव्यवहितम्" । नेदिष्ठं अन्तिकतमं द्वे अति-

नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥
दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ॥
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् ॥ ७० ॥
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ॥
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥
ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥
शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥
स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥
कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

निकटस्य । दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः दविष्ठं सुदूरं त्रयमत्यन्तदूरस्य । दवीयांसौ । दीर्घं आयतं द्वे "दीर्घस्य" । वर्तुलं निस्तलं वृत्तं "त्रीणि वर्तुलस्य" । यत्स्वभावादुन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं च तद्बन्धुरमित्यर्थः "बन्धूरमित्यपि" एकम् ॥ ६९ ॥ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुङ्गः षट् उन्नतस्य । "उच्चैस्त्वमस्य उच्चः । उन्नमति स उन्नतः" । वामनः न्यक् नीचः खर्वः ह्रस्वः पञ्च ह्रस्वस्य । न्यक् । चान्तः । स्त्रियां तु नीची । अवाग्रं अवनतं आनतं त्रयमधोमुखस्य । "अवनतमग्रमस्य अवाग्रम्" ॥ ७० ॥ अरालं वृजिनं जिह्मं ऊर्मिमत् कुञ्चितं नतं आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रं एकादश वक्रस्य । "कुटिं कौटिल्यं लाति कुटिलम्" ॥ ७१ ॥ ऋजुः अजिह्मः प्रगुणः त्रीण्यवक्रस्य । "भिन्नो जिह्मादजिह्मः" । व्यस्तः अप्रगुणः आकुलः त्रयमाकुलस्य । "भिन्नः प्रगुणादप्रगुणः" । शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः पञ्च नित्यस्य । "शश्वद्भवः शाश्वतः" ॥ ७२ ॥ स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयान् त्रीण्यतिस्थिरस्य । "स्थानशीलः स्थास्नुः" । स्थेयांसौ । य एकरूपतया एकेनैव स्वभावेन कालव्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो निश्चलः सन् तिष्ठतीति । "कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ" इति मेदिनी । स्थावरः जङ्गमे-

चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ॥
चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥
अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥
कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥
जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥
पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः ॥
प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
नूत्नश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥
अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

तरः द्वे अचरस्य ॥७३॥ चरिष्णु जङ्गमं चरं त्रसं इङ्गं चराचरम् । "चरिचलिपति" इति वार्तिकेन चरतेर्द्वित्वे अभ्यासस्याकारः । एवं चलाचलं इत्यत्रापि । षट् चरस्य । "चरणशीलं चरिष्णु" । चलनं कम्पनं कम्प्रं त्रयं कम्पशीलस्य । चलं लोलं चलाचलम् ॥७४॥ चञ्चलं तरलं पारिप्लवं सप्तकं चलस्य । परिप्लवते पारिप्लवम् । चपलं चटुलं चैवेत्यपि पाठः । अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । "सम्यगधिकः समधिकः" । दृढसन्धिः संहतः द्वे दृढसन्धानयुक्तस्य ॥७५॥ कर्कशं कक्खटम् । खक्खटमिति कवर्गद्वितीयादिरपि । कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं जठरं मूर्तिमत् मूर्तं नव कठिनस्य । "मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत्" । जठरं टवर्गद्वितीयमध्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रतनं प्रत्नं पुरातनं चिरन्तनं पञ्च पुरातनस्य । पुरा भवं पुराणम् । सायंचिरेतिसाधुः पुराणप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रत्नशास्त्रयोरित्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः नव्यः नवीनः नूतनः नवः ॥७७॥ नूत्नः सप्त नूतनस्य । "प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः" । सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् अन्वक्षं अनुगं अनुपदं चत्वारि पश्चादित्यर्थे । अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययं च । "पदस्य पश्चादनुपदम्" ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं "समक्षमित्यपि" ऐन्द्रियकं द्वे इन्द्रियग्राह्यस्य । इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रिय-

78-83.

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥
मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥
साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥
भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥
अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

कम् । अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य धर्मादेः। अनध्यक्षमित्यपि पाठः। "अपरोक्षमैन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियम्" इति । एकतानः अनन्यवृत्तिः एकाग्रः एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः एकाग्र्यः एकायनगतः सप्तैकाग्रस्य । एकं तानयति एकतानः । "तनु श्रद्धोपकरणयोः" । आदिः पूर्वः पौरस्त्यः प्रथमः आद्यः पञ्चकमाद्यस्य । पुरो भवः पौरस्त्यः। "दक्षिणापश्चा" इति त्यक्प्रत्ययः । "आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः" । तत्रादिः पुंस्येव ॥ ८० ॥ अन्तः जघन्यं चरमं अन्त्यं पाश्चात्यं पश्चिमं षण्डन्त्यस्य । तत्रान्तः पुन्नपुंसकयोरेव । यथा स्वच्छन्दा स्त्री कुलस्यान्तः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । "निर्गतोऽर्थो यस्मात्तन्निरर्थकम्" । स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तं उल्बणं चत्वारि "स्पष्टस्य" ॥ ८१ ॥ साधारणं सामान्यं द्वे । एकमप्यनेकसंबन्धि साधारणम् । जातिवाचि सामान्यं तु क्लीबम् । एकाकी एकः एककः त्रयमसहाये । भिन्नः अन्यतरः "एकतर इति पाठः" एकः त्वः अन्यः इतरः षट् भिन्नार्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः सर्ववत् । त्वौ त्वे ॥ ८२ ॥ उच्चावचं नैकभेदं द्वे बहुविधस्य । उदक् । च अवाक् च उच्चावचम् । मयूरव्यंसकादिः । उच्चण्डं अविलम्बितं "अविलम्बनमिति क्षीरस्वामी" द्वे तूर्णस्य । अरुन्तुदः मर्मस्पृक् द्वे मर्मभेदिनः । मर्मस्पृशौ । अबाधं निरर्गलं द्वे निर्बाधस्य। "न बाधाऽस्य अबाधम्" ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं प्रतिकूलं अपसव्यं अपष्ठु

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ॥
वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥
संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥
संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥
ग्रन्थितं सन्दितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ॥
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥

चत्वारि विपरीतस्य । "प्रगतं सव्यात्प्रसव्यम्" यद्वामं शरीरं तत्सव्यं एकम् । यद्दक्षिणं शरीरं तदपसव्यं एकम् ॥ ८४ ॥ संकटं संबाधः द्वे अल्पावकाशे वर्त्मादौ । ना पुनान् । कलिलं गहनं द्वे दुरधिगम्यस्य । यथा गहनं शास्त्रम् । दुर्ज्ञानमित्यर्थः । संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि जनादिभिरत्यन्तमिश्रस्य । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । संकीर्णमृषिपत्नीनामिति योगात् । मुण्डितं परिवापितं द्वे कृतमुण्डनस्य ॥ ८५ ॥ ग्रन्थितम् । ग्रथितमित्यपि पाठः । सन्दितं "गुम्फितं गुफितं चेत्यपि पाठः" दृब्धं त्रीणि गुम्फितस्य । विसृतं विस्तृतं ततं त्रीणि लब्धप्रसरस्य । "विस्तीर्यते स्म विस्तृतम्" । अन्तर्गतं विस्मृतं द्वे "विस्मृतस्य । विस्मर्यते स्म विस्मृतम्" । प्राप्तं प्रणिहितं द्वे लब्धस्य । "प्राप्यते स्म प्राप्तम्" ॥ ८६ ॥ वेल्लितः प्रेङ्खितः आधूतः चलितः आकम्पितः धुतः षडीषत्कम्पितस्य । "वेल्ल्यते स्म वेल्लितः । "वेल्लृ चलने" । "प्रेङ्खोलितस्तरलितोल्लासितान्दोलितावपि" इति कोशान्तरम् । नुत्तः नुन्नः अस्तः निष्ठ्यूतः "निष्ठ्यूत इत्यपि" । आविद्धः क्षिप्तः ईरितः सप्त प्रेरितस्य । "नुद्यते स्म नुत्तः" ॥ ८७ ॥ परिक्षिप्तं निवृतं द्वे प्राकारादिना सर्वतो वेष्टितस्य । निव्रियते स्म निवृतम् । "वृञ् आवरणे" । मूषितं मुषितं द्वे चोरितस्य "मुष्यते स्म मूषितम्" । प्रवृद्धं प्रसृतं द्वे प्रसरणयुक्तस्य । "प्रसरति स्म प्रसृतम्" । न्यस्तं निसृष्टं द्वे निक्षिप्तस्य । निसृज्यते स्म निसृष्टम् । "सृज विसर्गे" । गुणितं आहतं द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथा पञ्चभिराहताश्चत्वारो

प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूषिते ॥
द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥
घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ॥
वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥
रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ॥
स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥
वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥
प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् ॥ ९२ ॥

विंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं उपचितं द्वे समृद्धस्य । निदिह्यते स्म निदिग्धम् । "दिह उपचये" । गूढं गुप्तं द्वे गोपनयुक्तस्य । यथा मन्त्रो गुप्तो विधातव्यः । गुण्ठितं "गुण्डितमित्यपि । गुड वेष्टने" रूषितं द्वे धूलिलिप्तस्य । "गुंडाळलेलें इति ख्यातस्य वा" । द्रुतं अवदीर्णं द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं उद्यतं द्वे "उत्तोलितस्य शस्त्रादेः" । काचितं शिक्यितं द्वे "शिक्ये स्थापितस्य" ॥ ८९ ॥ घ्राणं घ्रातं द्वे नासिकया गृहीतगन्धस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे "विलिप्तस्य" । समुदक्तम् । यथा समुदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतं द्वे उन्नीतस्य "कूपादेर्जलादेः" । वेष्टितं वलयितं संवीतं रुद्धं आवृतं पञ्च वेष्टितस्य "नद्यादिना नगरादेः" ॥ ९० ॥ रुग्णं भुग्नं द्वे व्यथितस्य । "भग्नस्य वा काष्ठहस्तपादादेः" । निशितं निशातमित्यपि । "शाच्छोरन्यतरस्याम्" इतित्वविकल्पात् । क्ष्णुतं शातं तेजितं चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । निशायते स्म निशातम् । "शो तनूकरणे" । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पक्वं स्यात् एकम् । "पच्यते स्म पक्वम्" । ह्रीणः ह्रीतः लज्जितः त्रयं संजातलज्जस्य ॥ ९१ ॥ वृत्तः वृतः व्यावृत्तः "वावृत्त इति केचित्" त्रयं कृतवरणस्य । यल्लक्ष्यम् । "पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः" इति । संयोजितः "संयोगित इति भरतमालायाम्" । उपाहितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं गम्यं समासाद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । "समासाद्यते प्राप्यते तत्समासाद्यम्" । स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतं चत्वारि प्रस्रुतस्य । स्यन्दते स्म स्यन्नम् । "स्यन्दू प्रस्रवणे" ॥ ९२ ॥ संमूढः संकलितः द्वे योजितस्याङ्कादेः । यथा द्वौ त्रयः

संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥
विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥
अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥
अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥
बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ॥
निष्पक्के क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ ९५ ॥
निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ॥
पक्कं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥
पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते ॥

पञ्च च संकलिता द्वश भवन्ति । अवगीतः ख्यातगर्हणः द्वे निन्दितस्य । "अवगीयते निन्द्यते स अवगीतः" । विविधः बहुविधः नानारूपः पृथग्विधः चत्वारि "नाना रूपं यस्य नानारूपः" ॥ ९३ ॥ अवरीणः धिक्कृतः द्वे निन्दितमात्रस्य । अवध्वस्तः अपध्वस्तः । "अपध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते" इति विश्वः । अवचूर्णितः द्वे चूर्णीकृतस्य । अनायासकृतं अनायासेन कृतः कषायविशेषः फाण्टं स्यात् एकम् । "क्षुब्धस्वान्त" इत्यादिनाऽनायासे निपातितम् । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टं इति वेदभाष्ये आह । स्वनितं ध्वनितं द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं संदानितं मूतं "मूर्णमिति मुकुटः"। उद्दितं "उदितमित्यपि" संदितं सितं षट् बद्धस्य। "मूङ् बन्धने" क्तः मूतम् । "दो अवखण्डने" उत्पूर्वः संपूर्वश्च बन्धनार्थः उद्दितं संदितम् । निष्पक्कं क्वथितं द्वे साकल्येन पक्कस्य "कषायादेः" । क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकम् । यथा शृतं क्षीरं पक्कमित्यर्थः । क्षीराज्यपयसां श्रृतमित्यपि पाठः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इत्येकं मुनिवह्न्यादौ प्रयुज्यते न तु वाते । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्त इत्यर्थः । निर्वाणो वह्निः निर्गत इत्यर्थः । आदिशब्दान्निर्वाणो हस्ती "निर्मग्न इत्यर्थः" । निर्वाणो वात इति निष्पूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वम् । एकम् । गते अनिले निर्वात इत्येकम् । पक्कं परिणतं द्वे पाकं प्राप्तस्य । गूनं हन्नं द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य । हद्यते स "हद पुरीषोत्सर्गे" । मीढं मूत्रितं द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥ पुष्टं पुषितं द्वे कृतपोषणस्य । सोढं क्षान्तं द्वे क्षमां प्रापितस्य । उद्वान्तः "उद्वाव-मिति मुकुटः । उद्वान्तमिति श्री[illegible]नाथः" उद्गतः द्वे "वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः।"

दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥
ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादितेपूजितेऽञ्चितः ॥
पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ॥ ९८॥
प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥
वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥
निष्प्रभे विगतारोकौ विलीले विद्रुतद्रुतौ ॥
सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १००॥
ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ॥
स्यादर्हिते नमस्यितं नमसितमपचायितार्चितापचि-
तम् ॥ १०१ ॥

दान्तः दमितः द्वे दमं प्रापितस्य । यथा दमितमिन्द्रियम् । शान्तः शमितः द्वे शमनं प्रापितस्य । यथा शान्तो रोगः निवर्तित इत्यर्थः । प्रार्थितः अर्दितः द्वे याचितस्य । "अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते" इति कोशान्तरे ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः ज्ञपितः द्वे "बोधं प्रापितस्य" । छन्नः छादितः द्वे "आच्छादितस्य" । पूजितः अञ्चितः "अर्चित" इत्यपि पाठः । "अर्च पूजायां" द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । "वा दान्तशान्तपूर्ण" इत्यादिना णिचि निष्ठान्ता निपातिताः क्लिष्टः क्लिशितः द्वे क्लेशं प्राप्तस्य । अवसितः सितः द्वे समाप्तस्य । षोऽन्तकर्मणीत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ प्रुष्टः प्लुष्टः उषितः दग्धः चत्वारि दग्धस्य । तष्टः त्वष्टः तनूकृतः त्रीणि "अतनुस्तनुरकारि तनूकृतः" । यथा तष्टं काष्ठं शस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः त्रीणि । यथा कर्णौ विद्धौ । विन्नः वित्तः विचारितः त्रीणि "प्राप्तविचारस्य" ॥ ९९ ॥ निष्प्रभः विगतः अरोकः त्रयं दीप्तिहीनस्य । "विगतौ वीतनिष्प्रभौ" इति रुद्रः । विलीनः विद्रुतः द्रुतः त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः निर्वृत्तः निष्पन्नः त्रयं सिद्धस्य । दारितः भिन्नः भेदितः त्रीणि "भेदं प्रापितस्य" ॥ १०० ॥ ऊतं स्यूतं त्रितयं तन्तुसंतते । यथा प्रोतः पटः तन्तुभिरनुस्यूत इत्यर्थः । अर्हितं नमस्यितं नमसितं अपचायितं अर्चितं अपचितं षडर्चितस्य । नमस्यितं नमसितमित्युभयत्र "नमोवरिव" इति क्यच् क्यस्य विभाषेति यलोपविकल्पः । एवं वरिवसितेत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥ वरिवसितं

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ॥
संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥
हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥
छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥ १०३ ॥
स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ॥
लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥
अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥
आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥
त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥
अवगणितमवमतावज्ञातेऽवमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥
त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥
उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम्
॥ १०७ ॥

वरिवस्थितं उपासितं उपचरितं चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं संतप्तं धूपितं धूपायितं दूनं पञ्च संतापितस्य । "एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि" ॥ १०२ ॥ हृष्टः मत्तः तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमुदितस्य । छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णं अष्टौ खण्डितस्य ॥१०३॥ स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं सप्त च्युतस्य । "एभ्यो गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि" । लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितं आसादितं भूतं षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं गवेषितं अन्विष्टं मार्गितं मृगितं पञ्च गवेषितस्य । यथा इतस्ततो गवेषितोऽपि चोरो न दृष्टः । आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नं उत्तं सप्त क्लिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनोऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ त्रातं त्राणं रक्षितं अवितं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य । अवगणितं अवमतं अवज्ञातं अवमानितं परिभूतं पञ्च अवमानितस्य ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतं उत्सृष्टं षडुत्सृष्टस्य । उक्तं भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं षडुदितस्य ॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगतं सप्तावगतस्य । ऊरी-

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥
ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥
ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥१०९॥
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥
भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥११०॥
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥
साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥
॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

कृतं "उरीकृतमित्यपि" उररीकृतं अङ्गीकृतं आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥ संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं उपश्रुतं "प्रतिश्रुतमित्यपि" उपगतं एकादशाङ्गीकृतस्य । ईलितं शस्तं पणायितं पनायितं प्रणुतं पणितं पनितम् । संगीर्णं संविदितं संश्रुतमित्यपि क्वचित्पाठः ॥ १०९ ॥ गीर्णं वर्णितं अभिष्टुतं ईडितं स्तुतं द्वादश स्तुतार्थानि । भक्षितं चर्वितं लीढं "लिप्तमित्यपि" प्रत्यवसितं गिलितं खादितं प्सातम् ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं अन्नं जग्धं ग्रस्तं ग्लस्तं अशितं भुक्तं चतुर्दश खादितस्य । "प्सा भक्षणे" प्सातम् । "अद्यते स अन्नम्" । क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां प्रकर्षार्थाः । प्रकर्षोऽर्थो येषां ते तथा अतिशयविशिष्टेषु क्षिप्रादिषु क्रमेण वर्तन्त इत्यर्थः । यथाऽतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्र प्रेष्ठादिचतुष्टये प्रियोरुस्थूलबहुला एवेष्ठनः प्रकृतयः । अभीप्सितादीनां निर्देशस्तु तत्पर्यायत्वात् । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादि । एकैकम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥ बाढादीनामतिशये साधिष्ठादयः स्युः । अत्र व्यायतबहुवामना दीर्घस्फिरह्रस्वानां पर्यायाः । अतिशयेन बाढः साधिष्ठः । एवं वृन्दारकान्तेषु अतिशयविशिष्टेषु द्राघिष्ठादिक्रमेणैकैकं ज्ञेयम् । "वृन्दारको मुख्यः" ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥ पूर्वकाण्डद्वये स्वर्गादि-

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ॥
कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥
साकल्यासङ्गवचने पारायणपरायणे ॥

नामानि प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि । अत्रापि काण्डे सुकृत्यादीनि विशेष्यनिघ्नानि न्यबध्नात् । इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्वं नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्णप्रकरणमारभते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाववचनाः । अपरस्परादिर्विशेष्यनिघ्नः । स्तम्बघ्नादिः करणवचनः । तथा समूहवचन आपूपिकादिः । एवं संकीर्णैः संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्च कथनात्संकीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः । स चात्र प्रायेण विद्यत इति इहैव तद्व्यपदेशः । नन्वत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे च कथमत्र लिङ्गज्ञानं स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेत् ऊहेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अपरस्परेति विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः । तस्याः सततक्रियासंबन्धात् क्रियायोगः । अपरत्वादिगुणयोगश्च । एवं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेयलिङ्गत्वम् । प्रत्ययार्थेन यथा । स्फातिप्रभृतीनां क्तिन्नादिप्रत्ययान्तानां स्त्रीभावादावनिक्तिन्निति वक्ष्यमाणत्वात्स्त्रीलिङ्गत्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययान्तानां को घोः किरिति वक्ष्यमाणत्वात्पुंस्त्वम् । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण च डिम्बे डमरविप्लवाविति डिम्बस्य पुंस्त्वम् । संकीर्ण इत्युपलक्षणम्, वर्गान्तरेष्वप्यनिश्चितलिङ्गानां स्रुत्स्रीतिरित्यादीनां प्रकृतिप्रत्ययादिभिरेव लिङ्गनिश्चयात् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति अपरस्परा इत्येकं नाम । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । अपरे च परे च सङ्घाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः । "अपरस्पराः क्रियासातत्ये" इति सुट् निपात्यते । सातत्ये किम् । अपरस्पराः सकृद्गच्छन्ति । वाच्यलिङ्गत्वादपरस्परा योषितः । अपरस्पराणि कुलानि । "निर्दिष्टं कर्मसातत्यं सुधीभिरपरस्परम्" इति भागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये । तद्यथा । "क्रियासातत्ये अपरस्परं गच्छन्ति । क्रियावतां च सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्" ॥ १ ॥ साकल्यवचनं पारायणम् । पारस्यायनम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसङ्गवचनं "परायणं तुरायणमित्यपि पाठः" । "तुर त्वरणे" । तुरस्य अयनम् । "परायणं समासं-

2-5.

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥
अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥
वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् ॥
विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ॥
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥
आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ॥

गकात्स्न्र्यपारगतावपि" इति मेदिनी । आसङ्गः आसक्तिस्तद्वचनं क्रमेणैकैकम् । यदृच्छा स्वैरिता द्वे स्वच्छन्दतायाः । हेतुशून्या कारणरहिता आस्था स्थिति-र्विलक्षणं स्यात् विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । तदुक्तं भागुरिणा । "विलक्षणं मतं स्थानं यत्रवेभिष्प्रयोजनम्" इति । एकम् ॥ २ ॥ शमथः शमः शान्तिः त्रयं चित्तोपशमस्य । दान्तिः दमथः दमः त्रयमिन्द्रियनिग्रहस्य । वृत्तं कर्म भूतपूर्वं चरित्रं तदवदानं एकम् । प्रशस्तकर्मणो वा । "अपदानमित्यपि पाठः" । काम्यदानं काम्यस्य तुलापुरुषादेर्दानं तत्प्रवारणं एकम् । प्रहारणमिति भरतमालायाम् । "प्रवारणं महादानम्" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ३ ॥ वशक्रिया संवननं "संवदनम्" । "स्यात्संवदनमालोचे वशीकारे नपुंसकम्" इति मेदिनी । द्वे मणिमन्त्रादिना वशीकरणस्य । मूलकर्म ओषधीनां मूलैरुच्चा-टनादि यत्कर्म तत्कार्मणमेकम् । विधूननं विधुवनं "विधुननमित्यपि जटा-धरः" द्वे कम्पनस्य । तर्पणं प्रीणनं अवनं त्रीणि तृप्तेः ॥ ४ ॥ पर्याप्तिः परित्राणं हस्तधारणं "हस्तवारणमित्यपि" त्रीणि वधोद्यतनिवारणस्य । सेवनं सीवनं स्यूतिः त्रयं सूचीक्रियायाः । शिवणें इति लौकिकभाषायाम् । "सेवस्तु सेवनं स्यूतिरिति पाठो वा" । विदरः स्फुटनं "स्फोटनमिति भर-तमालायाम्" । भिदा त्रयं द्विधाभावस्य । उकलणें इति लौकिकभाषायाम् ॥५॥ आक्रोशनं अभीषङ्गः अभिषङ्गः इत्यपि । "उपसर्गस्येति दीर्घत्वविकल्पात्" द्वे गालिप्रदानस्य शिव्यादेणें इति प्रसिद्धस्य । संवेदः वेदना द्वे अनुभवस्य । तत्र वेदना न पुमान् । "अतो वेदनमित्यपि" । संमूर्छनं अभिव्याप्तिः द्वे सर्वतो व्याप्तेः ।

१ 'त्वास्य'–इत्यत्र 'त्वास्था'–इत्यपपाठ एवेत्यग्रे २१ श्लोकतोऽवगम्यते ॥

संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञा भिक्षाऽर्थनाऽर्दना ॥ ६ ॥
वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ॥
आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥
ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्ष्णस्त्राणे रणः क्वणे ॥
व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥
ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ॥
स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे ॥ ९ ॥
एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ॥
प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

याच्ञा भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचकस्य। याच्ञेति "यजयाच" इति नङ् ॥ ६ ॥ वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य। आनन्दनं "आमन्त्रणमिति क्वचित्पाठः" सभाजनं स्वभाजनमिति राजमुकुटः। आप्रच्छन्नं त्रीणि स्वागतसंप्रश्नादिना विहितस्यानन्दस्य। आम्नायः संप्रदायः द्वे गुरुपरम्परागतस्य सदुपदेशस्य। क्षयः क्षिया द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य। वशः कान्तिः द्वे इच्छायाः। रक्ष्णः "रक्षा" त्राणः द्वे रक्षणस्य। रणः क्वणः द्वे शब्दकरणस्य। व्यधः वेधः द्वे वेधनस्य। पचा पाकः द्वे "पचनस्य"। हवः हूतिः द्वे आह्वानस्य। वरः वृतिः द्वे वेष्टने संभक्तौ च। "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इति ॥ ८ ॥ ओषः प्लोषः "प्रोष इत्यपि शब्दार्थकोशे" द्वे दाहस्य। नयः नायः द्वयं नीतेः। ज्यानिः जीर्णिः द्वे जीर्णतायाः। भ्रमः भ्रमिः द्वे भ्रान्तेः। स्फातिः वृद्धिः द्वे "वृद्धेः"। प्रथा ख्यातिः द्वे "प्रख्यातेः"। स्पृष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य। स्नवः स्रवः द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥ एधा "विधेत्यपि"। "विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ" इति मेदिनी। समृद्धिः द्वे उपचयस्य। स्फुरणं स्फुरणा "स्फुलनं स्फोरणं स्फारणं स्फरणं चेत्यपि" द्वे "स्फुरणस्य"। प्रमितिः प्रमा द्वे यथार्थज्ञानस्य। प्रसूतिः प्रसवः द्वे गर्भविमोचनस्य। श्च्योतः प्राघारः द्वे घृतादेः क्षरणे। क्लमथः क्लमः द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥ उत्कर्षः अतिशयः द्वे

उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ॥
क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः ॥
निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥
विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥
निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ॥
बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥
निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ॥

प्रकर्षस्य । संधिः श्लेषः द्वे संधानस्य । विषयः आश्रयः "आशय इत्यपि" द्वे "आश्रयस्य" । क्षिपा क्षेपणं द्वे "प्रेरणस्य" । गीर्णिः गिरिः द्वे निगरणस्य "गिळणें इति ख्यातस्य" । गुरणं "गूरणमिति मुकुटः" उद्यमः द्वे "भाराद्युद्यमनस्य" ॥ ११ ॥ उन्नायः उन्नयः द्वे ऊर्ध्वं नयनस्य ऊहस्य च । श्रायः श्रयणं द्वे सेवायाः । जयनं जयः द्वे "जयस्य" । निगादः निगदः द्वे कथनस्य । मादः मदः द्वे हर्षस्य । उद्वेगः उद्भ्रमः द्वे उद्वेजनस्य ॥ १२ ॥ विमर्दनं परिमलः द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य । "परिमलो विमर्देऽपि" इति विश्वः । अभ्युपपत्तिः अनुग्रहः द्वे अङ्गीकारस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो निग्रहः स्यात् । विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति । "अथवा निग्रहस्तु निरोधः स्यादिति वा क्वचित्पाठः" । एकम् । अभियोगः अभिग्रहः द्वे कलहाह्वानस्य ॥ १३ ॥ मुष्टिबन्धः संग्राहः द्वे मुष्टिना दृढग्रहणस्य । डिम्बः डमरः विप्लवः त्रयं नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य प्रलयस्य वा । अशस्त्रकलहस्येति रामस्वामी । बन्धनं प्रसितिः चारः त्रीणि बन्धनस्य । "चारस्थाने स्वारं पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह स्वामी । "स्वृ शब्दोपतापयोः" अच् प्रज्ञाद्यण् । स्वारः" । स्पर्शः "स्पश इति रेफहीनोऽपि" स्प्रष्टा "स्पष्टेत्यपि" उपतप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य । "संतप्तस्य वा" । स्पृशतीति स्पर्शः । "स्पर्शो रुजायां दाने च" इति विश्वः ॥ १४ ॥ निकारः विप्रकारः द्वे अपकारस्य । आकारः इङ्गः इङ्गितं "इङ्गितः" त्रयं "अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य" ।

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥
प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥
अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ॥
अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥
प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ॥
वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥
हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ॥
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥
निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे । यथा मृद्विकारो घटः । विकृतिः विक्रिया द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायाविमावपि वा । यथा कुण्डलं कनकस्यैव विकृतिः परिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राशीकरणस्य । सम्यगाहरणमेकत्र करणं समाहारः । सम्आङ्पूर्वकस्य हृञ् हरण इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः उपादानं द्वे इन्द्रियाकर्षणस्य । विहारः परिक्रमः द्वे पद्भ्यां गतेः । यल्लक्ष्यम् । "सुराङ्गनानामवनौ परिक्रमः" इति ॥ १६ ॥ अभिहारः "अभ्याहार इत्यपि" अभिग्रहणं द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य । अनुहारः अनुकारः द्वे विडम्बनस्य । यथा खणखणेति नूपुरध्वनेरनुकारः । अर्थस्य धनादेरपगमे व्यय इत्येकम् । खर्च इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥ प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरन्तरगतेः । यद्बहिर्गमनं स प्रवह इत्येकम् । वियामः वियमः यामः यमः संयामः संयमः षट् संयमस्य योगाङ्गस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म जारणमारणादि अभिचारः स्यात् एकम् । जागर्या "अग्रिया जागर्तिश्चेति राजमुकुटः" जागरा द्वे जागरणस्य । तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । विघ्नः अन्तरायः प्रत्यूहः त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूत आश्रये उपघ्न इत्येकम् । उपघ्नआश्रय इति सूत्रेण सिद्धमेतत् । "आश्रयणस्य वा" ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे "उपभोगस्य" । परिसर्पः परिक्रिया द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । विधुरं प्रविश्लेषः द्वे अत्यन्तवियोगस्य "वैकल्येऽपि

विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥
संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥
परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥
विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥
संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥
नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥
लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥
प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ ॥

च विश्लेषे विधुरं किकले त्रिषु" इति मेदिनी" । अभिप्रायः छन्दः आशयः त्रीणि "अभिप्रायस्य" । छन्दोऽदन्तः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अविस्तारस्य । पर्यवस्था विरोधनं द्वे विरोधस्य । परिसर्या परीसारः "परिसार इति शब्दार्थकोशः" द्वे परितः सरणस्य । आस्या आसना स्थितिः त्रीणि "आसनस्य" ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः त्रयं विस्तृतेः । विस्तारः शब्दसंबन्धी चेद्विस्तर इत्येकम् । संवाहनं मर्दनं द्वे अङ्गमर्दनस्य । यथा पादसंवाहनम् । विनाशः अदर्शनं द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः द्वयं परिचितौ । प्रसरः विसर्पणं द्वे "प्रणादिप्रसरणस्य" । नीवाकः प्रयामः द्वे धनधान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य । नितरामुच्यते नीवाकः । सन्निधिः "सन्निधं" सन्निकर्षणं द्वे नैकट्यस्य । सन्निधिः पुंसि ॥ २३ ॥ लवः अभिलावः लवनं त्रयं धान्यादिच्छेदनस्य । निष्पावः पवनं पवः त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य । संकीर्णत्वाल्लिङ्गसंकरः । प्रस्तावः अवसरः द्वे प्रसङ्गस्य । यथा । अवसरपठिता वाणीत्यादि । त्रसरः "तसर इति वा पाठः" सूत्रवेष्टनं द्वे तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य तसरी इति प्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे गर्भग्रहणस्य । प्रश्रयः प्रणयः द्वे प्रेम्णः । प्रसर इति वा पाठः । "प्रसरः प्रणये वेगे" इति मेदिनी । धीशक्तिः निष्क्रमः द्वे बुद्धिसामर्थ्ये । "निष्क्रमो बुद्धिसंपत्तौ" इति विश्वः । "शुश्रूषा श्रवणं

धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥
स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥
प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् ॥
उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥
विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥
विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ॥
आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" इति । संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । "दुर्गादिप्रवेशक्रियाया वा" । संक्रमते संक्रम्यते वाऽनेन संक्रमः । स न स्त्रियाम् । "दुर्गसंचार इत्यन्यत्र" ॥ २५ ॥ प्रत्युत्क्रमः "प्रत्युत्क्रान्तिरित्यपि" प्रयोगः द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य । प्रयोगोऽर्थो यस्य सः । प्रयुद्धार्थ इत्यपि पाठः । "प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः" इति भागुरिः । उपक्रमः प्रक्रमः द्वे प्रथमारम्भस्य । अभ्यादानं उद्घातः आरम्भः प्रथमारम्भमात्रस्य । यल्लक्ष्यम् । उद्घातः प्रणवो यासामिति । प्रक्रमादिपञ्चाप्येकार्था वा । संभ्रमः त्वरा द्वे संवेगस्य । "आवेगस्तु त्वरा त्वरी" इति वाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः द्वे कार्यप्रतिघातस्य । यथा मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धादग्नेरनुष्णतेति । अवनायः निपातनं "नियातनमित्यपि पाठः" द्वे अधोनयनस्य । उपलम्भः अनुभवः द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भः विलेपनं द्वे कुङ्कुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥ विप्रलम्भः विप्रयोगः द्वे रागिणोर्विच्छेदस्य । विलम्भः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य । विश्रावः प्रतिख्यातिः "प्रविख्यातिरित्यपि" द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा प्रतिजागरः द्वयं वस्तूनां अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपठः पाठः त्रीणि "पठनस्य" । तेमः स्तेमः समुन्दनं प्रयमार्द्रीभावस्य । आदीनवः आस्रवः क्लेशः त्रीणि क्लेशस्य । आस्रवन्तीन्द्रियाण्यनेनेति । आश्रवस्तालव्यमध्य इति केचित् । मेलकः संगः संगमः त्रीणि संगमस्य । "ना मेलः संगमो ना वा" इत्यमरमाला ॥ २९ ॥ संवीक्षणं

29-34

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥
परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥
प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः॥ ३१ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥
अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥
स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

"अन्वीक्षणं अन्वेषणं गवेषणं चेत्यपि"। विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः पञ्च तात्पर्येण वस्तूनां गवेषणस्य। परिरम्भः "परीरम्भ इत्यपि" परिष्वङ्गः संश्लेषः उपगूहनं चत्वारि आलिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं निध्यानं दर्शनं आलोकनं ईक्षणं पञ्च निरीक्षणस्य। "दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः"। प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपशायः विशायः द्वौ पर्यायेणानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ यथा। अर्तनं ऋतीया हृणीया हृणिया। "मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा" इति वाचस्पतिः। "ह्रिणीया ह्रणिया च" इति द्विरूपकोशामरमालयोः। घृणा चत्वारि जुगुप्सायाः। करुणाया इति कश्चित्। ऋतिः सौत्रो धातुः। जुगुप्सायामिति बहवः। कृपायामिति केचित्। "घृणा जुगुप्साकृपयोः" इति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः विपर्यासः व्यत्ययः विपर्ययः "विपर्यास इति भरतमालायाम्" चत्वारि व्यतिक्रमस्य। पर्ययः अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ समाहूय यज्ञृत्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकम्। क्रतुषु द्विजन्मनां छन्दोगानां स्तुतिभूमिः स्तवनदेशः संस्तावः एकम्। समेत्य स्तुवन्त्यत्र संस्तावः। "यज्ञे समि स्तुवः" इति घञ् ॥ ३४ ॥ यस्मिन्काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तनूक्रियते स काष्ठरूप आश्रय

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ॥
स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः ॥
उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥
निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ॥
उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्घनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् उद्घनः । "उद्घनोत्याधानम्" इति सूत्रेण साधुः । स्तम्बस्तृणगुच्छो येन निहन्यते स खनित्रविशेषः स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः द्वे । खुरपें, विळा इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ आविध इत्येकं "भ्रमरसूच्यादेः विंधणें इत्यादिख्यातस्य" विष्वक्समे सर्वतः समाने वृक्षे निघ इत्येकं "तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः" । उत्कारः निकारः द्वौ धान्यस्य उत्क्षेपणमर्थौ ययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयो गरणादिषु । यथा गरणे अभ्यवहारे निगार इत्येकं "गिळणें इति ख्यातस्य" । उद्गरणे वमने उद्गारः । "विक्षवणे" शब्दे विक्षावः इत्येकं "शिंक इति ख्यातायाः" ॥ उद्ग्रहणे ऊर्ध्वीकृत्य ग्रहणे उद्ग्राहः "ढेंकर इति ख्यातः" । एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः विरतिः उपरामः "उपरम इत्यपि" चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठ्यूतिः निष्ठेवनं निष्ठीवनं चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । "क्लीबे निष्ठेवम्" । अभिन्नानि एकार्थानीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जवनं जूतिः द्वे वेगस्य । जू इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च । ऊतियूतिजूतीति सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अन्तस्य । ज्वरः जूर्तिः द्वे ज्वरस्य । पशूनां गवादीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकम् । शापे आक्रोशे द्योत्ये अकरणिरित्यादयः । आक्रोशे नञीति भावे करोतेरनिः । आदिशब्दादजीवनिः । "अजननिः अवग्राहः निग्राह इति" । यथा "आः पाप कथमकरण्या न लज्जसे । अजीवनिस्ते शठ भूयात्" ॥ ३९ ॥ गोत्रान्तेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययान्तेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्दमित्यर्थे औपग-

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥
आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् ॥
खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥
अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

वकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवास्तेषां समूह औपगवकम् । "गोत्रोक्ष" इति वुञ् अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्षकमित्यादि । एकैकम् । इतःपरमावर्गसमाप्तेर्वृन्दमित्यधिकारः । अचेतसां जडानां अपूपादीनां वृन्दं आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । साक्तुकम् । इत्यादि एकैकम् । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति सूत्रेणेमे साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः सखायस्तेषां समूहः सहायता । हलानां समूहो हल्या । एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे ब्राह्मणानां समूहस्य ॥ ४१ ॥ पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यम् । यज्ञविषयेऽदः स्मरन्ति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य । नृणां मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनानां समूहो जनता । धूमानां समूहो धूम्या । पाशानां समूहः पाश्या । गला बृहत्काशास्तेषां समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां समूहः कारीषम् । करीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म कवचम् । अथर्वणां समूहः आथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाद्वार्मणमाङ्गारं चार्मिणमित्यादि । चर्मिणां समूहश्चार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥
अथानेकार्थवर्गः ॥ ननु किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहितत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते तर्हि कुतः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥
पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ॥
आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ॥
(तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः) ॥ ४ ॥ (१)

वक्ष्यमाणेषु कान्तादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु। यथा। मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोरिति। भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यंते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिताः। यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोपि पुनरिहोक्तः। जम्बुकशब्दस्तु सृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु। भूरिप्रयोगत्वाभावात्। इह तु जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारान्तं आकाशे स्वर्गे च वर्तते। न अकं दुःखमत्र नाकः "नभ्राड्" इति सूत्रे निपातितः। भुवने स्वर्गादौ जने च लोक इत्येकम्। "लोक्यते लोकः"। पद्ये अनुष्टुबादौ वृत्ते यशसि कीर्तौ श्लोक इत्येकम्। श्लोक्यते श्लोकः। "श्लोकृ संघाते"। यशसि यथा। उत्तमश्लोको हरिः। शरे बाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥ क्रोष्टा सृगालः वरुणः प्रसिद्धः उभौ जम्बुकशब्दवाच्यौ। "जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि" इति मेदिनी। चिपिटो भ्रष्टव्रीहितण्डुलः पोहे इति लौकिकभाषायाम्। अर्भकः शिशुः तावुभौ पृथुकौ। "पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्" इति। दर्शनं प्रकाशश्चालोकौ। "आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने बन्दिभाषणे" इति मेदिनी। भेरीपटहं वाद्यविशेषौ। तूर्याङ्गत्वादेकवद्भावः। उभावानकौ। "आनकः पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे" इति मेदिनी ॥ ३ ॥ उत्संगः क्रोडः तत्र चिह्ने चाङ्कः। "अङ्को रूपकभेदाऽङ्कचिह्नरेखाजिभूषणे। रूपकांशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्कं पापदुःखयोः" इति मेदिनी। चिह्ने दोषारोपे च कलङ्कः। "कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च" इति मेदिनी। नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः। स्फटिकसूर्ययोरर्क-

१ इदमर्धं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ॥
स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ॥
कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ॥
प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च ॥
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिल्हके ॥

शब्दो वर्तते । "अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ" इति मेदिनी ॥४॥ मारुते वायौ वेधसि ब्रह्मणि ब्रध्ने सूर्ये क इत्येकाक्षरं नाम पुंसि । तद्रूपं तु । कः कौ काः इत्यादि देववत् । शिरसि जले च कमिति क्लीबम् । सुखेऽपि कम् । "को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम्" इति मेदिनी । तुच्छधान्ये तण्डुलशून्ये धान्ये संक्षेपे अविस्तारे भक्तसिक्थके अन्नावयवे पुलाक इत्येकम् ॥ ५ ॥ करिणो गजस्य पुच्छमूलोपान्ते गुदाच्छादकमांसपिण्डे उलूकः पक्षिभेदस्तत्र च पेचकः । कमण्डलौ चकाराद्वर्षोपले दाडिमादौ च करकः । "करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करकं च कमण्डलौ" इति मेदिन्याम् । सुगते बुद्धे चकाराद्विघ्नराजे गरुडे च विनायकः ॥ ६ ॥ हस्ते हस्तप्रमाणे वितस्तौ च किष्कुः । "प्रकोष्ठेऽप्यनपुंसकः" इति रुद्रः । शूककीटे शूकसदृशरोमव्याप्ते कीटविशेषे चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषेऽष्टमराशौ च वृश्चिकः । प्रतिकूले च प्रतीकः । तत्र प्रतिकूले त्रिषु । अवयवे पुंसि ॥ ७ ॥ भूनिम्बे किराततिक्ते कत्तृणं भूस्तृणं च गन्धतृणविशेषौ तत्र भूतिकम् । ज्योत्स्निकायां पटोल्यां "घोषे अपमार्गे च" कोशातकी । "कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ ८ ॥ कट्फले कायफल इति ख्याते वृक्षभेदे शुक्लखदिरे च सोमवल्कः । सोम इव वल्को वल्कलमस्य । सिल्हके पण्यभेदे तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च पिण्याकः । रामठे हिङ्गुनि । चकाराद्बाल्हिके

तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥
महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ॥
रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥
जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ॥
व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥
शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ॥
पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥
शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले ॥
साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

देशेऽश्वे धीरे च । "ह्रस्वमध्यं च बाल्हिकमिति । बाल्हीकमित्यपि" ॥ ९ ॥ व्यालग्राह्याहितुण्डिकः । "कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोलूकयोरपि कौशिक" इति विश्वः । रुक् रोगः । तापः संतापः । शङ्का भयं अत्रातङ्क इति नाम । "स्वल्पे अपिशब्दान्नीचकनिष्ठदरिद्रेष्वपि क्षुल्लकः । क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे" इति कोशान्तरात् ॥ १० ॥ जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकृषयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पक्षिभेदे च वर्तकः । अपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च पुंसि पुण्डरीकः । सिताम्भोजादौ क्लीबे च । यवानी ओषधीभेदः अजमोदाख्यः । अपिशब्दाद्बर्हिचूडेऽपि दीपकः प्रकाशेऽपि । "दीप्यक इत्यपि" ॥ ११ ॥ कप्यादयः शालावृकाः स्युः । अपिशब्दाद्गेरू इति ख्याते धातौ च गैरिकम् । "गैरिकं धातुरुक्मयोः" इति मेदिनी । "व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने" इति विश्वः ॥ १२ ॥ शीलं स्वभावोऽन्वयो वंशः तत्रानूकमिति । "अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि" इति मेदिनी । शकलं खण्डम् । वल्कलं त्वक् द्वे शल्के इति । सुवर्णानां हेम्नः कर्षाणां साष्टे शतेऽष्टाधिकशतके निष्कः । सहाष्टभिर्वर्तत इति साष्टम् । सराजस्त्वयमितिवत् । यथा हेम्नि सुवर्णमात्रे उरसो वक्षसो भूषणे हेमपले च दीनारे सांव्यवहारिके द्रव्यभेदे च निष्कः । पलं कर्षचतुष्टयम् । गुञ्जानामशीतिः कर्षः ॥ १३ ॥ शमलं पुरीषम् । एनः पापम् । "त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विट्किट्टमदन्तयोः" इति विश्वः । "कल्कोऽस्त्री

13-17: 1

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ॥
दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥ १४ ॥
धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका ॥
कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे ॥
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥
स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥
लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
" भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ॥
सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ॥ १ ॥

घृततैलादिशेषे दम्भे बिभीतके" इति मेदिनी । "पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षत्रिशूलयोः" इति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेण्वां हस्तिन्यां चकाराभवसूतायां गवि धेनुका । मेघजाले मेघवृन्दे चकाराद्देवताविशेषेऽपि कालिका । वृत्तिर्विवरणश्लोकः । यथा गृह्यकारिका । "यातनाकृत्योरित्यपि पाठः । कारिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारके कर्त्तरि त्रिषु" इति मेदिनी ॥ १५ ॥ करिहस्तेऽङ्गुलौ गजशुण्डाग्रे अङ्गुलौ कमलान्तर्गतकोशे च कर्णिका । "कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे" इति मेदिनी । उत्तरे अतः परं खान्तेभ्यः प्राक् शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । "वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु" इति मेदिनी । मुख्यश्चान्यश्च केवलश्चेति एके स्युः ॥ १६ ॥ दाम्भिको मायावी । योऽदूरेरितेक्षणः स च कौक्कुटिक इत्युच्यते । "संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति" इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये कौक्कुटिकलालाटिकशब्दौ साधू । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । यो भृत्यः कोपप्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्भालं ललाटमेव पश्यति । भावदर्शीत्यपि पाठः । यश्च कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः तावुभौ लालाटिकौ । "लालाटिकः सदालस्ये प्रभुभावनिदर्शिनि" इत्यजयः । इतो भूभृन्नितम्बेत्यादयः केचिदमूलका एव पञ्च श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानाभावः ॥ १७ ॥ इति कान्ताः ॥

(1-5.) 17-19

(पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥
आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥
पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥
खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥
पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥
स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥
करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥
अन्धेऽप्यनेडमूकः स्याट्टङ्कौ दर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥) (१)
(इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्तवर्गः) ॥ (२)
मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ ॥
शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥१८॥
घृणिज्वाले अपिशिखे॥ इति खान्ताः॥शैलवृक्षौ नगावगौ॥
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खान्तानाह । त्विट्करज्वालासु मयूखः । अत्र त्विट् शोभा । करः किरणः । भ्रमरशरौ शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे ललाटास्थ्नि कम्बौ च शङ्खः । अपिशब्दादाकाशेऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्यबिन्दौ विहायसि । "संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणिः किरणः । अपिशब्दाच्चूडायां प्रपदे बर्हिचूडायां च शिखा । इति खान्तवर्गः । अथ गान्तानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च । विशिखो बाणः । बाणार्कपक्षिणः खगशब्दवाच्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्षणम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छालिप्रभेदे पतङ्गः । क्रमुको वृक्षभेदः । तत्फले तु क्लीबं पूगम् । वृन्दं समूहः । पशवो हरिणाद्याः । अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्ग-

१ इदं पद्यचतुष्टयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति । एवमग्रेऽपि ॥

20-23

पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥
गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥
योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ॥
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ॥

णायां च मृगः । जवो रंहः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्निर्गमेऽपि वेगशब्दः स्यात् ॥ २० ॥ कुसुमसंबन्धिनि रेणौ परागः । स्नात्यनेन स्नानीयं गन्धचूर्णविशेषः । आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्राद्युक्तं यत्कर्पूरादिचूर्णं तद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागेपि । परागः रजसि धूलौ । नागमातङ्गौ गजे वर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । नागः पुंसि । क्लीबं सीसलवङ्गयोः । अपिशब्दाच्चण्डालेऽपि मातङ्गः । "अपिशब्दात्" नेत्रस्यान्तेऽङ्गहीने चापाङ्गः । "अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" इति विश्वः ॥ २१ ॥ स्वभावः प्रकृतिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा । "गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते" इति रघुः । अध्यायः काव्यादिविरामस्थानं सृष्टिर्निर्माणं एतेषु सर्गः । "सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु" इति मेदिनी । सन्नहनं कवचः । उपायः सामादिः । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । "योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । कार्मणेऽपि च" इति मेदिनी ॥ २२ ॥ स्त्र्यादिभृतौ पण्यस्त्रीणाम् । आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादिकर्मकाराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे वा भोगः । "पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिति" इति विश्वः । अहेः सर्पस्य । शबले कर्बुरे त्रिलिङ्गास् । "सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु" इति मेदिनी ॥ २३ ॥ कपौ वानरे चकाराद्भेके सारथ्यादौ च प्लवगः । शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषङ्गः । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवे

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ॥
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ॥
भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
इति गान्ताः ॥ परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ॥
मूल्ये पूजाविधावर्घोंऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥
त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ॥ इति घान्ताः ॥ काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च युगम् ॥ २४ ॥ इषुः शरः । पशू सुरभिवृषौ । घृणिः रश्मिः । स्वर्गादीनां दशानां द्वन्द्वैक्यम् । लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोभेयः । यथा सुरभौ स्त्रियाम् । वृषभे पुंसि । "गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवागादिषु योषिति" इति विश्वः । योषिति स्त्रीलिङ्गे । कोशान्तरे तु । "गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु" इति । शेफः शिश्नः । अनुमाने हरमूर्तिभेदे च लिङ्गम् । "लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषेऽपि मेहनेऽपि नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ २५ ॥ प्राधान्यं प्रभुत्वम् । सानुः शिखरम् । चकारात्पशोरवयवे शृङ्गम् । "शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापि शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके" इति मेदिनी । मूर्धा मस्तकः । गुह्यं योनिः । श्रीः संपच्छोभा । काम इच्छा च । माहात्म्यं ऐश्वर्यम् । यत्नः प्रयत्नः । अर्ककीर्ती सूर्ययशसी भगम् । "भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ" इति मेदिनी ॥ इति गान्तवर्गः ॥ २६ ॥ अथ घान्तानाह । परिघाते परितो हनने अस्त्रे लोहमयलगुडे अपिशब्दाद्योगभेदे च परिघः । अम्भसां रये जलप्रवाहे ओघः । परम्परायां नृत्यभेदे च । मूल्ये पण्ये पूजोपहारे चार्घः । अंहः पापम् । दुःखं जरामरणादिकम् । व्यसनं मृगयाद्यूतादि । विपद्रागद्वेषादि वा तत्राघम् ॥ २७ ॥ इष्टे मनोज्ञेऽल्पेऽगुरौ लघुस्त्रिषु । "निःसारे च त्रिषु" । इति घान्ताः ॥ ॥ घान्तकथनानन्तरं चकारान्ताः स्मृताः । शिक्यं दधिभाण्डादिलम्बनार्थं रज्जुसमूह-

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥
मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ॥
अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
इति चान्ताः॥(“प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तबकहारयोः
परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः ॥१॥”) (१)
इति क्षेपकश्छान्तः ॥ केकिताक्ष्र्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ॥
अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ॥
वलजे क्षेत्रपूर्द्वारे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

कृत आश्रयविशेषः। मृच्छेदो मृद्विशेषः। यल्लक्ष्यम्। “काचः काचो मणिर्मणिः” इति। दृग्रुक् नेत्ररोगः पटलप्रायः। एते त्रयः काचाः। विपर्यासे वैपरीत्ये। चात्प्रतारणे प्रपञ्चः। पावकेऽग्नौ शुचिः पुंसि ॥ २८ ॥ मास्याषाढे अमात्ये सचिवे अत्युपधे उपधा धर्माद्यैः परीक्षणं तामतिक्रान्ते शुद्धचित्ते इत्यर्थः। “एतेषु च पुंसि”। “शुचिर्ग्रीष्माग्निभृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि। ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु” इति मेदिनी। मेध्ये पवित्रे सिते शुक्ले च त्रिषु। स्पृहायामत्यासक्तौ गभस्तौ किरणे चकाराद्दीप्तौ शोभायां च रुचिः ॥ २९ ॥ इति चान्ताः। “अपिशब्दात्स्फटिके अच्छः। स्तम्बे कलापे च गुच्छः। तुन्नवृक्षे नांदुर्खी इति प्रसिद्धे नौकाङ्गे च कच्छः” ॥ १ ॥ इति छान्ताः। अथ जान्तानाह। केकिताक्ष्यौं मयूरगरुडौ। अहीन्भुङ्क्ते इत्यहिभुक्। विप्रेत्युपलक्षणं क्षत्रवैश्ययोः। “विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्या द्विजाः स्मृताः” इति स्मृते अण्डजाः पक्षिण एते द्विजाः। छागो बस्तः। “अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते” इति विश्वः। गोष्ठं गोस्थानकम्। अध्वा मार्गः। निवहः संघः। एते व्रजाः ॥ ३० ॥ जिनो बुद्धः। युधिष्ठिरेऽपि धर्मराजशब्दः। दन्तिदन्ते कुञ्जः अपिशब्दान्निकुञ्जे “हनौ चापि पुन्नपुंसकलिङ्गः”। क्षेत्रे नगरद्वारे च वलजं क्लीबम्। “वलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि” इति मेदिनी। वल्गुदर्शना वरस्त्रीत्यर्थः। वल्गु सुंदरं दर्शनं यस्याः सा। “वलजा वरयोषायाम्” इति कोशान्तरात् ॥ ३१ ॥

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

समे क्ष्मांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ॥
अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
॥ इति जान्ताः ॥ पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः
संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
इति ञान्ताः ॥ काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ ॥
शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ॥
रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥

समे क्ष्मांशे भूभागे तत्र आजिरिति । रणे संग्रामे । संततिरपत्यम् । चकाराद्धन्वन्तरावब्जः । पद्मेऽपि अब्जम् । स्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते । यथा धर्मो निजः नित्य इत्यर्थः । इति जान्ताः ॥ ३२ ॥ अथ ञान्तानाह । आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि । प्रवीणे तु वाच्यलिङ्गकः । चेतना धीः । नामाभिधानम् । हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्या अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापनं सापि संज्ञा । गायत्री सूर्यस्त्री च संज्ञा । तदुक्तं मेदिन्याम् । "संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति" इति ॥ ३३ ॥ अत्र क्षेपकोऽयम् । "दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञौ विद्वान्सोमजोऽपि च । विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुक्कुटौ" इति ॥ १ ॥ इति ञान्ताः ॥ अथ टान्तानाह । काकश्चेभगण्डो हस्तिकपोलश्च काकेभगण्डौ करटौ स्याताम् । "करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे । करटो वाद्यभेदे" इति मेदिनी । गजगण्डः कटिश्च कटौ स्याताम् । कटिः श्रोणिः । "कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता" इति विश्वः । रुजा निष्केशशिराः खलतिः तस्मिन्दुश्चर्मणि निष्कुषितत्वचि महेश्वरे शिपिविष्टः । "शिपविष्टः शिविपिष्टः" इति राजमुकुटः ॥ ३४ ॥ देवशिल्पिनि विश्वकर्मण्यपिशब्दाद्रविभेदे काष्ठतक्षे त्वष्टा । दैवे प्राक्तनकर्मणि दिष्टम् । नपुंसकम् । अपिशब्दात्काले तु ना । रसे पिप्पल्यादिरसभेदे कटुः पुंसि । अकार्ये करणानर्हे कटु क्लीबम् । मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमे कल्याणे । अशुभेऽमङ्गले । अभावे अशुभस्यैवाभावे रिष्टमिति । शुभाशुभे अरिष्टे । सूतिकागृहं चारिष्टम् । अरिष्टमशुभे तक्रे सूति-

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥
मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥
सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥
आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लमकचे जटा ॥ ३७ ॥
व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने ॥
इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३८ ॥
कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च ॥
पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च ॥ इति टान्ताः ॥ नीलकण्ठः शिवेऽपि च ॥ ३९ ॥
पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥

कागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च" इति मेदिनी ॥ ३५ ॥ मायादिषु नवसु कूटम् । तदस्त्रियाम् । अन्यथाकारदर्शनं माया । निश्चलमविकारमाकाशादि । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । कैतवं कपटम् अनृतं असत्यम् । राशिः पुञ्जः । अयोघनो लोहहननार्थं आयुधविशेषः । सीराङ्गं हलाङ्गम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला प्रसिद्धा । काले ह्रस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे । अल्पे लेशे । संशये संदेहे । आर्तिश्चापाग्रम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अश्रिः कोणः । संख्याभेदेऽपि कोटिः । "स्यात्कोटिरश्रौ चापाग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोः" इति विश्वः । मूले संश्लिष्टकेशे जटामांस्यां वेदविकृतौ च ॥ ३७ ॥ फले साध्ये समृद्धौ संपदि व्युष्टिः । अक्ष्णि चक्षुषि । यागो यज्ञः । इच्छा स्पृहा । "इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः" इति मेदिनी । बहुनि प्रचुरे । युक्तनिर्मितयोश्च सृष्टम् । सृष्टिर्निश्चिते बहुले त्रिष्विति क्वचित्पुस्तके पाठः ॥ ३८ ॥ कृच्छ्रं दुःखम् । गहनं दुरधिगमान्तःप्रान्तम् । उभे कष्टे । दक्षोऽनलसः । अगदो रोगहीनः । एते पटवः ॥ द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ ॥ इति टान्ताः ॥ ठान्तानाह । अपिशब्दान्मयूरेऽपि नीलकण्ठः ॥ ३९ ॥ अन्तर्जठरं जठरस्यान्तरम् । कुसूलो धान्यागारम् अन्तर्गृहं गृहाभ्यन्तरं च एतेषु कोष्ठः पुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाशः अदर्शनम् । अन्तः प्रध्वंसः ।

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ॥ ४० ॥
त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ इति ठान्ताः ॥
दण्डोऽस्त्री लुगडेऽपि स्याद्गुडो गोलेक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥
सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥
क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे ॥ ४२ ॥
काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥
स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ॥ इति डान्ताः ॥४३॥
भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥
शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥
इति ढान्ताः ॥

स्थितौ मर्यादायां कालविशेषेऽपि ॥ ४० ॥ अतिशस्ते सुप्रशस्ते । अपिशब्दादतिवृद्धे । अग्रजे मासि च ज्येष्ठः । अतियूनि बाले । अनुजेऽपि कनिष्ठः ॥ इति ठान्ताः ॥ "दण्डो दमे मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थनयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वके" इत्यपिशब्दात् ज्ञेयाः । गोलो मृदादिगुडकः । इक्षुपाकः इक्षुविकारः । हस्तिसन्नाहेऽपि गुडः । स्नुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याघ्रः । मांसमत्तीति मांसात् स चासौ पशुश्चेति । डलयोरेकत्वेन व्यालश्च । "खलेऽपि च" । गौर्धेनुः । डलयोरैक्यादिडा इलाश्च । इला बुधपत्नी च । वंशशलाका पञ्जराद्यर्था वा शूर्पाद्यर्था वेणुशलाका क्ष्वेडा । अपिशब्दाद्विषे पुंसि । "सिंहनादे च स्त्रियाम् । "क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति" इति कोशान्तरे । षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दाच्छिरादिषु च नाडी । "शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च" इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ दण्डादिषु षट्सु काण्डः । स च पुन्नपुंसकयोः । अर्वा कुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः । यथा प्रथमकाण्डेऽभिहितम् । अवसरः प्रस्तावः । अमत्रे पात्रे । मूलं यद्वणिग्धनम् तत्र च भाण्डम् । काञ्चनादिनिर्मितेऽश्वाभरणे भूषणमात्रे च ॥ ४३ ॥ इति डान्ताः ॥ भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढेऽपि प्रगाढम् । "शक्तः समर्थः तत्र स्थूले च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च" ॥४४॥ इति ढान्ताः ॥ स्त्रिया

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥
कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ॥ ४५ ॥
पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥
मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ॥ ४६ ॥
निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥
वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाऽक्षरे ॥ ४७ ॥
अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥
स्थाणुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्याजौ रवे रणः ॥ ४८ ॥
ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥

अयं स्त्रैणः स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च तस्मिन् बाले च भ्रूणः । बलिपुत्रे शरेच बाणः । "बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः" इति मेदिनी । अतिसूक्ष्मवस्तुनि धान्यांशे च कणः । प्रमथे रुद्रानुचरे गणः ॥ ४५ ॥ द्यूतमक्षादिभिः क्रीडा । आदिना मेषकुक्कुटादियुद्धादिकं तत्र उत्सृष्टे न्यस्तार्थे । भृतौ वेतने मूल्ये विक्रेयवस्तुद्रव्ये धने काकिणीचतुष्टये च पणः । "अपिशब्दात् ग्लहे क्रय्य-शाकादिकायां च" । तदुक्तं धरण्याम् । "पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षा-पणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादौ बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ" इति । मौर्व्यां ज्यायां द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात्सत्त्वरजआदौ शौर्य-चातुर्यादौ संधिविग्रहादौ इन्द्रिये अदेङित्युक्ते च गुणः । "गुणो मौर्व्यामप्र-धाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि वर्व्यां च" इति मेदिनी ॥ ४६ ॥ निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमवः-स्थाने कालविशेषे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ क्षणः । "पर्वणि च" । विप्रक्षत्रियादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च वर्णः । अक्षरे वर्णं वा क्लीबे पुंसि चेत्यर्थः । "वर्णो द्विजादिशुक्लादियज्ञोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने" इति मेदिनी ॥४७॥ "वर्णभेदे कपिले" । अपिशब्दात्सूर्यसारथौ । "अव्यक्तरागे संध्यारागे च" ॥ सोऽरुणशब्दः । "अपिशब्दात्" स्तम्भादौ स्थेयुषि च स्थाणुः । "अपिशब्दात्" अश्व-त्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । आजौ युद्धे रवे शब्दे । काकेऽपि च रवे रण इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥ श्रेष्ठो मुख्यः । "ग्राम-

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः ॥ ४९ ॥
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ॥ ५० ॥
तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥
वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी ॥ ५१ ॥
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च ॥ ५२ ॥
विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥
प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

णीर्भोगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । "अग्रग्रामाभ्याम्" इति णत्वम् । "मेषलोम्नि भ्रुवोरन्तरावर्ते च ऊर्णा" आदिना शशोष्ट्रादीनां च लोम सा ऊर्णा । सोर्णा तु चक्रवर्त्यादीनां महायोगिना च महापुरुषलक्षणभूता मृणालतन्तुसूक्ष्मा शुभ्रायता प्रम्नस्तावर्ता प्रायेण भवति ॥ ४९ ॥ हेम्नः सुवर्णस्य प्रतिमा या च हरिता हरिद्वर्णा । "हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च" इति मेदिनी । पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चकारान्मृगभेदे । वेश्मनो गृहस्य स्तम्भे स्थूणा । अपिशब्दाल्लोहस्य प्रतिमायाम् ॥ ५० ॥ स्पृहा वाञ्छा । पिपासा पानेच्छा । "जुगुप्सा निन्दा करुणा च घृणेत्युच्यते" । वणिक्पथे पण्यवीथ्यां आपणे पण्ये च विपणिः । सुरा मद्यम् । प्रत्यक् प्रतीची दिक् । उभे वारुण्यौ । गण्डदूर्वापि वारुणी । "वारुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्" इति कोशान्तरात् ॥ ५१ ॥ इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्रीलिङ्गः । इभे हस्तिनि करेणुर्ना पुंलिङ्गः । बलं पराक्रमः गृहे रक्षितरि शरणम् । "वधरक्षणयोरपि शरणम्" । चकारादग्निमन्थे च श्रीपर्णम् ॥ ५२ ॥ अभिमरो युद्धम् । खरे तिग्मे । "तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु" इति मेदिनी । हेतुर्धूमादिः मर्यादा सीमा । इयत्ता परिच्छेदः । प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु प्रमाणशब्दो वर्तते । "प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि" इति मेदिनी ॥ ५३ ॥ साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतुः । साधकतमं करण-

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥
प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ ॥ ५४ ॥
घण्टापथेऽथ वान्तान्ने समुद्गिरणमुन्नये ॥
अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ॥ ५५ ॥
प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ॥
संकीर्णौ निचिताशुद्धौ विरिणं शून्यमूषरम् ॥ ५६ ॥
("सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये ॥") (१)

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥
पक्षितार्क्ष्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥
अभ्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥

मिति पाणिनिराह। यथा रामेण बाणेन हतो वालीत्यत्र हननक्रियां प्रति बाणस्य साधकतमत्वात् करणत्वमस्ति। क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थानम्। "करणं साधने क्षेत्रे" इति विश्वः। अपिशब्दात्कर्मादि। "करणं करणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु। कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः। पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते" इत्यजयः। प्राणिनामुत्पादे जन्मनि। असंबाधचमूगतौ निर्बाधसैन्यगमने घण्टापथे च संसरणम् ॥ ५४ ॥ वान्तान्ने भुक्तोज्झितान्ने। उन्नये जलपात्रादेरूर्ध्वनयने। उन्मूलिते च "उद्गिरणम्"। अतःपरं वक्ष्यमाणा णान्तशब्दास्ते त्रिषु। पशुशृङ्गं चेभदन्तश्च तयोः विषाणम्। स्त्रियां विषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेण निम्ना क्रमनिम्ना सा चासौ उर्वी च पृथ्वी तत्र। प्रह्वे नम्रे चतुष्पथे प्रवणः पुंस्येव। निचितो व्याप्तः। अशुद्धः अमित्रः। "संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे" इत्यजयः। शून्यं निराश्रयो देशः। ऊषरं स्थलभेदः तद्विरिणमिति स्यात्। "दीर्घादिरपि। इरणमित्यपि ईरणमिति च। ईरणं तूषरे शून्यमित्युक्तत्वात्" ॥ ५६ ॥ सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चय इत्यमूलकः॥ इति णान्ताः॥ अथ तान्तानाह॥ नदः सरिद्विशेषः॥ तार्क्ष्यो गरुडः। भासः पक्षिभेदो गोष्ठकुक्कुटाख्यः। पक्षी पक्षिमात्रम्॥ ५७॥ उत्पातो धूममयी तारा। ग्रहभेदेऽपि

१ इदमर्धं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ॥ ५८ ॥
यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥
यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ॥ ५९ ॥
ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥
स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूभृद्भूमिधरे नृपे ॥ ६० ॥
मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥
विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ॥ ६१ ॥
व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने ॥
क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ॥ ६२ ॥
वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः ॥

धूमकेतुः । जीवनं जलं मुञ्चतीति जीमूतो मेघः । पृषोदरादिः । "जीमूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे" इति मेदिनी । "धूमकेतुः स्मृतो वह्नावुत्पातग्रहभेदयोः" इति विश्वः । पाणिः करः । नक्षत्रं त्रयोदशम् । पवनो वायुरमरश्च मरुत्संज्ञौ ॥५८॥ महामात्रसारथी यन्तारौ । धाता धारकः । "स्वामिन्यपि भर्ता" । यानपात्रे वहित्रे "गृहस्थाने वाससि च पोतः । प्राण्यन्तरे भूतान्तरे ॥ ५९ ॥ "केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि" इति मेदिनी । पार्थिवे राज्ञि । तनये पुत्रे । कारुः शिल्पी तद्भेदे । अपिशब्दात्कञ्चुकिनि जीवेष्टियाजके च स्थपतिः । भूमिधरः शैलः ॥ ६० ॥ अपिशब्दात् प्रधाने क्षत्रियमात्रे च मूर्धाभिषिक्तः । स्त्रीकुसुमे रजसि हेमन्तादौ च ऋतुः । अजितश्चाव्यक्तश्चेति तकारान्ताविमौ विष्णावपि वर्तेते । अपिशब्दादपरिभूते शङ्करे चाजितः । "अव्यक्तः शङ्करे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्" इति विश्वः । त्वष्टरि शिल्पिभेदे । "क्षत्रियाद्ब्राह्मणीजेऽपि सूतः सारथिवन्दिनोः" इति विश्वः ॥ ६१ ॥ स्फुटेऽपि व्यक्तः । शास्त्रं तर्कादि । निदर्शनमुदाहरणम् । इमे उभौ दृष्टान्तौ । द्वाःस्थे द्वारपाले । वैश्यायामित्यपिपाठः । "क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे" इति विश्वकोशात् । चात् भुजिष्यातनये ॥ ६२ ॥ प्रकरणं प्रस्तावः । प्रकारो भावः । कार्त्स्न्यं साकल्यम् । वार्ता जनश्रुतिः । नृत्यस्थाने नृत्यमण्डपे । नीवृद्विशेषो जनपदविशेषः स च पश्चिमसागरस्थो

63-57

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः ॥ ६३ ॥
कृतान्तो यमसिद्धांतदैवाकुशलकर्मसु ॥
श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ॥ ६४ ॥
इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥
कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥
कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥
विस्तारवल्ल्योर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ॥ ६६ ॥
क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥
अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥
प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥

द्वारावती । "आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे" इत्यजयः ॥ ६३ ॥ यमो धर्मराजः । दैवं प्राक्तनं कर्म । अकुशलकर्म पापम् । श्लेष्मादयो धातुशब्दवाच्याः । आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः । रस आहारपरिणामजो भागविशेषः । रसरक्तादीत्यादिना वसामज्जादिग्रहः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च । तद्गुणा गन्धादयः ॥ ६४ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । अश्मविकृतिः मनःशिलादिः । शब्दयोनिः भू सत्तायामित्यादिः । "भूवादयो धातवः" इति सूत्रात् । नृपस्य कक्षान्तरे राजधानीस्थानविशेषे । असर्वगोचरे इति कक्षान्तरस्य विशेषणम् । अपिशब्दादन्तःपुरे आशौचान्ते च शुद्धान्तः ॥ ६५ ॥ कासूः महाराष्ट्रभाषायां सैतीति ख्यातः आयुधभेदः । "कासूर्विकलवाची स्यात् कासूः शक्त्यायुधेऽपि च" इति विश्वात् । काठिन्यं दृढता । वल्ली लता । रात्रौ गृहे च वसतिः ॥ ६६ ॥ क्षयो हानिः अर्चा पूजा तत्रापचितिः निष्कृतौ व्यये च । अवसानं अन्तः । धनुष्कोटिः चापाग्रम् । आर्तिरिति पाठः । "उपसर्गादृति" इति वृद्धिः । सामान्यं गोत्वादि । मालत्यां च जातिः । "जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कम्पिल्लजन्मनोः । जातीफले छन्दसि च" इति हैमः ॥ ६७ ॥ प्रचारः लोकाचार इति यावत् । स्यन्दः प्रस्रवणम् । तत्र रीतिः । "रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः" इति विश्वः । डिम्बे प्रवासे च ईतिः । डिम्बो विप्लवः । स च सप्तविधः । "अतिवृष्टिरना-

उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे ॥ ६८ ॥
वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥
नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ सङ्गरे ॥ ६९ ॥
सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥
रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ॥ ७० ॥
जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥
पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ॥ ७१ ॥
पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥
प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ॥ ७२ ॥
सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥

वृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः" इति भेदात् । उदये उत्पत्तौ । अधिगमे लाभे । अग्नित्रये दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये । द्वितीये युगे । त्रेताशब्द आवन्तः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदो नारदी वीणा । महत्त्वयुक्तायां भार्यादौ च । अणिमादौ च भूतिः । "भूतिर्भस्मनि संपदि । मांसपाकविशेषे च जनने गजमण्डने" इत्यमरशेषः । नद्यां नागानां नगर्यां च भोगवती । सङ्गरादित्रये समितिः ॥ ६९ ॥ वासो निवासः । अपिशब्दान्मेदिन्याम् । कालभेदे च क्षितिः । सूर्यप्रभादिषु हेतिः ॥ ७० ॥ जगति लोके क्षितौ भुवि छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । "अपिशब्दाज्जने" । दशमं छन्दः दशाक्षरपादकं आवलिरपि पङ्क्तिः । उत्तरकालेऽप्यायतिः । "आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः" इति विश्वः ॥ ७१ ॥ वीरभेदे सैन्यभेदे च पत्तिः । पक्षभेदयोरिति षष्ठी । पक्षशब्दो मासार्धवाची खगावयववाची च अतो द्विवचनम् । मासार्धस्य मूले प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्य मूलेऽधोदेशे । पक्षस्य मूलं पक्षतिः "पक्षात्तिः" इति सूत्रेण तिप्रत्ययः । योनिलिङ्गे द्वंद्वैक्यम् । योनौ लिङ्गे च प्रकृतिः । चकारात्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च । आद्यशब्दादारभटीसात्वतीभारत्यः । "भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्" इति । चकाराज्जीविकायां सूत्रविवरणे च वृत्तिः ॥ ७२ ॥ सिकताशब्दो वालुकायां स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च । अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशे

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ॥ ७३ ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥
बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ७४ ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥
वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥
श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥
युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

च शर्करायां च कीर्तितः । श्रवसि कर्णे । "श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि" इति विश्वः । जनितोऽत्यन्तानुरागो यस्यां तस्यां योषिन्मात्रे च वनिता । "वनिता जनितात्यर्थरागयोषिति योषिति" इति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिव्युदासे भूविवरे । "गतार्थक्षितेरुत्खनने" इति सुभूतिः । अपिशब्दाद्रक्षणे च गुप्तिः । "गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणेऽधमे" इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे "अध्वरे" च धृतिः । क्षुद्रवार्ताकी ओषधिविशेषः । "बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च" इति विश्वः। छन्दोभेदो नवमं छन्दो बृहती । महती विपुला सापि बृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्योर्योषिद्धस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्वामी तु वाशितेति तालव्यमध्यमाह । "वाशृ शब्दे" इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं क्लीबम् । वृत्तौ जीविकायाम् । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः फल्गुन्यसारे क्लीबम् । रोगरहिते त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तेते । चकारात् घृतमाज्ये जले क्लीबम् । अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥ रूप्यं रजतम् । लक्ष्म चिह्नम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते अलमर्थे कृतम् ॥७६॥ जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म । महाभीतिर्महद्भयं अत्याहितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्ष्मादौ क्षित्यादिपञ्चके । ऋते सत्ये । प्राणिनि जन्तौ । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीत इति द्वंद्वैक्यम् । समे सदृशम् । "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः" इति विश्वः ॥७७॥ पद्ये श्लोके । अतीते भूते

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥
महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७८ ॥
श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥
त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ७९ ॥
अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥
युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ॥ ८० ॥
कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥
ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८१ ॥
विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥

दृढे गाढे निस्तले वर्तुलेऽतीतादौ त्रिलिङ्गं वृत्तम् । राज्यं चकारात् बृहच्च महत् । "महद्राज्ये विशाले च" इति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निन्दितेऽवगीतम् ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रेऽपि श्वेतम् । "श्वेतं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः" इति विश्वः । हेम्नि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे तान्ताः शब्दास्त्रिषु । इङ्गे जङ्गमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । "रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे" इति मेदिनी । त्रिष्वतो इत्यस्य स्थाने त्रिष्वितो इत्यपि पाठः । इतो रजतात्परे तान्ताः त्रिषु ॥ ७९ ॥ सितादित्रयेऽवदातः । शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शुक्लः बद्धश्च सितः । युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि क्षन्तरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रिमे घटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे अपिशब्दाच्छेषादौ अनन्तः । "अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु" इति मेदिनी । "अनन्तं खे निरवधौ" इति हैमः । ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे च प्रतीतः । "प्रतीतः सादरे प्राज्ञे प्रथिते ज्ञातहृष्टयोः" इति हैमः । कुलजे कुलीने बुधे पण्डितेऽभिजातः । "अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजन एकान्त इत्यर्थः । एतौ विविक्तौ । "विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु" इति हैमः । मूढो मोहं गतः सोच्छ्रयो वृद्धियुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अम्लं चुक्रम् । त्रिरात्रिस्थं काञ्जिकमिति यावत् । परुषो निष्ठुरः द्वौ शुक्ताख्यौ । "शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे" इति मेदिनी ।

82 - 86

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ ॥ ८२ ॥
सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥
पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतःकृते ॥ ८३ ॥
निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥
जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥
वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ इति तान्ताः ॥
अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥
निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥
समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ॥ ८६ ॥
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

मेचकः कृष्णवर्णः । "शिञ् निशाने" इति धातोः क्तिनि शितिः । "निशितेऽपि शितिर्भूर्जे ना सितासितयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ॥ ८२ ॥ धर्ममात्रे क्लीबं तद्युक्ते त्रिषु सत् । अस् धातोः शतृप्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्यभियुक्ते शत्रुणाक्रान्ते । अग्रतःकृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निवासः । अवातो वातवर्जितः । उभौ निवातौ । यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि निवाताख्यम् । यथा । निवातकवचो वीरः । "निवातो दृढसन्नाहः" इत्यजयः । जात उत्पन्नः उन्नद्धो दृप्तः प्रवृद्धश्चैते उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः ॥८४॥ वृद्धिमांश्च प्रोद्यतश्चोत्पन्नश्चेति । अत्र क्वचित् केचित् उदास्थितेत्यादयः सन्ति तेऽमूलकत्वादुपेक्ष्याः । इति तान्ताः ॥ अथ थान्तानाह ॥ अभिधेयो वाच्यः । राः धनम् । वस्तु तत्त्वम् । निवृत्तिर्निवर्त्तनम् । अत्र विषयेऽप्यर्थः । "अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु" इति हैमः ॥८५॥ निपानमुपकूपजलाशयः । आगमो बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थम् । "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु" इति मेदिनी । "निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः" ॥ शक्तिस्थे शक्तिमति । संबद्धार्थे यथा । समर्थः पदविधिः । हितेऽनुकूले ॥ ८६ ॥ क्षीणो रागो रसोऽस्य क्षीणरागः । वृद्धोऽतिवृद्धः । उभौ दशमीस्थौ । "दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरे च" इति विश्वः । पदवी मार्गः अपिशब्दात् पङ्क्तिरपि । आस्थानी सभा ।

आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ॥ ८७ ॥
"शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ" ॥ (१)
इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥
अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ ॥ ८८ ॥
पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥
निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः ॥ ८९ ॥
आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥
स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्व्यञ्जनेऽपि च ॥ ९० ॥
गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥
प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

यत्नः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणभेदः ॥८७॥ "शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ" इत्यन्यत्र प्रक्षिप्तः पाठः । इति थान्ताः ॥ अथ दान्तानाह ॥ अभिप्राय आशयः । वशोऽधीनः । "छन्दो वशेऽभिप्राये च हषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि" इति हैमः । जीमूतो मेघः । वत्सरो वर्षम् । "अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके" इति विश्वः । निन्दा गर्हा । आज्ञा । शासनं तत्रापवादः । अववाद इत्यपि पाठः । पुत्रो ज्ञातिश्च दायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः । तुर्यांशश्चतुर्थभागः । "पादो मूलास्तुर्यांशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वते" इति हैमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे निर्वादः । "निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोः" इति विश्वः । जम्बाले कर्दमे । शष्पे बालतृणे ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तध्वनौ । त्रातरि रक्षके दारुणे रणे भीषणे युद्धे च आक्रन्दः । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः । "प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु" इति मेदिनी । व्यञ्जने तेमने सूपकारे च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ बृहस्पतौ कृष्णेऽपि गोविन्दः । दकारान्त आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दादतिनिर्हारिगन्धे च तथा मदोऽपि हर्षे । अपिशब्दादूर्वगजदानरेतःसु चेत्यर्थः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिङ्गे छत्रादौ वृषाङ्गे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥
धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥
पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥
गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥
त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥
मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥
प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ इति दान्ताः ॥
व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥
पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥
परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः कर्मनियमः आजिर्युद्धम् । नाम संज्ञा । एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गः संविदिति नाम । "संवित्संभाषणे ज्ञाने संयमे नाम्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि" इति हैमः । स्त्री इति तु संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते । रहस्येकान्ते । वेदान्तेऽप्युपनिषत् ॥ ९२ ॥ व्यवसितिर्व्यवसायः । "पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः" इति हैमः । सेविते गोभिरेव सेविते देशे माने खुरप्रमाणे गोष्पदम् । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" इति सूत्रेण सुडागमः सस्य षत्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो वर्तते । "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति निपातनात् सुडागमः ॥९३॥ अतः परं वर्गसमाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । इष्टो मनोहरः । उभौ स्वादू । "स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टे च" इति विश्वः । अतीक्ष्णोऽतिग्मः । कोमलोऽकठिनः । उभौ मृदू । "मृदुः स्यात्कोमले स्वरे" इति विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पे यथा । मन्दोदरी । अपटुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीनभाग्यः । एते मन्दाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रोऽभिनवः । अप्रतिभोऽप्रगल्भः । द्वाविमौ शारदौ । "प्रगल्भो धृष्टः । विशारदो बुधे धृष्टः" इति हैमः । इति दान्ताः ॥ अथ धान्तानाह ॥ प्रसारितभुजद्वयकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षभेदः । द्वयं न्यग्रोधाख्यम् । कायो देहः । उन्नतिरुच्छ्रायः ॥ ९५ ॥ परित आह्रियतेऽसौ पर्याहारो ध्यानादिः मार्गः पथाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यज्ञियतरोः पलाशादेः शाखायां समिधि तत्र उपसूर्यके सूर्यसमीपमण्डले परिवेषाख्ये च परिधिः ॥९६॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥
स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥
विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥
देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥

उत्तमर्णगृहे ऋणमोचनपर्यन्तं विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्बन्धकम् । गाहाण इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्यासनं एते आधयः । समर्थनं चोद्यपरिहारः । नीवाको वचनाभावः । नियमोऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ ९७ ॥ दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्श्यण्सु-डादिषु यन्नश्वरमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रा-दिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रक्रान्तस्य पदस्य निवृत्त्यभावः तत्रैतेषु अनुबन्धः ॥ ९८ ॥ "विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे" इति विश्वः । परिच्छेदे सीम्नि । बिले गर्ते । कालेऽपि अवधिः । विधाने कर्तव्ये दैवे प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ ९९ ॥ बुधवृद्धौ धान्तौ पण्डितेऽपि वर्तेते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये । वृद्धः स्थविरे । समुदये समूहे । यथा । अनलस्कन्धवपुष इति । अपिशब्दात्काण्डे नृपेंऽसे च । "स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च" इति हैमः । देशभेदेऽब्धौ समुद्रे सिन्धुशब्दः पुंसि । "इभदाने च" । नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे । "सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः" इति विश्वः ॥ १०० ॥ विधौ विधाने । प्रकारे विधाशब्दः स्यात् । यथा द्विविधं किंविधमित्यादि । अपि-शब्दाद्वार्धुषिके सज्जने "चारावपि" साधुः । जाया भार्या स्नुषा पुत्रस्य पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे च वधूः । जायास्नुषयोः पार्थक्यं वर्तत इति द्योतनाय

101-105.

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ॥ १०१ ॥
सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥
मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ॥ १०२ ॥
अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥
ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ॥ १०३ ॥
अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धान्ताः ॥
सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥
भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥
ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥
तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥

पृथक् तद्ग्रहणम् । देवालयादि येन लिप्यते सः लेपश्चूर्णविशेषः । "सुधा प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुही" इति मञ्जरी ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्वीकारः । तत्र यथा सत्यसन्धः । संप्रत्यय आदरः । स्पृहा काङ्क्षा तत्र श्रद्धेति । क्षौद्रे माक्षिके । दैत्यचैत्रवसन्तेषु द्रुभेदे च पुमान् मधुः । अक्षिहीनेऽप्यन्धशब्दः । "अन्धस्तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हिनेऽभिधेयवत्" इति विश्वः ॥ १०२ ॥ अतः परे धान्तवर्गपर्यन्तास्त्रिषु । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे यथा । हे ब्रह्मबन्धो दुष्टोऽसीति । "ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्" इति विश्वः ॥ १०३ ॥ अवलम्बितः आश्रितः । अविदूरः सन्निहितः । उभाववष्टब्धौ । "ष्टभि प्रतिस्तम्भे" "स्तम्भु रोधने" वा । "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः" इति षत्वे अवष्टब्धशब्दः साधुः । अपिशब्दाद्बद्धोऽपि । लेशेऽपि गन्धः संबाधो गुह्यसंकटयोर्द्वयोः । बाधा निषेधे दुःखे च ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः ॥ इति धान्ताः ॥ अथ नान्तानाह ॥ चित्रा भानवो रश्मयो ययोस्तौ ॥ १०४ ॥ धाता च देहश्च । नीचो हीनजातिः । पृथग्जन इति चतुरक्षरम् । "पृथक्कार्यो जनः पृथग्जनः" । ग्रावा प्रस्तरे जलदे गिराविति । "पत्री श्येने रथे काण्डे खगद्रुरथिकाद्रिषु" इति विश्वः ॥ १०५ ॥ बर्ही मयूरः । "शिखी त्वग्नौ वृक्षे केतुग्रहे शरे । चूडावति बलीवर्दे मयूरे कुक्कुटे हयः" इति हैमः । लिप्सा वाञ्छा । उपग्रह अनुकूलनम् । उभौ प्रतियत्नौ "प्रतियत्नस्तु

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥
द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥
कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥
वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥
क्लेशेऽपि[1] वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥
आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥
शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ॥ १०९ ॥
घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥
अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ११० ॥

संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च" इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्च सादिनौ । "सादी तुरङ्गमारोहे निषादिरथिनोरपि" इति हैमः । अश्वो हयः । इषुः शरः पक्षी चैते वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने अभिजनः । "अभिजनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलध्वजे" इति विश्वः ॥१०७॥ वर्षोऽब्दः । अर्ची रश्मिः व्रीहिभेदश्चैते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा । "हश्च व्रीहिकालयोः" इत्यनेन ण्युट् अनादेशः । प्रह्लादपुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषेऽपि क्लीबं वृजिनम् । "वृजिनः क्लेशे वृजिनं भुग्नेऽघे रक्तचर्मणि" इति हैमः । अर्के सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अततीत्यात्मा । "अत सातत्यगमने" । मनिन् प्रत्ययः । वर्ष्म देहः । "आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च" इति धरणिः । शक्र इन्द्रः । घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चासावब्दश्चेति । घनाघन इति चतुरक्षरं नाम । शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना इति क्वचित्पाठः ॥१०९॥ मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे च घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरन्तरे सान्द्रे च त्रिषु । "घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्ध्योघदार्ढ्येषु विस्तारे लोहमुद्गरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च" इति मेदिनी । अर्थपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्पस्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसायां चाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभौ नृपे च पत्यौ वा

[1] 'क्लेशेऽपि'—इत्यत्र 'केशेऽपि'—पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते ॥

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ॥ १०१ ॥
सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥
मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ॥ १०२ ॥
अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥
ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ॥ १०३ ॥
अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धान्ताः ॥
सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥
भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥
ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥
तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥

पृथक् तद्ग्रहणम् । देवालयादि येन लिप्यते सः लेपश्चूर्णविशेषः । "सुधा प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुही" [illegible] स्वीकारः । [illegible] [illegible]ङ्कादौ राजशब्दः । "राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्" इति मेदिनी । मृगाङ्कश्चन्द्रः । नर्तकीदूत्यौ वाणिन्यौ । "वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धावनितासु च" इति मेदिनी । स्रवन्त्यां नद्यां सेनायामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् । तडिद्विद्युत् । वन्दावृक्षे विजातीयप्ररोहे । योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो वर्तते । "तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे" इति मेदिनी । अधोजिह्विका गलकण्ठिका सा सूना । अपिशब्दात्पुत्र्यां वधस्थानेऽपि ॥ ११२ ॥ क्रतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मन्दे च वितानं त्रिषु । मन्दे यथा । वितानभूतहृदयः । केतौ ध्वजे उपनिमन्त्रणे निवासेऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चैतन्यम् । तपो ब्रह्म यथा ब्रह्मचारीति । वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः क्लीबे । विप्रवेधसोः पुंसि । "ऋत्विग्योगभिदोश्च । सूचने आशयप्रकाशनेऽपि" ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः क्षीरादौ तक्रादेर्निक्षेपः । जवनं वेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातञ्चनम् । लाञ्छनं चिह्नम् । निष्ठानं तेमनम् । अवयवोऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति यावत् । एतेषु व्यञ्जनं नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्वादीनां युद्धे च "कुलीनत्वे च" कौलीनम् । निःसरणे ग्रहादेर्निर्गमे उपवने प्रयोजने च

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥
द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥
कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥
वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥
क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥
आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥
शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ॥ १०९ ॥
घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥
अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ११० ॥

संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च" इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्च सादिनौ । "सादी तुरङ्गमारोहे निषादिरथिनोरपि" इति हैमः । अश्वो हयः । [illegible] पक्षी चैते वाजिनः । कुले कुलमख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने प्रोक्तः" इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्वात्सिद्धान्ते [illegible]॥ [illegible]मे । सन्निविष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वीभवने । "उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलरोगेऽपि न द्वयोः" इति मेदिनी ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे तिरस्कारे । "स्वातन्त्र्यकृत्येऽपि व्युत्थानम्" । मारणाद्यष्टके सैन्ये मेढ्रे च साधनमिति नाम । तत्र मारणे यथा पारदसाधनम् । मृतसंस्कारेऽग्निदाहे । गतौ गमने । द्रव्ये धने । अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं अर्थनिष्पादनम् । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचित् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्यार्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । "व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे" इति मेदिनी । अक्षिलोम्नि चक्षुर्लोम्नि किञ्जल्के केसरे । अणीयसि तन्त्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्रांशे । पक्ष्मेति नान्तम् ॥ १२० ॥ तिथिभेदेऽष्टमीदर्शादौ क्षणे उत्सवे पर्व । "पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्सन्धौ च तिथिग्रन्थविशेषयोः" इति हैमः । नेत्रपिधायकचर्मपुटे अध्वनि मार्गे वर्त्म ॥ अकार्ये

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ॥ १२१ ॥
प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥
प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ॥ १२२ ॥
क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥
गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ॥ १२३ ॥
सन्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥
आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥
आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥
अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२५ ॥
रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥

अकरणार्थे गुह्ये उपस्थे कौपीनम् । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्तद्वत् गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि तदाच्छादनत्वाद्वस्त्रमपि । संगतौ भार्यादिसंबन्धे । रते सुरते मैथुनं स्यात् ॥ १२१ ॥ धीः बुद्धिः । महामात्रे । "प्रकृतौ प्रज्ञायां" च प्रधानम् । बुद्धिचिह्नयोः प्रज्ञानम् । "प्रसूनो वाच्यवज्जाते क्लीबं तु फलपुष्पयोः" इति मेदिनी । कुले वंशे ॥ १२२ ॥ आह्वानमारावः । उभे क्रन्दनसंज्ञे । प्रमाणमियत्ता । उभयोर्वर्ष्म । "वर्ष्म देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्" इति मेदिनी । गृहादीनि चत्वारि धामशब्दवाच्यानि । "धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः" इति हैमः । चतुष्पथे शृङ्गाटके ॥ १२३ ॥ सन्निवेशे अवयवविभागे संस्थानम् । "संस्थानं त्वाकृतौ मृतौ । चतुष्पथे सन्निवेशे" इति हैमः । "चिह्ने प्रधाने लक्ष्म" । संपिधानं तिरोधानम् । अपवारणं वस्त्रादिना परिवृत्तिः । उभे आच्छादनसंज्ञे । वस्त्रेऽप्याच्छादनम् ॥ १२४ ॥ साधने निष्पादने अवाप्तौ लाभे तोषणे तुष्टौ आराधनं स्यात् । चक्रं रथाङ्गम् । पुरं नगरम् । अध्यासनमाक्रमणं अधिष्ठानं स्यात् ॥ १२५ ॥ स्वजातिश्रेष्ठे रत्नम् । यथा स्त्रीरत्नम् । मणावपि । सलिलं जलम् । काननमरण्यम् । उभे वने । "वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवाहेऽम्भसि कानने" इति हैमः । विरले सान्तरे । स्तोकेऽल्पे । तलिनम् । "स्वच्छे च" । "तल प्रतिष्ठायाम्" इति धातोरिनन् । यथा

तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥
समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥
हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ ॥ १२७ ॥
अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि ॥ इति नान्ताः ॥
कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि ॥ १२८ ॥
परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥
गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥
बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥

तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नान्तसमाप्तिपर्यन्तं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥ सन् पण्डितः समः सदृशः एकश्चैते समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समानोदरौ बन्धू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेजपः उभौ पिशुनौ । "पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु" इति मेदिनी । ऊनोऽल्पः गर्ह्यो निन्द्यः द्वावेतौ हीनन्यूनशब्दवाच्यौ । वेगी वेगयुक्तः । शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराद्धोऽपराधवान् । अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रान्तः । व्यापद्गतः प्राप्तविपत्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । प्रक्षिप्तश्लोकद्वयं लिख्यते । "लेख्ये भूम्यादिदानार्थे यातनाऽऽज्ञा च शासनम् । निदानमवसाने च सार्थे वार्द्धुषिके धनी । कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना खेदेऽपि वेदना । ध्रुवं बलेऽथ भार्यापि जातिदोषेऽपि लाञ्छनम् ॥" इति नान्ताः ॥ भूषणे अलङ्कारमात्रे । बर्हे मयूरपिच्छे । तूणीरे इषुधौ । संहतौ समुदाये । काञ्च्यां च "कलापशब्दः" ॥ १२८ ॥ परिच्छदः पटमण्डपाद्युपकरणम् । पर्युप्तिः सर्वतो वपनम् । "डुवप् बीजसन्ताने" धातुः । सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गां दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपौ । "गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे नृपे" इति विश्वः । वृषाकपिसंज्ञौ हरो विष्णुश्च "अग्निश्च" ॥ १२९ ॥ उष्मोष्णम् । अश्रु नेत्रोदकं च बाष्पसंज्ञम् । अथवोष्माश्रु इत्येकं बाष्पसंज्ञमिति वदन्ति । अन्नं भोजनम् । आच्छादनं वस्त्रम् । एतत् द्वयं कशिपुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कशिपौ तल्पे चान्वीयते । अट्टोऽट्टालिका । दाराः स्त्री । अत्र यथा गुरुतल्पः । स्तम्बे तृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तार-

तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १३० ॥
प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥
भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥
("कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंऽशके ॥" इति पान्ताः ॥
रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥)

इति फान्ताः ॥ (१)

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥
कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥
पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥

इति बान्ताः ॥

शाखयोश्च । "पल्लवे विटाधिपेऽपि" विटपः ॥ १३० ॥ अमी प्राप्तरूपादयस्त्रयः पान्ता भेद्यलिङ्गाः बुधे पण्डिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तते । प्राप्तं रूपं येन प्राप्तरूपः । स्वमेव रूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्यं रूपमस्याभिरूपः" । कूर्मी कमठी । वीणाभेदः सारस्वतीवीणा । सरस्वत्यास्तु कच्छपीत्युक्तत्वात् । द्वे कच्छपीसंज्ञे । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे" इति विश्वः ॥१३१॥ "कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंऽशके" इत्यन्यत्र क्वचित् । इति पान्ताः ॥ रवर्णे राक्षरे रेफः पुंसि । यथा रेफे परे लोपः । कुत्सिते रेफो वाच्यलिङ्गकः । शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि । शफं मूले तरूणां स्यात्गवादीनां खुरेऽपि च ॥ गुम्फः स्याद्गुम्फने बाहोरलङ्कारे च कीर्तितः । इति सार्धं पद्यं मूलादितरत् ॥ इति फान्ताः ॥ अथ बवयोः सावर्ण्यत्वात् बान्तान्वान्तांश्चाह । यो मरणजन्मनोरन्तराले स्थितः प्राणी सोऽन्तराभवसत्त्वः तस्मिन् । अश्वे घोटके । दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ । गायनमात्रे च गन्धर्वः । "गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरङ्गमे । अन्तराभवदेहे च" इति हैमः ॥ १३२ ॥ ना पुंसीत्यर्थः । गजशम्बूकयोरपि कम्बुः । "ग्रीवायां च" । सूचकः पिशुनः । पूर्वशब्दः प्राग्वाची वाच्यलिङ्गकः । यथा । पूर्वा नदी पूर्वो ग्रामः पूर्वं वनम् । यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुंसि बहुत्वे वर्तते । यल्लस्वम् । पूर्वेषामपि पूर्वजाः इति । "पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वे ज्ञातयः" इति वररुचिः । प्राक् पूर्वमग्रत इति च ॥ १३३ ॥ इति बान्ताः ॥ घटः कलशः इभस्य गजस्य

१ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

कुम्भौ घटेभमूर्द्धांशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥
स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३४ ॥
कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥
स्याद्भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ॥१३५॥
स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥
क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥इति भान्ताः॥
किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवङ्गमौ ॥ १३७ ॥
इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥

मूर्द्धांशः शिरोभागः । "कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे ॥ राशिभेदे द्विपाङ्गे च" इति विश्वः । बालिशो मूर्खः । स्थूणा गृहस्तम्भः । जडीभावो जडत्वम् । "शम्भुर्ब्रह्मार्हतोः शिवः" इति हैमः ॥ १३४ ॥ भ्रूणो गर्भस्थो जन्तुः । अर्भकः शिशुः । एते गर्भाः । "गर्भः कुक्षौ शिशौ सन्धौ भ्रूणे पनसकण्टके" इति हैमः । प्रणये शृङ्गारप्रार्थनायां अपिशब्दाद्विश्वासादौ विस्रम्भः विश्रम्भोऽपि । "विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे" इति विश्वहैमौ ॥ दुन्दुभिर्भेर्यां पुंसि । अक्षे बालक्रीडोपकरणे तितिरिंगि इति देशान्तरप्रसिद्धे स्त्रियाम् । "दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्योश्च त्र्यक्षबिन्दुत्रिकद्वये" इति मेदिनी ॥ १३५ ॥ महारजने पुष्पभेदे । येन रक्तं वस्त्रं कौसुम्भम् । करके कमण्डलौ । क्षत्रिये नाभिः पुंसि । अपिशब्दान्मुख्यनृपे चक्रमध्ये च । प्राण्यङ्गे तु द्वयोः । मृगभेदे तु स्त्रियाम् । गवि सौरभेय्याम् । सुरभिः स्त्री । चकाराद्वसन्तजातीफलचम्पकेषु ना । सुगन्धिमनोज्ञयोस्त्रिषु । "सुवर्णे पङ्कजे च क्लीबम्" ॥ १३६ ॥ संसदि सदसि । सभ्यः सदस्यः । "स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा" इति रभसः" । अपिशब्दाद्दयिते । कुलीनाश्वे च वल्लभः । "वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरङ्गमे" इति कोशान्तरात् ॥ इति भान्ताः ॥ अथ मान्तानाह । अश्वादेर्बन्धनरज्जुः प्रग्रहः । "रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि" इति मेदिनी ॥ १३७ ॥ मनोभवो मदनः । शौर्यं सामर्थ्यम् । पुण्यादौ पट्के धर्मशब्दस्तत्र । यमोऽन्तकः । न्याये यथा धर्मा-

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥
वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु॥
शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ॥ १४०॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे ॥
उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥

ध्यक्षः । स्वभावे यथा क्रूरधर्मा । आचारे धर्मशास्त्रोक्ते । सोमं पिबति स सोमपाः ॥ १३८ ॥ उपायं ज्ञात्वा य आरम्भः स उपायपूर्वः । अमात्यशीलपरीक्षोपाय उपधा । चिकित्सायां चोपक्रमः । "उपक्रमः स्यादुपधा चिकित्सारम्भविक्रमः" इति विश्वः । वणिक्पथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद आम्नायः । एते निगमाः । "निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे" इति मेदिनी । नगरे भवो नागरः वणिक् चैतौ "द्वौ" नैगमौ । "नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च" इति मेदिनी ॥ १३९ ॥ बले बलदेवे पुंसि। नीलादिषु त्रिलिङ्गो रामशब्दः । नीलोऽसितः । चारुः मनोज्ञः । "रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत्" इति कोशान्तरम् । शब्दादिपूर्वो ग्रामशब्दो वृन्दे वर्तते । यथा शब्दग्रामः । अपिशब्दात्संवसथे "स्वरे च" ग्रामः । क्रान्तिर्विक्रमणं पराक्रमे च विक्रमः ॥ १४० ॥ क्वचिदत्र स्तोमेत्यादिपद्यममूलकमस्ति । अपिशब्दात्स्वेदाम्भसि घर्मः । चेष्टालङ्कारो हावः । शोभायां च विभ्रमः" ॥ १४१ ॥ रुक् रोगभेदः प्लीहाख्यः । स्तम्बः कुशादिगुच्छो बेट इति ख्यातः । सैन्यरक्षणे च गुल्मशब्दः । "गुल्मः सेनाघट्टभिदोः । सैन्यरक्षणरुग्भिदोः स्तम्बः" इति मेदिनी । स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः तयोर्जामिशब्दः । "प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः" इति रभसात् । "यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः स्त्री" इति कोशान्तराच्च अन्तस्थादिरपि । क्षितिर्भूमिः । क्षान्तिस्तितिक्षा तयोः क्षमा । युक्ते योग्ये "क्षमम्" शक्ते हिते क्षमस्त्रिलिङ्गः । "धरणिस्तु

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥
त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ॥
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥
वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥ इति मान्ताः ॥
तुरङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह" ॥ १४२ ॥ हरित्पालाशः । कृष्णः कालः उभौ श्यामौ । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । "श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णात्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्" इति मेदिनी । पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचित्रम् । अश्वो घोटकः । "भूषा सामीप्यादश्वस्यैव" । प्रधानमेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः षट्सु ललामम् । "ललामेत्यपि । "प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु ॥ भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च" इति रुद्रः ॥ १४३ ॥ अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं लिङ्गदेहम् । अपिशब्दात्कैतवे । "सूक्ष्मे स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके" इति मेदिनी । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये प्रथमः । त्रिष्विति यावन्मान्तमधिकारः । प्रतीपो विपरीतः । वल्गुर्यथा । वामलोचनाः स्त्रियः । "वामः कामे सव्ये पयोधरे । उमानाथे प्रतीकूले चारौ वामा तु योषिति" इति हैमः । न्यूनश्च कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परिभुक्तं भुक्तोज्झितम् । द्वयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगकालो यस्य । तदुक्तं हैमे । "यातयामोऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च" इति ॥ इति मान्ताः ॥ अथ यान्तानाह । अश्वगरुडौ तार्क्ष्यसंज्ञौ । "तार्क्ष्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरुडाग्रजे ॥ अश्वकर्णाहयतरौ स्यात्" इति हैमः । निलयो गृहम् । अपचयो ह्रासः । उभौ क्षयौ । "क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि" इति हैमः । श्यालो भार्याभ्राता । श्वशुरसंबद्धौ श्वशुर्यौ । भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ रसदन्दो ध्वन-

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥
तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥
रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥
समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥
अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

दम्बुदः । इन्द्रः शक्रः । उभौ पर्जन्यौ । "मेघशब्देऽपि पर्जन्यः" प्रभुवैश्ययोरर्यः । पुष्यर्क्षे तुर्ययुगे च तिष्यः । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः । "पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे" इति विश्वः ॥ १४६ ॥ प्रत्ययनं प्रत्ययः । प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः । "इण्गतौ" "एरच्" अथवा पचादित्वात् साधुः । अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययशब्दस्तत्राऽधीने यथा । राजप्रत्ययाः प्रजाः । शपथः शपनम् । ज्ञाने यथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः । विश्वासे यथा । न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा । गार्हस्थ्यं भार्याप्रत्ययम् । रन्ध्रे छिद्रे । शब्दे यथा । चिकीर्षतीत्यत्र सन् प्रत्ययः । "प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि" इति विश्वः । चिरद्वेषे पश्चात्तापे चानुशयः । "अनुबन्धे च" ॥ १४७ ॥ असाकल्येऽकार्त्स्न्ये । नागानां हस्तिनां यत्र शीघ्रं नापि मन्दं गमनं तत्रेत्यर्थः । स्थूलोच्चयो गण्डोपलेऽपि च । "गजानां मध्यमगतेऽप्यसाकल्यकरण्डयोः" इति मेदिनी । शपथादयः समयाः । तत्र शपथे यथा । कृतसमयोऽपि चोरो दण्ड्यः । संवित् संभाषा । "समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारे च निर्देशे" इति हैमः ॥ १४८ ॥ व्यसनानि द्यूतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् । विपद्विपत्तिरेतत्त्रयं अनयसंज्ञम् । अशुभदैवे यथा । निःस्वोऽभूदनयेन सः । अतिक्रमे उल्लङ्घने । "अपिशब्दात् नाशे चात्ययः" । आपदादित्रये संपरायः ॥ १४९ ॥ आयतिः उत्तरकालः । अपिशब्दात्पूजार्हेऽपि पूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे

149-154.

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥
पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ॥ १५० ॥
संघाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥
विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥
निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥
प्रायो भूम्न्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥
रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥
वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥
धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥
कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च ॥

तिष्ठति यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायिबलम् । समवायः समूहः । उभौ संनयौ ॥ १५० ॥ सन्निवेशे स्थानविशेषे "विस्तृतौ च संस्त्यायः" । अमी विस्रम्भादयस्त्रयः प्रणयाः । विस्रम्भो विश्वासः । "प्रसरश्च प्रणयः" । "वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः" इति रभसः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च विषयाः । देशगोचरौ विषयौ । निर्यासः क्वाथरसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ । "कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने" इति विश्वः । आश्रये "अभ्युपगमे" च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भूम्नि बाहुल्ये । यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः । बाहुल्येनेत्यर्थः । अन्तो नाशो गम्यतेनेन । तत्रानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः । "प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि" इति विश्वः । क्रतौ यज्ञे कोपे च मन्युः । "शोके च" । रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमृतम् । "कृतयुगे च सत्यम्" ॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्र वीर्यम् । "वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्तौ च" इति हैमः । भव्ये सत्त्वे गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । "द्रव्यं भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्रुमविकारयोः । विलेपे भेषजे रीत्याम्" इति हैमः । भे नक्षत्रे । अग्नौ वह्नौ । शुभाशुभमिति शुभमशुभं वा जन्मान्तरीयं यत्कर्म तद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्येऽपि ॥ १५४ ॥ कशेरु स्वनाम्नैव ख्यातम् । दन्तिका निकुम्भः । अपिशब्दादग्निशिखा गुडूच्यपि विशल्या । "त्रिपुटायां च" । श्रीर्लक्ष्मीः । "वृषाकपायी जीवन्त्यां

155-158

वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५५ ॥
आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥
छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥
कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ॥ १५७ ॥
कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥
जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ॥ १५८ ॥

शतावर्युमयोः श्रियाम्" इति हैमः । नामाभिधानम् । शोभा कान्तिः तत्राभिख्येति । "अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि" इति मेदिनी ॥ १५५ ॥ आरम्भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारम्भे यथा । सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् । निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यथा । "महापातकिनां पुंसां क्रिया प्राणान्तिका स्मृता" । शिक्षायां यथा । "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी । संप्रधारणं विचारः । तत्र यथा । क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपाये यथा । सप्त सामादिकाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्क्रियस्य कुतः सुखम् । चेष्टायां यथा । मृतः किं निष्क्रियो यतः । चिकित्सायां यथा । "पूर्वं ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा" ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । सूर्यप्रिया शनैश्चरमाता । कान्तौ यथा । विच्छायः । प्रतिबिम्बे यथा । संछाय आदर्शः । आतपाभावे यथा । नष्टच्छायो मध्याह्नः । "छाया पङ्क्तौ प्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे । उत्कोचे पालने कान्तौ शोभायां च तमस्यपि" इति मेदिनी । हर्म्यादेः राजगृहादेः प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे । यथा । सप्त कक्ष्या अतिक्रम्येति । काञ्ची मेखला । मध्येभबन्धने वरत्रायाम् । मध्ये भागे यदिभबन्धनं तत्रेत्यर्थः । "कक्ष्या गृहप्रकोष्ठे स्यात्सादृश्योद्योगकाञ्चिषु । बृहत्तिकेभनाड्योश्च" इति हैमः ॥ १५७ ॥ क्रिया कर्म । कृत्या देवतानामसद्दैवतविशेषः । यल्लक्ष्यं भागवते । "तया स निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम्" इति । क्रियायां यथा । कां कां कृत्यामकार्षीः । धनस्त्रीभूम्यादिभिर्भेदनीयो यः परराष्ट्रगतपुरुषादिस्तत्र कृत्याशब्दो वाच्यलिङ्गः । जनवादे निन्दितवादे । अपिशब्दाद्युद्धादौ । "जन्यं हट्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम्" इति मेदिनी । अन्त्येऽधमे च जघन्यः । अपिशब्दाच्छिश्ने । "जघन्यं हेमले क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत्" इति मेदिनी ॥१५८॥ चक्रा-

गर्ह्याहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥
आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि ॥ १५९ ॥
रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥
नाय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ॥ १६० ॥
इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ ॥
गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६१ ॥
प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती ॥

राद्वचनार्हेऽपि वक्तव्यशब्दः । "वक्तव्यं कुत्सितेऽहीने वचनार्हे च वाच्यवत्" इति मेदिनी । अहीनस्थाने अधीन इति कुत्रचित्पाठो दृश्यते । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीरोगः । उभौ कल्यौ । कलासु साधुः कल्यः । उषस्यपि कल्यम् । "कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात्" इति मेदिनी । आत्मवान् धीमान् । अर्थाद्योऽनपेतः अपगतो न भवति स चार्थ्यः "अर्थ्यः संप्रार्थ्ये न्याय्यविज्ञयोः" इति हैमः । चारु सुन्दरं अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः "पावने च" पुण्यम् । "पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः" इति विश्वः ॥ १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्" इति सूत्रेण साधुः । अपिशब्दात् । "रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजते रजतेऽपि च । रम्ये प्रशस्तरूपे तु वाच्यवत्" इति विश्वः । अपिशब्दाद्दातर्यपि वदान्यः । न्याय्ये उचितेऽपिशब्दादवलग्ने च । "न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु" इति रभसः । सोमदैवते यथा । सोमश्चन्द्रो दैवतमस्य सौम्यं हविः । "सौम्यो ज्ञे ना त्रिष्वनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते" इति मेदिनी ॥ १६० ॥ "सर्वज्ञभिषजौ वैद्यौ कुल्या कुलवधूः सरित् । फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ १ ॥ क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाशयः ॥ दैत्याचार्येऽपि धिष्ण्यो ना कषायः सुरभावपि ॥ २ ॥ चन्द्रोदये वितानेऽपि स्यादाम्नायोऽन्वये श्रुतौ ॥ इदं सार्धं श्लोकद्वयं कुत्रचित्पुस्तके मूलेऽपि दृश्यते ॥ इति यान्ताः ॥ अथ रान्तानाह । निवहो वृन्दः । अवसरः प्रस्तावः उभौ वारौ । वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोरिति । प्रस्तरो दर्भमुष्टिर्दर्भशय्या वा । अध्वरः क्रतुरुभौ संस्तरौ । आद्यशब्दाद्वेदशास्त्राध्यापकश्च गुरुः ॥ १६१ ॥ भेदो विशेषो यथा ।

किंशारू सस्यशूकेषू मरू धन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥
अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥
ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ॥ १६३
प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्त्राः कचा अपि ॥
अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूबरौ ॥ १६४ ॥
स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥
मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥१६५॥
कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

पलाण्डुभेदा गृञ्जनादयः । सादृश्यं यथा । मर्कटप्रकारं करोति । इङ्गितं चेष्टितम् । "किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि" इति मेदिनी । सस्य-स्थाने धान्य इति कुत्रचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः सोऽपि मरुस्थलीसंबन्धान्मरुः ॥ १६२ ॥ द्रुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते । स्त्रियाः स्तनः कुचः अब्दो मेघः । उभौ पयोधरौ "पयोधरः कोशकारे नालिकेरे स्तनेऽपि च ॥ कशेरुमेघयोः पुंसि" इति मेदिनी । अरिः शत्रुः । दानवो दनुजभेदः । "वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ" इति हैमः । राज्ञा ग्राह्यभागो बलिः । अंशू रश्मिः ॥ १६३ ॥ नारीरुक् स्त्रीणां रोगभेदः । "प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारशरभङ्गयोः" इति । कचाः केशाः । अपिशब्दात्कोणेऽप्यस्त्रः । न जाते शृङ्गे यस्य स एवंभूतो गौः । काले श्मश्रू-त्थानसमयेऽपि यो ना पुरुषोऽश्मश्रुः श्मश्रुरहितस्तावुभावपि तूबरौ । "काल इत्युभाभ्यां संबध्यते । तूबरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गारकेऽपि च । पुरुषे व्यञ्ज-नत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च" इति मेदिनी ॥ १६४ ॥ अपिशब्दाद्वित्तमात्रे रा इत्येकाक्षरम् । "भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । "प्रगाढगात्रिका-बन्धे विवेकारम्भयोरपि" इति विश्वः ।"यत्नारम्भौ परिकरौ" इति त्रिकाण्डशेषः। तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । "तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्य-वदीरितम्" इति विश्वः । स तु शारशब्दः । कर्बुरः शबलवर्णः । शारः स्याच्छ-बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्युद्धम् । संवित् क्रिया-कारः । प्रतिज्ञायां यथा । सत्यसंगरः । "संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले" इति मेदिनी । गुप्तवादे रहसिकर्तव्यावधा-

वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ॥ १६६ ॥
मखेषु यूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः ॥
आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ १६७ ॥
अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहनेऽपि च ॥
स्याज्जङ्गमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ॥ १६८ ॥
विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥
द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ॥ १६९ ॥
विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु ॥
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

रणे मन्त्रः । "मन्त्रो देवादिसाधने । वेदांशे गुप्तवादे च" इति हैमः । अपिशब्दात्सख्यौ मित्रं क्लीबम् । मित्रं सुहृदि न द्वयोरित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥ "यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपखण्डम्" । अपिशब्दाद्दम्भौलौ च स्वरुः । स्वरुर्वज्रध्वनौ बाणे यूपखण्डेऽपि च स्वरुः । गुह्ये उपस्थे । अपिशब्दाद्गूथेऽप्यवस्करः । तूर्यरवो वाद्यध्वनिः । "आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः" इति कोशान्तरम् ॥ १६७ ॥ अभियोगोऽभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । सन्नहनं कवचादिग्रहणम् । एतेष्वभिहारः । जङ्गमे जङ्गमविशेषे परिजन इति यावत् । खङ्गकोशे असिपिधायके चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे परीवारः ॥ १६८ ॥ विटपी वृक्षः । दर्भमुष्टिपरिमाणं तु । पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर इत्यादि । पीठमाद्यं यस्य तदासनं च विष्टरः । आद्यशब्दात् कृष्णाजिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्थे द्वारपाले प्रतीहारः । अनन्तरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपि शब्दः । स तु पुंव्यक्तावपि स्त्रियाम् । "उपसर्गस्य घञि" इति दीर्घः । गौरादित्वात् ङीष् । अपिशब्दात् "द्वाःस्थितायां च योषिति" इति मेदिनी । अयमिकन्त इति न भ्रमितव्यम् । रान्तेषु तस्य पाठायोगात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन विशालनकुले विष्णौ च बभ्रुः पुंसि । पिङ्गले त्रिषु । "बभ्रुः पिङ्गाऽग्निशूलिषु । मुनौ विशाले नकुले विष्णौ" इति हैमः । स्थिरांशो वृक्षादेः कठोरभागः । तत्र यथा । शिंशपासारः । न्याय्ये न्यायादनपेते । वरे श्रेष्ठे । "सारो बले स्थिरांशे च मज्ज्नि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे" इति मेदिनी ॥ १७० ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥
महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥
मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥
देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥
वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥
ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥
यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥
शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥

"द्यूतकारे पणे च" । दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूते दुरोदरं क्लीबम् । दुर्गपथे दुर्गवर्त्मनि । "कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे" इति मेदिनी ॥ १७१ ॥ अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि । तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च मत्सरोऽभिधेयलिङ्गकः । देवाद्देवसकाशाद्वृतेऽभीप्सिते वरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु । मनाक्प्रिये ईषदिष्टे क्लीबम् । "वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते ॥ षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्यां वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययम्" इति मेदिनी ॥ १७२ ॥ वंशस्य वेणोरङ्कुरे करीरः पुन्नपुंसकयोः । ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागे प्रतिसरो ना पुंलिङ्गः । हस्तसूत्रे मङ्गलार्थं मन्त्रैरभिमन्त्रितं सूत्रं यत्करे बध्यते तत्र । "भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गके" इति मेदिनी ॥ १७३ ॥ यमादिषु चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे त्रिलिङ्गः । अनिलो वायुः । अंशुः किरणः । वाजी हयः । शुकः पक्षिभेदः । अहिः सर्पः । "लोकान्तरहरिद्वर्णयोश्च हरिः" ॥ १७४ ॥ कर्परांशे सिकतासु । अपिशब्दात्खण्डविकृत्यादौ शर्कराशब्दः । "शर्करा खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च" इति मेदिनी । याप्यतेऽनेन यापनं तस्मिन् । "यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे" इति

इरा भूवाक्सुराऽप्सु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः ॥ १७५ ॥
धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥
क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ॥ १७६ ॥
त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥
अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्र्येऽवधारणे ॥ १७७ ॥
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥
योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥
निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥

विश्वः । भ्वादिषु चतुर्षु इराशब्दः । सुरा मद्यम् । आपो जलम् । श्रमादिना सर्वेंद्रियापटुत्वं प्रमीला । "तन्द्रेति टाबन्तोऽपि" ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु धात्रीशब्दः । उपमाता क्षीरप्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेदः । अपिना जनन्यपि धात्री । व्यङ्गादिषु क्षुद्रा । व्यङ्गा हीनाङ्गी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका । कण्टकारिका बृहती । "क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यङ्गाबृहतीसरघासु च । चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः" इति हैमः ॥ १७६ ॥ क्रूरादित्रये क्षुद्रं त्रिषु । "क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः" इति हैमः । परिच्छदादित्रये मात्रा स्त्रियाम् । कात्स्न्र्यादिद्वये क्लीबम् । परिच्छदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे यथा । किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः । कात्स्न्र्ये यथा । जीवमात्रं न हिंस्यात् । अवधारणे तु । पयोमात्रं भुङ्क्ते । धने कर्णभूषायां वर्णावयवे च मात्रा । "मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्र्ये मात्रा परिच्छदे । अक्षराऽवयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च" इति हैमः ॥ १७७ ॥ आलेख्यं भित्त्यादौ नानावर्णलेखनम् । "चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुरे" इति हैमः । श्रोणिः कटिः । "दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः" इति रभसः । योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः "पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयांतरे । पात्रं स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते" इति विश्वः । पर्णे च पत्रम् । "पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः" इति विश्वः ॥ १७८ ॥ निदेश आज्ञा । ग्रन्थो व्याकरणादिः । तत्र शास्त्रम् । जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं वस्त्रभेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मञ्जरी । "नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥
मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥
सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥
अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥
स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥
गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ॥ १८२ ॥

द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्" इति मेदिनी । पत्न्यां देहे च क्षेत्रम् । "क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । "इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ॥ १७९ ॥ क्रोडः सूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । "पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च" इति विश्वः । चकाराद्गोत्रं शैले कुलेऽपि च । "गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु" इति मेदिनी । आच्छादनं वस्त्रम् । सदादानं नित्यत्यागः । "अपिशब्दाद्वने कैतवे च सत्रशब्दः" ॥ १८० ॥ विषये रूपादौ अपिना चत्वरे अजिरम् । "अजिरं दर्दुरे काये विषये प्राङ्गणेऽनिले" इति हैमः । व्योम्न्याकाशे । वाससि वस्त्रे । "अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके" इति विश्वः । अपिशब्दात्सैन्यरथाङ्गयोश्चक्रम् । "चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यरथाङ्गयोः । जलावर्ते दम्भे" इति हैमः । अपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणोरप्यक्षरम् । "अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः । गगने धर्मतपसोरम्बरे मूलकारणे" इति हैमः । "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति भगवद्गीतायामक्षरवाच्यः कश्चित कूटस्थः पुमान् प्रतीयते । चकाराद्दुग्धे क्षीरम् ॥ १८१ ॥ भूरिशब्दश्चन्द्रशब्दश्चैतौ द्वौ रान्तौ स्वर्णेऽपि वर्तेते । तत्र स्वर्णे भूरि रूपभेदात् क्लीबम् । अपिशब्दात् । "भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गके" इति मेदिनी । कर्पूरादौ च चन्द्रः । "चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णवारिषु" इति मेदिनी । न केवलं पूर्द्वारे किं तु द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् । "गोपुरं द्वारि पूर्द्वारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च" इति मेदिनी । गह्वरस्तु गुहादम्भनिकु-

पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥
मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥
दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥
तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥
औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥
पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ॥
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥
अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ॥

ऽगहनेष्वपि" इति विश्वः । रहो विजनम् । अन्तिकं समीपम् । द्वे उपह्वरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरः पुरस्तात् । यथा । अग्रगामी । अधिकं यथा । साग्रं शतम् । उपरि यथा । वृक्षाग्रम् । "अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी । पुरं मन्दिरं चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तते । "गृहोपरिगृहं पुरम्" इति धरणिः । "पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोः" इति हैमः । "मन्दिरं नगरे क्लीबम्" इति मेदिनी । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । "स च पुन्नपुंसकः" ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गर्ते । हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतन्त्रः । सिद्धान्ते यथा । तान्त्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तन्त्रशब्दः । "तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजने । इतिकर्तव्यतायां च" इति मेदिनी ॥ १८४ ॥ चामर इति दण्डविशेषणम् । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासनयोः समुदितयोरौशीरसंज्ञेति स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्यत् । गजशुण्डाग्रादिष्वष्टसु पुष्करम् । वाद्यभाण्डं वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्ठाख्यौषधिविशेषे च । "पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे ॥ तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे" इति हैमः ॥ १८५ ॥ अवकाशादिषु त्रयोदशसु अन्तरशब्दः । अवकाशे यथा । अन्तरे हिमम् । अवधौ

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८६ ॥
मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ॥
शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८७ ॥
गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्येप्यरुष्करः ॥
जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥
अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥

यथा । मासान्तरे देयम् । परिधाने यथा । अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः । अन्तर्धौ यथा । पर्वतान्तरितो रविः । भेदे यथा । यदन्तरं सर्षपशैलराजयोः । तादर्थ्ये यथा । त्वदन्तरेण ऋणमेतत् । छिद्रे यथा । परान्तरे प्रहर्तव्यम् । आत्मीये यथा । अयमत्यन्तरो मम । विनार्थे यथा । अन्तरेण पुरुषकारमिति । बहिर्यथा । अन्तरे चण्डालगृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अवसरे यथा । अन्तरङ्गः सेवकः । मध्ये यथा । आवयोरन्तरे जातः पर्वतः । अन्तरात्मनि यथा । दृष्टोन्तरे ज्योतीरूपः । चकारात्साहश्ये यथा । हकारस्य घकारोऽन्तरतमः ॥१८६॥ पिठरशब्दः मुस्ते मुस्तके । अपिशब्दान्मन्थाने "पिठरः स्थाल्यां ना क्लीबं मुस्तमन्थानदण्डयोः" इति मेदिनी । राजकशेरु जलजतृणमूलं "नागरमोथा इति ख्यातम्" । "नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे" इति मेदिनी । अन्धतमसे गाढान्धकारे घातुके हिंस्रे शार्वरशब्दः । "घातुकेभे नृलिङ्गकमित्यपि पाठः । घातुकश्चासाविभश्च तत्र पुंलिङ्गमित्यर्थः" ॥ १८७ ॥ "गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे" इति मेदिनी । भल्लातकफलेऽप्यरुष्करः । "अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्" इति मेदिनी । "व्रणकार्येऽप्यरुष्कर इत्यपि पाठः" । उदरेऽपि जठरः । "जठरः कुक्षिवृद्धयोः" इति हैमः । अधस्तादनूर्ध्वे ओष्ठेऽपि "हीनेऽपि च" अधरः ॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकतानेऽपि । व्यासक्ते द्विधा व्यापृते । आकुलेऽनेकार्थे न्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये उत्तरः । उपरि यथा, इत उत्तरम् । उदीच्ये यथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः । श्रेष्ठे यथा । मुनिषूत्तरो वसिष्ठः । "उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा" इति विश्वः । एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥
एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥
स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९० ॥
उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ॥
मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९१ ॥
इति रान्ताः ॥ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥
द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९२ ॥
कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ॥
स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९३ ॥
करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ॥

चानुत्तरः । श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥ दूरादयस्त्रयः पराः । अनात्मा आत्मनोऽन्यः । "परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले" इति मेदिनी । रसे च मधुरः । "क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवत्" इति विश्वः ॥ १९० ॥ दक्षिणे चोदारस्त्रिषु । "उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्" इति कोशान्तरात् । नीचः पामरः । स्वच्छन्दः स्वाधीनः । प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । "शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ॥ १९१ ॥ इति रान्ताः ॥ अथ लान्तानाह । चूडा शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता बद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः । त्रय इति मौलेः पुंस्त्वसूचनायोक्तम् । "मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ" इति तु मेदिनी । "पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः" इति मेदिनी । मातङ्गो गजः । काण्डो बाणः ॥ १९२ ॥ अनेहाः समयः । "कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः" इति मेदिनी । कलहेऽपि कलिः "कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे" इति मेदिनी । अपिशब्दात्कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । प्राव्रियत इति प्रावारः । सास्नायां नागराजेऽपि कृमावपि च कम्बलः ॥ १९३ ॥ करो राजदेयभागः । उपहार उपचारः । तत्र बलिः पुंसि । "दैत्यप्रभेदे च बलिः" । प्राण्यङ्गजे त्वक्सं-

194-197

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९४ ॥
वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥
भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥
मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ॥
शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९६ ॥
कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि ॥
अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९७ ॥

कोचे बलिः स्त्रियाम् । स्थौल्यादित्रये बलम् । "बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः" इति मेदिनी । काले हलायुधे च बलो ना पुमान् । "बलिस्तु बलिनि काके दैत्यभेदे हलायुधे" इति हैमः ॥ १९४ ॥ वात्यायां वातसमूहे । वातविकारासहे प्राणिनि वातूलस्त्रिषु । "वातूलो वातुलोऽपि स्यात्" इति द्विरूपकोशाद्ध्रस्वमध्योऽपि । शठे व्यालो वाच्यलिङ्गः । दुष्टगजे सिंहेऽपि च व्यालः ॥ १९५ ॥ विट् विष्ठा । किट्टं स्वेदादिजन्यं मलम् । कृपणे च विशेष्यलिङ्गम् । "शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु" इति मेदिनी । शङ्कौ लोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपि कीलः । स्त्रियां तु कीला । कीलोऽग्नितेजसि । "कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ" इति तु हैमः । पालिः स्त्रीलिङ्गा । अतः पाली च । अश्रिर्धारा कोणो वा । अङ्क उत्सङ्गः चिह्नं वा । पङ्क्तिः श्रेणिः । "पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः" इत्यजयः । "सश्मश्रुयुवती पालिः पङ्क्तिः कर्णलतापि च" इति त्रिकाण्डशेषः । "पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः" इति मेदिनी ॥ १९६ ॥ शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके काले कला । "अपिना कला स्यान्मूलैर्वृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः" इति मेदिनी । सख्यां पङ्क्तौ चालिः । आलिर्विशदाशये । "त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता" इति मेदिनी । अब्ध्यम्बुविकृतौ चन्द्रोदयादिना जलधिजलवृद्धौ काले मर्यादायां च वेला । "वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे सीम्नि वाचि बुधस्त्रियाम् । भोजनेऽपीश्वराणां स्यात्" इति विश्वप्रकाशः ॥ १९७ ॥ कृत्तिकाः ताराः । बहुत्वाद्बहुत्वम् । गावो

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ॥
लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ १९८ ॥
शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ॥
जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि ॥ १९९ ॥
शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ॥
छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०० ॥
अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चामिषे पलम् ॥

धेनवो बहुलाख्याः । अग्नौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे त्रिषु । "बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः" इति मेदिनी । विलासे क्रियायां च लीला । "लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु" इति विश्वप्रकाशः । शर्कराः सिकताः खण्डविकृतिर्वा । अश्मनि पुंसि । उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां स्मृतोपला ॥ १९८ ॥ शोणिते रक्ते अम्भसि जले च कीलालं नाम । आद्ये शिफायां वृक्षजटायां भे नक्षत्रविशेषे मूलम् । आद्ये यथा । मूलप्रकृतिः "मूलं पार्श्वाद्ययोरुडौ । विकुञ्जक्षिफयोः स्वीये शिलायां च वशीकृतौ । प्रतिष्ठायाम्" इति हैमः । अर्थयोरिति पाठे मूलं धनम् । समूहे जालं यथा जनजालम् । आनायः शणसूत्रादिकृतो रज्जुसङ्घः । गवाक्षो वातायनम् । क्षारकोऽस्फुटकलिका । एतेषु जालम् । "दम्भेऽपि जालम्" ॥ १९९ ॥ स्वभावे प्रकृतौ सद्वृत्ते सच्चरिते शीलम् । सस्ये "वृक्षादीनां फलं सस्यम्" इत्युक्ते हेतुकृते हेतुना साधिते । यथा यागस्य फलं स्वर्गः । बाणाग्रेऽपि फलम् । "फलं हेतुकृते जातीफलेफलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयो" इति हैमः । छदिश्च नेत्ररुक् च छदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिषि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते पटलं पटलेति च । "अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दृग्रोगतिलके क्लीबं वृन्दे पुनर्न ना" इति मेदिनी ॥ २०० ॥ अधो यथा । रसातलम् । स्वरूपे यथा । वक्षस्तलम् । "तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः" इति । "तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना" इति मेदिनी । "पलमुन्मानमांसयोः"

201-205

और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥
कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥
निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥
प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०३ ॥
करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ॥
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥
इति लान्ताः ॥ दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ॥
मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०५ ॥
अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ॥

इति रुद्रः । और्वानले वाडवाग्नौ । "विवरे पातालम्" । "पातालं नागलोके स्याद्विवरे वाडवानले" । वस्त्रे चैलं क्लीबं अधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैली । "चेलमित्यपि पाठः" ॥ २०१ ॥ शङ्कुभिः कीर्णे कीलैर्व्याप्ते श्वभ्रे गर्ते कुकूलम् । तुषाग्नौ कुकूलः । निर्णीते निश्चिते यथा । केवलं मूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोऽयं व्रजति । कृत्स्ने यथा । केवला भिक्षवः । स्त्रीलिङ्गे केवली । "केवलः कुहने पुमान्" इति मेदिनी ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । शिक्षिते कुशलं त्रिषु । यथा कुशला कुलवधूः । "प्रवालोऽस्त्री किसलयं वीणादण्डे च विद्रुमे" इति मेदिनी । स्थूलं पीवरेऽपि त्रिषु । "स्थूलं कूटेऽथ निष्प्रज्ञे पीवरे चान्यलिङ्गके" इति मेदिनी ॥२०३॥ दन्तुरे उन्नतदन्तयुक्ते । यथा दंष्ट्राकरालः । तुङ्गे उन्नते । "करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । स सर्जरसतैले ना क्लीबं कृष्णकुठरके" इति मेदिनी । चारुदक्षयोः पेशलः । "बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशौ ह्रीबेरकचयोः" इति हैमः । सतृष्णः साकाङ्क्षः ॥२०४॥ इति लान्ताः ॥ अथ वान्तानाह । वनं काननम् । अरण्यवह्निः वनाग्निः । तत्र वान्तौ दवदावौ । "भवः क्षेमे च संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः" इति मेदिनी । मन्त्री प्रधानम् । सहायः सखा एतयोरर्थे सचिवशब्दः । पतिर्भर्ता । शाखी वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः एते धवाः । "धवो धूर्ते नरे पतौ । द्रुमेदे" इति हैमः ॥२०५॥ "अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिककम्बले" इति मेदिनी । आज्ञादयस्त्रयो हवसंज्ञाः । आह्वानं हूतिः । अध्वरो यज्ञः ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥
स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥
अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०७ ॥
उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ॥
अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥
स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥
शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २०९ ॥
ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥२१०॥

सत्तादिषट्के भावः । सत्तायां यथा । घटभावः पटभावः । आत्मनि यथा । स्वभावं भावयेद्योगी । "क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु । रत्यादौ च भावः । केचित् सत्तास्थाने स्वत्वमिति पठन्ति" ॥ २०६ ॥ उत्पादे उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ प्रसवः । "अपत्ये च प्रसवः" । अपह्नवे अपलापे । निकृतौ शाठ्ये ॥ २०७ ॥ उत्सेक उद्धतिः । अमर्षः कोपः । इच्छायाः प्रसरो वेगः । महः क्षण आनन्दावसर इति यावत् । एतेषु उत्सवः । सतां मतेर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति । "भावसूचने चानुभावः" ॥२०८॥ आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् । यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्महेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा । गङ्गाप्रभवो हिमवान् । गङ्गाज्ञानस्य प्रथमस्थानं हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा वाल्मीकिः काव्यप्रभवः । "प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने" इति मेदिनी । शूद्रायां विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परश्वधाख्ये पारशवः । पारशवः पुमानित्यपि पाठान्तरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि । निश्चिते अवधारिते ध्रुवं क्लीबम् । यथा ध्रुवं मूर्खः । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । यथा "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" इति । "ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः" इति मेदिनी । सगोत्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंसि । आत्मीये स्वसंबन्धिनि । "स्वं त्रिलिङ्गम् । धने स्वः पुनपुंसके" ॥ २१० ॥ स्त्रीकट्यां यो वस्त्रस्य बन्धस्तत्र । परिपणे

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ॥
शिवा गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥
द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥
क्लीबं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१२ ॥
इति वान्ताः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ॥
द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१३ ॥
रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ॥
कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

"राजपुत्रादेर्बन्धके । अपिना" वणिजां मूलधने नीवी । "नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे" इति हैमः । फेरवः सृगालः । "शिवा झाटामलोमयोः । फेरौ शम्यां पथ्याधात्र्योः" इति हेमचन्द्रः । युग्मे द्वये । "द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः" इति विश्वः ॥ २११ ॥ द्रव्ये वस्तुनि । असुषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये । यथा सत्त्ववान् । जन्तुषु सत्त्वमस्त्रियाम् । "सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु" इति हेमचन्द्रः । "षण्ढे तृतीयप्रकृतौ क्लीबमिति वकारान्तं नाम नपुंसकं नपुंसकलिङ्गे" । अविक्रमेऽलसे क्लीबो वाच्यलिङ्गः । बवयोः सावर्ण्यादस्यात्र पाठः । "अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविक्रमे" इति रुद्रः । "क्लीबोऽपौरुषषण्ढयोः" इति हैमः । "क्लीबं स्यात्षण्ढके न स्त्री वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे" इति मेदिनी ॥ २१२ ॥ इति वान्ताः ॥ अथ शान्तानाह ॥ मनुजो मनुष्यः । "विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः" इति विश्वः । चरो गूढपुरुषः । अभिमरो युद्धं तत्र स्पशोऽदन्तः । आद्यशब्दाद्वृषभादिरपि राशिः । मस्करो वेणुः । "वंशः सङ्घेऽन्वये वेणौ पृष्ठाद्यवयवेऽपि च" इति हैमः ॥ २१३ ॥ रहो विजनः । विकाश इत्यपि । "विकाशो रहसि व्यक्ते" इति हैमः । भृतिर्वेतनम् । "भोग उपभोगः । मूर्छने च निर्वेशः" । कृतान्तो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्षकः कृषीवलः । "कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना" इति मेदिनी ॥ २१४ ॥ पदे व्याजे । "अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि" इति विश्वः । कुशो

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥
दशाऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१५ ॥
वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥
स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥
प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ॥
कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥
इति शान्ताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥
काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥ २१८ ॥
अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥

रामसुते दर्भे । "योक्त्रे द्वीपे च" पुंसि । जले क्लीबम् । अनेकविधबाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्वस्त्रान्तेऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे । "दशा वर्तावस्थायां वस्त्रान्ते स्युर्दशा अपि" । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा आशा । चकाराद्दिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । "वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च" इति मेदिनी । ज्ञाने बुद्धौ । "दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके" इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो दुःस्पर्शः । "कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्ययोरपि" इति विश्वः ॥ २१६ ॥ अपिशब्दादातपेऽपि प्रकाशः । "प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे" इति विश्वः । कुड्मले मुकुले । खड्गस्य पिधाने आच्छादने । अर्थौघे धनसमूहे । दिव्ये शपथभेदे कोशः कोषश्च । "नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे । नृशंसखड्गौ निस्त्रिंशावंशुः सूर्यांशवः कराः ॥ १ ॥ आश्वाख्यशालिशीघ्रार्थे पाशो बन्धनशस्त्रयोः" इति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकान्तरे क्षेपकं दृश्यते ॥ २१७ ॥ इति शान्ताः ॥ अथ षान्तानाह ॥ सुरमत्स्यावुभौ अनिमिषौ स्तः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । "पुरुषश्चात्मनि नरे पुन्नागे च" इति हेमचन्द्रः । मत्स्यमत्ति खादति मत्स्यात् यो बकादिः खगः स च ध्वाङ्क्षः । "ध्वाङ्क्षस्तु काकबकयोस्तर्कुटे भिक्षुके गृहे" इति विश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयन्त्रं तर्कुटम् । वीरुल्लता । "कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कतृणे वने" इति हैमः ॥ २१८ ॥ प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे । मर्दनं पीडा । प्रैषः प्रेषणपीडयोरिति "प्रैषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयो-

१ सार्धेति चिन्त्यम्, रामाश्रम्यां श्लोकद्वयस्यैव दर्शनात् ॥

219-222

पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥
शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥
द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥
ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥
कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनि ॥ २२१ ॥
पुम्भावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ॥
उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्मिषम् ॥ २२२ ॥

रपि" इति विश्वः। अपिशब्दान्मासार्धादौ पक्षः। "पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः। चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः" इति मेदिनी। वस्त्रकृतं शिरसो वेष्टनं शिरोवेष्टः। किरीटं मुकुटम्। "उष्णीषं लक्षणान्तरे। शिरोवेष्टे किरीटे स्यात्" इति हैमः ॥ २१९ ॥ शुक्रं लातीति शुक्रलो वृषणः। मूषिके उन्दुरे सुकृते धर्मे। "वृषो गव्याखुधर्मयोः। पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां वासके शुक्रलेऽपि च। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे च" इति हैमः। द्यूतादित्रये आकर्षः। अक्षे पाशके। शारिफलकं शारीणां द्यूतोपकरणानां फलकं पीठिका। "नाऽऽकर्षो द्यूत इन्द्रिये। पाशे शारिफले चैव कोदण्डाभ्यासवस्तुनि। आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्" इति मेदिनी। इन्द्रियेऽक्षं क्लीबम्। "अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके" इति हैमः। "अक्षो ज्ञातार्थशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे बिभीतकतरावपि। चक्रे कर्षे पुमान्" इति मेदिनी। द्यूताङ्गादौ पुंसि ॥ २२० ॥ द्यूताङ्गे पाशके। कर्षे मानभेदे। चक्रे रथावयवे। कलिद्रुमे बिभीतके। वार्ता जीविका। करीषाग्निः शुष्कगोमयानलः। "करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्।" कुल्या नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम्। "पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि। ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधेयवत्" इति मेदिनी। चकाराद्गरलेऽपि विषम्। उपादाने उत्कोचेऽप्यामिषम्। "आमिषं पुंनपुंसकम्। भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च" इति मेदिनी। पापेऽपि किल्मिषं "रोगेऽपि च" ॥२२२॥ वृष्टौ मेघवर्षणे। लोके धत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांशे भारतादिखण्डे। वत्सरेऽब्दे वर्षशब्दः

स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥
प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२३ ॥

त्विट् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कार्त्स्न्येनिकृष्टयोः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२४ ॥

इति षान्ताः ॥ रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ॥
वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२५ ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥
पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

स्यात् । नृत्येक्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षासंज्ञम् । "प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्तमिति हैमादीक्षणं नृत्यं च" इति पृथगपि । अर्थना याञ्चा । भृतिर्वेतनम् । "भिक्षितवस्तुनि च भिक्षा" ॥ २२३ ॥ अपिशब्दात्कान्तौ ।"वाचि रुचौ त्विट् स्त्री" इति रभसः । परे वक्ष्यमाणास्त्रयः शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । कार्त्स्न्ये साकल्ये । निकृष्टेऽधमे । परशुरामोऽपि न्यक्षः। "न्यक्षः परशुरामे स्यात् न्यक्षः कार्त्स्न्येनिकृष्टयोः" इति कोशान्तरात्। "नियतानि अक्षाणि हृषीकाणि यस्मिन् न्यक्षः" । प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमिते अधिकृते नियुक्तेऽध्यक्षः । "अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः" । अप्रेम्णि स्नेहाभावे । अचिक्कणे अमसृणे ॥ २२४ ॥ इति षान्ताः ॥ अथ सान्तानाह ॥ श्वेतच्छदो विहगभेदः । "हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगिभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे" इति मेदिनी । तर्णको गोवत्सः । "वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्" इति मेदिनी । सारङ्गाश्चातकाः । देवा अपि दिवौकसः । "दिवोकश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके" इति द्विरूपकोशः ॥ २२५ ॥ शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ नवविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाद्वम्लादौ । रागे द्रवे रसशब्दः स्यात् । यथा रागे । रसिको युवा । "रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वाद्योः पुमान्" इति मेदिनी । उत्तंसश्चावतंसश्चेति सान्तद्वयं कर्णपूरे कर्णाभरणविशेषे शेखरे शिरोभूषणे च वर्तते ॥ २२६ ॥ देवभेदे यथा । अष्टौ वसवः धनरत्नयोर्वसु क्लीबम् । "वसुर्ना देवभेदाग्निमायोक्त्रबकराजसु । क्लीबं

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ॥
विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७ ॥
लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥
प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥
ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥
पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥
तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः ॥
रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३० ॥

वृद्ध्यौषधे श्यालैररत्ने मधुरे त्रिषु" इति मेदिनी । चकाराद्विरिञ्चोऽपि वेधाः । "वेधा धातृज्ञविष्णुषु" इति हैमः । हितस्याशंसा हिताशंसा । अहेः सर्पस्य दंष्ट्रा च तयोराशीरिति सान्तं नाम वर्तते । "तत्स्त्रियाम्" । "आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः" इति कोशान्तरम् ॥ २२७ ॥ प्रार्थना याञ्चा औत्सुक्यमुद्युक्तता । उभे लालसे । तृष्णातिरेके च लालसा । "लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाञ्चासु च द्वयोः" इति मेदिनी । चशब्दाद्वधेऽपि हिंसा । आदिना धृष्टिनाशादिकर्म । अश्वा वडवा । जनन्यामपि प्रसूः । "प्रसूरश्वाजनन्योश्च कन्दलीवीरुधोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी । रोदसी रोदस्यौ इति सान्तद्विवचनान्ते स्यातामेकयोक्त्या भूमिद्यावौ द्वे अप्युच्यते । पृथगपि प्रयोगोऽस्ति । यदुक्तम् । "रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी" इति । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तम् । "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च" इति ॥ २२८ ॥ ज्वालायां भासि च दीप्तौ अर्चिः । भादित्रये ज्योतिः । भं नक्षत्रम् । द्योतः प्रकाशः । दृष्टिः कनीनिकामध्यभागः । "अग्नौ दिवाकरे च ज्योतिः पुंसि" । आगः पापेऽपराधे च । "आगः स्यादेनोवदधे मन्तौ" इति हैमः । आदिना यौवनादि वयः ॥ २२९ ॥ पुरीषं गूथम् "वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये" इति मेदिनी । उत्सवे तेजसि च महः । "गुणे गुणभेदे" । स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे च "रेणुपरागयोश्च रजः । अदन्तोऽप्ययम् । "रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु" इत्यजयः । राह्वादित्रये च तमः । "पापे शोके च" ॥ २३० ॥ पद्ये गायत्र्यादिवृत्ते । अभिलाषे

छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥
सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३१ ॥
ओकः सद्माश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ॥
ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥
तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु ॥
विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंस्रेऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥
वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥
वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३४ ॥
इति सान्ताः ॥ दलेऽपि बर्ह निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । "छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः" इति मेदिनी । कृच्छ्रं सान्तपनादिव्रतम् । आदिना चान्द्रायणादि । तपो लोकान्तरेऽपि च । "धर्मे च तपः" । बले सहः क्लीबम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । "सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः" इति कोशान्तरम् । खमाकाशः । तत्र नभः क्लीबे । श्रावणे पुंसि । "नभो व्योम्नि नभो घ्राणे बिसतन्तौ पतद्ग्रहे । प्रावृषि श्रावणे" इति हैमः ॥ २३१ ॥ सद्म गृहम् । ओकः अदन्तोऽप्ययम् । "ओक उचः कः" इति निपातनात् । आश्रय आश्रयमात्रम् । "ओकस्त्वाश्रयमात्रे स्यात्" इति हैमः । ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । "अवष्टम्भे बले धातुतेजसि" इति हैमः । इन्द्रियनदीवेगयोः स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिचतुष्के तेजः । "तेजस्त्विड्रेतसोर्बले । नवनीते प्रभावेऽग्नौ" इति हैमः । अतः परं सान्तसमाप्तिपर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । विदन् ज्ञाता । चकारादात्मज्ञोऽपि विद्वान् । "विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्" इति विश्वः । हिंस्रे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदेऽपि बीभत्सः । "बीभत्सो विकृते क्रूरे रसे पार्थे घृणात्मनि" इति हैमः ॥ २३३ ॥ अमी वक्ष्यमाणा ज्यायआदयः साधीयःपर्यन्ताः सान्ता वृद्धादीनां बाढपर्यन्तानां अतिशये ज्ञेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च ज्यायान् । अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । उरुर्महान् वरः श्रेष्ठस्तयोरतिशयितयोर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः साधीयान् । अतिशयितं बाढं साधीयः । अतिशायनेऽर्थे इष्ठनीयसुन्भ्यां इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सान्ताः । अथ हान्तानाह ॥ दले पत्रे अपिशब्दात्पिच्छेऽपि बर्हम् । "बर्हं तर्णे परीवारे कलापे" इति हैमः । निर्बन्धादयो ग्रहाः । निर्बन्ध आग्रहविशेषः उपरागश्च-

द्वार्यापीडे क्काथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके ॥ २३५ ॥
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ॥
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥
दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥
व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यमीन्द्वर्कास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥
परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्हो ॥ इति हान्ताः ॥ ऽव्ययाः परे ॥
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

न्द्रार्कग्रहणम् । "ग्रहो निग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः" इति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे । क्काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागदन्तके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये निर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ हस्ते यद्गृहीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ च प्रग्राहप्रग्रहौ । "प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने" । "प्रग्रहः किरणे भुजे । तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे । बन्धे बन्द्याम्" इति हैमः । परिजनः परिवारः । आदानं स्वीकारः "परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्थभास्करे" इत्यजयः ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् । चकारात्सद्मनि गृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्यामारोहः । यथा वरारोहा । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । "आरोहो दैर्घ्ये उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे" इति हेमचन्द्रः । अपिशब्दाद्व्यूहः स्याद्बलविन्यासे । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे "निर्माणतर्कयोश्च" । वह्निचन्द्रसूर्यास्तमोपहाः । "जिने च तमोपहः" ॥ २३७ ॥ नृपार्हेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सितच्छत्रादौ । "परिबर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छद" इति । "परिबर्हः परिवारः" । परेऽतऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते । अव्ययलक्षणं तु । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" इति । तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् । इति हान्ताः ॥ आङित्यव्ययं ईषदर्थादिचतुष्के । तस्य ङकारोऽनुबन्धः । ईषदर्थे यथा । आपिङ्गलः ईषत्पिङ्गल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा । आसत्यलोकादापातालात् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदण्डः । धातुयोगजे क्रियायोगजेऽर्थे यथा । आहरति "आक्रामतीत्यादि" ॥ २३८ ॥

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥
पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २३९ ॥
चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥
स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४० ॥
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते । तत्र स्मृतौ यथा । आ एवं किल तत् । वाक्ये तु आ एवं मन्यसे । "आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये" इति मेदिनी । सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकत्थसे । "आः स्मरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोरपि" इति कोशान्तरम् । पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । कापथः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । "कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे" इति हैमः । "कु कुत्सायां निवारणे" इति विश्वः । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषाख्यानमात्रं निन्दा । निर्भर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडनार्हमनध्ययनशीलम् । निन्दायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाद्यर्थचतुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । तत्र यथा । भिक्षामट गां चानय । समाहारः समूहः । तत्र यथा । संज्ञा च परिभाषा च संज्ञापरिभाषम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । "च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये" इति त्रिकाण्डशेषः । आशीराशीर्वादः । तत्र यथा । स्वस्ति ते भूयात् । क्षेमे निरुपद्रवे यथा । स्वस्ति गच्छ । पुण्ये यथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना "स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित्" इति मेदिनी । प्रकर्षे अति यथा । अत्युत्तमो विष्णुः । "अति प्रकर्षे लङ्घने भृशे स्तुतावसंप्रतिक्षेपेऽपि" इति हैमः । अतिवेलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश्नवितर्कयोः स्वित् । प्रश्ने यथा । किं स्वित्कुशलमस्ति । वितर्को नानापक्षविमर्शः । स यथा । सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य । "स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सकृत्सहैकवारे चाप्याराद्दूरसमीपयोः ॥ २४१ ॥
प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥
पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४२ ॥
खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ॥
हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४३ ॥
प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥

तथैव पादपूरणे" इति मेदिनी । भेदावधारणयोस्तुशब्दो यथा । क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । शिष्टैर्मतं तु तद्युक्तम् । "तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे" इति मेदिनी । सहार्थे एकवारे च सकृत् यथा । सकृद्यान्ति । सकृदपि कुर्याद्गयाश्राद्धम् । दूरे "आरात्" यथा । आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे तु सखायं स्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमेऽन्त्ये च पश्चात् । यथा । "पश्चादस्तङ्गतो रविः । पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी" । अपिशब्दस्यार्थः समुच्चयस्तत्र विकल्पे चोतशब्दो यथा । उत भीम उतार्जुनः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः । "उत प्रश्नवितर्कयोः । समुच्चये विकल्पे च" इति हैमः । अजयस्तु "उतापी द्वौ च बाढार्थाविति" । पुनरर्थे पौनःपुन्ये सहार्थे च शश्वत् । यथा शश्वद्विष्णुं स्मरेत् । शिष्यैः शश्वद्वृतो गुरुः । "शश्वत्स्यादात्मप्रश्ने च मङ्गले । पुराकल्पे सदार्थे च पुनरर्थे च दृश्यते" इति मेदिनी । अजयस्तु "शश्वत्सहसदार्थयोः" इत्याह । "शश्वत्सह पुनर्नित्यः" इति हैमश्च । प्रत्यक्षे तुल्ये च साक्षात् । यथा । साक्षात् दृष्टो मया हरिः । साक्षाल्लक्ष्मीरियं वधूः ॥ २४२ ॥ खेदाद्यर्थपञ्चके बत । यथा । अहो बत महत्कष्टमिति । बत निःस्वोऽसि । बत पतिरालिङ्गितः । अहो बतायं ध्रुव आप देवम् । एहि बत सखे । "बतेत्यव्ययं दन्त्योष्ठ्यादि" इत्यजयः । हर्षादिचतुष्के हन्तशब्दः । "हर्षे यथा । हन्त लाभः शतगुणः । अनुकम्पायां यथा । हन्त दीनो रक्षितव्यः" । वाक्यारम्भे यथा । हन्त ते कथयिष्यामि । विषादे यथा । "हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयाऽरिणा । हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । निश्चये च प्रमोदे च" इति हैमः ॥ २४३ ॥ यो मुख्येन सदृशः प्रतिनिधिस्तत्र प्रतिशब्दो यथा । अभिमन्युं प्रति परीक्षित् । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा तत्र यथा । तीर्थे तीर्थे प्रति गच्छति । लक्षणायां यथा । वृक्षशाखां प्रति विद्योतते विद्युत् । आदिना इत्थंभूताख्यानादौ । प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगानु-

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४४ ॥
प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ॥
यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४५ ॥
मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ ॥
वृथा निरर्थकाविध्योर्नानाऽनेकोभयार्थयोः ॥ २४६ ॥

सारेण प्रतिशब्दस्य प्रक्षेपः। "प्रतीत्यर्थंभूतभागयोः । प्रतिदाने प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणयोरपि" इति हैमः । हेत्वर्थे इतिशब्दो यथा। रामो हन्तीति रावणः पलायते। प्रकरणं प्रकारः। यथा विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा इति वर्णाः। प्रकाशे यथा । इति पाणिनिः । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः । "प्रकर्षे इति पाठः" । आदिशब्दादेवमर्थे । यथा । "क्रमादमुं नारद इत्यबोधि" । समाप्ताववसाने यथा । धर्ममाचरेदिति । "इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमेऽपि च। हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेष्ववधारणे । एवमर्थे समाप्तौ स्यात्" इति हैमः ॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्के पुरस्तात् । प्राच्यां पूर्वदिशि । प्रथमे यथा । पुरस्ताद्भुङ्क्ते। पुरार्थेऽतीते यथा। पुरस्ताद्दासोऽभूत्। अग्रतोऽग्रे यथा। पुरस्तात्पुस्तकम्। यद्वाग्रत इत्यपि शब्दः प्राच्याद्यर्थे स्यात्। साकल्यादौ यावत्तावच्छब्दौ यथा। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधौ यथा । मूलाच्छाखां यावत्प्रकाण्डः। माने परिमाणे यथा। यावत्स्वर्णं तावद्रजतम्। अवधारणे निश्चये यथा। श्रोत्रियं तावदामन्त्रयस्व। "यावत्कार्त्स्न्येऽवधारणे। प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे। पक्षान्तरे च" इति मेदिनी ॥ २४५ ॥ अथो अथ इमौ शब्दौ मङ्गलादिषु । मङ्गले यथा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा। अनन्तरे यथा। स्नानं कृत्वाऽथ भुञ्जीत। आरम्भे यथा। अथ शब्दानुशासनं लिख्यते। प्रश्ने यथा। अथ वक्तुं समर्थोऽसि । कार्त्स्न्ये यथा। अथ धातून्ब्रूमः। अथो अथ समुच्चये। "मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च। अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि" इति हैमः। निरर्थके वृथा। यथा। वृथा दुग्धोऽनड्वान् । अविधौ विधिहीने वृथा । यथा । वृथा दानम् । "वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते" इति विश्वः । अनेकार्थे नानाशब्दो यथा। नानाविधा जनाः। उभयार्थे यथा। नानाविधं न सज्जेत्। "नानाविनोभयानेकार्थेषु" इति हेमचन्द्रः॥ २४६ ॥ पृच्छायां यथा। को नु धावति।

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥
प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४७ ॥
गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ॥
उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥
अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥
इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥
तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥

विकल्पे यथा । अयं भीमो नु धर्मो नु । "नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः" इति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु । पश्चादर्थे यथा । रथमनुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्येष्ठं अनुकरोति । "अनु लक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषु सन्निधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः" इति हैमः । प्रश्नादिपञ्चके ननु । प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे यथा । नन्वयं योगी । अनुज्ञायां यथा । ननु गच्छ । अनुनयः सान्त्वनम् । ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु । आमन्त्रणं संबोधनम् । ननु राजन् । "नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्ताववधारणे । वाक्यारम्भेऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि" इति हैमः ॥ २४७ ॥ गर्हादिपञ्चके क्रमादपिशब्दो यथा । अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किञ्चित्त्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थाणुं जयेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचारक्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा । आशीविषो वा संक्रुद्धः । विकल्पे यथा । शिवं वा यदि वा विष्णुम् । "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः । अर्धे सामि यथा । सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थेऽमा यथा । पुत्रेणामा भुङ्क्ते । समीपे यथा । अमात्यः समीपवर्तीत्यर्थः । "अमान्तिकसहार्थयोः" इति कोशान्तरे च । "कं शिरःसुखवारिषु" इति मेदिनी । इवार्थे इत्थमर्थे च एवंशब्दो यथा । अग्निरेव द्विजः अग्निरिवेत्यर्थः । इत्थमर्थे प्रकारे । एवंवादिनि देवर्षौ । "एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे" इति धरणिहेमचन्द्रौ । तर्के नूनं यथा । नूनमयमतियज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा । क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने । "नूनं निश्चिततर्कयोः" इति विश्वः ॥ २४९ ॥ तूष्णीमर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । सुखे यथा । जोषमासीत वर्षासु । "जोषं सुखे

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥
अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥
हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥
पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ॥
स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलङ्घनयोश्चापि" इति हैमः। पृच्छायां किम् । यथा । "किमाद्रियेरन् रसिकाः कृतिं ते" । जुगुप्सने किम् । यथा । स किंराजा यः प्रजां न रक्षति । "किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपनिन्दाप्रकारयोः" इति विश्वः । प्राकाश्यादिपञ्चके नामशब्दः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । यथा "हिमालयो नाम नगाधिराजः" । संभाव्यें कथञ्चिदर्थे यथा । भविष्यति युद्धं नाम । क्रोधे यथा । मम वैरी रावणो नाम पापः । उपगमः सद्वेषाङ्गीकारः । यथा । शत्रोः सकाशाद्गृह्णाति नाम । कुत्सने यथा । को नामायं प्रलपति मे विशतः सभायाम् । "नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते" इति मेदिनी ॥ २५० ॥ भूषणमलङ्कारः । पर्याप्तिः परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यम् । वारणं चैतदर्थेऽलंशब्दः । क्रमेण यथा । अलङ्कृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपाल तव श्रमेण । "अलं निरर्थके" इति हैमः । वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुङ्कारः । वितर्के हुं जलं मृगतृष्णा हुम् । परिप्रश्ने हुं देवदत्तोऽयम् । "हुं वितर्के चानुमतौ" इति त्रिकाण्डशेषः । "हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं रुषोक्त्यनुनीतिषु" इति विश्वः । "हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं लज्जायां निवारणे" इति हैमः । समीपमध्ययोः समया । समीपे यथा । समया पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयोर्ग्रामः ॥ २५१ ॥ प्रथमाभावे यथा । पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः । "पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च" इति मेदिनी । निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे निर्धनो राजा । "निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोः" इति हैमः । प्रबन्धादिषु पुराशब्दः । प्रबन्धे यथा । पुराधीते । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिरन्तनम् । पुराणमिति यावत् । तत्र यथा । पुरातनम् । अतीतं भूतम् । निकटः सन्निहितः । आगामिकं भावि । "पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ ऊररीत्येको दीर्घादिः शब्दः । उररीत्यपरो

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥
प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४७ ॥
गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ॥
उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥
अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥
इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥
तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥

विकल्पे यथा । अयं भीमो नु धर्मो नु । "नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः" इति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु । पश्चादर्थे यथा । रथमनुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्येष्ठं अनुकरोति । "अनु लक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषु सन्निधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः" इति हैमः । प्रश्नादिपञ्चके ननु । प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे यथा । नन्वयं योगी । अनुज्ञायां यथा । ननु गच्छ । अनुनयः सान्त्वनम् । ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु । आमन्त्रणं संबोधनम् । ननु राजन् । "नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्ताववधारणे । वाक्यारम्भेऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि" इति हैमः ॥ २४७ ॥ गर्हादिपञ्चके क्रमादपिशब्दो यथा । अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किञ्चित्त्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थाणुं जयेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचारक्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा । आशीविषो वा संक्रुद्धः । विकल्पे यथा । शिवं वा यदि वा विष्णुम् । "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः । अर्धे सामि यथा । सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थेऽमा यथा । पुत्रेणामा भुङ्क्ते । समीपे यथा । अमात्यः समीपवर्तीत्यर्थः । "अमान्तिकसहार्थयोः" इति कोशान्तरे च । "कं शिरःसुखवारिषु" इति मेदिनी । इवार्थे इत्थमर्थे च एवंशब्दो यथा । अग्निरेव द्विजः अग्निरिवेत्यर्थः । इत्थमर्थे प्रकारे । एवंवादिनि देवर्षौ । "एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे" इति धरणिहेमचन्द्रौ । तर्के नूनं यथा । नूनमयमतियज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा । क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने । "नूनं निश्चिततर्कयोः" इति विश्वः ॥ २४९ ॥ तूष्णीमर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । सुखे यथा । जोषमासीत वर्षासु । "जोषं सुखे

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥
अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥
हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥
पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ॥
स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलङ्घनयोश्चापि" इति हैमः । पृच्छायां किम् । यथा । "किमाद्रियेरन् रसिकाः कृतिं ते" । जुगुप्सने किम् । यथा । स किंराजा यः प्रजां न रक्षति । "किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपनिन्दाप्रकारयोः" इति विश्वः । प्राकाश्यादिपञ्चके नामशब्दः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । यथा "हिमालयो नाम नगाधिराजः" । संभाव्ये कथञ्चिदर्थे यथा । भविष्यति युद्धं नाम । क्रोधे यथा । मम वैरी रावणो नाम पापः । उपगमः सद्वेषाङ्गीकारः । यथा । शत्रोः सकाशाद्गृह्णाति नाम । कुत्सने यथा । को नामायं प्रलपति मे विशतः सभायाम् । "नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते" इति मेदिनी ॥ २५० ॥ भूषणमलङ्कारः । पर्याप्तिः परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यम् । वारणं चैतदर्थेऽलंशब्दः । क्रमेण यथा । अलङ्कृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपाल तव श्रमेण । "अलं निरर्थके" इति हैमः । वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुङ्कारः । वितर्के हुं जलं मृगतृष्णा हुम् । परिप्रश्ने हुं देवदत्तोऽयम् । "हुं वितर्के चानुमतौ" इति त्रिकाण्डशेषः । "हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं रुषोक्त्यनुनीतिषु" इति विश्वः । "हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं लज्जायां निवारणे" इति हैमः । समीपमध्ययोः समया । समीपे यथा । समया पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयोर्ग्रामः ॥ २५१ ॥ प्रथमाभावे यथा । पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः । "पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च" इति मेदिनी । निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे निर्धनो राजा । "निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोः" इति हैमः । प्रबन्धादिषु पुराशब्दः । प्रबन्धे यथा । पुराधीते । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिरन्तनम् । पुराणमिति यावत् । तत्र यथा । पुरातनम् । अतीतं भूतम् । निकटः सन्निहितः । आगामिकं भावि । "पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ ऊररीत्येको दीर्घादिः शब्दः । उररीत्यपरो

ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ॥
स्वर्गे परे च लोके स्ववार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५३ ॥
निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु ॥
समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५४ ॥
नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥
तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५५ ॥
अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावनधारणे ॥ इति नानार्थवर्गः ॥३॥

ह्रस्वादिरिति भेदान्न द्विरुक्तिः । विस्तारेऽङ्गीकृतौ च ऊर्यादित्रयम् । यथा ऊररी करोतीत्यादि । स्वः स्वर्गे यथा । स्वर्णद्यां स्नाति नारदः । परे इति लोकविशेषणम् । परे लोके यथा । “स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तितः” । “स्वः स्वर्गपरलोकयोः” इति विश्वः । वार्तायां यथा । जघान कंसं किल वासुदेवः । संभाव्यं संभावनीयम् । तत्र यथा । गुरून्किलातिशेते शिष्यः । “किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः” इति विश्वः । किल संभाव्यवार्तयोः । “हेत्वरुच्योरलीके च” इति हैमः ॥२५३॥ निषेधे खलु यथा । खलु रुदित्वा । वाक्यालङ्कारे वाक्यभूषायाम् । एतत्खल्वाहुः । जिज्ञासायां यथा । खलु जानासि । अनुनये यथा । देहि खलु वाचकम् । “खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने ॥ वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोः” इति मेदिनी । समीपादिपञ्चकेऽभितः । समीपे यथा । वाराणसीमभितः भागीरथी । उभयत इत्युभयार्थे यथा । अभितः कुरु चामरौ । शीघ्रार्थे यथा । अभितोऽधीष्व । साकल्ये यथा । अभितो वनदाहः । अभिमुखे यथा । अभितो हिंस्रको हन्ति मामेव परिधावति ॥२५४॥ नाम्नि प्राकाश्ये च प्रादुः । नाम्नि यथा । प्रादुरासीच्चक्रपाणिः । प्राकाश्ये यथा । प्रादुर्बुद्धिर्भविष्यति । अन्योन्यार्थे मिथो यथा । वासिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः । रहसि मिथो यथा । मिथो मन्त्रयते । “मिथोऽन्योन्यं मिथो रहः” इति विश्वः । अन्तर्धाने तिर्यगर्थे च तिरः । अन्तर्धाने यथा । तिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थे यथा तिरोवर्तते चन्द्रः । विषादाद्यर्थत्रये हाकारः । विषादे यथा । हा रमणीयो गतः कालः । शुचि शोके । यथा । हा राम वनं गतोऽसि । अर्तौ पीडायां यथा । हा हतोऽस्मीति । “कुत्सार्थे च हा शब्दः” ॥ २५५ ॥ अद्भुते यथा । अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । खेदे यथा । अहह नीतो द्यूतेन मया

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥
मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥
स्राक् झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते ॥
बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥
पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ॥

कालः । अहहा दीर्घान्तमपि । अत्र किप् । "अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रकर्षयोः । संबोधनेऽपि" इति मेदिनी । हेतौ कारणे हि । यथा । अग्निरत्रास्ति धूमो हि दृश्यते । अवधारणे निश्चये यथा । चन्द्रो हि शीतः । "हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि" इति मेदिनी । दीर्घान्तपाठोऽप्यस्ति । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि चेति ॥ इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥ चिराय चिररात्राय चिरस्य एते निपाता आद्या येषां ते तथा । आद्यशब्दाच्चिरेण चिरात् चिरं इति षट् चिरार्थकाः । दीर्घकालस्य वाचका इत्यर्थः । "क्रमेणोदाहरणानि । यथा । चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निम् । चिररात्राय संचितम् । चिरस्य दृष्टैव मृतोत्थितेव । चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः । चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । स चिरं तपसि स्थितः" । मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्ष्णं असकृत् एते पञ्च समाः अर्थतस्तुल्याः । यथा । मुहुः पश्यसि कौन्तेय । आगच्छति पुनःपुनः । वन्यवृत्तिमिमां शश्वत् । अभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम् । असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् । अजयस्तु । अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह । "अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते" इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् ॥ १ ॥ स्राक् झटिति अञ्जसा अह्नाय द्राक् मङ्क्षु सपदि एते सप्त द्रुते शीघ्रे । यथा । स्राग् वयो याति देहिनाम् । वृक्षं झटित्यारुरोह । अञ्जसा याति तुरगः । अह्नाय सूर्येण तमो निरस्तम् । द्राक् भविष्यति सुखं तव प्रिये । मङ्क्षु ह्यपादि सरितः पटलैरलीनाम् । वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् । बलवत् सुष्ठु किमुत सु अति अतीव षट् निर्भरे अतिशये । यथा । पुनर्वेशित्वा बलवन्निगृह्य । सुष्ठु पीतं मया घृतम् । किमुतावर्द्धत क्षेत्रम् । अतिवृष्टिः । अतीव शोभते राजा ॥ २ ॥ पृथक् विना अन्तरेण ऋते हिरुक् नाना एते षट् वर्जने । यथा । किंचिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया । क्षणमप्युत्सहते न मां विना । अन्तरेण सुतं नास्ति सुखं संसा-

यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥
कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ॥
आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ॥
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥
दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥
तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥
स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुक् ॥

रिणां भुवि । ऋते पुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरुक् कर्म न मोक्षः स्यात् । विष्णुं नाना मोक्षदो नास्ति देवः । यत् तत् यतः ततः चत्वारि हेतौ कारणे । यथा । यत्र रम्यं तरस्विभ्यः । तदिदं परिरक्ष शोभने । यतो गंगाम्भसि स्नातः । ततो निष्कल्मषो नरः । चित् चन द्वयं असाकल्ये । यथा कश्चित् । कश्चन ॥ ३ ॥ कदाचित् जातु द्वे कस्मिंश्चित्काले । स्मृतिः कदाचित् भवति । ज्ञानं ते जातु सूत्तमम् । सार्धं साकं सत्रा समं सह पञ्चकं सहेत्यर्थे । यथा । सार्धं दानववैरिणा । पत्न्या साकं पतिर्भुङ्क्ते । सत्रा कलत्रेण सुखं समश्नुते । समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते । निश्वासधूमं सह रत्नभाभिः । प्राध्वमित्येकमानुकूल्ये । वृथा मुधा द्वे व्यर्थके । यथा । वृथा पुष्टः । बुधा मुधा भ्रमन्त्यत्र ॥ ४ ॥ आहो उताहो किमुत किं किमु उत षट् विकल्पे । यथा । "देव आहो गन्धर्वः । उताहो ब्रह्म चोच्यते । किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा । स्थाणुरयं किं पुरुषः । गृहं किमु वनं गतः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः" । तु हि च स्म ह वै षट् श्लोकचरणपूर्णतायाम् । यथा । "रामस्तु लक्ष्मणं प्राह । अहं हि यास्ये नगरम् । स च प्राह च राजानम् । मया स्म भुक्तम् । स ह तं प्राह लक्ष्मणः । तेन वै हतः" । सु अति द्वे पूजने । "सु स्तुतम् । अत्युत्तमः" ॥ ५ ॥ अह्नीत्यर्थे दिवाशब्दः । दोषा नक्तं द्वे रात्रावित्यर्थे । "यथा । चोराश्च दोषा ययुः । नक्तं गृहस्थो भुञ्जीत" । साचि तिरः द्वे तिर्यगर्थे । "कृतं साचि धनुस्तेन । तिरो गत्वा समीक्षेत" ॥ ६ ॥ प्याट् पाट् अङ्ग हे है भोः एते षट् संबोधनार्थकाः स्युः । यथा । "प्याट् भीम यज्ञं रक्षस्व । एवं पाडित्यादि" । समया निकषा हिरुक् त्रयं सामीप्ये । यथा ग्रामं समया । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनि-

अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥
स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ॥
किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥
व वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये ॥
मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥
दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा ॥
अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

ष्यति "पर्वतस्य हिरुक् नदी"। सहसेत्येकमतर्किते । यथा। "दिवः प्रसूनं सहसा पपात। सहसा विदधीत न क्रियाम्"। पुरः पुरतः अग्रतः त्रयमग्रे इत्यर्थे। यथा। "पुरः पश्यसि किं बाले। पुरतः स्थाप्य सर्वेशम्। लेखः प्रत्यर्थिनोऽग्रतः" ॥ ७ ॥ स्वाहा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा पञ्चैते देवेभ्यो हविर्दानविशेषे प्रयुज्यन्ते । तत्र पितृदाने स्वधाशब्दः प्रसिद्धः । किञ्चित् ईषत् मनाक् त्रयमल्पे। यथा । "किंचिद्विकसितं सुमम् । ईषदुष्णं पयः पिब। मनाक् विहस्य संतुष्टः"। प्रेत्य अमुत्र द्वयं जन्मान्तरे। "यथा। प्रेत्य स्वर्गे महीयते। इह चामुत्र च फलम्" ॥ ८ ॥ व वा यथा तथा इव एवं षट् साम्ये। तत्र वशब्दो यथा। शात्रवं व वपुर्यशः। "मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम" इत्यत्र इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इति कौमुद्यामुक्तम्। यथा बुभुक्षितस्यान्नं तथैवार्तस्य चौषधम्। इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान्। अग्निरेवं द्विजः। "वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्" इति मेदिन्यादिः। अतो "व वा यथा तथा"—इत्यादिमनोरमोक्तः पाठः साधुः"। न तु वद्वायथेत्यादिः। अपत्यादि-पर्यायमध्येऽण्फिञादीनामनुक्तेश्च । अहो ही द्वे विस्मये । यथा । अहो रूपमहो सत्त्वम् । "ही विस्मयविषादयोः" इति विश्वः। तूष्णीं तूष्णीकाम्। यथा। "तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयः। तूष्णीकां जलमध्यगः" । सद्यः सपदि द्वे तत्काले। यथा। "सद्यो हतः समुत्तस्थौ। शत्रुं जघान सपदि" ॥ ९ ॥ दिष्ट्या समुपजोषं द्वे आनन्दे। यथा। दिष्ट्या ते दर्शनं कान्ते । समुपजोषं भूयात्। अन्तरे अन्तरा अन्तरेण त्रीणि मध्ये स्युः। यथा। अनयोरन्तरे तिष्ठ। त्वां मां चान्तरा अन्तरेण वा कमण्डलुः। प्रसह्येत्येकं हठार्थकम् ॥ १० ॥

युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्वदनारते ॥
अभावे नह्यनो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयम् ॥
प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ॥
अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

सांप्रतं स्थाने द्वयं युक्ते । यथा । स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । न युक्तमित्यर्थः । "क्रमशो वच्मि सांप्रतमिति वा" । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या । अभीक्ष्णं शश्वत् द्वयं अनारते अजस्रे । "अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः । शश्वत्कालः" । नहि अ नो न चत्वारि अभावे । यथा । "नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति । अ राजदैविकं नष्टम् । नो चक्री किं कुलालः । न मे किंचन दह्यति" । "अ स्यादभावे स्वल्पार्थे" इति विश्वः । मास्म मा अलं त्रयं वारणे । यथा । मास्म कार्षीरिदं पुत्र । मा कुरु । अलं महीपाल तव श्रमेण ॥ ११ ॥ चेत् यदि द्वयं पक्षान्तरे । यथा । "सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्" । अद्धा अञ्जसा द्वे तत्त्वार्थे । "यदि स्तैर्ण देवी यमनिरतदेहार्धघटनादवैति त्वामद्धा । अञ्जसेति रुरुधुः कुचग्रहैः" । प्रादुः आविः द्वयं प्राकाश्ये स्पष्टत्वे । यथा । प्रादुरासीत् । "आविर्बभूव" । ओं एवं परमं त्रयं मते अङ्गीकारे । यथा । "ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिणः । एवं यदाह भगवान् । परममित्युक्त्वा" । ओमित्यनुमते प्रोक्तं प्रवणे चाप्युपक्रमे इति विश्वः । एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे" इति च ॥ १२ ॥ समन्ततः परितः सर्वतः विष्वक् चत्वारि सर्वत इत्यर्थे । "समन्ततो वर्षति मेघः । आयान्ति परितः श्रियः । सर्वतो वाति पवनः । विष्वक् पतन्ति किरणाः" । अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममित्येकम् । "त्वं हनिष्यसि चेत्कामम् । कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने" । "कामं प्रकामेऽनुमतावसूयानुगमेऽपि च" इति हैमविश्वप्रकाशौ । असूयापूर्वकस्वीकारे अस्त्वित्येकम् । यथा । "तथाविधस्तावदशेषमस्तु नः" । चकारात्काममित्यपि । "अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽसूयाङ्गीकारयोरपि" इति मेदिनी ॥ १३ ॥ नन्वित्येकं विरोधोक्तौ । "यथा ननु

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कच्चित्कामप्रवेदने ॥
निःषमं दुःषमं गर्ह्ये यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥
मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ॥
स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥
प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ॥
संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥
अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्रुते शनैः ॥
सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

एवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात्" । कच्चिदित्येकं कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने । इच्छाया आख्याने वा । "यथा कच्चिज्जीवति मे माता । निःषमम् दुःषमम् द्वे निन्द्ये । यथा । निःषमं वक्ति मे मूर्खः । दुःषमं वर्तते वधूः" । यथास्वं यथायथं द्वे यथायोग्यमित्यर्थे । "यथास्वमाश्रमे च के । यथायथं फलायन्ते" ॥ १४ ॥ मृषा मिथ्या द्वे वितथे असत्ये । "उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । मिथ्योक्तं त्वया" । यथार्थं यथातथं द्वयं सत्ये । यथा । यथार्थमुक्तं नान्यत् । गुरुर्यथातथं वक्ति । तथाशब्दस्तथशब्दो वा सत्यार्थः" । एवं तु पुनः वै वा पञ्च निश्चयार्थकाः स्युः । "यथा । एवमेव यथा प्राह । "रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः" । पुनर्व्यासो वै धर्मज्ञः । वैवेत्यत्र वा एवेति वा छेदः ॥ १५ ॥ प्रागित्येकं अतीतार्थकम् । यथा प्राक्कर्म । नूनं अवश्यं द्वयं निश्चिते । नूनं शरणं प्रपन्ना । "अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषयाः" । "नूनं निश्चिततर्कयोः" इति विश्वः । संवदित्येकं वर्षे । यथा प्रभवाख्या संवत् । अर्वागित्येकं अवरे । "कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मण्डनाच्च तु मुण्डनम्" । आं एवं द्वयं अङ्गीकारे । यथा आं कुर्मः । "एवं कुर्मः" । स्वयमित्येकं आत्मनेत्यर्थे ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । "तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत" । उच्चैरित्येकं महति । "यथा । शृङ्गारमुच्चैर्गिरेरिदम् । प्राय इति भूम्नि बाहुल्ये । यथा । प्रायो नववधूः कान्तम् । शनैरिति अद्रुते मान्द्ये । यथा । शनैर्याति पिपीलिका । सनेत्येकं नित्ये । यथा सनातनः । बहिरिति बाह्ये । "यथा निष्कासितो बहिर्ग्रामात्" । स्मेत्यतीते । यथा वक्ति स्म व्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितो रविः ॥ १७ ॥ अस्तीति सत्त्वे । यथा । अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः । "कृषो-

17-19

अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावु ऊं प्रश्नेऽनुनये त्वयि ॥
हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८ ॥
पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ठु सुष्ठु प्रशंसने ॥ (१)
सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषाऽन्तिके ॥ १९ ॥
परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ॥

क्तौ कोपेनोक्तौ उ । यथा । उ आगतः शत्रुः । "उ संबोधनरोषोक्त्योरनुकम्पानियोगयोः । पदपूरणे च पादपूरणेऽपि च दृश्यते" इति मेदिनी । ऊमिति प्रश्ने । ऊं गच्छसि बहिर्धव । ह्रस्वपाठे उमित्यपि । रुषोक्तावूं उं प्रश्ने इति पाठान्तरम् । हूं प्रश्ने इत्यपि पाठः । अयीत्यनुनये सान्त्वने । "यथा । अयि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् । अयि वद राघव तथ्यम्" । हुमिति तर्के । "स्याच्चेत्किं हुं प्रपद्यते" । उषेति रात्रेरवसाने । यथा । उषातनो वायुः । नमः प्रणामे । "नमो ब्रह्मण्यदेवाय" ॥ १८ ॥ अङ्गेति पुनरर्थे । यथा । मूर्खोऽपि नावमन्यते किमंग विद्वान् । किं पुनरित्यर्थः । दुष्ठु निन्दायाम् । यथा । दुष्ठु खलत्वम् । सुष्ठु प्रशंसने । यथा सुष्ठु काव्यम् । सायमिति साये दिनान्ते । यथा । सायं सन्ध्यामुपासिष्ये । प्रगे प्रातः द्वे प्रभाते । "यथा । प्रगे नृपाणामथ तोरणाद्बहिः । यः पठेत्प्रातरुत्थाय" । निकषेति समीपार्थे ॥ १९ ॥ पूर्वेऽब्दे गते वर्षे परुदित्येकम् । पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे परारीत्येकम् । यति वर्तमानेऽब्दे ऐषम इत्येकम् । "त्रयाणां यथा । परारि गतः कान्तः । परुग्रागत ऐषमोऽपि नागतः" । यतीति शत्रन्तसेणः सप्तम्या रूपम् । अत्राह्नि अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्यशब्दः" । "यथा । अद्य गन्तुं न शक्नोमि" । अथ पूर्वेऽह्नीत्यादिशब्देन उत्तरेऽह्नीत्यादिषट्कस्य ग्रहणम् । "पूर्वेऽह्नीत्याद्यर्थे पूर्वादिशब्देभ्य एद्युस्प्रत्यये पूर्वेद्युरित्यादयः सप्त शब्दा भवन्ति । क्रमेण यथा । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थे पूर्वेद्युः । "पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे" इति रुद्रः । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः । "नान्दीमुखादुत्तरेद्युर्विवाहः परिकीर्तितः" । अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः । "आगतानपरेद्युस्तान्" । अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः । "अधरेद्युः प्रसूता सा । अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्" । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । "अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावम्" । अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः । "अन्यतरेद्युः पितरं द्रक्ष्यसि" ।

१ अत्र 'अमानुगुण्ये ००००' इति पद्यमधिकं तालपत्रपुस्तकेऽस्ति ॥

अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥
तथाऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥
उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥
ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि ॥
तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥
एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ॥
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥
॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । कष्टदिनादितरेद्युः प्रियो द्रष्टव्यः" ॥ २० ॥ उभयद्युः उभयेद्युः द्वे उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे । "द्युश्चोभयात् वक्तव्यः" इति वार्तिकेनोभयशब्दात् द्युः प्रत्ययः । चकारात् एद्युः प्रत्ययश्च । "उभयद्युरुपोषणम्" । परेद्यवीत्येकं परेऽहनि । "मित्रं दृष्टं परेद्यवि" ॥ २१ ॥ ह्य इत्येकं गतेऽहनि । "ह्यः सर्वमभवत्कार्यम्" । श्व इत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततः परेऽहनि परश्व इत्येकम् । श्वः परश्वश्च यथा । "अद्य श्वो वा परश्वो वा सर्वं कर्म भविष्यति" । परश्वस्तत्परेऽहनीति पाठान्तरम् । तदा तदानीं द्वे तस्मिन्काल इत्यर्थे । "यथा । तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः । यदा स्यात्प्रियया सङ्गस्तदानीमेव मे सुखम्" । युगपत् । एकदा एकस्मिन्काल इत्यर्थे । "यथा । शत्रुमित्रोदासीना युगपदाहूताः । गवां शतमेकदा दत्तम्" । सर्वदा सदा द्वे सर्वस्मिन्काले इत्यर्थे । यथा । "सर्वदा सर्वदोसीति । याचते याचकः सदा" ॥ २२ ॥ एतर्हि संप्रति इदानीं अधुना सांप्रतं पञ्चकमस्मिन् काल इत्यर्थे । "यथा । एतर्हि क्रियते कार्यम् । संप्रत्यसौ गृहं याति । इदानीमस्मि संवृत्तः । बलावलेपादधुना । तत्रास्ते सांप्रतं मुनिः" । तथेति समुच्चये । पूर्वादौ दिशि पूर्वादौ देशे पूर्वादौ काले वा प्रागादयः स्युः । "दिशि प्राग्दिगित्यादि । देशे प्राग्देश इत्यादि । काले प्राकाल इत्यादि" ॥ पूर्वादौ इत्यादिशब्देनोत्तरपश्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनां ग्रहणम् । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन त्ववागित्यादिग्रहः । "उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन दक्षिणा दक्षिणाहि दक्षिणतः उत्तरतश्च संगृह्यन्ते" । ऊर्ध्वे तूपरि उपरिष्टादिति ॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥ अथ लिङ्गसंग्रहवर्गमाह ॥ सलिङ्गशास्त्रैः

1-2

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ॥
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥
लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ॥
स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥
नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ॥

पाणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितैः सन्नादिप्रत्ययजैर्धिक्षीर्षादिशब्दैः कृज्जैः श्वपाकादिभिः तद्धितप्रत्ययजैः अणाद्यन्तैः समासजैरदन्तोत्तरपदोद्विगुरित्यादिनोक्तैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः क्रियत इति शेषः । इहास्मिन्संग्रहवर्गे लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कथमित्याकाङ्क्षायां संकीर्णवदिति । यथा संकीर्णवर्गे प्रकृत्याभिरुन्नेयं तथात्राप्युन्नयेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अर्धर्चाः पुंसि चेति । प्रत्ययार्थेन यथा । स्त्रियां क्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैरित्याद्यशब्दात्क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं एकत्वं च यथा । शोभनं पचतीत्यादि ॥ १ ॥ सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषयं पूर्वोक्तशब्दलिङ्गादन्यलिङ्गं लिङ्गशेषः तस्य विधिः व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति । प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेषविधिभिः न बाधितः स्यात् तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थः । एतेनास्य लिङ्गविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्य स्वर्गादिवर्गा अपवादा वेदितव्याः । तत्र प्रागुक्तानां विशेषाणां पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गाद्विस्तरभयाच्च न पुनरिह विधानम् । तथा हि । स्वर्गपर्याय इह पुंसि वक्ष्यते । तस्य द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपमिति पूर्वोक्तमपवादः । नीप्रभृतीनां तु कृतः कर्तरीत्यादिना वक्ष्यते । यद्यपि पूर्वलिङ्गमुक्तं तथाप्यप्राप्तप्रापणार्थतया लिङ्गानुशासनमिहापि प्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मसीशब्दपर्यन्तं ज्ञेयः । ईदूतौ ईकारोकारौ विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदीदूद्विरामं तच्च तदेकाच्च ईदूद्विरामैकाच् । ईदन्तमूदन्तं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । धीः श्रीः भूः भ्रूः । नयतीति नीरित्यादौ कृतः कर्तरीति बाधितत्वाद्वाच्यलिङ्गत्वम् । योनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियाम् । यथा । माता दुहिता धेनुरित्यादि । दारशब्दादौ तु दाराः पुंभूम्नीति बाधकं प्रागुक्तम् । कलत्रशब्दस्य कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति क्लीबपाठो बाधकः । एवमुन्नेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥ विद्युदादिह्रीपर्यन्तानां अष्टानां यन्नाम तत्स्त्रियाम् । यथा । विद्युत् तडित् रात्रिः रजनी वल्ली व्रततिः वीरुत् वीणा विपञ्चीत्यादि । "वीणादिग्भूनदीधियामिति पाठः क्वचित्" । अदन्तैर्मूलादिशब्दैर्य एकार्थः समाहा-

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥
तल् वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ॥
स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुल्ण्चण्वुच्क्यब्युजिञङ्शाः ॥४॥

रार्थो द्विगुसमासः स स्त्रियां स्यात् । यथा । पञ्चानां मूलानां समाहारः पञ्चमूली । एवं त्रिलोकी षडध्यायीत्यादि । अदन्तैरिति किम् । पञ्चानां कुमारीणां समाहारः पञ्चकुमारि । पञ्चराजमित्यादौ टचि अदन्तत्वे सत्यपि पात्रादित्वान्नपुंसकत्वमित्येके । एकार्थ इति किम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । न स इति । पात्रयुगाद्युत्तरपदैः अदन्तैः एकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यात् । यथा । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥ ३ ॥ तल् प्रत्ययः स्त्रियां स तु भावाद्यर्थे विहितः । तत्र भावे यथा । शुक्लता । कर्मणि ब्राह्मणता । समूहे ग्रामता । स्वार्थे देवता । वृन्द इति । वृन्दे समूहे य इनि कट्य त्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । यथा । पाशादिभ्यो यः । पाशानां समूहः पाश्या । वात्या । खलादिभ्य इनिः । खलिनी पद्मिनी । रथादिभ्यः कट्यच् । रथकट्या । एवं गोत्रा । वृन्दे किम् । मुखे भवो मुख्यः । दण्डोऽस्त्यस्य दण्डी । वैरेति । मिथुनस्य कर्म मैथुनिका । वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्रत्ययः स स्त्रियाम् । "द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः" इति पाणिनिसूत्रात् । तत्र वैरे विरोधार्थे यथा । अश्वमहिषिका । अश्वमहिषस्येदं वैरमित्यर्थः । एवं काकोलूकिका । मैथुनिकायां यथा । अत्रिभरद्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयोरियं मैथुनिका । विवाहरूपसंबन्ध इत्यर्थः । एवं कुत्सश्च कुशिका च तयोर्मैथुनिका कुत्सकुशिकिका । "वुन्ग्रहणं वुञ उपलक्षणम् । यथा काशिका गार्गिकया श्लाघते । क्वचित् वैरमैथुनिकादिवुरिति पाठः" । आदिना वीप्सादौ वुनो ग्रहणम् । स्त्रियां भावादिः स्त्रीभावादिस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादौ ये विहिताः प्रत्यया अनिक्तिभादयस्ते स्त्रियां स्युरित्यर्थः । अनिर्यथा । आक्रोशे नञ्यनिः । अकरणिः अजीवनिः । क्तिन् यथा । कृतिः गतिः । ण्वुल् यथा । प्रच्छर्दिका प्रवाहिका आसिका । णच् यथा । व्यावक्रोशी । ण्वुच् यथा । शायिका इक्षुभक्षिका । क्यप् यथा । व्रज्या इज्या । "स्त्रीभावादौ किम् । वदः सुपि क्यप् च । मृषोद्यं ब्रह्मभूयम्" । युच् यथा । कारणा आसना । इञ् यथा । वापिः वासिः । कां कारिमकार्षीः । इञ उपलक्षणार्थत्वादिण् इक् च । यथा । आजिः कृषिः । अङ् यथा । पचा त्रपा भिदा । निर्यथा । ग्लानिः म्लानिः हानिः । शप्रत्ययो यथा । क्रिया इच्छा ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम् ॥
तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा ण दिक् ॥ ५ ॥
घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ॥
श्यैनम्पाता च मृगया तैलम्पाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥
स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि ॥

उणादिषु ये निः ऊः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः । तत्र न्यन्तो यथा । श्रेणिः "श्रोणिः द्रोणिः । उणादिष्वनिरिति पाठे अनिर्यथा । धरणिः धमनिः सरणिः" । ऊदन्तो यथा । चमूः कर्षूः । ईदन्तो यथा । तन्त्रीः । "तरीः" । ङ्यन्तं आबन्तं ऊङन्तं च यच्चलं जङ्गमं स्थिरं स्थावरं वा तत् स्त्रियां स्यात् । जङ्गमं यथा । नारी शिवा ब्रह्मबधूः । स्थावरं यथा । कदली माला कर्कन्धूः । तच्छब्देनात्र मुष्ट्यादिकं निर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि क्रीडायां वर्तते तर्हि तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययः स्त्रियाम् । "तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" इति सूत्रात् । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेन दाण्डा मौसलेति चोदाहर्तव्यम् । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायां मौष्टा । पाल्लवः प्रहरणमस्यां क्रीडायां पाल्लवा ॥ ५ ॥ सा घञन्तवाच्या । दण्डपातादिक्रियाऽस्यां फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो ञप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् । "घञः साऽस्यां क्रियेति ञः" इति सूत्रात् । उदाहरति । दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां दाण्डापाता फाल्गुनी । एवं श्येनपातोऽस्यां श्यैनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां स्वधाक्रियायां तैलम्पाता । श्येनतिलस्येति मुम् । "पितृदाने स्वधामतम्" इत्यमरमाला । वररुचिना तु स्वधा क्रिया प्रवेणीति स्त्रीलिङ्गतोक्ता । इतिशब्देन मुसलपातोऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः । क्वचिद्देशे फाल्गुनपौर्णमास्यां दण्डपातेन क्रीडा भवतीति । दिगित्यनेन दाण्डपातादिकं उदाहरणमिति सूचितम् ॥ ६ ॥ यदि अपचयेऽल्पत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । यथा । अल्पं मृणालं मृणाली । आदिशब्दाद्यथा । ह्रस्वो वंशो वंशी । गौरादित्वात् ङीष् । एवं कुम्भीप्रणालीछत्रीपटीतटीमठीत्यादयः । ह्रस्वार्थे कन्प्रत्ययः स्त्रियाम् । यथा पेटिका । काचिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षक इत्यादि न स्त्रियाम् । अथ ङ्याबूङन्तमित्यादिनोक्तलिङ्गानामपि केषांचिन्नाम्नां सुखेन लिङ्गज्ञानाय पृथक् पाठं कान्तादिक्रमेणाह । लङ्केति । लङ्का राक्षसपुरी । शेफालिका पुष्पभेदः वृक्षभेदश्च । "स तु

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥
सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका ॥
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥
पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ॥
सातिः कन्था तथाऽऽसन्दी नाभी राजसभाऽपि च ॥ ९ ॥

निर्गुण्डी इति प्रसिद्धः" । टीका विषमपदव्याख्या । धातकी वृक्षभेदः "धायटी इति प्रसिद्धा" । पञ्जिका निःशेषपदव्याख्या । आढकी तुवरी "तूर इति प्रसिद्धा" ॥ ७ ॥ सिध्रका वृक्षभेदः । सारिका पक्षिभेदः "साळुंकी इति प्रसिद्धा" । हिक्का स्वरभेदः "ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः उचकी इति प्रसिद्धः" । प्राचिका वनमक्षिका । "पक्षिभेद इति स्वामी" । उल्का तेजःपुञ्जः । पिपीलिका कीटभेदः मुंगी इति प्रसिद्धा । शनैर्याति पिपीलिक इति पुंस्त्वमपीति स्वामी" । तिन्दुकी वृक्षभेदः "टेंभुरणी इति प्रसिद्धा" । कणिका परमाणुः । भङ्गिः कौटिल्यभेदः । "विच्छित्तिर्वा । व्याजच्छलनिभे भङ्गिर्वैदर्भीतनमीलिका" इति रभसः । सुरङ्गा विवरभेदः "सुरंग इति ख्यातः" । सूचिर्व्यधनी । "स्त्री सूचिनृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरपि" इति रत्नकोशः। "माढिः पत्रशिरा" । "माढिर्दैन्यं पत्रशिरा" इति हैमः ॥ ८ ॥ पिच्छा । "शाल्मलिनिर्यासः भक्तादिमण्डश्च । पिच्छा शाल्मालिवेष्टके । "पङ्क्तिपूगच्छटाकोशमण्डेष्वश्वपदामये । मोचायां पिच्छले" इति हैमः । वितण्डा वादभेदः । काकिणी पणचतुर्थांशः । "काकिणी पणतुर्यांशे मानदण्डे च दृश्यते । कृष्णलैकवराट्योः स्यादुन्मानस्यांशकेऽपि च" इति मेदिनी । रभसस्तु नान्तेष्वप्याह । पणोद्मानदण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकिनीति । आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उद्मानम् । उक्तं च गणितावल्याम् । "कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको भाग उद्मानमुदाहृतम्" इति । चूर्णिः चूर्णिका । शाणी शणपटविशेषः । "निकष इति स्वामी" । द्रुणी कर्णजलौका । "द्रुणी कूर्म्यां जलद्रोण्याम्" इति हैमः । दरत् म्लेच्छजातिः । सातिर्दानावसानयोः । कन्था प्रावरणान्तरम् । "कन्था मृन्मयभित्तौ च तथा प्रावरणान्तरे" इति मेदिनी । आसन्दी आसनभेदः "वेत्रासनमिति प्रसिद्धम्" । अङ्गविशेषो नाभिः । राज्ञां सभेति तत्पुरुषः । सभाराजेत्यत्र राजपर्यायस्यैवेष्यते इत्युक्तम् । तेन राजशब्दपूर्वकसभान्ततत्पुरुषे क्लीबत्वस्य निषेधात् स्त्रीत्वम् ॥ ९ ॥ झल्लरी वाद्यभेदः । "झलरी झल्लरी

झलरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ॥
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ॥

च द्वे हुडुके बालचक्रके" इति मेदिनी । चर्चरी करशब्दः हर्षक्रीडा वा । "चर्चरी गीतभेदे च केशमिस्करशब्दयोः" इति कोशान्तरम् । पारी हस्तिपादरज्जुः । "पारी पूरापरागयोः । पात्र्यां कर्पूरिकायां च पादबन्धे च हस्तिनाम्" इति हैमः । होरा लग्नार्धम् । "होरा तु लग्ने राश्यर्द्धे शास्त्ररेखाप्रभेदयोः" इति हैमः । लट्वा ग्रामचटकः । "लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले वाद्ये खगान्तरे" इति मेदिनी । "सिध्मला मत्स्यविकृतौ" इति मेदिनी । सिध्मला "शुष्कमीने स्त्री त्रिलिङ्गां तु किलासिनी" इति त्रिकाण्डशेषः । लाक्षा जतु । लिक्षा यूकाण्डम् । गण्डूषा जलादिना मुखपूरणम् । पुंस्यपि । "गण्डूषो मुखपूर्तौ स्याद्गजहस्ताङ्गुलावपि । प्रसृत्या प्रमितेऽपि स्यात्" इति हैमः । "उक्तनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः" इति बोपालितः । गृध्रसी वातरोगभेदः । स तु उरुसन्धौ भवति । चमसी यज्ञपात्रभेदः । "प्रणीतेति प्रसिद्धा" । माषपिष्टपोलिकाविशेष इति वैद्यकग्रन्थे । "चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्" इति मेदिनी । मसी कज्जलम् । "मेला मसी जलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥ अथ पुलिङ्गसंग्रहः ॥ पुंस्त्वे इति पतद्ग्रहशब्दपर्यन्तमधिकारः । भेदास्तुषितसाध्यादयः । अनुचराः सुनन्दादयः तैः सहिताः सुरासुराः देवदैत्याः पर्यायैः सह पुंसि । सुरपर्याया यथा । अमरा निर्जरा देवा मरुत इत्यादयः । तद्भेदा यथा । तुषिताः साध्याः । इन्द्रो मरुत्वान्मघवा । सूरसूर्यार्यमा । हाहा हूहूः । तुम्बुरुरित्यादिः । अनुचरा यथा । विष्णोरनुचरा जयविजयप्रभृतयः । रुद्रानुचरा नन्दिकेश्वरादयः । एवं असुरपर्याया दैत्या दानवा इत्यादयः । तद्भेदा बलिनमुच्यादयः । असुरानुचराः कूश्माण्डमुण्डादयः । एवमुन्नेयं सर्वत्र । एतेषामपि दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियामित्यादिबाधकं स्मारयिष्यति । अबाधिता इति वक्ष्यमाणेन । स्वर्गादयश्चोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गपर्यायो यथा । स्वर्गो नाकस्त्रिदिव इत्यादिः । द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥
करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ॥
अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥
श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ॥

त्रिविष्टपमिति बाधकं बलवत्तरं तद्भिना पुंस्त्वम् । यागो यज्ञः । मखः क्रतुः । तद्भेदा अग्निष्टोमादयः । इष्ट्यादेर्बाधितत्वं वक्ष्यति । अद्रिः गिरिः पर्वतः । तद्भेदा मेरुसह्यादयः । एषां मध्ये ऽपवादः चेदुक्तः शैलवर्गे । मेघो घन इत्यादिः पर्यायः । भेदः पुष्करावर्तादिः । अभ्रस्य तु अभ्रं मेघ इति क्लीबपाठो बाधकः । अब्धिः समुद्र इत्यादयः समुद्रपर्यायाः ॥ क्षीरोदादिर्भेदः । द्रुर्वृक्षः । शाखीत्यादिः पर्यायः । वटादिर्भेदः । अत्रापि क्वचिद्रूपभेदादिना पाटलाशिंशपादौ अपवादा उक्ताः । कालो दिष्टः समयः । एवं पर्यायः । मासादयो भेदाः । असिः खड्गः । नन्दकादयो भेदाः । "ईल्यादौ बाधः" । शरो बाणः । भेदो नाराचादिः । इषुर्द्वयोरिति विशेषो दर्शितः । अरिः शत्रुः । भेद आततायव्यादिः ॥ ११ ॥ करो राजग्राह्यभागो रश्मिः पाणिश्च । दीधित्यादीनां तु पुंस्त्वं बाधितम् । गण्डः कपोलः । ओष्ठो दन्तच्छदः । दशनवसनादि तु रूपभेदात् बाधितम् । दोः प्रवेष्टः । भुजबाहोस्तु द्वयोरिति विशेषः । दन्तो रदः । दन्तस्थाने दण्ड इत्यपि पाठः कण्ठो गलः । "समीपस्थलभेदेषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः" इति शाश्वतः । केशः कचः । नखः कररुहः । नखोऽस्त्रीत्यादिना बाधितम् । स्तनः कुचः । एते यथासंभवं सभेदपर्यायाः पुंसि । अह्नः अहश्च एतदन्ताः पुंसि स्युः । यथा । अह्नः पूर्वं पूर्वाह्नः । "अह्नः अपरं अपराह्नः" । द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः । क्ष्वेडभेदा विषविशेषाः पुंस्त्वे स्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्र गरलं विषं पुंसि क्लीबे च । काकोलं इत्यादि बाधितम् । रात्रान्ता इति समासान्तस्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोऽन्ते येषां ते यदि प्राक् असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि । यथा । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः । प्रागसंख्यका इति किम् । पञ्चरात्रम् । गणरात्रम् । पुण्यरात्रस्यार्धर्चादिपाठात् क्लीबत्वं च ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकास्ते पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः सरलः । "श्रीपिष्टः इति क्वचित्पाठः" । आद्येन श्रीवासवृकधूपादयः । चकारात्गुग्गुलुसिह्लकादयः । असन् च अन् तावन्तौ येषां ते असन्नन्ताः

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥
कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ॥
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

अच्कमसिसुसन्नन्तमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सर आदीनां पूर्वोक्तेन च बाधके-नाबाधिताश्चेत्पुंसि स्युस्तत्र असन्ता यथा । अङ्गिराः वेधाः चन्द्रमाः । अन्नन्ता यथा । कृष्णवर्त्मा मघवा । अबाधिता इति किम् । इदं वयः । इदं लोम । तुश्च रुश्च तुरू तौ विरामे येषां ते तुरुविरामकाः । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुशब्दान्ताश्च रुशब्दान्ताश्च पुंसि स्युरित्यर्थः । यथा । हेतुः सेतुः धातुः मन्तुस्तन्तुरि-त्यादि । कुरुः मेरुः किंशारुरित्यादि । कसेर्वाद्युपलक्षणं दारुश्मश्रुप्रभृतीनाम् । तत्र कसेरु अस्थिविशेषः । तृणविशेषो वा । जतु लाक्षा ॥ १३ ॥ कषणादयः षड्वर्णा उपान्ते अन्त्यसमीपे येषां ते तथा । यदीति । यदि एते कादिवर्णषट्-कोपान्ता अदन्ताः स्युस्तर्हि पुंसि भवन्ति । यथा । अङ्कः लोकः स्फटिकः । शुल्कवल्कादि तु बाधितं पूर्वम् । ओषप्लोषमाषप्लक्षादयः षोपान्ताः । वर्षाद-यस्तु पूर्वं बाधिताः । पाषाणगुणकिरणादयो णोपान्ताः । विषाणादि बाधि-तम् । कौस्तुभदर्भशलभादिर्भोपान्तः । कुसुम्भादि बाधितम् । होमग्रामगुल्म-व्यामादयो मोपान्ताः । पद्मादेर्वा पुंसीत्यादिना बाधितत्वम् । झर्झरसीकरसी-रप्रभृतिः रोपान्तः । अजिरादेर्बाधः । पकारादिवर्णषट्कोपान्ता अबाधिताश्चे-त्पुंसि स्युः । अत्र यद्यदन्ता इति पूर्वोक्तं न संबध्यते । अथादित्वात् । पका-रोपान्ता यथा । यूपबाष्पकलापादयः । कुतपादिर्बाधितः । थकारोपान्ता वेप-थुरोमन्थादयः । नोपान्ता इनघनमान्वादयः । वनादिस्तु बाधितः । योपान्ता आयव्ययजायुतन्तुवायादयः । मृगयादिस्तु बाधितः । सोपान्ता रसहासादयः । बिसादिर्बाधितः । टोपान्ताः पटादयः । किरीटादेर्बाधकमुक्तम् गोत्रेति । गोत्रं वंशः तस्मिन्नाख्या संज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसंज्ञकाः गोत्रस्यादि-पुरुषाः ये प्रवराध्यायपठिताः येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्ययं विना गोत्रवाचित्वेन लोके प्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः । यथा । भरद्वाजः गोत्रमस्माकम् । एवं कश्यपव-त्सप्रभृतयः । चरणस्य वेदशाखाया आह्वयाः संज्ञाः पुंसि स्युः । यथा । कठः बह्वृच इत्यादि ॥ १४ ॥ नाम्नि संज्ञायां अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहिता-स्ते घञादयः सप्त प्रत्ययाः पुंसि स्युः । भावे चेति चकारादसंज्ञायां च घञ् गृहीतः । घञन्ता यथा । प्रास्यत इति प्रासः । विदन्ति अनेन वेदः । प्रपतत्य-स्मात्प्रपातः । भावः मावः पाकः त्यागः । अच् यथा । जयः चयः नयः ।

नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजबूनङ्णघाथुचः ॥
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥१५॥
द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ॥
कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥
वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ॥

अप् यथा । करः गरः लवः प्लवः । नङ् यथा । यज्ञः प्रश्नः । "याच्ञेत्यत्र तु पुंस्त्वं बाधितम् । नङ उपलक्षणार्थत्वात् । स्वपो नन् । स्वप्नः । स्वप्नः संवेश इत्यपीति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या" । णप्रत्ययो यथा । न्यादः । घप्रत्ययो यथा । उरश्छदः । अथुच् यथा । वेपथुः । ल्युरिति । कर्तरि नन्द्यादिल्युः पुंसि स्यात् । यथा । नन्दनः रमणः मधुसूदनः । भावे पृथ्वादिभ्यो य इमनिच् स पुंसि स्यात् । यथा । पृथोर्भावः प्रथिमा महिमा । भाव इति किम् । वृणोतीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्र परत्र च संबध्यते । भावे को यथा । "आखूत्थः प्रस्थः" । प्रादितः अन्यतश्च परो यो घुसंज्ञो धातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसि स्यात् । दाप्दैपौ विना दारूपो धारूपश्च धातुर्घुसंज्ञकः । प्रादितो यथा । प्रधिः निधिः आदिः । अन्यतो यथा । जलधिः इषुधेस्तु द्वयोरिति बाधितत्वम् ॥ १५ ॥ द्वन्द्वे समाहारादन्यत्र द्वन्द्वसमासेऽश्ववडवौ पुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्च वडवाश्चाश्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । समाहारे त्वश्ववडवमिति क्लीबम् । सूर्यचन्द्रपर्यायपूर्वकः कान्तशब्दः पुंसि । यथा । सूर्यकान्तः अर्ककान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः सोमकान्तः । अयोवाचकपूर्वकोऽपि कान्तः पुंसि । यथा । अयस्कान्तः लोहकान्तः ॥१६॥ इदानीं पुल्लिङ्गविशेषपर्यन्तमनुक्तानां कान्तादिक्रममनतिक्रम्याह । वटकः पिष्टकभेदः । अनुवाको वेदावयवः । रल्लकः कम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । "कुटङ्गक इत्यपि" । पुङ्खो बाणावयवः । न्यूङ्खः सामवेदे निपातित ओङ्कारः । न्युङ्ख इति ह्रस्वोकारोऽपि । "न्यूङ्खः सम्यङ्मनोज्ञे च साम्नः षड्प्रवणेऽपि च" इति मेदिनी । समुद्गः संपुटकः । विटो धूर्तः । "विटो द्वौ लवणे षिड्गे मूषिके खदिरेऽपि च" इति मेदिनी । पट्टः काष्ठादिरचित आसनविशेषः । "पट्टश्चतुष्पथे पीठे राजादेः शासनान्तरे । व्रणादिबन्धने पेषाश्मनि" इति हैमः । घटस्तुला । "घटो दिव्ये तुलायां स्याद्धटी चीरे च वाससे" इति मेदिनी । अन्धकूपादयः स्पष्टाः ।

पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटाः ॥ १७ ॥
कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ॥
गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥
दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ॥
कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥ १९ ॥

"खटस्तृणे कफे । टङ्केऽन्धकूपे प्रहारे" इति हैमः ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः । "अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्यते रच्यते सोऽरघट्टः । राहाट इति प्रसिद्ध इत्यन्ये" । कस्यचिन्मते टकारान्तेष्वपि मद्ग्राम इति न्यायेन रेफान्तोऽपि कोट्टार इति त्र्यक्षरो निबद्धः । "कोट्टारो नगरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके" इति मेदिनी। घट्टः घाट इति प्रसिद्धः । हट्टः क्रयविक्रयस्थानम् । पिण्डो मृदादिसंघातः । गोण्डो नाभिः। "गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च संमते" इति रुद्रः । पिचण्ड उदरम् । पिचिण्ड इत्यपि । "क्लीबे पिचिण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्" इति मेदिनी । पिचण्डवत् गड्वादयोऽपि पुंसि स्युरिति वता निर्दिश्यते । गडुर्गलगण्डः । "गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे" इति विश्वः । करण्डो वंशादिकृतभाण्डभेदः। "करण्डो मधुकोशासिकारण्डेषु दलाढके" इति हैमः । लगुडो वंशादिदण्डः । वरण्डो मुखरोगः । "वरण्डो वदनव्यथा। अन्तरवेदिसंघौ च" इति हैमः । किणो मांसग्रन्थिभेदः। स तु खनित्रदण्डादिसंघर्षणात्करतलादौ स्पष्टः। "व्रणजं चिह्नं च किणः" । घुणः काष्ठकृमिः। "घुणः स्यात्काष्ठवेधकः" इति रत्नकोशः ॥ १८ ॥ दृतिः चर्मपुटकः। "दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना" इति मेदिनी। सीमन्तः केशवेशः। हरित्पालाशवर्णः। "हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः। अस्त्रियां स्यात्तृणे च" इति मेदिनी । रोमन्थः पशूनां चर्वितचर्वणम् । उद्गीथः सामभेदः। "उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः" इत्यरुणः । बुद्बुदो जलविकारः । कासमर्दो गुल्मभेदः"। अर्बुदो दशकोट्यः । "अर्बुदो मांसकीले स्यात्परुषे दशकोटिषु" इति मेदिनी । अर्दनिरिति पाठे अर्दनिरग्निः । कुन्दः शिल्पभाण्डम् । "कुन्दोऽच्युते निधौ । चक्रभ्रमौ च माघ्ये च" इति हैमः । फेनो जलविकारः । स्तूपो वटकादिः । एतौ यूपश्च । "धूप इत्यपि" ॥ १९ ॥ आतपः सूर्यालोकः। क्षत्रिये नाभिः ।

आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः ॥
पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥
वेतालभल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ॥
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

॥ इति पुल्लिङ्गशेषः ॥

द्विहीनेऽन्यच्च स्वारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ॥

क्षत्रियवाची नाभिशब्दः पुंसीत्यर्थः । कुणपः शवभेदः । "कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च" इति मेदिनी । क्षुरो वपनशस्त्रम् । "क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे" इति मेदिनी । केदरो व्यवहारपदार्थः । पूरो जलप्रवाहः । "पूरः स्यादम्भसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः" इति हैमः । क्षुरप्रो बाणभेदः । "खुरप्र इति कवर्गद्वितीयादिरपि" । चुक्रः शाकभेदः । "चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे" इति हैमः । गोलो वर्तुलपिण्डः । हिङ्गुलो रागद्रव्यभेदः । क्लीबे चोक्तो वैश्यवर्गे । "हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली" इति मेदिनी । "हिङ्गुलुः स्यात्तु हिङ्गुलम्" इति मुकुटः । पुद्गलः आत्मा । "पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः" इति मेदिनी ॥ २० ॥ वेतालो भूताधिष्ठितशवः । "भल्लः स्यात्पुंसि भल्लूकः" इति मेदिनी । मल्लो बाहुयुद्धकुशलः । पुरोडाशो हविर्भेदः । "पुरोडाशो हविर्भेदे चमसां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः" इति विश्वः । पट्टिशोऽस्त्रभेदः । "पट्टिस इति दन्त्यसान्त इति मुकुटः" । कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवः कुत्सितमाषो वा । "कुल्माषं काञ्जिके यावके पुमान्" इति मेदिनी । रभसः हर्षः । "रभसो हर्षवेगयोः" इति विश्वः । सकटाहः कटाहसहितः कटाहशब्दश्च पुंसीत्यर्थः । कटाहो वटकादिपाकपात्रम् । "कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च कूपे च महिषीशिशौ" इति विश्वः । "कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च" इति मेदिनी च । सनिष्ठीवताम्बूलादिचर्वणनिक्षेपपात्रं पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥ इति पुल्लिङ्गशेषः ॥ द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिकारोऽयमाबाढिकात् । श्लोकद्वये प्राधान्येन निर्दिष्टा स्वादिशब्दषड्विंशतिः पर्यायैः सह क्लीबे । अत्रान्यदिति वाचितात् यदन्यत्तदेव क्लीबमिति सावधानार्थमुक्तम् । चकाराद्दत्वावरणादि-

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥
फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ॥
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥
कोट्याः शतादिसंख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ॥

संग्रहः । खमिन्द्रियं व्योम च । तद्यथा । छिद्रं नभः वियत् इत्यादि । अरण्यं विपिनं काननमित्यादि । पर्णं पत्रं दलम् । "पर्णं पत्रे किंशुके च" इति मेदिनी । श्वभ्रं तु पातालमित्यादि । हिमं तु प्रालेयमित्यादि । "हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी । उदकं तु जलं नीरम् । शीतं शीतलमित्यादि । उष्णं तिग्ममित्यादि । शीतोष्णं गुणे क्लीबं तद्वति त्रिषु । "शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु" इति मेदिनी । उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके" इति मेदिनी । मांसं पिशितं तरसमित्यादि । रुधिरं शोणितं रक्तम् । "रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः" इति मेदिनी । मुखं तु वदनं वक्त्रम् । "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्" इति मेदिनी । अक्षि तु नयनं नेत्रम् । द्रविणं धनमित्यादि । "द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्" इति हैमः । बलशब्देन शक्तिसैन्यग्रहणम् । शक्तौ यथा । बलं शुष्मामेत्यादि । सैन्यं चक्रमित्यादि ॥ २२ ॥ फलं फलमात्रं कपित्थमित्यादि । "हलमित्यपि क्वचित्पाठः" । हेम सुवर्णं कनकमित्यादि । शुल्बं ताम्रमित्यादि । "शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ" इति मेदिनी । लोहं कालायसमित्यादि । सुखं शर्म शातमित्यादि । दुःखं तु कृच्छ्रं कष्टम् । शुभं कल्याणं कुशलमित्यादि । अशुभमकल्याणमित्यादि । जलपुष्पाणि । कुमुदकमलकह्लारोत्पलादीनि । लवणं सैन्धवमित्यादि । व्यञ्जनं तेमनं निष्ठानमित्यादि । "व्यञ्जनं श्मश्रुचिह्नयोः । तेमनेऽवयवेऽङ्कादौ" इति हैमः । व्यञ्जनविशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणम् । अनुलेपनं कुङ्कुमादि । अत्र बाधितादन्यत् इति किम् । आकाशो विहाया द्यौः । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ २३ ॥ कोट्या अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसंख्या सा क्लीबे स्यात् । लक्षशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । "लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबं व्याजशरव्ययोः" इति मेदिनी । तदिति लक्षस्य पर्याया नियुतमित्यर्थः । उदाहरणं च । नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि । "शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् स्त्री कोटिरर्बुदमिति

> इस्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥
> त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ॥
> पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥
> द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ॥

क्रमाद्दशगुणोत्तरम्" इति रत्नकोशः । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं च यत् इस्यच्कं द्विस्वरं तत् क्लीबे । असन्तं यथा । पयः मनः । इसन्तं यथा । सर्पिः ज्योतिः । उसन्तं यथा । वपुः यजुरित्यादि । अन्नन्तं यथा । चर्म शर्म सामेत्यादि । अनेनैव क्लीबत्वे सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादानं तदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन "गुणान्धकारशोकेषु तमो राहौ पुमानयम्" इत्याद्यपि सिद्धम् । अकर्तरि कर्तुरन्यत्र यदनान्तं अनेत्यन्ते यस्य तत्क्लीबे । यथा । गमनम् । मरणम् । दानम् । करणम् । वरणम् । अकर्तरीति किम् । इध्मव्रश्चनः कुठारः । नन्दयतीति नन्दनः रमणः ॥ २४ ॥ त्रान्तं क्लीबे यथा । पात्रं वहित्रं वस्त्रं गात्रमित्यादि । सकारो लकारो वा उपधा अन्त्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । सोपधं यथा । बिसम् । अन्धतमसम् । लोपधं यथा । कुलं मूलमित्यादि । शिष्टमिति । यदवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् तच्च प्रागुक्तम् । यदबाधितं तदपि त्रान्तादिकं क्लीबे इत्यर्थः । शिष्टमिति किम् । पुत्रः वृत्रः हंसः कंसः पनसः शिला कालः गलः । संख्यापूर्वो रात्रशब्दः क्लीबे । "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयम् । "संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्" इति वार्तिकं रात्राह्नाहा इत्यस्य बाधकम् । त्रिरात्रम् । पञ्चरात्रम् । संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः मध्यरात्रः । पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो यो द्विगुः स क्लीबे । पञ्चरात्रम् । आदिना चतुर्युगम् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः । अनेन पञ्चमूली त्रिलोकीत्यादिरपवादः । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । द्विगुरयं तद्धितार्थः ॥ २५ ॥ द्वन्द्वसमासस्यैकत्वं अव्ययीभावश्च क्लीबे । द्वन्द्वैक्यं यथा । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । अव्ययीभावो यथा । अधिस्त्रि । उपगङ्गम् । संख्याया अव्ययाच्च परः पथः क्लीबे । यथा । द्विपथम् । त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथम् । चतुष्पथम् । अव्ययाद्यथा । विपथम् । कापथम् । संख्याव्ययादिति किम् । धर्मपथः । योगपथः । पथ इति समासान्तानुकरणम् । समासे षष्ठीविभक्त्यन्तात्परा छाया क्लीबे । "छाया बाहुल्ये" इति पाणिनिसूत्रम् । सा चेद्बहूनां संबन्धिनी तदैव तदुदाहरति ।

षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥
शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् ॥
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥
उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ॥
कोपज्ञकोपक्रमादिकन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । इक्षुच्छायम् । बहूनामिति किम् । कुड्यछाया कुड्यछायमिति वा । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये सभाशब्दः क्लीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा । दासीनां सभा दासीसभम् । स्त्रीसभमित्यादि । संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा अराजकात् राजशब्दवर्जितात् राजा मनुष्यार्थात् राजार्थात् राजपर्यायात् अमनुष्यार्थात् रक्षआदिशब्दात्षष्ठ्यन्तात्परा चेत् क्लीबे । शाला गृहं अर्थोऽभिधेयो यस्याः सा शालार्था । अराजकराजपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रभुसभम् । अमनुष्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । अराजकात्किम् । राजसभा । "राजपर्यायग्रहणान्नेह चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम्" । षष्ठ्या इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां पतिर्यस्यां सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासीसभा । दासीनां शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानीत्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शालासंहतिसाधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रजा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः । प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देवदत्तोपज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामान्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे क्लीबत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रथः । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कन्था क्लीबे । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । उशीनरादन्यत्र दाक्षिकन्था । नामसु इति किम् । वीरणकन्था ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबन्धो यस्य स चित् । नश्च णश्च कश्च चिच्च

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥
क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके ॥
चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥ ३० ॥
राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ॥

नणकचितः। तेभ्योऽन्ये ये तव्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते क्लीबे। तत्र धातुप्रत्यया यथा। भवितव्यम्। भाव्यम्। सहितम्। भुक्तम्। नणकचिद्भ्योऽन्य इति किम्। प्रश्नः न्यादः आखूत्थः। वेपथुः। नणकेति घञ उपलक्षणम्। पाकः। भावे किम्। कर्तव्यो धर्मसंग्रहः। मृतो वैरी। समूहार्थे यथा। भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। गार्भिणम्। औपगवकम्। काकमित्यादि। भावे अदन्ता यथा। गोर्भावः गोत्वम्। शुचेर्भावः शौचम्। कर्मणि यथा। शौक्ल्यम्। राज्ञः कर्म राज्यम्। चौर्यम्। तल्प्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम्। पुण्यसुदिनाभ्यां परो विहितसमासान्तोऽहन्शब्दः क्लीबे। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टेति वार्तिकेनेत्यर्थः। अह्वाहान्ता इति पुंस्त्वस्यापवादोऽयम्। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेदकानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्युः। क्रियाविशेषणं यथा। मन्दं पचति। सुखं तिष्ठन्ति योगिनः। सलीलं नृत्यति बाला। अव्ययविशेषणं यथा। रम्यं स्वः। सुखदं प्रातः। अथ कानिचित्कण्ठरवेणाह। उक्थं सामभेदः। तोटकं वृत्तभेदः रूपकभेदश्च। चोचमुपभुक्तफलावशिष्टं तालफलं वा। कदल्याः फलमिति कश्चित्। पिच्छं बर्हम्। गृहस्थूणं गेहस्तम्भः। तिरीटं वेष्टनम्। शिरोभूषणमिति केचित्। मर्म सन्धिस्थानम्। योजनं क्रोशचतुष्टयम्। "योजनं परमात्मनि। चतुष्क्रोश्यां च योगे च" इति मेदिनी॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यागभेदौ। "राज्ञा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र राजसूयम्। वाजं पैष्टी सुरा पेयमत्र वाजपेयम्"। कवेः कृतौ वर्तमानं गद्यं पदसमूहः। पद्यं श्लोकः। "पद्यं श्लोके पुमान् शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता" इति मेदिनी। कवेः कृताविति किम्। गद्या वाक्। पद्या पद्धतिः। माणिक्यं रत्नभेदः। "मणिके मणिपुराख्ये नगरे भवं माणिक्यम्"। भाष्यं पदार्थविवृतिः। "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः" इति। सिन्दूरं रक्तचूर्णभेदः। "सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् ॥ ३१ ॥
लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्लिकम् ॥
इति नपुंसकसंग्रहः ॥
पुन्नपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ॥

सिन्दूरी रोचना रक्तवेल्लिका धातकीषु च" इति विश्वप्रकाशः । चीरं वस्त्रभेदः । "चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः" इति मेदिनी । चीवरं मुनिवासः । "शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः" । पिञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनागारम् । "पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतके" इति कोशान्तरम् । पञ्जरमित्यपि पाठः ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् । हरितालं धातुभेदः । "हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः" इति मेदिनी । विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालं भाण्डभेदः । बाल्हिकं कुङ्कुमादि । "बाह्लकमिति च बाह्लवमित्यपि । बहुदेशे भवं बाह्लवम्" ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥ अथ चिक्कसपर्यन्ताः पुंसि क्लीबे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः । यथा शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि । कम्बुनलिनवाचिनौ तु पुन्नपुंसकयोः । तथाऽत्रत्यशब्दोऽपि यत्पर्याये बाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत् पुन्नपुंसकयोरित्यर्थः । ऋचोऽर्धमर्धर्चः । पिण्याकं तिलकल्कम् । "पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिह्लक" इति मेदिनी । कण्टकं रोमहर्षादि । "कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदोषयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः । "कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः" इति मेदिनी ॥ ३२ ॥ मोदकं भक्ष्यभेदः । "मोदकाः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्" इति मेदिनी । "मोदको हर्षुले खाद्ये" इति हैमः । तण्डकः उपतापविशेषः । "तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि" इति मेदिनी । दण्डक इत्यपि । टङ्कोऽश्मदारणः । "टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान्कोपे कोशासिग्रावदारणे" इति मेदिनी । शाटकः पटभेदः कर्पटं स्थानभेदः वस्त्रभेदो वा । खर्वटमित्यपि । "यत्रैकतो भवेद्ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्" इति । अर्बुदं संख्याभेदः । पातकं ब्रह्महत्यादि । उद्योग उत्साहः । चरकं वैद्यशास्त्रभेदः । "वरकमित्यपि पाठस्तत्र स्मृत-

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥
कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥
कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ॥
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

वस्त्रम्" । तमालो वृक्षभेदः । "तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे" इति मेदिनी । आमलको धात्रीफलम् । नडोऽन्तर्विवरं तृणभेदश्च ॥ ३३ ॥ कुष्ठं रोगभेदः । "कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री" इति मेदिनी । "कुष्ठं भेषजरोगयोः" इति हैमः । मुण्डं शिरः । शीधु मद्यम् । बुस्तं भृष्टं मांसं पनसादिफलासारभागश्च । क्वचित्पुस्तमिति पाठः । क्वचित् श्वस्तमपि । क्ष्वेडितं वीरकृतसिंहनादः । क्षेमं कुशलम् । "क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न [illegible] कात्यायन्यां तु योषिति" इति मेदिनी । मोक्षेऽपि क्षेमः । कुट्टिमं [illegible]भेदः । "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः" इति कोशान्तरम् । "फरसबंदीति रूढ[illegible]तायाः" । संगमं संयोगः । शतमानं मानभेदः । अर्मं अक्षिरोगभेदः । शम्बलं वर्णभेदः । पाथेयं च । "शबलोऽस्त्री सम्बलवत्कूलपाथेयमत्सर" इति मेदिनी । अव्ययं स्वरादिनिपातवाचकम् । "अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु" इति मेदिनी । ताण्डवं नृत्यभेदः ॥ ३४ ॥ कवियं महाराष्ट्रभाषया कडियाळीति प्रसिद्धम् । लगाम इत्यपि । "नार्यां कवी खलीनं कवियं वा ना तुरङ्गमुखभाण्डम्" इति बोपालितः । कन्दं पद्मिनीमूलादि । "कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्" इति मेदिनी । क्वचित्कर्मेति पाठः । कार्पासं वस्त्रयोनिभेदः । "पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वयम्" इति हैमः । युगन्धरं कूबरम् । यूपं यज्ञाङ्गभेदः । प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं "वातायनं मुखशाला वा" । पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः । यूषं मण्ड इति प्रसिद्धम् । "मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः" इत्युक्तं वैद्यके । चमसचिक्कसौ पात्रभेदौ ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुन्नपुंसकाधिकारे इति यावत् । "घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकम् । वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । अत-

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ॥
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥
ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ॥
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥
॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥
स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् ॥

स्तदिह नोक्तम् । तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उक्तादन्यः शेषस्तद्वदस्तु शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यान्ता अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । यथा । उपगोः अपत्यं पुमान् औपगवः । उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी । वैदेहः वैदेही । गार्ग्यः गार्गी । द्विचतुःषट्पदोरगाः द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः । तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमान् । मानुषी स्त्री । ब्राह्मणः ब्राह्मणी" । "शूद्रः शूद्रा अजादित्वाट्टाप्" । चतुष्पद्भेदो यथा । मृगः मृगी । हयः हयी । षट्पदभेदो यथा । भृङ्गः भृङ्गी । उरगभेदो यथा । उरगः उरगी । नागः नागी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुन्नामानि स्त्रीपुंसयोः । यथा । इन्द्रः । इन्द्राणी । मातुर्भ्राता मातुलः । तस्य स्त्री मातुली । पुंसि वर्तमानो मातुलः । स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां तु मल्लिका ॥ ३७ ॥ ऊर्मिस्तरङ्गः मुनिरिति पाठः । "मुनिर्यतीङ्गुदीबुद्धपिलायागस्तिकिंशुके" इति विश्वप्रकाशः । वराटकः कपर्दकः । स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्नक्षत्रम् । "वर्णकश्चन्दनम् । विलेपने चन्दने च वर्णकं पुन्नपुंसकम्" इति रसभः । "वर्णकश्चारणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च" इति मेदिनी । झाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः मोखा इति प्रसिद्धः । मनुः स्वायम्भुवादिः मन्त्रो वा । मूषा तैजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः । कर्कन्धूर्बदरी । यष्टिः लगुडः । काठीति महाराष्ट्रभाषायाम् । शाटी पटभेदः । कटी देहावयवः । कुटी ग्रहकोष्टकः । अत्र मूषा नाकारान्तः ॥३८॥ इति स्त्रीपुंससंग्रहवर्गः ॥ भावक्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः ष्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्रत्ययश्च क्वचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र ष्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । उचितस्य भावः औचित्यं औचिती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्यं मैत्री वा । एवं सामग्र्यं सामग्री वा । आर्हन्त्यं

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥
षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः ॥
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥
आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ॥
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥
॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॥
त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ॥
इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॥

आर्हन्ती"। वुञ्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुन्। इत्थं प्रागुदाहृतः। तथा मिथुनस्य भावः कर्म वा मैथुनिका मैथुनकं च। मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥ ३९ ॥ तत्पुरुषे षष्ठ्यन्तं षष्ठीविभक्त्यन्तं प्राक्पदं यासां ताः षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाद्याः स्त्रियां क्लीबे च स्युः। उदाहरति। नृणां सेना नृसेनम्। वेति विकल्पान्नृसेनापि। इतर इति। एवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यमित्यर्थः। यवसुरं यवसुरा। कुड्यस्य छाया कुड्यच्छायं कुड्यच्छाया वा। षष्ठीबहुवचनान्तप्राक्पदा चेच्छाया क्लीब एवेति प्राग्दर्शितम् ॥ ४० ॥ आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुसमासः पुंसि न स्यात्। किंतु स्त्रीनपुंसकयोः। अन्नन्तोत्तरपदस्य योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात्। आबन्तान्त्यपदमुदाहरति। त्रिखट्वमिति। तिस्रः खट्वाः समाहृताः त्रिखट्वम्। त्रिखट्वी च। अन्नन्तोत्तरपदो यथा। त्रयस्तक्षाणः समाहृतास्त्रितक्षम्। त्रितक्षी च। तक्षन्शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्तः ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥ पात्रादयो दाडिमान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः। पात्रं पात्रः इत्यादि। पात्र्यमत्रे त्रिष्विति मेदिनी। "पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि। योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि" इति हैमः। "वाटः पथि वृतौ वाटं वरण्डे गात्रभेदयोः। वाटी वास्तौ गृहोद्यानकट्योः" इति हैमः। कुवलं बदरीफलम्। "कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले। कुड्मले मुकुरे पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे" इति मेदिनी ॥ इति त्रिलिङ्गशेषः ॥ द्वन्द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिङ्गं प्रागुक्तम्। स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने इतरेतराख्ये द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्थं लिङ्गं तदेव लिङ्गं स्यात् तत्र परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पाणिनिसूत्रम्। तत्र द्वन्द्वे यथा।

परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥
तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ॥
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाद्भीतिः सर्पभीतिः । सर्पभयम् । वाप्यश्वः ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुषलिङ्गस्यापवादमाह । अर्थेति । अर्थान्तशब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति वार्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । "परं विशेष्यमुपगच्छन्तीत्यर्थः" । तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रान्तो मालामतिमालो हरः । अतिक्रान्ता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्यै इत्यलंकुमारिरयम् । अलंकुमारिरियम् अलंकुमारि इदम् । प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविका स्त्री । प्राप्तजीविकमिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्धितार्थो द्विगुर्वाच्यलिङ्गः । पञ्चकपालः पुरोडाशः । पञ्चकपालं हविः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदन्तकाश्च परलिङ्गभाजः । संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ पुमांसौ । द्वे स्त्रियौ कुले च । "त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि कुलानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि" । षट्संज्ञकान्वक्ष्यति । विंशत्यादीनां लिङ्गं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । शतादिकानां तु नपुंसकसंग्रहे । सर्वनाम यथा । सर्वो देशः । सर्वा नदी । सर्वं जलम् । एवं परः पुमान् । "संख्यान्तको यथा । ऊनत्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि" । सर्वनामान्तको यथा । परमसर्वः । परमसर्वा । परमसर्वम् ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिरन्यलिङ्गभाक् । तदुदाहरणं स्वयमुन्नेयम् । यथा । वृद्धा भार्या यस्य स वृद्धभार्यः । बहुधनः । बहुधना । "बहुधनमित्यादि" । अदिङ्नाम्नामिति किम् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दिक् दक्षिणपूर्वा । दिङ्नामान्यन्तराले इत्यनेनात्र बहुव्रीहिः । गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाजः । गुणयोगेन यथा । गन्धवती पृथ्वी ।

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥
अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥
परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

॥ इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

गन्धवानश्मा । गन्धवत्कुसुमम् । द्रव्ययोगेन यथा । दण्डिनी स्त्री । क्रियायोगेन यथा । पाचिका स्त्री । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिन इति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्प्रत्ययाः परोपगाः । यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तृ कलत्रम् । असंज्ञायां किम् । प्रजा । हरिः । कर्तरि किम् । कृतिः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्यप्रत्ययाः परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तव्या भक्तिः । कर्तव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा । वसतीति वास्तव्योऽयम् । वास्तव्या सा । वास्तव्यं तत् । कर्तरि कर्मणीति किम् । भावे तु एधितव्यं त्वया । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्धितप्रत्यान्ता नानार्थभेदका अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा कुसुम्भेन रक्ता शाटी कौसुम्भी । कौसुम्भः पटः । कौसुम्भं वासः । तेन रक्तं रागादित्यण् । रक्ताद्यर्थ इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरोऽयम् । इयं माथुरी । अणाद्यन्ता इत्यादिशब्दाद्ग्रामे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र यत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ षट्संज्ञकाः षान्तनान्तसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्ग्यां समाः सरूपा नित्यं बहुषु वर्तमाना अतो बहुवचनान्ताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमाः । षडिमानि । पञ्चभिरेताभिः । कति पुमांसः । कति स्त्रियः । कति कुलानि । युष्मदस्मच्छब्दः तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिङ्गकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्मच्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्मच्छब्दो यथा । आवां पुमांसौ । आवां स्त्रियौ । आवां कलत्रे । तिङ् यथा । स्थाली भवति । घटो भवति । पात्रं भवति । एवं दारा भवन्तीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्चैः दाराः । उच्चैः स्त्री । उच्चैः कलत्रम् । उच्चैः प्रासाद इत्यादि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे सति परं लिङ्गानुशासनं प्रवर्तते । यथा । मानुषशब्दस्य कषणभमरोपान्ता इति प्रागुक्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरत्रोक्तेन स्त्रीपुंसविधिर्निश्चेयः । यथा । मानुषीयम् । मानुषोऽयमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तम् अभिधा-

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

नादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्दलिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्योक्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिसूत्रप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गैः सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचित इत्थं सामान्यकाण्ड एषोऽन्तिमः समाप्तः ॥

॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	विशेष्यनिघ्नवर्गः	११२॥	०	मूलश्लोकाः ४८० क्षेपकश्लोकाः ७॥ एवं ४८७॥
२	संकीर्णवर्गः	४३	०	
३	नानार्थवर्गः	२५५॥	७॥	
४	अव्ययवर्गः	२३	०	
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्गः	४६	०	

सटीकामरकोशस्य
अकारादिवर्णानुक्रमेण
शब्दानुक्रमणिका·

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ		
अ	३५२	११
अंश	२३३	८९
अंशु	२२	३३
अंशुक	१५९	११५
अंशुमती	१०५	११५
अंशुमत्फला	१०५	११३
अंस	१५०	७८
अंसल	१४१	४४
अंहति	१७३	३०
अंहस	२८	२३
अकरणि	२८५	३९
अकूपार	५४	१५
अकृष्णकर्मन्	२६३	४६
अक्ष	९३	५८
	२२०	४३
	२३२	८६
	२४९	४५
	३३८	२२०
अक्षत	२२२	४७
अक्षदर्शक	१८१	५
अक्षदेविन्	२४९	४४
अक्षधूर्त	२४९	४४
अक्षर	३२८	१८१
अक्षरचञ्चु	१८३	१५
अक्षरचण	१८३	१५
अक्षरसंस्थान	१८३	१६
अक्षवती	२४९	४५
अक्षाग्रकीलक	१९४	५६
अक्षान्ति	४७	२४
अक्षि	१५४	९३
	३६६	२२
अक्षिकूटक	१८९	३८
अक्षिगत	२६२	४५
अक्षिवँ	२२०	४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्षीव	८७	३१
	२२०	४१
अक्षोट	८६	२९
अक्षोडँ	८६	२९
अक्षौहिणी	२००	८१
अखण्ड	२६७	६५
अखात	६१	२७
अखिल	२६७	६५
अग	२९१	१९
अगद	१४३	५०
अगदङ्कार	१४५	५७
अगम	८०	५
अगँरी	९५	६९
अगँस्ति	१९	२०
अगस्त्य	१९	२०
अगाध	५८	१५
अगार	७३	५
अगुँरु	९४	६३
अगुरु	१६२	१२६
अगुरुशिंशपा	९४	६२
अग्नायी	१७१	२१
अग्नि	१२	५६
अग्निकण	१२	६०
अग्निचित्	१६८	१२
अग्निज्वाला	१०७	१२४
अग्नित्रय	१७०	२०
अग्निभू	९	४२
अग्निमन्थ	९५	६६
अग्निमुखी	८९	४२
अग्निशिख	१६१	१२४
अग्निशिखा	१०६	११८
	११०	१३६
अग्न्युत्पात	२५	१०
	३००	५८
अग्र	२६५	५८
	३२८	१८३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अग्रज	१४१	४३
अग्रजन्मन्	१६६	४
अग्रतःसर	१९७	७२
अग्रतस्	३४५	२४५
	३५०	७
अग्रमांस	१४७	६४
अग्रँसर	१९७	७२
अग्रिय	१४१	४३
	२६५	५८
अग्रीयँ	१४१	४३
अग्र्य	२६५	५८
अग्रेदिधिषुँ	१३७	२३
अग्रेदिधिषू	१३७	२३
अग्रेसर	१९७	७२
अड्य	१६५	५८
अघ	२८	२३
	२९३	२७
अघमर्षण	१७७	४८
अघ्न्या	२२७	६७
अङ्क	१८	१७
	२८७	४
अङ्कुर	८०	४
अङ्कुश	१९०	४१
अङ्कोट	८६	२९
अङ्कोलँ	८६	२९
अङ्क्य	४२	५
अङ्कोटँ	८६	२९
अङ्ग	१४८	७०
	३५०	७
	३५४	१९
अङ्गण	७५	१३
अङ्गद	१५७	१०७
अङ्गनँ	७५	१३
अङ्गना	१६	५
	१३१	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अङ्गविक्षेप	४५	१६
अङ्गसंस्कार	१६०	१२१
अङ्गहार	४५	१६
अङ्गार	२१७	३०
अङ्गारक	२०	२५
अङ्गारधानिका	२१७	२९
अङ्गारवल्लरी	९१	४८
अङ्गारवल्ली	१००	९०
अङ्गारशकटी	२१७	२९
अङ्गीकार	३१	५
अङ्गीकृत	२७६	१०८
अङ्गुलिमान	२३१	८५
अङ्गुलिमुद्रा	१५७	१०८
अङ्गुली	१५१	८२
अङ्गुलीयक	१५७	१०७
अङ्गुष्ठ	१५१	८२
अङ्घ्रि	१४९	७१
अङ्घ्रिनामक	८२	१२
अङ्घ्रिपर्णिका	१०१	९२
अङ्घ्रिवल्लिका	१०१	९२
अचण्डी	२२७	७०
अचल	७७	१
अचला	६७	३
अचिक्कण	३३९	२२४
अच्छ	५८	१४
अच्छ	११९	४
अच्छभल्ल	११९	४
अच्युत	५	१९
अच्युताग्रज	६	२४
अज	२२९	७६
	२९४	२०
अजकव	८	३७
अजगन्धिका	१११	१३९
अजगर	५१	५
अजगव	८	३७
अजन्य	२०६	१०९
अजमोदा	११२	१४५
अजशृङ्गी	१०६	११९
अजस्र	१४	६९
अजहा	९९	८६
अजा	२२९	७६
अजाजी	२१९	३६
आजाजीव	२४१	११
अजित	३०१	६१
अजिन	१७७	४७
अजिनपत्रा	१२६	२६
अजिनयोनि	१२०	८
अजिर	७५	१३
	३२८	१८१
अजिह्म	२६८	७२
अजिह्मग	२०१	८६
अज्जुका	४३	११
अज्झटा	१०८	१२७
अज्ञ	२६१	३८
	२६३	४८
अज्ञान	३१	७
अञ्चित	२७४	९८
अञ्जन	१६	३
अञ्जनकेशी	१०९	१३०
अञ्जना	१६	५
अञ्जनावती	१६	५
अञ्जलि	१५२	८५
अञ्जसा	३५२	१२
	३४९	२
अटनि	२००	८४
अटनी	२००	८४
अटरूष	१०३	१०३
अटवी	७९	१
अटा	१७४	३६
अट्ट	७५	१२
	३१६	१३०
अट्या	१७४	३६
अणक	२६५	५४
अणव्य	७९	१
	२१०	७
अणि	१९४	५६
अणिमन्	८	३८
अणीयस्	२६६	६२
अणु	२१४	२०
	२६६	६२
अण्ड	१२९	३७
अण्डकोश	१५०	७६
अण्डकोष	१५०	७६
अण्डज	५८	१७
	१२७	३३
	२६४	५१
अतट	७८	४
अतर्कित	३५१	७
अतलस्पर्श	५८	१५
अतसी	२१४	२०
अति	३४३	२४०
अति	३४९	२
	३५०	५
अतिक्रम	२०३	९६
अतिक्रम	२८४	३३
	३२०	१४९
अतिचरा	११२	१४६
अतिच्छत्र	११८	१६७
अतिच्छत्रा	११४	१५२
अतिजव	१९७	७३
अतिथि	१७४	३४
अतिनिर्हारिन्	३२	१०
अतिनु	५८	१४
अतिपथिन्	७१	१६
अतिपात	१७५	३७
	२८४	३३
अतिप्रसिद्ध	३३७	२१७
अतिबल	१९७	७३
अतिमात्र	९४	७१
अतिमुक्त	९६	७२
अतिमुक्तक	८६	२६
अतिरिक्त	२६९	७५
अतिवक्तृ	२६०	३५
अतिवाद	३७	१४
अतिविषा	१०२	९९
अतिवेल	१४	७०
अतिशक्तिता	२०५	१०२
अतिशय	१४	६९
	२८०	११
अतिशस्त	२९७	४१
अतिशोभन	२६६	५८
अतिसंस्कृत	३०५	८०
अतिसर्जन	२८३	२८
अतिसारकिन्	१४६	५९
अतिसौरभ	८७	३३
अतीक्ष्ण	३०८	९४
अतीत	३५३	१७
अतीतनौक	५८	१४
अतीन्द्रिय	२७०	७९
अतीव	३४९	२
अत्तिका	४४	१५
अत्यन्तकोपन	२५९	३२
अत्यन्तीन	१९८	७६
अत्यय	२०७	११६
	३२०	१४९
अत्यर्थ	१४	७०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अत्यल्प	२६६	६२
अत्याहित	३०४	७७
अत्रि	२०	२७
अथ	३४५	२४६
अथो	३४५	२४६
अदभ्र	२६७	६३
अदर्शन	२८२	२२
अदितिनन्दन	३	८
अदृश्	१४६	६१
अदृष्ट	१८७	३०
अदृष्टि	५०	३७
अद्धा	३५२	१२
अद्भुत	४५	१७
	४५	१९
अद्मर	२५७	२०
अद्य	३५५	२०
अद्रि	७७	१
	३२४	१६३
अद्वयवादिन्	४	१४
अधम	३१९	१४४
	२६५	५४
अधमर्ण	२१०	५
अधर	१५३	९०
	११०	१८८
अधरेद्युस्	३५५	२१
अधस्	५०	१
अधाँमार्गव	१००	८८
अधिकर्द्धि	२५५	११
अधिकाङ्ग	१९५	६३
अधिकार	१८७	३१
अधिकृत	१८१	६
अधिक्षिप्त	२६२	४२
अधित्यका	७९	७
अधिप	२५४	११
अँधिपाङ्ग	१९५	६३
अधिभू	२५४	११
अधिरोहिणी	७६	१८
अधिवासन	१६४	१३४
अधिविन्ना	१३२	७
अधिश्रयणी	२१७	२९
अधिष्ठान	३१४	१२५
अधीन	२५६	१६
अधीर	२५८	२६
अधीश्वर	१८०	२
अधुना	३५५	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अधृष्ट	२५८	२६
अधोंशुक	१५९	११७
अधोक्षज	५	२१
अधोभुवन	५०	१
अधोमुख	२६०	३३
अँधोरण	१९४	५९
अध्यक्ष	१८१	६
	३३९	२२४
अध्यवसाय	४८	२९
अध्यात्म	३१९	१४४
अध्यापक	१६७	७
अध्याहार	३०	३
अध्यूढा	१३२	७
अध्येषणा	१७३	३२
अध्वग	१८४	१७
अध्वन्	७१	१५
अध्वनीन	१८४	१७
अध्वन्य	१८४	१७
अध्वर	१६९	१३
अध्वर्यु	१७०	१७
अनक्षर	३९	२१
अनङ्ग	६	२६
अनच्छ	५८	१४
अनडुह्	२२५	६०
अर्नध्यक्ष	२७०	७९
अनन्त	१५	१
	५२	४
	३०५	८१
अनन्ता	६७	२
	१००	९२
	१०५	११२
	११०	१३६
	११६	१५८
अनन्यज	६	२७
अनन्यवृत्ति	२७०	७९
अनय	३२०	१४९
अनर्थक	३९	२०
अनल	१२	५७
अनवधानता	४८	३०
अनवरत	१४	६९
अनवस्कर	२६५	५६
अनवराध्य	२६५	५७
अनस्	१९३	५२
अनागतार्तवा	१३२	८
अनातप	३२२	१५७
अनादर	४६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनामय	१४३	५०
अनामिका	१५१	८२
अनायासकृत	२७३	९४
अनारत	१४	६९
आनार्यतिक्त	११२	१४३
अनाहत	१५८	११२
अनिमिष	३३७	२१८
अनिरुद्ध	७	२८
अनिल	३	१०
	१३	६५
अनिश	१४	६९
अनीक	१९८	७८
	२०५	१०४
अनीकस्थ	१८१	६
अनीकिनी	१९८	७८
	२००	८१
अनु	३४६	२४७
अनुक	२५७	२३
अनुकम्पा	४५	१८
अनुकर्ष	१९४	५७
अनुकल्प	१७६	४०
अनुकामीन	१९८	७६
अनुकार	२८१	१७
अनुक्रम	१७५	३७
अनुक्रोश	४५	१८
अनुग	२६९	७८
अनुग्रह	२८०	१३
अनुचर	१९७	७१
अनुज	१४१	४३
अनुजीविन्	१८२	९
अनुतर्षण	२४९	४३
अनुताप	४७	२५
	३२०	१४७
अनुत्तम	२६५	५७
अनुत्तर	३३१	१८९
अनुनय	३५४	१८
अनुपद	२६९	७८
अनुपदीना	२४६	३१
अनुपमा	१६	४
अनुप्लव	१९७	७१
अनुबन्ध	३०९	९८
अनुबोध	१६१	१२२
अनुभव	२८३	२७
अनुभाव	४६	२१
	३३५	२०८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनुमति	२४	८
अनुयोग	३७	१०
अनुरोध	१८३	१२
अनुलाप	३८	१६
अनुलेपन	३६६	२३
अनुवर्तन	१८३	१२
अनुवाक	३६३	१७
अनुशय	३२०	१४७
अनुष्ण	२४३	१८
अनुहार	२८१	१७
अनूक	२८९	१३
अनूचान	१६८	१०
अनूनक	२६७	६५
अनूप	६९	१०
अनूरु	२१	३२
अनृजु	२६३	४६
अनृत	३९	२१
	२०९	२
अनेकप	१८८	३४
अनेडमूक	२६१	३८
अनेहस्	२२	१
अनोकह	८०	५
अन्त	२०७	११६
	२७०	८१
अन्तःपुर	७५	११
अन्तक	१३	६२
अन्तर	३२९	१८६
अन्तरा	३५१	१०
अन्तराभवसत्त्व	३१६	१३२
अन्तराय	२८१	१९
अन्तराल	१७	६
अन्तरिक्ष	१५	१
अन्तरीप	५६	८
अन्तरीय	१५९	११७
अन्तरे	३५१	१०
अन्तरेण	३४९	३
	३५१	१०
अन्तर्गत	२७१	८६
अन्तर्गल	९७	७४
अन्तर्धा	१८	१२
अन्तर्धि	१८	१२
अन्तर्द्वार	७५	१४
अन्तर्मनस्	२५४	८
अन्तर्वत्नी	१३६	२२
अन्तर्वाणि	२५३	६
अन्तर्वासिन्	१६८	११
अन्तर्वेशिक	१८२	८
अन्तावसायिन्	२४१	१०
अन्तिक	२६७	६७
अन्तिकतम	२६८	६८
अन्तिका	४४	१५
अन्तिका	२१७	२९
अन्तेवासिन्	१६८	११
	२४३	२०
अन्त्य	२७०	८१
अन्त्र	१४७	६६
अन्दिका	२१७	२९
अन्दुक	१९०	४१
अन्दू	१९०	४१
अन्ध	१४६	६१
	३१०	१०२
अन्धकरिपु	८	३६
अन्धकार	५१	३
अन्धतमस	५१	३
अन्धस्	२२२	४८
अन्धु	६१	२६
अन्न	२२२	४८
	२७६	१११
अन्य	२७०	८२
अन्यतर	२७०	८२
अन्यतरेद्युस्	३५५	२१
अन्येद्युस्	३५५	२१
अन्वक्	२६९	७८
अन्वक्ष	२६९	७८
अन्वय	१६५	१
अन्ववाय	१६५	१
अन्वाहार्य	१७३	३१
अन्विष्ट	२७५	१०५
अन्वीक्षण	२८४	३०
अन्वेषण	२८४	३०
अन्वेषणा	१७३	३२
अन्वेषित	२७५	१०५
अप् (आप)	५५	३
अपकारगी	३७	१४
अपक्रम	२०७	१११
अपघन	१४८	७०
अपचय	२८१	१६
अपचायित	२७४	१०१
अपचित	२७४	१०१
अपचिति	१७४	३५
	३०२	६७
अपटान्तर	२६७	६८
अपटु	१४५	५८
अपत्य	१३७	२८
अपत्रपा	४६	२३
अपत्रपिष्णु	२५८	२८
अपथ	७१	१७
अपथिन्	७१	१७
अपदान	२७८	३
अपदान्तर	२६७	६८
अपदिश	१६	५
अपदेश	४९	३३
	३३७	२१५
अपध्वस्त	२६१	३९
अपध्वस्त	२७३	९४
अपभ्रंश	३४	२
अपयान	२०७	१११
अपर	१८९	४०
अपरस्पर	२७७	१
अपराजिता	१०३	१०४
	११३	१४९
अपराद्धपृषत्क	१९६	६८
अपराध	१८६	२६
अपरास्	२३	३
अपरेद्युस्	३५५	२०
अपर्णा	९	३९
अपलाप	३८	१७
अपवर्ग	३१	७
अपवर्जन	१७३	३०
अपवाद	३७	१३
	३०७	८८
अपवारण	१८	१२
	३१४	१२४
अपशब्द	३४	२
अपष्ठु	२७१	८४
अपसद	२४२	१६
अपसर्प	१८३	१३
अपसव्य	२७१	८४
अपस्कर	१९३	५५
अपस्नात	२५६	१९
अपहार	२८१	१६
अपांपति	५४	२
अपाङ्ग	१५४	९४
	२९२	२१
अपाची	१६	१
अपान	१४	६७
	१४९	७३
अपामार्ग	१००	८८
अपावृत	२५५	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अपासन	२०७	११३
अपि	३४६	२४८
अपिधान	१८	१३
अपिनद्ध	१९६	६५
अपूप	२२२	४८
अपोगण्ड	१४२	४६
अप्पति.........	१३	६४
अप्पित्त.........	१२	५९
अप्रकाण्ड	८१	९
अप्रगुण.........	२६८	७२
अप्रत्यक्ष	२७०	७९
अप्रधान	२६६	६०
अप्रहत.........	६८	५
अप्राग्र्य	२६६	६०
अप्सरस्	४	११
	११	५५
अफल	८१	७
अबद्ध	३९	२०
अबद्धमुख	२६०	३६
अबन्ध्यँ.........	८१	६
अबला	१३१	२
अबाध	२७०	८३
अब्ज............	१८	१४
	२९५	३२
अब्जयोनि	५	१७
अब्द	२७	२०
	३०७	८८
	३२०	१४६
अब्धि	५४	१
	३०९	१००
अब्धिकफ	२३६	१०५
अब्रह्मण्य	४४	१४
अभय	११७	१६४
अभया	९३	५९
अभाषण	१७४	३६
अभिक.........	२५७	२४
अभिक्रम	२०३	९६
अभिख्यॉं	१८	१७
अभिख्या	३२२	१५५
अभिग्रह	२८०	१३
अभिग्रहण	२८१	१७
अभिघातिन् ...	१८२	११
अभिचर	१९७	७१
अभिचार	२८१	१९
अभिजन	१६५	१
	३११	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभिजात	३०५	८१
अभिज्ञ	२५३	४
अभितस्	२६७	६७
	३४८	२५४
अभिधान	३६	८
अभिध्या	४६	२४
अभिनय	४५	१६
अभिनव	२६९	७७
अभिनवोद्भिद् ...	८०	४
अभिनिर्मुक्त ...	१७९	५५
अभिनिर्याण ...	२०३	९५
अभिनीत	१८६	२४
	३०५	८०
अभिपन्न	३१५	१२८
अभिप्राय	२८२	२०
अभिभूत	२६१	४०
अभिमर	३३६	२१३
अभिमर्द	२०६	१०५
अभिमान	४६	२२
	३११	११०
अभियाँति......	१८२	११
अभियाँतिन् ...	१८२	११
अभियोग	२८०	१३
अभिरूप	३१६	१३१
अभिलाव	२८२	२४
अभिलाष	४७	२८
अभिलाषुक ...	२५७	२२
अभिवादक......	२५८	२८
अभिवादन ...	१७६	४१
अभिव्याप्ति ...	२७९	६
अभिशस्त	१६२	४३
अभिशस्ति......	१७३	३२
अभिशाप	३७	११
अँभिषङ्ग	२७८	६
अभिषङ्ग	२९२	२४
अभिषव	१७७	४७
	२४९	४२
अभिषँस्ति	१७३	३१
अभिषुत	२१९	२९
अभिषेणन......	२०३	९५
अभिष्टुत	२७६	११०
अभिसंपात......	२०५	१०५
अभिसारिका ...	१३३	१०
अभिहार	२८१	१७
	३२५	१६८
अभिहित	२७५	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभीक.........	२५७	२४
अभीक्ष्णम्......	३४९	१
	३५२	९१
अभीप्सित......	२६५	५३
	२७६	११२
अभीरैं	२२४	५७
अभीरु	१०२	१००
अभीरुपत्री......	१०२	१०१
अभीषङ्ग	२७८	६
अभीषु	३३७	२१९
अभीष्ट	२६५	५३
अभ्यग्र	२६७	६७
अभ्यन्तर	१७	६
अभ्यमित	१४५	५८
अभ्यमित्रीण ...	१९८	७५
अभ्यमित्रीय ...	१९८	७५
अभ्यमित्र्य......	१९८	७५
अभ्यर्ण	२६७	६७
अभ्यर्हित	३०६	८३
अभ्यवकर्षण ...	२८१	१७
अभ्यवस्कन्दन...	२०६	११०
अभ्यवहृत	२७६	१११
अभ्याख्यान ...	३७	१०
अभ्यागम	२०६	१०५
अभ्यागारिक ...	२५५	१२
अभ्यादान	२८३	२६
अभ्यान्त	१४५	५८
अभ्यामर्द	२०६	१०५
अभ्याश	२६७	६७
अभ्यासँ	२६७	६७
अभ्यासादन ...	२०६	११०
अभ्युत्थान......	१७४	३४
अभ्युदित	१७९	५५
अभ्युपगम......	३१	५
अभ्युपपत्ति ...	२८०	१३
अभ्युँष	२२२	४७
अभ्यूष	२२२	४७
अभ्योँष.........	२२२	४७
अभ्र	१५	१
	१७	६
अभ्रक	२३५	१००
अभ्रपुष्प	८६	३०
अभ्रमातङ्ग......	१०	४९
अभ्रमु	१६	४
अभ्रमुवल्लभ ...	१०	४९
अभ्रि	५७	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभ्रिय	१७	८
अँभ्री	५७	१३
अभ्रेष	१८६	२४
अमत्र	२१८	३३
अमर	३	७
अमरावती	१०	४८
अमर्त्य	८	३
अमर्ष	४७	२६
अमर्षण	२५९	३२
अमलाँ	१०८	१२७
अमा	३४६	२४९
अमांस	१४१	४४
अमात्य	१८१	४
अमानस्य	५४	३
अमामाँसी	२४	८
अँमावसी	२४	८
अमावस्या	२४	८
अमाँवासी	२४	८
अमावास्या	२४	८
अमित्र	१८२	११
अमुत्र	३५१	८
अमृणाल	११७	१६४
अमृत	११	५१
	३१	६
	५५	३
	१७२	२८
	२०९	३
	३०४	७५
अमृता	९३	५८
	९३	५९
	९९	८२
अमृताम्भस्	३	८
अमोघा	९२	५४
	१०३	१०६
अम्बर	१५	१
	३२८	१८१
अम्बरीष	२१७	३०
अम्बष्ठ	२३९	२
अम्बष्ठा	९६	७१
	९९	८४
	१११	१४०
अम्बा	४४	१४
अम्बिका	९	३९
अम्बु	५५	४
अम्बुकणा	१७	११
अम्बुज	९३	६१
अम्बुभृत्	१७	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अम्बुवेतस	८७	३०
अम्बुसरण	५७	११
अम्बूकृत	३९	२०
अम्भस्	५५	४
अम्भोरुह	६४	४१
अम्मय	५५	५
अम्रातक	८६	२७
अम्ल	३२	९
अम्लकोणिका	१११	१४०
अम्ललोलिकाँ	१११	१४०
अम्लवेतस	१११	१४१
अम्लान	९७	७३
अम्लिका	९०	४३
अय	२९	२७
अयन	२५	१३
	७१	१५
अयस्	२३५	९८
अयःप्रतिमा	२४७	३५
अयाचित	२०९	३
अयि	३५४	१८
अयोग्र	२१६	२५
अयोघन	२९६	३६
अर	१४	६८
अरगँध	८५	२३
अरघट्ट	३६४	१८
अरॅटु	९३	५७
अरणि	१७०	१९
अरण्य	७९	१
	३६५	२२
अरण्यानी	७९	१
अरति	१५२	८६
अरर	७६	१७
अरलु	९३	५७
अरविन्द	६४	३९
अराति	१८२	११
अराल	२६८	७१
अरि	१८२	१०
अरित्र	५७	१३
अरिमेद	९१	५०
अरिष्ट	७४	८
	८७	३१
	९४	६२
	११३	१४८
	२२३	५३
	१२४	२०
	२९६	३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अरिष्टदुष्टधी	२६२	४४
अरुण	२१	२९
	२१	३२
	३३	१५
	२९८	४८
अरुणा	१०२	९९
अरुन्तुद	२७०	८३
अरुष्कर	८९	४२
	३३०	१८८
अरुस्	१४४	५४
अरोक	२७४	१००
अर्क	२१	२९
	२८७	४
अर्कपर्ण	९८	८१
अर्कबन्धु	४	१५
अर्काह्व	९८	८०
अर्गल	७६	१७
अर्गलाँ	७६	१७
अर्घ	२९३	२७
अर्घ्य	१७३	३३
अर्चा	१७४	३५
	२४७	३६
अर्चित	२७४	१०१
	३०६	८५
अर्चिस्	१२	६०
	३४०	२२९
अर्जक	९८	८०
अर्जुन	३३	१३
	९०	४५
	११८	१६७
अर्जुनी	२२७	६७
अर्णव	५४	१
	३००	५७
अर्णस्	५५	४
अर्तन	२८४	३२
अर्ति	३०२	६७
अर्थ	२३३	९०
	३०६	८५
अर्थना	१७३	३२
	२७९	६
अर्थप्रयोग	२०९	४
अर्थशास्त्र	३५	५
अर्थिन्	१८२	९
	२६४	४९
अर्ध	२३६	१०४
	३२३	१५९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अर्दना	२७९	६
अर्दनि	३६४	१९
अर्दित	२७४	९७
अर्ध	१८	१६
	१८	१६
अर्धचन्द्रा	१०४	१०९
अर्धनाव	५८	१४
अर्धरात्र	२४	६
अर्धर्च	३७०	३२
अर्धहार	१५७	१०६
अर्धोरुक	१६०	११९
अर्बुद	३६४	१९
	३७०	३३
अर्भक	१२९	३८
अर्म	३७१	३४
अर्य	२०८	१
	३२०	१४६
अर्यमन्	२१	२८
अर्या	१३४	१४
अर्याणी	१३४	१४
अर्यी	१३४	१५
अर्वन्	२६५	५४
अर्वन्	१९०	४४
अर्वाक्	५६	८
	३५३	१६
अर्शस्	१४४	५४
अर्शस	१४६	५९
अर्शोघ्न	११५	१५७
अर्शोरोगयुत	१४६	५९
अर्हणा	१७४	३५
अर्हित	२७४	१०१
अलं	२३६	१०३
अलर्क	२४३	३२
अलक	१५५	९६
अलका	१५	७४
अलक्त	१६१	१२५
अलक्ष्मी	५३	२
अलगर्द	५१	५
अलगर्द	५१	५
अलंकरिष्णु	१५६	१००
	२५९	२९
अलंकर्तृ	१५६	१००
अलंकर्मीण	२५६	१८
अलंकार	१५६	१०१
अलंकृत	१५६	१००
अलंक्रिया	१५६	१०१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अलंजर	२१७	३१
अलं	३४७	२५१
	३५२	११
अलर्क	९८	८१
	२४३	२२
अलवाल	६१	२९
अलस	२४३	१८
अलात	२१७	३०
अलाबू	११५	१५६
अलाम्बू	११५	१५६
अलि	१२२	१४
	१२७	२९
	३२२	१९७
अलिक	१५४	९२
अलिञ्जर	२१७	३१
अलिन्	१२७	२९
अलिन्द	७५	१२
अलीक	१५४	९२
अलीक	२८९	१२
अलु	२१७	३१
अल्प	२६६	६१
अल्पतनु	१४३	४८
अल्पमारिष	११०	१३६
अल्पसरस्	६१	२८
अल्पिष्ठ	२६६	६२
अल्पीयस्	२६६	६२
अवकर	७६	१८
अवकीर्णिन्	१७९	५४
अवकृष्ट	२६१	३९
अवकेशिन्	८१	७
अवक्रय	२२९	७१
अवगणित	२७५	१०६
अवगत	२७६	१०८
अवगीत	२७३	९३
	३०५	७८
अवग्रह	१७	११
	१८९	३८
अवग्राह	१७	११
अवचूर्णित	२७३	९४
अवज्ञा	४६	२३
अवज्ञात	२७५	१०६
अवट	५१	२
अवटि	५१	२
अवटीट	१४२	४५
अवटु	१५३	८८
अवतंस	३३९	२२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवतमस	५१	३
अवतोका	२२७	६९
अवदंश	२४८	४०
अवदात	३३	१३
	३०५	८०
अवदान	२७८	३
अवदाह	११७	१६५
अवदारण	२१२	१२
अवदीर्ण	२७२	८९
अवद्य	२६५	५४
अवधारण	३२७	१७७
अवधि	३०९	९९
अवध्यै	३९	२०
अवध्वस्त	२७३	९४
अवन	२७८	४
अवनत	२६८	७०
अवनाट	१४२	४५
अवनाय	२८३	२७
अवनि	६७	३
अवनी	६७	३
अवन्तिसोम	२१९	३९
अवन्ध्य	८१	६
अवभृथ	१७२	२७
अवभ्रट	१४२	४५
अवम	२६५	५४
अवमत	२७५	१०६
अवमर्द	२०६	१०९
अवमानना	४६	२३
अवमानित	२७५	१०६
अवयव	१४८	७०
अवर	१८९	४०
अवरज	१४१	४३
अवरति	२८५	३८
अवरवर्ण	२३८	१
अवरीण	२७३	९४
अवरोध	७५	१२
अवरोधन	७५	११
अवरोह	८२	११
अवर्ण	३७	१३
अवलक्ष	३३	१३
अवलग्न	१५१	७९
अवलम्बित	३१०	१०३
अवल्गुज	१०१	९५
अववाद	१८६	२५
अववाद	३०७	८८
अवश्यम्	३५३	१६
अवश्याय	१९	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवष्टब्ध	३१०	१०४
अवसर	२८२	२४
अवसान	२८५	३९
अवसित	७३	४
	२७४	९८
	२७६	१०८
अवस्कर	१४८	६७
	३२५	१६७
अवस्था	२९	२९
अवहार	५९	२१
अवहित्था	४९	३४
अवहेलन	४६	३३
अवाङ्	२६०	३३
	२२५	१३
अवाक्पुष्पी ...	११४	१५२
अवाग्र	२६८	७०
अवाची	१६	१
अवाच्य	३९	२१
अवार	५६	८
अवासस्	२६१	३९
अवि	१३६	२०
	३३४	२०६
अविघ्न	९५	६७
अवित	२७५	१०६
अविद्धकर्णी ...	९९	८४
अविद्या	३१	७
अविनीत	२५७	२३
अविरत	१४	६९
अविलम्बन ...	२७०	८३
अविलम्बित ...	१४	६८
	२७०	८३
अविस्पष्ट	३९	२१
अवी	१३६	२०
अवीचि	५३	१
अवीरा	१३३	११
अवेक्षा	२८३	२८
अव्यक्त	३०१	६१
अव्यक्तराग ...	३३	१५
अव्यण्डा	९९	८६
अव्यथा	९३	५९
	११२	१४६
अव्यय	३७१	३४
अव्यवहित	२६७	६८
अशनाया	२२४	५४
अशनायित	२५७	२०
अशनि	१०	५०
अशित	२७६	१११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अशिश्वी	१३३	११
अशुभ	३३६	२३
अशेष	२६७	६५
अशोक	९४	६४
अशोकरोहिणी	९९	८५
अशोकां	९९	८५
अश्मगर्भ	२३३	९२
अश्मज	२३६	१०४
अश्मन्	७८	४
अश्मन्त	२१७	२९
अश्मपुष्प	१०७	१२२
अश्मरी	१४५	५६
अश्मसार	२३५	९८
अश्रं	१५४	९३
अश्रपं	१३	६२
अश्रान्त	१४	६९
अश्रि	२०३	९३
अंश्री	१०३	९३
अश्रु	१५४	९३
अश्लील	३९	१९
अश्व	१९०	४३
अश्वकर्णक	९०	४४
अश्वत्थ	८४	२१
अश्वयुग्	१९	२१
अश्ववडव	३६३	१६
अश्वा	१९१	४६
अश्वाभरण	२९७	४३
अश्वारोह	१९५	६०
अश्विन्	१९	५४
अश्विनी	१९	२१
अश्विनीसुत ...	११	५४
अश्वीय	१९१	४८
अषडक्षीण	१८५	२२
अष्टापद	२३४	९५
अष्टापद	२५०	४६
अष्ठीवत्	१४९	७२
असकृत्	३४९	१
असती	१३३	१०
असतीसुत	१३७	२६
असन	९०	४४
अंसनपर्णी	११३	१४९
असमीक्ष्यकारिन्.	२५६	१७
असार	२६५	५६
असि	२०१	८९
असिक्नी	१३५	१८
असित	३३	१४
असिधावक ...	२४०	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असिधेनुका ...	२०२	९२
असिपुत्री	२०२	९२
असिहेति	१९७	७०
असु	२०८	११९
असुधारण	२०८	११९
असुर	४	१२
असूर्क्षण	४६	२३
असूया	४७	२४
असृग्धारां	१४६	६२
असृग्धरा	१४६	६२
असृज्	१४७	६४
असेचनकं	२६४	५३
असौम्यस्वर ...	२६१	३७
अस्त	७७	२
	१७१	८७
अस्तम्	३५३	१७
अस्ति	३५४	१८
अस्तु	३५२	१३
अस्त्र	२००	८२
अस्थि	१४८	६८
अस्थिर	२६२	४३
अस्फुटवाच् ...	२६०	३७
अस्र	२२	३३
	१४७	६४
	१५४	९३
	३२४	१६४
अस्रप	१३	६२
अस्रु	१५४	९३
अस्वच्छन्द	२५६	१६
अस्वप्न	३	८
अस्वर	२६१	३७
अस्वाध्याय	१७९	५४
अहंयु	२६४	५०
अहंकार	४६	२२
अहंकारवान् ...	२६४	५०
अहन्	२३	२
अहमहमिका ...	२०५	१०१
अहंपूर्विका	२०५	१००
अहंमति	३१	७
अहर्पति	२१	३०
अहर्मुख	२३	२
अहस्कर	२१	२८
अहह	३४८	२५६
अहार्य	७७	१
अहि	५१	६
	३४२	२३७
अहित	१८२	११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अहितुण्डिक ...	५३	११
अहिमय	१८७	३०
अहिभुज्	२९४	३०
अहेरु	१०२	१०१
अहो	३५१	९
अहोरात्र	२५	१२
अह्नाय	३४९	२
आ		
आ (आः) ...	३४३	२३९
आं	३५३	१६
आकम्पित	२७१	८७
आकर	७९	७
आकर्ष	३३८	२२०
आकल्प	१५६	९९
आकार	२८०	१५
	३२३	१६२
आकारगुप्ति ...	४९	३४
आकारणा	३६	८
आकाश	१५	२
आकीर्ण	२७१	८५
आकुल.........	२६८	७२
आकृति	३२३	१६२
आक्रन्द	३०७	९०
आक्रीड	८०	३
आक्रोश	३८	१५
आक्रोशन	२७८	६
आक्षारण	३८	१५
आक्षारणा	३८	१५
आक्षारित	२६२	४३
आक्षीव	८७	३१
आक्षेप	३७	१३
आक्षोट	८६	२९
आक्षोड	८६	२९
आखण्डल	१०	४७
आखु	१२२	१२
आखुभुज्	१२०	६
आखेट	२४४	२३
आखोड	८६	२९
आख्या.........	३६	८
आख्यात	२७५	१०७
आख्यायिका ...	३५	५
आगन्तु	१७४	३४
आगम	८०	५
आगस्	१८६	२६
	३४०	२२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आँगार.........	७३	५
आगू	३१	५
आग्नीध्र	१७०	१७
आग्रहायणिक...	२६	१४
आग्रहायणी ...	२०	२३
आङ्	३४२	२३८
आह्निक	४५	१६
आङ्गिरस	२०	२४
आचमन	१७४	३६
आचाम	२२२	४९
आचार्य	१६७	७
आचार्या	१३४	१४
आचार्यानी ...	१३४	१५
आचित	२३२	८७
आच्छादन......	१८	१३
	१५९	११५
आच्छुरितक ...	४९	३४
आच्छोदन......	२४४	२३
आजक.........	२२९	७७
आजानेय	१९०	४४
आजि	२०६	१०६
	२९५	३२
आजीव	२०९	१
आजू	५४	३
आज्ञा	१८६	२६
आज्य	२२३	५२
आटि	१२५	२५
आँटी	१२५	२५
आडम्बर	२०६	१०८
	३२५	१६७
आडि	१२५	२५
आँडी	१२५	२५
आढक	२३२	८८
आढकिक	२११	१०
आढकी	१०९	१३०
	३५९	७
आढ्य	२५४	१०
आणकँ.........	२६५	५४
आणवीन	२१०	७
आतङ्क	२८९	१०
आतञ्चन	३१२	११५
आततँायिन् ...	१२५	२१
आततायिन् ...	२६२	४४
आतप	२२	३४
	३६५	२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आतपत्र	१८८	३२
आतर	५७	११
आतापिन्	१२५	२१
आतिथेय	१७४	३३
आतिथ्य	१७४	३३
आतुर	१४५	५८
आतोद्य	४२	५
आँत्तगन्ध	२६१	४०
आत्तगर्व	२६१	४०
आत्मगुप्ता	९९	८६
आत्मघोष	१२४	२०
आत्मज	१३७	२७
आत्मन्	२९	२९
	३११	१०९
आत्मभू	५	१६
	६	२७
आत्मम्भरि ...	२५७	२१
आत्रेयी	१३६	२०
आथर्वण	२८६	४३
आदर्श.........	१६५	१४०
आदि	२७०	८०
आदिकारण ...	२९	२८
आदितेय	३	८
आदित्य	३	८
	३	१०
	२१	२८
आदीनव	२८३	२९
आदृत	३०६	८५
आद्य	२७०	८०
आद्यमाषक ...	२३१	८५
आद्यून.........	२५७	२१
आद्योत	२८७	३
आधार.........	६१	२९
आधि	४७	२८
	३०९	९७
आधूत.........	२७१	८७
आधोरण	१९४	५९
आध्यान	४७	२९
आनक	४२	६
	२८७	३
आनकदुन्दुभि...	६	२३
आनत	२६८	७०
आनद्ध.........	४१	४
आनन	१५३	८९
आनन्द	२८	२५
आनन्दथु	२८	२५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आनन्दन	२७९	७
आनर्त	३०२	६३
आनाय	५८	१६
आनाय्य	१७१	२१
आनाह	१४४	५५
आनाँह	१५९	११४
आनुँपूर्व	१७५	३७
आनुपूर्वी	१७५	३७
आनुँपूर्व्य	१७५	३७
आँन्ध्र	१४७	६६
आन्धसिक......	२१६	२८
आन्वीक्षिकी ...	३५	५
आपक्व	२२२	४७
आपगा.........	६२	३०
आपण	७२	२
आपणिक	२२९	७८
आपत्प्राप्त	२६२	४२
आपद्	२००	८२
आपन्न	२६२	४२
आपन्नसत्त्वा ...	१३६	२२
आपमित्यक ...	२०९	४
आपान.........	२४९	४३
आपीड.........	१६४	१३६
आपीन.........	२२८	७३
आपूपिक	२१६	२८
	२८६	४०
आप्त	१८३	१३
आप्य	५५	५
आप्वँ	१०८	१२६
आप्यायन	३१२	११५
आप्रच्छन्न	२७९	७
आप्रपद	१६०	११९
आप्रपदीन......	१६०	११९
आप्लव	१६०	१२१
आप्लवँव्रतिन् ...	१७६	४३
आप्लाव.........	१६०	१२१
आबन्ध	२१२	१३
आबुत्त	४३	१२
आभरण	१५६	१०१
आभाषण	३८	१५
आभास्वर	३	१०
आभीर.........	२२४	५७
आभीरँपल्लि ...	७७	२०
आभीरपल्ली ...	७७	२०
आभीरी	१३४	१३
आभील	५४	४
आभोग	१६४	१३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमगन्धिन् ...	३२	१२
आमनस्य	५४	३
आमन्त्रॅण	२७९	७
आमय	१४३	५१
आमयाविन् ...	१४५	५८
आमलक	३७१	३३
आमलकी	९३	५७
आमिक्षा	१७१	२३
आमिष	१४७	६३
	३३८	२२२
आमिषाशिन् ...	२५६	१९
आमुक्त	१९३	६५
आमोद	२८	२४
	३२	१०
	३०७	९१
आमोदिन्	३२	११
आम्नाय	३४	३
	२७९	७
आम्र	८७	३३
आम्रातक	८६	२७
आम्रेडित	३७	१२
आम्लिकाँ	९०	४३
आम्लीकाँ	९०	४३
आयत	२६८	६९
आयतन	७४	७
आयति.........	१८७	२९
	३०३	७१
आयत्त	२५६	१६
आयाम	१५९	११४
आयुध.........	२००	८२
आयुधिक	१९६	६७
आयुधीय	१९६	६७
आयुष्मत्	२५३	६
आयुस्.........	२०८	१२०
आयोधन	२०५	१०३
आरकूट	२३४	९७
आरग्वध	८५	२३
आरनालक......	२१९	३९
आरति.........	२८५	३८
आरम्भ	२८३	२६
आरव	४०	२३
आरा	२४७	३५
आरात्.........	३४४	२४१
आराधन	३१४	१२५
आराम.........	८०	२
आरालिक	२१६	२८
आराव	४०	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आरेवत	८५	२४
आरोग्य	१४३	५०
आरोह.........	१५९	११४
	३४२	२३७
आरोहण	७६	१८
आर्तगल	९७	७४
आर्तव	१३६	२१
आँर्ति	३००	६७
आर्द्र	२७५	१०५
आर्द्रक	२१९	३७
आर्य	१६६	३
	४४	१४
आर्या	९	४०
आर्यावर्त	६९	८
आर्षभ्य	२२६	६२
आल	२३६	१०३
आलम्भ	२०७	११५
आलय.........	७३	५
आलवाल	६१	२९
आँलस.........	२४३	१८
आलस्य	२४३	१८
आलान	१८९	४१
आलाप	३८	१५
आलाँबु	११५	१५६
आलाँबू	११५	१५६
आलि	७०	१४
	८०	४
	१३४	१२
आँलि	१२२	१४
आलिञ्जर	४२	५
आलिन्दँ	७५	१२
आँली	७०	१२
आली	३३२	१९७
आलीढ	२०१	८५
आलु	२१७	३१
आँलू	२१७	३१
आँलोक	२८४	३१
आलोक	२८७	३
आलोकन	२८४	३१
आवपन	२१८	३३
आवर्त	५५	६
आवलि	८०	४
आँवली	८०	४
आवसित	२१५	२३
आवाप.........	६१	२९
आवापक	१५७	१०७
आवाल.........	६१	२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आविग्न	९५	६७
आविद्ध	२६८	७१
	२७१	८७
आविद्ध	२८५	३६
आविध	५८	१४
आविष्ट	२५४	९
आविस्	३५२	१२
आवुक	४३	१२
आवुत्त	४३	१२
आँवूत्त	४३	१२
आवृत्	१७५	३७
आवृत	२७२	९०
आवेगी	११०	१३७
आवेशन	७४	७
आवेशिक	१७४	३४
आशंसितृ	२५८	२७
आशंसु	२५८	२७
आँशय	२८०	११
आशय	२८२	२०
आशर	१३	६२
आशा	१६	१
	३३७	२१५
आशितङ्गवीन	२२५	५९
आँशिर	१३	६२
आँशीर्विष	५२	७
आशीविष	५२	७
आशीस्	३४०	२२७
आशु	१४	६८
	२१३	१५
आशुग	१३	६५
	२०१	८६
	२९१	१९
आशुव्रीहि	२१३	१५
आशुशुक्षणि	१२	५८
आश्चर्य	४५	१९
आश्रम	१६६	४
आश्रय	१८४	१८
	२८०	११
आश्रयाश	१२	५७
आश्रव	३१	५
	२५८	२४
आश्रवं	२८३	२९
आश्रुत	२७६	१०८
आश्व	१९१	४८
आश्वत्थ	८४	१८
आश्वयुज	२६	१७
आश्विन	२६	१७
आश्विनेय	११	५४
आश्वीन	१९१	४७
आषाढ	१७७	४६
	२६	१६
आसक्त	२५४	९
आसँन	९०	४४
आसन	१६५	१३८
	१८४	१८
	१८९	३९
आसँनपर्णी	११३	१४९
आसना	२८२	२१
आसन्दी	३५९	९
आसन्न	२६७	६६
आसव	२४९	४२
आसादित	२७५	१०४
आसार	१७	११
	२०३	९६
आसुरी	२१४	१९
आसेचनक	२६४	५३
आस्कन्दन	२०५	१०४
आस्कन्दित	१९२	४८
आस्तरण	१९०	४२
आस्था	३०७	८७
आस्थान	१६९	१५
आस्थानी	१६९	१५
आस्पद	३०८	९३
आस्फोट	९८	८०
आस्फोटनी	२४७	३४
आस्फोटा	९६	७०
	१०३	१०४
आस्फोत	९८	८०
आँस्फोता	९६	७०
आँस्फोता	१०३	१०४
आस्य	१५३	८९
आस्या	२८२	२१
आस्रव	२८३	२९
आहत	३९	२१
	२७२	८८
आहतलक्षण	२५४	१०
आहव	२०६	१०५
आहवनीय	१७०	१९
आहार	२२४	५६
आहाव	६०	२६
आँहितलक्षण	२५४	१०
आहेय	५२	९
आहो	३५०	५
आहोपुरुषिका	२०५	१०१
आह्वय	३६	७
आह्वा	३६	८
आह्वान	३६	८
इ		
इक्षु	११७	१६३
इक्षुगन्धा	१०२	९८
	१०३	१०४
	१०४	११०
	११७	१६३
इक्षुर	१०३	१०४
इक्ष्वाकु	११५	१५६
इङ्ग	२८०	१५
	२६९	७४
इङ्गित	२८०	१५
इङ्गुदी	९०	४६
इच्छा	४७	२७
इच्छावती	१३३	९
इज्जल	९६	६१
इज्याशील	१६८	८
इट्चर	२२६	६२
इडा	२९७	४२
इतर	२४२	१६
	२७०	८२
	३३१	१९१
इतरेद्युस्	३५५	२१
इति	३४५	२४४
इतिह	१६९	१२
इतिहास	३५	४
इत्वर	२२६	६२
इत्वरी	१३३	१०
इदानीम्	३५५	२३
इध्म	८२	१३
इन	३१२	१११
इन्दिरा	७	२९
इन्दीवर	६३	३७
इन्दीवरी	१०२	१००
इन्दु	१८	१३
इन्द्र	९	४४
	१६	२
इन्द्रद्रु	९०	४५
इन्द्रयव	९५	६७
इन्द्रवारुणी	११५	१५४
इन्द्रसुरस	९५	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इन्द्रसुरिस	९५	६८
इन्द्राणिका	९५	६८
इन्द्राणी	१०	४८
इन्द्रायुध	१७	१०
इन्द्रारि	४	१२
इन्द्रावरज	५	२०
इन्द्रिय	३१	८
	१४६	६२
इन्द्रियार्थ	३१	८
इन्धन	८२	१३
इन्वँक	२०	२३
इभ	१८८	३५
इभ्य	२५४	१०
इरणँ	३००	५६
इरम्मद	१७	१०
इरा	२४७	४०
	३२७	१७५
इँर्वारु	११५	१५५
इला	२९७	४२
इली	२०२	९१
इल्वलाः	२०	२३
इव	३५१	९
इष	२६	१७
इषिकाँ	१८९	३८
	२४६	३३
इषिकाँ	१८९	३८
इषीकाँ	२४६	३३
इषु	२०१	८७
इषुधि	२०१	८८
इष्ट	१७२	२८
	२२४	५७
इष्टकापथ	११७	१६५
इष्टगन्ध	३२	११
इष्टार्थोद्युक्त	१५४	९
इष्टि	२९६	३८
इष्वास	२००	८३
ई		
ईक्षण	१५४	९३
	२८४	३१
ईक्षणिका	१३५	२०
ईडित	२७६	११०
ईति	३०२	६८
ईरणँ	३००	५६
ईरित	२७१	८७
ईर्मं	१४४	५४
ईर्वारु	१५५	१५५
ईर्वालुँ	११५	१५५
ईर्ष्या	४७	२४
ईलि	२०२	९१
ईलित	२७६	१०९
ईली	२०२	९१
ईश	७	३२
	१६	३
ईशाँ	२१२	१४
ईशान	७	३२
ईशितृ	२५४	१०
ईश्वर	७	३२
	२५४	१०
ईश्वराँ	८	३८
ईश्वरी	८	३८
ईषत्	३५१	८
ईषत्पाण्डु	३३	११
ईषा	२१२	१४
ईषिका	१८९	३८
	२४६	३३
ईषीकाँ	१८९	३८
ईहा	४७	२७
ईहामृग	१२०	७
उ		
उ	३५४	१८
उक्त	२७५	१०७
उक्ति	३४	१
उक्थ	३६९	३०
उक्षन्	२२५	५९
उखा	२१७	३१
उख्य	२२१	४५
उग्र	८	३४
	४६	२०
	२३९	२
उग्रगन्धा	१०२	१०२
	११२	१४५
उच्च	२६८	७०
उच्चटा	११६	१६०
उच्चण्ड	२७०	८३
उच्चार	१४८	६७
उच्चावच	२७०	८३
उच्चैःश्रवस्	१०	४८
उच्चैर्घुष्ट	३७	१२
उच्चैस्	३५३	१७
उच्छ्रय	८१	१०
उच्छ्राय	८१	१०
उच्छ्रित	२६८	७०
	३०६	८४
उज्जासन	२०७	११५
उज्ज्वल	४५	१७
उञ्छ	२०९	२
उञ्छशिल	२०९	२
उटज	७३	६
उडु	१९	२१
उडुप	५७	११
उडुम्बरँ	८५	२२
उड्डीन	१२९	३७
उत	२७४	१०१
	३४४	२४२
	३५०	५
उताहो	३५०	५
उत्क	२५४	८
उत्कट	११०	१३४
	२५७	२३
उत्कण्ठा	४७	२९
उत्कर	१३०	४२
उत्कर्ष	२८०	११
उत्कलिका	४७	२९
उत्कार	२८५	३६
उत्क्रोश	१२५	२३
उत्त	२७५	१०५
उत्तंस	३३९	२२६
उत्तप्त	१४७	६३
उत्तम	२६५	५७
उत्तमर्ण	२१०	५
उत्तमा	१३१	४
उत्तमाङ्ग	१५४	९५
उत्तर	३७	१०
	३३१	१८९
उत्तरा	१६	२
उत्तरासङ्ग	१६०	११७
उत्तरीय	१६०	११८
उत्तरेद्युस्	३५५	२०
उत्तान	५८	१५
उत्तानशय	१४१	४१
उत्थान	३१३	११७
उत्थित	३०६	८४
उत्पतितृ	२५९	२९
उत्पत्ति	२९	३०
उत्पतिष्णु	२५९	२९
उत्पल	३०६	८५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उत्पल	६३	३७
	१०८	१२६
उत्पलशारिवा	१०५	११२
उत्पात	२०६	१०९
उत्फुल्ल	८१	७
उत्स	७८	५
उत्सर्जन	१७३	२९
उत्सव	५०	३८
	३३५	२०८
उत्सादन	९६०	१२१
उत्साह	४८	२९
	१८४	१९
उत्साहन	३१२	११४
उत्साहवर्धन	४५	१८
उत्सुक	२५४	९
उत्सृष्ट	२७५	१०७
उत्सेध	८१	१०
	३०८	९५
उदक्	३५५	२३
उदक	५५	४
	३६५	२२
उदक्या	१३६	२१
उदग्र	२६८	७०
उदज	२८५	३९
उदधि	५४	१
उदन्त	३६	७
उदन्या	२२४	५५
उदन्वत्	५४	१
उदपान	६१	२६
उदय	७७	२
उदर	१५०	७७
उदर्क	१८७	२९
उदवसित	७३	४
उदश्वित्	२२३	५३
उदात्त	३५	४
उदान	१४	६७
उदार	२५४	८
	३३१	१९१
उदासीन	१८२	१०
उदाहार	३६	९
उदितँ	२७२	९५
उदित	२७५	१०७
उदीची	१६	२
उदीच्य	६८	७
	१०७	१२२
उदुम्बर	८५	२२
	२३४	९७
उदुम्बरपर्णी	११२	१४४
उलूखल	२१६	२५
उद्गत	२७३	९७
उद्गमनीय	१५८	११२
उद्गाढ	१४	७०
उद्गातृ	१७०	१७
उद्गार	२८५	३७
उद्गीथ	३६४	१९
उद्गूर्ण	२१२	८९
उद्ग्राह	२८५	३७
उद्घ	२८	२७
उद्घन	२८५	३५
उद्घाटन	२४५	२७
उद्घात	२८३	२६
उद्दान	१८६	२६
उद्दाल	८८	३४
उद्दित	२७३	९५
उद्दाव	२०७	१११
उद्धर्ष	५०	३८
उद्धव	५०	३८
उद्धान	२१७	२९
उद्धान्तँ	२७३	९७
उद्धार	२०९	४
उद्धारँ	२१७	२९
उद्धूत	२७२	९०
उद्ध्मानँ	२१७	२९
उन्नय	२९	३०
उद्भिज्ज	२६४	५१
उद्भिद्	२६४	५१
उद्भिद	२६४	५१
उद्भ्रम	२८०	१२
उद्यत	२७२	८९
उद्यम	२८०	११
उद्यान	८०	३
	३१३	११६
उद्युक्तँ	२५४	९
उद्योग	३७१	३३
उद्र	५९	२०
उद्वर्तन	१६०	१२१
उद्वातँ	२७३	९७
उद्वान्त	१८८	३६
	२७३	९७
उद्वासन	२०७	११५
उद्वाह	१७९	५७
उद्वेग	११८	१६९
	२८०	१२
उन्दुरु	१२२	१२
उन्नत	२६८	७०
उन्नतानत	२६८	६९
उन्नद्ध	३०६	८४
उन्नय	२८०	१२
उन्नाय	२८०	१२
उन्मत्त	९८	७७
	१४६	६०
उन्मथ	२०७	११५
उन्मदिष्णु	२५७	२३
उन्मनस्	२५४	८
उन्माथ	२०७	११५
	२४४	२६
उन्माद	४७	२६
उन्मादँ	२५७	२३
उन्मादवत्	१४६	६०
उपकण्ठ	२६७	६७
उपकारिका	७४	१०
उपकार्या	७४	१०
उपकुञ्चिका	१०८	१२५
	२१९	३७
उपकुल्या	१०१	९६
उपक्रम	१६९	१३
	३१८	१३९
	२८३	२६
उपक्रोश	३७	१३
उपगत	२७६	१०९
उपगूहन	२८४	३०
उपग्रह	२०८	११९
उपग्राह्य	१८७	२८
उपघ्न	२८१	१९
उपचरित	२७५	१०२
उपचाय्य	१७०	२०
उपचित	२७२	८९
उपचित्रा	१००	८७
उपजाप	१८५	२१
उपज्ञा	१६९	१३
उपतप्तृ	२८०	१४
उपताप	१४३	५१
उपत्यका	७९	७
उपदा	१८७	२८
उपधा	१८५	२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपधा	३१८	११९
उपधान	१६४	१३७
उपधि	४८	३०
उपनाह	४२	७
उपनिधि	२३०	८१
उपनिषद्	३०८	९२
उपनिष्कर	७१	१८
उपन्यास	३६	९
उपपत्ति	१३९	३५
उपबर्ह	१६४	१३७
उपभृत्	१७२	२५
उपभोग	२८१	२०
उपमा	२४७	३६
	२४८	३८
उपमातृ	३२७	१७६
उपमान	२४७	३६
उपयम	१७९	५६
उपयाम	१७९	५७
उपरक्त	२५	१०
	२६२	४३
उपरक्षण	१८८	३३
उपरम	२८५	३८
उपराग	२४	९
उपराम	२८५	३८
उपरि	३२८	१८३
उपल	७८	४
उपलब्धार्था	३५	५
उपलब्धि	३०	१
उपलम्भ	२८३	२७
उपला	३३३	१९८
उपवन	८०	२
उपवर्तन	६९	८
उपबर्ह	१६४	१३७
उपवस्त	१७५	३८
उपवास	१७५	३८
उपविषा	१०२	९९
उपवीत	१७८	५०
उपशल्य	७७	२०
उपशाय	२८४	३२
उपश्रुत	२७६	१०९
उपसंख्यान	१५९	११७
उपसंपन्न	१७२	२६
	२२१	४५
उपसर	२८२	२५
उपसर्ग	२०६	१०९
उपसर्जन	२६६	६०
उपसर्या	२२७	७०
उपसूर्यक	२१	३२
उपस्कर	२१८	३५
उपस्थ	१५	७५
उपस्पर्श	१७४	३६
उपहार	१८७	२८
	३३१	१९४
उपह्वर	३२८	१८२
उपांशु	१८६	२३
उपाकरण	१७६	४१
उपाकृत	१७२	२५
उपात्यय	१७५	३७
	२८४	३३
उपादान	२८१	१६
	३३८	२२२
उपाधि	४७	२८
	२५५	१२
उपाध्याय	१६७	७
उपाध्याया	१३४	१४
उपाध्यायानी	१३४	१५
उपाध्यायी	१३४	१४
	१३४	१५
उपानह्	२४६	३१
उपाय (चतुष्टय)	१८५	२०
उपायन	१८७	७८
उपालम्भ	३७	१४
उपावृत्त	१९२	५०
उपासङ्ग	२०१	८८
उपासन	१७४	३५
उपासन	२०१	८६
उपासना	१७४	३५
उपासित	२७५	१०२
उपाहित	२५	१०
	२७२	९२
उपेन्द्र	५	२०
उपोदिका	११५	१५७
उपोदीका	११५	१५७
उपोद्घात	३६	९
उप्तकृष्ट	२११	८
उभयद्युस्	३५५	२१
उभयेद्युस्	३५५	२१
उभ्	३५४	१८
उमा	८	३८
	२१४	२०
उमापति	८	६३
उम्य	२१०	७
उरःसूत्रिका	१५७	१०४
उरग	५२	८
उरण	२२९	७६
उरणाक्ष	११३	१४७
उरणाख्य	११३	१४७
उरभ्र	२२९	७६
उररी	३४८	२५३
उररीकृत	२७६	१०८
उरश्छद	१९६	६४
उरस्	१५०	७८
उरसिल	१९८	७६
उरस्य	१३८	२८
उरस्वान्	१९८	७६
उरीकृत	२७६	१०८
उरु	२६६	६१
उरुबूक	९१	५१
उर्वरा	६८	४
उर्वशी	११	५५
उर्वी	६७	३
उर्वारु	११५	१५५
उलप	८१	९
उलूक	१२३	१५
उलूखल	२१६	२५
उलूखलक	८७	३४
उलूप	२८८	६
उलूपिन्	५८	१८
उल्का	३५९	८
उल्मुक	२१७	३०
उल्ब	१४०	३८
उल्बण	२६०	८१
उल्लाघ	१४५	५७
उल्लोच	१६०	१२०
उल्लोल	५५	६
उशनस्	२०	२५
उशीर	११७	१६४
उषणा	१०१	९७
उषर्बुध	१२	५७
उषस्	२३	२
उषा	२१७	३१
उषा	३५४	१८
उषापति	७	२८
उषित	२७४	९९
उष्ट्र	२२९	७५
उष्ण	२७	१९
	२४३	१९
	३६६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उष्णरश्मि	२१	२९
उष्णिका	२२२	५०
उष्णीष	३३८	२१९
उष्णोपगम	२७	१९
उष्मक	२७	१८
उस्र	२२	२३
उस्रा	२२६	६६
ऊ		
ऊदुम्बरपर्णी	११२	१४४
ऊत	२७४	१०१
ऊदुम्बँरपर्णी	११२	१४४
ऊधस्	२२८	७३
ऊन	३१५	१२७
ऊम्	३५४	१८
ऊररी	३४८	२५३
ऊरव्य	२०८	१
ऊरी	३४८	२५३
ऊरीकृत	२७६	१०८
ऊरु	१४९	७३
ऊरुज	२०८	१
ऊरुपर्वन्	१४९	७२
ऊरुँबुक	९१	५१
ऊर्ज	२६	१८
ऊर्जस्वल	१९८	७५
ऊर्जस्विन्	१९८	७५
ऊर्णनाभ	१२२	१३
ऊर्णा	२९९	४९
ऊर्णायु	२२९	७६
	२३७	१०७
ऊँर्ध्वक	४२	५
ऊर्ध्वक	४२	५
ऊर्ध्वजानु	१४२	४७
ऊँर्ध्वज्ञ	१४२	४७
ऊर्ध्वज्ञु	१४२	४७
ऊर्मि	५५	५
	३७२	३८
ऊर्मिका	१५७	१०७
ऊर्मिमत्	२६८	७१
ऊँर्ष	२३	२
ऊष	६८	४
ऊषण	२१९	३६
ऊँषणा	१०१	९७
ऊषर	६८	५
ऊषवत्	६८	५
ऊष्मागम	२७	१९
ऊह	३०	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऋ		
ऋक्थ	२३३	९०
ऋक्ष	१९	२१
	९२	५७
	११९	४
ऋक्षगन्धा	११०	१३७
ऋक्षगन्धिका	१०४	११०
ऋच्	३५	३
ऋँचीष	२१८	३२
ऋजीष	२१८	३२
ऋजु	२६८	७२
ऋजुरोहित	१७	१०
ऋण	२०९	३
ऋत	३९	२२
	२०९	२
ऋतीया	२८४	३२
ऋतु	२७	२०
	२५	१३
	३०१	६१
ऋतुमती	१३६	२१
ऋते	३४९	३
ऋत्विज्	१७०	१७
ऋद्ध	२१५	२३
ऋद्धि	१०५	११२
ऋभु	३	८
ऋभुक्षिन्	१०	४७
ऋश्य	१२१	१०
ऋँश्यकेतु	७	२८
ऋषभ	४०	१
	१०६	११६
	२२५	५९
	२६६	५९
ऋषि	१७६	४३
ऋँष्टि	२०१	८९
ऋष्यँ	१२१	१०
ऋष्यकेतु	७	२८
ऋष्यगन्धा	११०	१३७
ऋष्यप्रोक्ता	१००	८७
	१०२	१०१
ए		
एक	२७०	८२
	२७०	८२
	२९०	१६
एकक	२७०	८२
एकगुरु	१६८	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
एकतँर	२७०	८२
एकतान	२७०	७९
एकताल	४१	३
एकदन्त	९	४१
एकदा	३५५	२२
एकधुर	२२६	६५
एकधुरावह	२२६	६५
एकधुरीण	२२६	६५
एकपदी	७१	१५
एकपिङ्ग	१५	७३
एकयष्टिका	१५७	१०६
एकसर्ग	२७०	८०
एकहायनी	२२७	६८
एकाकिन्	२७०	८२
एकाग्र	२७०	७९
	३३०	१८९
एकाग्र्य	२७०	८०
एकान्त	१४	७०
एकाब्दा	२२७	६८
एकायन	२७०	७९
एकायनगत	२७०	८०
एकावली	१५७	१०६
एकाष्ठील	९८	८१
एकाष्ठीला	९९	८५
एड	१४२	४८
एडक	२२९	७६
एडगज	११३	१४७
एडमूक	२६१	३८
एडूक	७३	४
एडोकँ	७३	४
एण	१२१	१०
एत	३४	१७
एतर्हि	३५५	२३
एव	८२	१३
एधस्	८२	१३
एधा	२७९	१०
एधित	२६९	७३
एनस्	२८	२३
एरण्ड	९१	५१
एँर्वारु	११५	१५५
एलगँज	११३	१४७
एला	१०८	१२५
एलापर्णी	१११	१४०
एलावालुक	१०७	१२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
एवम्	३४६	२४९
	३५१	९
	३५२	१२
	३५३	१५
	३५३	१६
एषणिक	२४६	३२
ऐ		
ऐकागारिक	२४४	२४
ऐक्षुद	८४	१८
ऐण	१२०	८
ऐणेय	१२०	८
ऐतिह्य	१६९	१२
ऐन्द्रियक	२७०	७९
ऐरावण	१०	४९
ऐरावत	१०	४९
	१६	३
	८८	३८
ऐरावती	१७	९
ऐलविल	१५	७३
ऐलेय	१०७	१२१
ऐश्वर्य	८	३८
ऐषमस्	३५४	२०
ओ		
ओकस्	३४१	२३२
ओघ	४३	९
	१२९	३९
	२९३	२७
ओङ्कार	३५	४
ओजस्	३४१	२३२
ओण्ड्रपुष्प	९७	७६
ओतु	१२०	६
ओदन	२२२	४८
ओम्	३५२	१२
ओष	२७९	९
ओषधी	८१	६
ओषधीश	१८	१४
ओष्ठ	१५३	९०
औ		
औक्षक	२२५	६०
औचिती	३७३	३९
औचित्य	३७३	३९
औत्तानपादि	१९	२०
औत्सुक्य	३४०	२२८
औदनिक	२१६	२८
औदरिक	२५७	२१
औदुम्बरं	२३४	९७
औपगवक	२८६	४०
औपयिक	१८६	२४
औपवस्त	१७५	३८
औपवस्त्र	१७५	३८
औमीन	२१०	७
औरभ्रक	२२९	७७
औरस	१३८	२८
औरस्य	१३८	२८
और्ध्वदेहिक	१७३	३०
और्ध्वदैहिक	१७३	३०
और्व	१२	५९
औशीर	३२९	१८५
औषध	११०	१३५
	१४३	५०
औष्ट्रक	२२९	७७
क		
क	२८८	५
	२८८	५
कंस	२१८	३२
कंसाराति	५	२१
ककुद	३०७	९१
ककुद्मती	१४९	७४
ककुन्दरं	१४९	७५
ककुभ्	१६	१
ककुभ	४२	७
	९०	४५
कक्खटं	२६९	७६
कक्ष	१५०	७९
	३३७	२१८
कक्ष्या	१९०	४२
	३२२	१५७
कङ्क	१२३	१६
कङ्कं	१२५	२२
कङ्कटक	१९६	६४
कङ्कण	१५७	१०८
कङ्कणी	१५८	११०
कङ्कतिका	१६५	१३९
कङ्काल	१४८	६९
कङ्कोलक	१६३	१३०
कङ्गु	२१४	२०
कङ्गुं	२१४	२०
कच	१५५	९५
कचर	२६५	५५
कच्चित्	३५३	१४
कच्छ	६९	१०
	१०८	१२८
कच्छप	५९	२१
कच्छपी	३१६	१३१
कच्छू	१४४	५३
कच्छुर	१४५	५८
कच्छुरा	१००	९२
कञ्चुक	५२	९
	१९५	६३
कञ्चुकिन्	१८२	८
कट	१४९	७४
	१८९	३७
	२१६	२६
	२९५	३४
कटक	७८	५
	१५७	१०७
कटभी	११३	१५०
कटम्बरा	९९	८५
कटम्बरा	११४	१५३
कटम्भरा	९९	८५
	११४	१५३
कटाक्ष	१५४	९४
कटाह	३६५	२१
कटि	१४९	७४
कटिं	१५०	७५
कटिप्रोथ	१५०	७५
कटिवल्लक	११४	१५४
कटी	१४९	७४
कटी	१५०	७५
	३७२	३८
कटु	३२	९
	९९	८५
	३९५	३५
कटुतुम्बी	११५	१५६
कटुरोहिणी	९९	८५
कट्फल	८९	४०
कट्वङ्ग	९२	५६
कठिञ्जर	९८	७९
कठिन	२६९	७६
कठिल्लक	११४	१५४
कठोर	३६९	७६
कडङ्करं	२१५	२२
कडङ्गर	२१५	२२
कडम्ब	२१८	३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कह्लार	३३	१६
कण	२६६	६२
	२९८	४५
कणा	१०१	९६
	२११	३६
कणिका	९५	६६
	३५९	८
कणिश	२१४	२१
कण्टक	३७०	३२
कण्टकँफल	९३	६१
कण्टकारिका	१०१	९३
कण्टकिफल	९३	६१
कण्टोलँवीणा	२४६	३२
कण्ठ	१५३	८८
कण्ठभूषा	१५६	१०४
कण्डुँ	१४४	५३
कण्डुरा	९९	८६
कण्डू	१४४	५३
कण्डूया	१४४	५३
कण्डूराँ	९९	८६
कण्डोल	२१६	२६
कण्डोलवीणा	२४६	३२
कण्डोलीँ	२४६	३२
कण्वँ	२४९	४२
कत्तृण	११७	१६६
कथा	३५	६
कदध्वन्	७१	१६
कदम्ब	८९	४२
कदम्बक	१२९	४०
	२१३	१७
कदर	९१	५०
कदर्य	२६३	४८
कदँल	१०५	११३
कंदली	१०५	११३
कदलिन्	१२१	९
कदली	१०५	११३
	१२१	९
कदाचित्	३५०	४
कदुष्ण	२२	३५
कद्रु	३३	१६
कद्वद	२६०	३७
कनक	२३४	९४
कनकाध्यक्ष	१८१	७
कनकालुका	१८८	३२
कनकाह्वय	९८	७७
कनिष्ठ	१४१	४३
	२९७	४१
कनिष्ठा	१५१	८२
कनीनिका	१५४	९२
कनीयसँ	१४१	४३
कनीयस्	२६६	६२
	३४१	२३४
कन्था	३५९	९
कन्द	११५	१५७
	३७१	३५
कन्दर	७८	६
कन्दराल	८६	२९
	८९	४३
कन्दर्प	६	२६
कन्दलिन्	१२१	९
कन्दली	१२१	९
कन्दु	२१७	३०
कन्दुक	१३५	१३८
कन्धरा	१५३	८८
कन्यकाजात	१३७	२४
कन्या	१३२	८
कपट	४८	३०
कपर्द	८	३७
कपर्दिन्	८	३४
कपाट	७६	१७
कपाल	१४८	६८
कपालभृत्	८	३४
कपि	११९	३
कपिकच्छु	१००	८७
कपिकँच्छू	१००	८७
कपित्थ	८४	२१
कपिल	३३	१६
कपिला	१६	४
	९४	६३
	१०६	१२०
कपिवल्ली	१०१	९७
कपिश	३३	१६
कपीतन	८६	२७
	८९	४३
	९४	६३
कपूँय	२६५	५४
कपोत	१२३	१४
कपोतपालिका	७६	१५
कपोताङ्घ्रि	१०८	१२९
कपोल	१५३	९०
कफ	१४६	६२
कफँणि	१५१	८०
कफिन्	१४६	६०
कफोणि	१५१	८०
कबन्ध	५५	४
	२०८	११८
कबरी	१११	१३९
	१५५	९७
	२२०	४०
कँबित्थ	८४	२१
कम्	३४६	२४९
कमठ	५९	२१
कमठी	६०	२४
कमण्डलु	१७७	४६
कँमन	२५७	२४
कँमन्ध	५५	४
कमल	५५	३
	६४	४०
	३३१	१९३
कमला	७	२८
कमलासन	५	१७
कमलोत्तर	२३७	१०६
कमितृ	२५७	२३
कम्प	५०	३८
कम्पन	२६९	७४
कम्प्र	२६९	७४
कम्बल	१५९	११६
	३३१	१९३
कम्बलिवाह्यक	१९३	५२
कम्बि	२१८	३४
कम्बी	२१८	३४
कम्बु	६०	२३
	३१६	१३३
कम्बुग्रीवा	१५३	८८
कम्र	२५७	२४
कर	२२	३३
	१८६	२७
	३२४	१६३
करँक	१८	१२
	३७१	३३
करक	९४	६४
	२८८	६
करकँटक	५९	२१
करका	१८	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
करज	९१	४७
	१०८	१२९
करञ्जक	९१	४७
करट	१२४	२०
	२९५	३४
करटु	१२४	१९
करण	२३९	२
	३००	५४
करण्ड	३६४	१८
करतोया	६२	३३
करपत्र	२४७	३५
करपाल	२०२	८९
करपालिका	२०२	९१
करभ	१५१	८१
	२२९	७५
करभूषण	१५७	१०८
करमर्दक	९५	६७
करम्ब	२२२	४८
करम्भ	२२२	४८
कररुह	१५१	८३
करवाल	२०२	८९
करवालिका	२०२	९१
करवीर	९७	७७
करशाखा	१५१	८२
करशीकर	१८९	३७
करहाट	६४	४३
करहाटक	९२	५२
कराल	३३४	२०४
करिगर्जित	२०६	१०७
करिणी	१८८	३६
करिन्	१८८	३४
करिपिप्पली	१०१	९७
करिशावक	१८८	३५
करीर	९७	७७
	३२६	१७३
करीष	२२३	५१
करुण	४५	१७
करुणा	४५	१८
करेटु	१२४	१९
करेणु	२९९	५२
करोटि	१४८	६९
कर्क	१९१	४६
कर्कटक	५९	२१
कर्कटि	११५	१५५
कर्कटी	११५	१५५
कर्कन्धु	८८	३६
कर्कन्धू	८८	३६
	३७२	३८
कर्कराटु	१२४	१९
कर्करी	२१७	३१
कर्करेटु	१२४	१९
कर्कश	११३	१४६
	२६९	७६
	३३७	२१६
कर्कारु	११५	१५५
कर्चूर	११४	१५४
कर्चूरक	११०	१३५
कर्ण	१५४	९४
कर्णजलूका	१२२	१३
कर्णजलौकस्	१२२	१३
कर्णजलौका	१२२	१३
कर्णधार	५७	१२
कर्णपूर	३३९	२२६
कर्णवेष्टन	१५६	१०३
कर्णिका	१५६	१०३
	२९०	१५
कर्णिकार	९३	६०
कर्णीरथ	१९३	५२
कर्णेजप	२६३	४७
कर्तरी	२४७	३४
कर्दम	५६	९
कर्पट	१५९	११५
	३७०	३३
कर्पर	१४८	६८
कर्पर	१५१	८०
कर्परांश	३२६	१७५
कर्पराल	८६	२९
कर्परी	२३६	१०१
कर्पासी	१०५	११६
कर्पूर	१६३	१३०
कर्बर	१३	६३
कर्बुर	१३	६३
	३४	१७
	२३४	९४
कर्बुर	११४	१५४
कर्बूर	११४	१५४
	२३४	९४
कर्बूरक	११०	१३५
कर्मकर	२४२	१५
	२५६	१९
कर्मकार	२५६	१९
कर्मक्षम	२६६	१८
कर्मठ	२५६	१८
कर्मण्यभुज	१५६	१९
कर्मण्या	२४८	३८
कर्मन्	३७१	३४
कर्मन्दिन्	१७६	४२
कर्मशील	२५६	१८
कर्मशूर	२५६	१८
कर्मसचिव	१८१	४
कर्मार	११६	१६०
कर्मार	३४	१७
कर्मेन्द्रिय	३१	८
कर्ष	२३२	८६
कर्षक	२१०	६
कर्षफल	९३	५८
कर्षू	३३८	२२१
कल	४१	२
कलकल	४०	२५
कलङ्क	१८	१७
	२८७	४
कलत्र	३२७	१७८
कलधौत	३०४	७६
कलम्ब	२५१	८७
	२१८	३५
कलभ	१८८	३५
कलम	२१५	२४
कलम्बी	११५	१५७
कलरव	१२३	१४
कलल	१४०	३८
कलविङ्क	१२४	१८
कलश	२१७	३१
कलशि	१०१	९३
कलशी	१०१	९३
कलशी	२२८	७४
कलस	२१७	३१
कलहंस	१२५	२३
कलह	२०५	१०४
कला	१८	१५
	२५	११
	३३२	१९७
कलाद	२४०	८
कलानिधि	१८	१४
कलाप	३१५	१२८
कलाय	२१३	१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कलि	२०५	१०५
	३३१	१९३
कलिका	८३	१६
कलिकाँकर	९१	४८
कलिङ्ग	९५	६७
	१२३	१६
कलिद्रुम	९३	५८
कलिमारक	९१	४८
कलिल	२७१	८५
कलुष	२८	२३
	५८	१४
कलेवर	१४८	७०
कल्क	२९०	१४
कल्प	२७	२१
	२८	२२
	१७६	४०
	१८६	२४
कल्पना	१९०	४२
कल्पवृक्ष	११	५३
कल्पान्त	२८	२२
कल्मष	२८	२३
कल्माष	३४	१७
कल्य	२३	२
	१४५	५७
	३२३	१५९
कल्या	३८	१८
कल्याण	२८	२५
कल्लोक	५५	६
कल्हार	६३	३६
कवच	१९६	६४
कँबरी	१११	१३९
	१५५	९७
	२२०	४०
कवल	२२४	५४
कवाँट	७६	१७
कवि	२०	२५
	१६६	५
कविका	१९२	४९
कविय	३७१	३५
कवोष्ण	२२	३५
कव्य	१७१	२४
कशा	२४६	३१
कशाई	२६२	४४
कशिपु	३१५	१३०
कशेरु	३६२	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कशेरुका	१४८	६९
कश्मल	२०६	१०९
कश्य	१९१	४७
	२४८	४०
	२६२	४४
कष	२४६	३२
कषाय	३२	९
	३२१	१५२
कष्ट	५४	४
	२९६	३९
कस्तूरी	१६३	१२९
कह्लार	६३	३६
कङ्क	१२५	२२
कांस्यताल	४१	४
काक	१२४	२०
काकचिञ्चा	१०२	९८
काकचिञ्चि	१०२	९८
काकचिञ्ची	१०२	९८
काकतिन्दुक	८९	३९
काकनासिका	१०६	११८
काकपक्ष	१५५	९६
काकपीलुक	८९	३९
काकमाची	११४	१५१
काकमुद्रा	१०५	११३
काँकलि	४१	२
काकली	४१	२
काकाङ्गी	१०६	११८
काकिणी	३५९	९
काकु	३७	१२
काकुद	१५३	९१
काकेन्दु	८९	३९
काकोदुम्बरिका	९३	६१
काकोदर	५२	७
काकोल	५२	१०
	१२४	२१
काक्षा	४७	२७
काङ्क्षी	१०९	१३१
काच	२३५	९९
	२४६	३०
	२९३	२८
काचस्थाली	९२	५४
काचित	२७२	८९
काञ्चन	२३४	९५
काञ्चनाह्वय	९४	६५
काञ्चनी	२२०	४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
काञ्चि	१५७	१०८
काञ्चिक	२१९	३९
काञ्ची	१५७	१०८
काञ्जिक	२१९	३९
काण्ड	२९७	४३
काण्डपृष्ठ	१९६	६७
काण्डपृष्ठ	१९६	६७
काण्डवत्	१९७	६९
काण्डीर	१९७	६९
काण्डेक्षु	१०३	१०४
कातर	२५८	२६
कात्यायनी	८	३८
	१३५	१७
कादम्ब	१२५	२३
कादम्बरी	२४८	४०
कादम्बिनी	१७	८
काद्रव	२१३	१६
काद्रवेय	५१	४
कानन	७९	१
कानीन	१३७	२४
कान्त	२६४	५२
कान्तलक	१०८	१२८
कान्ता	१३१	३
कान्तार	७१	१७
	३२६	१७१
कान्तारक	११७	१६३
कान्तार्थिनी	१३३	१०
कान्ति	१८	१७
	२७९	१८
कान्दविक	२१६	२८
कान्दिशीक	२६२	४२
कापथ	७१	१६
कापोत	१३०	४३
	२३७	१०९
कापोताञ्जन	२१५	१००
काम	६	२६
	४७	२८
	२२४	५७
	३१७	१३८
कामंगामिन्	१९८	७६
कामङ्गामिन्	१९८	७६
कामन	२५७	२४
कामपाल	६	२४
कामम्	३५२	१३
कामयितृ	२५७	२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कामिनी	१३१	३
	३१२	११२
कामुक	२५७	२३
कामुका	१३३	९
कामुकी	१३३	९
काम्पिल्य	११३	१४६
काम्पिल्ल	११३	१४६
काम्बल	१९३	५४
काम्बविक	२४०	८
काम्बोज	१९१	४५
काम्बोजी	१११	१३८
काम्यदाव	२७८	३
काय	१४८	७१
	१७८	५१
कायस्था	९३	५९
कारण	२९	२८
कारणा	५४	३
कारणिक	२५४	७
कारण्डव	१२८	३४
कारम्भा	९२	५६
कारवी	१०४	१११
	११४	१५२
	२१९	३७
	२२०	४०
कारवेल्ल	११४	१५४
कारा	२०८	११९
कारिका	२९०	१५
कारीष	२८६	४३
कारु	२३९	५
कारुणिक	२५५	१५
कारुण्य	४५	१८
कारोत्तम	२४९	४३
कारोत्तर	२४९	४३
कार्तस्वर	२३४	९५
कार्तान्तिक	१८३	१४
कार्तिक	२६	१७
कार्तिकिक	२६	१८
कार्तिकेय	९	४१
कार्त्स्न्य	३२७	१७७
कार्पास	१५८	१११
	३७१	३५
कार्पासी	१०५	११६
कार्म	२५६	१८
कार्मण	२७८	४
कार्मुक	२००	८३
कार्श्य	९०	४४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कार्षक	२१०	६
कार्षापण	२३२	८८
कार्षिक	२३२	८८
कार्ष्ण्य	९०	४४
काल	१३	६२
	२२	१
	३३	१४
	३३१	१९३
कालक	१४३	४९
कालकण्ठक	१२४	२१
कालकूट	५२	१०
कालखण्ड	१४७	६६
कालधर्म	२०७	११६
कालपृष्ठ	२००	८३
कालमेशिका	१००	९०
कालमेशी	१०१	९६
कालमेषिका	१००	९०
	१०४	१०९
कालमेषी	१०१	९६
कालशेय	२२३	५३
कालसूत्र	५३	२
कालस्कन्ध	८८	३८
	९५	६८
काला	८	३८
	९२	५४
काला	१०१	९४
	१०४	१०९
	२१९	३७
कालागुरु	१६२	१२७
कालानुसार्य	१०७	१२२
	१६२	१२६
कालाय	२१३	१६
कालायस	२३५	९८
कालिका	२९०	१५
कालिन्दी	६२	३२
कालिन्दीभेदन	६	२५
काली	८	३८
कालीयक	१०२	१०१
	१६२	१२६
कालेयक	१०२	१०१
काल्पक	११०	१३५
काल्य	२३	२
काल्यक	११०	१३५
काल्या	३८	१८
काल्या	२२७	७०
कावचिक	१९६	६६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कावेरी	६३	३५
काव्य	२०	२५
काश	११६	१६२
काश्मरी	८८	३५
काश्मर्य	८८	३६
काश्मीर	११२	१४५
काश्मीरजन्मन्	१६१	१२४
काश्यपि	६७	२
काष्ठ	८२	१३
काष्ठकुद्दाल	५७	१३
काष्ठकूद्दाल	५७	१३
काष्ठतक्षन्	२४०	९
काष्ठा	१६	१
	२५	११
	२९७	४०
काष्ठाम्बुवाहिनी	५७	११
काष्ठीला	१०५	११३
कास	१४४	५२
कास	११६	१६२
कासमर्द	३६४	१९
कासर	११९	४
कासार	६१	२८
कासू	३०२	६६
किंवदन्ति / किंवदन्ती	३६	७
किंशारु	२१४	२१
	३२४	१६२
किंशुक	८९	२९
किकी	१२३	१६
किकिदिव	१२३	१६
किकिदिव	१२३	१६
किकि	१२३	१६
किकीदिव	१२३	१६
किकीदिवि	१२३	१६
किकीदिवी	१२३	१६
किकीदीवी	१२३	१६
किङ्कर	२४२	१७
किङ्किणि	१५८	११०
किङ्किणी	१५८	११०
किंचित्	३५१	८
किञ्चिलिक	५९	२२
किञ्चुलक	५९	२२
किञ्चुलुक	५९	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
किञ्जल्क	६४	४३
किटि	११९	२
किट्ट	१४७	६५
किण	३६४	१८
किणिही	१००	८९
किण्व	२४९	४२
कितव	९८	७७
	२४९	४४
किन्नर	४	११
	१५	७४
किन्नरेश	१५	७२
किम्	३४६	२५०
	३५०	५
किमु	३५०	५
किमुत	३४९	२
	३५०	५
किम्पचान	२६३	४८
किंपुरुष	१५	७४
किरिं	११९	२
किरण	२२	३३
किरात	२४३	२०
किराततिक्त	११२	१४३
किरि	११९	२
किरीट	१५६	१०२
किर्मीर	३४	१७
किल	३४८	२५३
किलास	१४४	५३
किलासिन्	१४६	६१
किलिञ्जक	२१६	२६
किल्बिष	२८	२३
	३३८	२२२
किशलय	८४	१४
किशोर	१९१	४६
किष्कु	२८८	७
किसलय	८३	१४
कीकस	१४८	६८
कीचक	११६	१६१
कीनाश	३३६	२१४
कीर	१२५	२१
कीर्ति	३७	११
कील	१२	६०
	३३२	१९६
कीलक	२२८	७३
कीलाल	५५	३
	३३३	१९९
कीलित	२६२	४२
कीश	११९	३
कीशपर्णी	१००	८९
कु	६७	३
	३४३	२३९
कुर्क	१२५	२२
कुकर	१४२	४८
कुकुर्द	२५५	१४
कुकुन्दर	१४९	७५
कुर्कुर	२४३	२१
कुकूल	३३४	२०२
कुक्कुट	१२३	१७
कुक्कुभ	१२८	३५
कुक्कुर	१०९	१३२
	२४३	२१
कुक्षि	१५०	७७
कुक्षिम्भरि	२५७	२१
कुङ्कुम	१६१	१२३
कुच	१५०	७७
कुचन्दन	१६३	१३२
कुचर	२६१	३७
कुचाग्र	१५०	७७
कुज	२०	२५
कुञ्चित	२६८	७१
कुञ्ज	७९	८
	२९४	३१
कुञ्जर	१८८	३४
	२६६	५९
कुञ्जराशन	८४	२०
कुञ्जल	२१९	३९
कुट	८०	५
	२१७	३२
कुटक	२१२	१३
कुटज	९५	६६
कुटन्नट	९२	५७
	१०९	१३१
कुटॅर	२२८	७४
कुटिल	१६८	७१
कुटी	७३	६
	३७२	३८
कुटुम्बव्यापृत	२५५	११
कुटुम्बिनी	१३२	६
कुट्टनी	१३५	१९
कुट्टिम	३०१	३४
कुठर	२२८	७४
कुठार	२०२	९२
कुठेरक	९८	७९
कुडङ्गक	३६३	१७
कुडप	२३२	८९
कुडव	२३२	८९
कुड्मल	८३	१६
कुड्य	७३	४
कुणप	२०८	११८
	३६५	२०
कुणि	१०८	१२८
	१४२	४८
कुण्ठ	२५६	१७
कुण्ड	१३९	३६
	२१७	३१
कुण्डल	१५६	१०३
कुण्डलिन्	५२	७
कुण्डी	१७७	४६
कुतप	१७३	३१
कुतुक	४८	३१
कुतुप	१७३	३१
कुतुप	२१८	३३
कुतू	२१८	३३
कुतूहल	४८	३१
कुत्सा	३७	१३
कुत्सित	२३५	५४
कुथ	११७	१६६
	१९०	४२
कुद्दाल	८५	२२
कुनटी	२३७	१०८
कुनाशक	१००	९१
कुन्त	२०३	९३
कुन्तल	१५५	९५
कुन्द	९६	७३
	१०७	१२१
	३६४	१९
कुन्दुरु	१०७	१२१
कुन्दु	१०७	१२१
कुन्दुरु	१०७	१२१
कुन्दुरुकी	१०७	१२४
कुपथ्य	७१	१६
कुपिन्द	१४०	३
कुपूय	२६५	५४
कुप्य	२३३	९१
कुबेर	१४	७१
	१६	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुबेरक	१०८	१२७
कुबेराक्षी	९२	५२
कुब्ज	१४२	४८
कुमार	९	४३
	४३	१२
कुमारक	८५	२५
कुमारी	९७	७३
	१३२	८
कुमुद	१६	३
	६३	३७
कुमुदप्राय	६९	९
कुमुदबान्धव	१८	१३
कुमुदिका	८९	४०
कुमुदिनी	६४	३९
कुमुद्वत्	६९	९
कुमुद्वती	६३	३८
कुम्बा	१७०	१८
कुम्भ	८७	३४
	१८९	३७
	३१७	१३४
कुम्भकार	२४०	६
कुम्भसंभव	१९	२०
कुम्भिका	६३	३८
कुम्भी	८९	४०
कुम्भीर	५९	२१
कुम्भोलूखलक	८७	३४
कुरङ्ग	१२०	८
कुरङ्गक	२४४	२४
कुरण्टक	९७	७४
	९७	७५
कुरवक	९७	७५
कुरर	१२५	२३
कुरुण्डक	९७	७४
कुरबक	९७	७४
कुरुबक	९७	७४
कुरुविन्द	११६	१५९
कुरुविस्त	२३२	८६
कुल	१३०	४१
	१६५	१
कुलक	८९	३९
	११४	१५५
	२३९	५
कुलटा	१३३	१०
कुलत्थिका	२३६	१०२
कुलपालिक	१३२	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुलश्रेष्ठिन्	२३९	५
कुलसंभव	१६६	२
कुलस्त्री	१३२	७
कुलाय	१२९	३७
कुलाल	२४०	६
कुलाली	२३६	१०२
कुलिक	२३९	५
कुलिश	१०	५०
कुली	१०१	९४
कुलीन	१६६	३
कुलीर	५९	२१
कुल्माष	२१९	३९
कुल्माष	२१४	१८
	३६५	२१
कुल्माषाभिषुत	२१९	३९
कुल्मास	२१४	१८
कुल्य	१४८	६८
कुल्या	६३	३४
कुवर	३२	९
कुवल	८८	३६
	३७३	४२
कुवलय	६३	३७
कुवाद	२६१	३७
कुविन्द	२४०	६
कुवेणी	५८	१६
कुश	११७	१६६
	३३७	२१५
कुशल	२८	२६
	२५३	४
	३३४	२०३
कुशी	२३५	९९
कुशीद	२०९	४
कुशीलव	२४१	१२
कुशेशय	६४	४०
कुषीद	२०९	४
कुष्ठ	१०८	१२६
	१४४	५४
	३७१	३४
कुसीद	२०९	४
कुसीदिक	२१०	५
कुसुम	८३	१७
कुसुमाञ्जन	२३६	१०३
कुसुमेषु	६	२७
कुसुम्भ	२३७	१०६
	३१७	१३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुसृति	४८	३०
कुस्तुम्बरी	२१९	३८
कुस्तुम्बुरु	२१९	३८
कुहना	१७९	५३
कुहर	५०	१
कुहु	२४	९
कुहू	२४	९
कुकुद	२५५	१४
कूट	७८	४
	१३०	४२
	२९६	३६
कूटक	२१२	१३
कूटयन्त्र	२४४	२६
कूटशाल्मलि	९०	४७
कूटस्थ	२६८	७३
कूणि	१४२	४८
कूप	६१	२६
कूपक	५६	१०
	५७	१२
	१४९	७२
कूबर	१९४	५७
कूर्च	१५४	९२
कूर्चशीर्ष	११२	१४२
कूर्चिका	२२१	४४
कूर्दन	४९	३३
कूर्पर	१५१	८०
कूर्पासक	१६०	११८
कूर्म	५९	२१
कूल	५६	७
कूष्माण्डक	११५	१५५
कृकण	१२४	१९
कृकलास	१२२	१२
कृकलास	१२२	१२
कृकवाकु	१२३	१७
कृकाटिका	१५३	८८
कृकुलास	१२२	१२
कृच्छ्र	५४	४
	१७८	५२
कृत	३०४	७६
कृतपुङ्ख	१९६	६८
कृतमाल	८५	२४
कृतमुख	२५३	४
कृतलक्षण	२५४	४०
कृतसापत्नीका	१३२	७
कृतसापत्निका	१३२	७
कृतहस्त	१९६	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कृतान्त	१३	६१
	३०२	६४
कृताभिषेका	१३१	५
कृतिन्	१६६	६
	२५३	४
कृत्त	२७५	१०३
कृत्ति	१७७	४७
कृत्तिवासस्	८	३३
कृत्या	३२२	१५८
कृत्रिमधूपक	१६२	१२८
कृत्स्न	२६७	६५
कृपण	२६३	४८
कृपा	४५	१८
कृपाण	२०२	८९
कृपाणी	२४७	३४
कृपालु	२५५	१५
कृपीटयोनि	१२	५६
कृमि	१२२	१३
कृमिकोशोत्थ	१५८	१११
कृमिघ्न	१०३	१०६
कृमिज	१६२	१२६
कृश	२६६	६१
कृशानु	१२	५७
कृशानुरेतस्	८	३५
कृशाश्विन्	२४१	१२
कृषक	२१२	१३
कृषि	२०९	२
कृषिक	२१०	६
कृषिकँ	२१२	१३
कृषीवल	२१०	६
कृष्ट	२११	८
कृष्टि	१६६	६
कृष्ण	२५	१२
	५	१८
	३३	१४
	२१९	३६
कृष्णकर्मं	२६३	४६
कृष्णपाकफल	९५	६७
कृष्णफला	१०१	९६
कृष्णभेदीं	९९	८६
कृष्णभेदी	९९	८६
कृष्णला	१०२	९८
कृष्णलोहित	३३	१६
कृष्णवर्त्मन्	१२	५७
कृष्णवृन्ता	९२	५५
कृष्णसाँर	१२१	१०
कृष्णसार	१२१	१०
कृष्णा	१०१	९६
कृष्णायँस	२३५	९८
कृष्णिका	२१४	१९
केकर	१४३	४९
केका	१२७	३१
केकिन्	१२७	३०
केतकी	११८	१७०
केतन	२०४	९९
	३१२	११३
केतु	३०१	६०
केदर	२६५	२०
केदार	२११	११
केनिपातक	५७	१३
केयूर	१५७	१०७
केलि	४९	३२
केवल	३३४	२०२
केश	१५५	९५
केशपर्णी	१००	८९
केशपाशी	१५५	९७
केशँर	६४	४३
	८५	२५
	९४	६४
केशँरिन्	११८	१
केशव	५	१८
	१४२	४५
केशवत्	१४२	४५
केशवेश	१५५	९७
केशाम्बुनाम	१०७	१२२
केशिक	१४२	४५
केशिन्	१४२	४५
केशिनी	१०८	१२६
केसर	६४	४३
	८५	२५
	९४	६४
	९४	६६
केसरिन्	११८	१
कैटभजित्	६	२२
कैडर्य	८९	४०
कैतव	४८	३०
	२४९	४५
कैदाँर	२११	११
कैदारक	२११	११
कैदारिक	२११	११
कैदार्य	२११	११
कैरव	६३	३७
कैलास	१५	७४
कैवर्त	५८	१५
कैवर्तमुँस्तक	१०९	१३२
कैवर्तिमुँस्तक	१०९	१३२
कैवर्तीमुस्तक	१०९	१३२
कैवल्य	३१	६
कैशिक	१५५	९६
कैश्य	१५५	९६
कोक	१२०	७
	१२५	२२
कोकनद	६४	४२
कोकनदच्छवि	३३	१५
कोकिल	१२४	४९
कोकिलाक्ष	१०३	१०४
कोटर	८२	१३
कोटवी	१३५	१७
कोटि	२००	८४
	२०३	९३
	२९३	३७
कोटिवर्षा	१०९	१३३
कोटिश	२१२	१२
कोँटी	२००	८४
	३०३	९३
कोटीशँ	२१२	१२
कोट्टँ	३६४	१८
कोट्टँवी	१३५	१७
कोट्टार	३६४	१८
कोठ	१४४	५४
कोण	४२	३
	२०३	९३
कोणँप	१३	६२
कोदण्ड	२००	८३
कोद्रव	२१३	१६
कोप	४७	२६
कोपना	१३१	६
कोपँनी	१३१	४
कोपिन्	२५९	३२
कोपिँनी	१३१	४
कोमल	२६९	७८
कोयष्टिक	१२८	३५
कोरक	८३	१६
कोरँक	१६३	१२९
कोरङ्गी	१०८	१२५
कोरदूष	२१३	१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कोल	५७	११
	८८	३६
	११९	२
कोलक	१६३	१२९
	२११	३६
कोलदल	१०९	१३०
कोलम्बक	४२	७
कोलवल्ली	१०१	९७
कोला	१०१	९७
कोलिँ	८८	३६
कोलाहल	४०	२५
कोलि	८८	३६
कोलिँ	८८	३६
कोविद.........	१६६	५
कोविदार	८५	२२
कोश	१२९	३७
	३३३	९१
	३३७	२१७
कोशफल	१६३	१३०
कोशातकी	२८८	८
कोषँ	१२९	३७
	२२३	९१
कोष्ठ	२९६	४०
कोष्ण	२२	३५
कौक्कुटिक	२९०	१७
कौक्षेयक	२०२	८९
कौञ्चदारणँ......	९	४३
कौटतक्ष	२४०	९
कौटिक.........	२४२	१४
कौणप	१३	६२
कौतुक	४८	३१
कौतूहल	४८	३१
कौद्रवीण	२१०	८
कौन्ति	१०६	१२०
कौन्तिक	१९७	७०
कौपीन	३१४	१२१
कौपोदँकी	७	३०
कौमुदी	१८	१६
कौमोदकी	७	३०
कौलटिनेय	१३७	२७
कौलटेय	१३७	२६
	१३७	२७
कौलटेर	१३७	२६
कौलीन.........	३१२	११६
कौलेयक	२४३	२१
कौशिक	८७	३४
	२८९	१०
कौशेय.........	१५८	१११
कौस्तुभ	७	३०
क्रकच	२४७	३५
क्रकर	९७	७७
	१२४	१९
क्रतु............	१६९	१३
क्रतुध्वंसिन् ...	८	३६
क्रतुभुज्	३	९
क्रथन	२०७	११९
क्रन्दन	२०६	१०७
	३१४	१२३
क्रन्दित	४९	३५
क्रम............	१७६	४०
क्रमुक	८९	४१
	८९	४१
	११८	१६९
क्रमेलक	२२९	७५
क्रयविक्रयिक ...	२२९	७८
क्रयिक	२२९	७९
क्रय्य	२३०	८१
क्रव्य	१४७	६३
क्रव्यात्.........	१३	६२
क्रव्याद	१३	६२
क्रायिक	२२९	७९
क्रिमि	१२२	१३
क्रिया	३४	२
	३२२	१५६
क्रियावत्	२५६	१८
क्रीडा	४९	३२
	४९	३३
क्रुच्............	१२५	२२
क्रुञ्चँ............	१२५	२२
क्रुध्............	४७	२६
क्रुष्ट............	४९	३५
क्रूर	२६३	४७
	२६९	७६
	३३१	१९०
क्रेतव्य	२३०	८१
क्रेय............	२३०	८१
क्रोड	११९	२
	१५०	७७
क्रोध	४७	२६
क्रोधन	२५९	३२
क्रोशयुग	७१	१८
क्रोष्टु	१२०	५
क्रोष्टुविन्ना	१०१	९३
क्रोष्ट्री	१०४	११०
क्रौञ्च	१२५	२२
क्रौञ्चदारण......	९	४३
क्लम	२७९	१०
क्लमथ	२७९	१०
क्लिन्न	२७५	१०५
क्लिन्नाक्ष	१४६	६०
क्लिशित	२७४	९८
क्लिष्ट	३९	१९
	२७४	९८
क्लीतक	२०४	१०९
क्लीतकिका	१०१	९४
क्लीव(ब)	१४०	२९
	३३६	२१२
क्लेश	२८३	२९
क्लोम	१४७	६५
क्वण............	४०	२४
	२७९	८
क्वणन	४०	२४
क्वथित	२७३	९५
क्वाण	४०	२४
क्षण	२५	११
	५०	३८
	२९८	४७
क्षणदा	२३	४
क्षणन	२०७	११४
क्षणप्रभा	१७	९
क्षतज	१४७	६४
क्षतव्रत.........	१७९	५४
क्षत्तृ	१९४	५९
	२३९	३
	३०१	६२
क्षत्रिय	१८०	१
क्षत्रिया	१३४	१४
क्षत्रियी	१३४	१५
क्षत्रियाणी	१३४	१४
क्षपा	२३	४
क्षपाकर	१८	१५
क्षम............	३१९	१४२
क्षमा	३१९	१४२
क्षमितृ	२५९	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षमिन्	२५९	३१
क्षन्तृ	२५८	३१
क्षय	१८५	१९
	२८	२२
	१४३	५१
	२७९	७
	३१९	१४५
क्षव	१४४	५२
	२१४	१९
क्षवथु	१४४	५२
क्षान्त	२७३	९७
क्षान्ति	४६	२४
क्षार	२३५	९९
क्षारक	८३	१६
क्षारमृत्तिका	६८	४
क्षारित	२९२	४३
क्षिति	६७	२
	३०३	७०
क्षिपा	२८०	११
क्षिप्त	२७१	८७
क्षिप्नु	२५९	३०
क्षिप्र	१४	६८
	२७६	११२
क्षिया	२७९	७
क्षिष्णु	२५९	३०
क्षीबन्	२५७	२३
क्षीर	५५	४
	२२३	५१
	३२८	१८१
क्षीरविकृति	२२१	४४
क्षीरविदारि	१०४	११०
क्षीरशुक्ला	१०४	११०
क्षीरावी	१०२	१००
क्षीरिका	९०	४५
क्षीरोद	५४	२
क्षीरोदतनया	७	२९
क्षीव	२५७	२३
क्षुत्	१४४	५२
क्षुत	१४४	५२
क्षुताभिजनन	२१४	१९
क्षुद्र	२९३	४८
	२७६	११२
	३२७	१७७
क्षुद्रघण्टिका	१५८	११०
क्षुद्रशङ्ख	६०	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	१०१	९४
क्षुद्रा	३२७	१७६
क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात	५९	१९
क्षुध्	२२४	५४
क्षुधाभिजनन	२१४	१९
क्षुधित	२५७	२०
क्षुप	८१	८
क्षुमा	२१४	२०
क्षुरी	१९२	४९
क्षुर	१०३	१०४
	३६५	२०
क्षुरक	८९	४०
क्षुरप्र	३६५	२०
क्षुरि	२४१	१०
क्षुरिन्	२४१	१०
क्षुल्लक	२४२	१६
	२८९	१०
	२६६	६१
क्षेत्र	२११	११
	३२८	१७९
क्षेत्रज्ञ	२९	२९
	२९५	३३
क्षेत्राजीव	२१०	६
क्षेपण	२८०	११
क्षेपणि	५३	१३
क्षेपणी	५७	१३
क्षेपिष्ठ	२७६	१११
क्षेम	२८	२६
	१०८	१२८
	३७१	३४
क्षोणि	६७	२
क्षोणी	६७	२
क्षोद	२०४	९९
क्षोदिष्ठ	२७६	१११
क्षोम	७५	२२
क्षौद्र	२३७	१०७
क्षौम	७५	१२
	१५९	११३
क्ष्णुत	२७२	९१
क्ष्मा	६७	३
क्ष्माभुज्	१८०	१
क्ष्माभृत्	७७	१
	१८०	१
क्ष्वेड	५२	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्ष्वेडा	२०६	१०७
	२९७	४२
क्ष्वेडित	३७१	३४

ख

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ख	१५	१
	२९१	१८
	३६५	२२
खक्खट	२९९	७६
खग	१२७	३२
	२०१	८६
	२९१	१९
खगेश्वर	७	३१
खजाका	२१८	३४
खञ्ज	१४३	४९
खञ्जन	१२३	१५
खञ्जरीट	१२३	१५
खट	३६४	१७
खट्वा	१६५	१३८
खड्ग	११९	४
	२०१	८९
खड्गिन्	११९	४
खण्ड	१८	१६
	६४	४२
खण्डपरशु	८	३३
खण्डविकार	२२१	४३
खदिर	९१	४९
खदिरा	१११	१४१
खद्योत	१२७	२८
खनि	७९	७
खनित्र	२१२	१२
खपुर	११८	१६९
खर	२२	३५
	२२९	७७
खरणस्	१४२	४६
खरणस	१४२	४६
खरपुष्पा	१११	१३९
खरमञ्जरी	१००	८९
खरी	९५	६९
खरींगरी	९५	६९
खराश्वा	१०४	१११
खर्जुर	२३४	९६
खर्जू	१४४	५३
खर्जूर	११८	१७०
	२३४	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
खर्जूरी	११८	१७०
खर्व............	१४२	४६
	२६८	७०
खल	२६३	४७
खलपू	२५६	१७
खलिनी.........	२८६	४२
खलीन	१९२	४९
खलु	३४८	२५४
खलेदार	२१३	१५
खल्या	२८६	४२
खात	६१	२७
खादित.........	२७६	११०
खारि	२३२	८८
खाँरि	२३२	८८
खारी	२३२	८८
खारीक.........	२११	१०
खारीवाप	२११	१०
खिल	६८	५
खुर	१०९	१३०
	१९२	४९
खुरणस्.........	१४२	४७
खुरणस.........	१४२	४७
खुरप्र	३६५	२०
खुल्लक	२४२	१६
खेट	२६५	५४
खेय	६१	२९
खेला	४९	३३
खोड	१४३	४९
खोर	१४३	४९
खोल	१४३	४९
ख्यात	२५४	०
ख्यातगर्हण ...	२७३	९३
ख्याति.........	२७९	९

ग

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गगन	१५	१
गङ्गा	६२	३१
गङ्गाधर.........	८	३६
गज	१८८	३४
गजता	१८८	३६
गजबन्धनी ...	१९०	४३
गजभक्षी	१०७	१२३
गजभक्ष्या	१०७	१२३
गजानन	९	४१
गञ्जा	७४	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गडक	५८	१७
गडु............	३६४	१८
गड्डुर	१४२	४८
गडुक	१४२	४८
गण............	१०८	१२८
गण............	१२९	४०
	२००	८१
	१९८	४५
गणक	१८३	१४
गणदेवता	३	१०
गणनीय	२६७	६४
गणरात्र.........	२४	६
गणरूप.........	९८	८०
गणहासक......	१०८	१२८
गणाधिप	९	४०
गणिका.........	९६	७१
	१३५	१९
गणिकारिका ...	९५	६६
गणित	२६७	६४
गणेय	२६७	६४
गण्ड	१५३	९०
	१८९	३७
गण्डकं	५८	१७
गण्डक.........	११९	४
गण्डकारी	१११	१४१
गण्डकाली......	१११	१४१
गण्डशैल	७९	६
गण्डाली	११६	१५९
गण्डीर.........	११५	१५७
गण्डूपद	५९	२२
गण्डूपदी	६०	२४
गण्डूषा.........	३६०	१०
गतनासिक......	१४२	४६
गद............	१४३	५१
गद्य............	३६९	३१
गन्त्री	१९३	५२
गन्ध	३१	७
गन्धक.........	२३६	१०२
गन्धकुटी	१०७	१२३
गन्धन	३१२	११४
गन्धनाकुली ...	१०५	११४
गन्धफली......	९२	५६
	९४	६४
गन्धमादन......	७८	३
गन्धमुखी	१२२	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गन्धमूला	११४	१५४
गन्धमूली	११४	१५४
गन्धरस	२३६	१०४
गन्धर्व	४	११
	११	५५
	१२१	११
	१९०	४४
	३१६	१३२
गन्धर्वहस्तक ...	९१	५०
गन्धवह	१३	६५
गन्धवहा	१५३	८९
गन्धवाह	१३	६५
गन्धसार	१६३	१३१
गन्धाश्मन् ...	२३६	१०२
गन्धिक	२३६	१०२
गन्धिनी	१०७	१२३
गन्धोत्तमा......	२४८	४०
गन्धोली	१२६	२७
गभस्ति.........	२२	३३
गभीर	५८	१५
गम............	२०३	९५
गमन	२०३	९५
गम्भारी	८८	३५
गम्भीर.........	५८	१५
गम्य	२७२	९२
गरण	२८५	३७
गरल	५२	९
गरा............	९५	६९
गरागरी	९५	६९
गरिष्ठ	२७६	११२
गरी	९५	६९
गरुड	७	३१
गरुडध्वज	५	१९
गरुडाग्रज	२१	३२
गरुत्	१२८	३६
गरुत्मत्	७	३१
	१२८	३४
	३००	५७
गर्गरी	२२८	७४
गर्जित.........	१७	८
	१८८	३६
गर्त	५१	२
गर्ता	५१	२
गर्दभ	२२९	७७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गर्दभाण्ड	८९	४३
गर्द्धन	२५७	२२
गर्भ	१४०	३९
	३१७	१३५
गर्भक	१६४	१३५
गर्भागार	७४	८
गर्भाशय	१४०	३८
गर्भिणी	१३६	२२
गर्भोपघातिनी	२२७	६९
गर्मुत्	११७	१६५
गर्व	४६	२२
गर्वित	३१०	१०३
गर्हण	३७	१३
गर्हा	२६५	५४
गर्हावादिन्	२६०	३७
गल	१५३	८८
गलकम्बल	२२६	६३
गलन्तिका	३१७	३१
गलित	२७५	१०४
गलोद्देश	१९१	४८
गल्या	२८६	४३
गवय	१२१	११
गवल	२३५	१००
गवाक्ष	७४	९
गवाक्षी	११५	१५६
गवीश्वर	२२५	५८
गवेडु	२१५	२५
गवेधु	२१५	२५
गवेधुका	२१५	२५
गवेषण	२८४	३०
गवेषणा	१७३	३२
गवेषित	२७५	१०५
गव्य	२२३	५०
गव्या	२२५	६०
गव्यूति	४१	१८
गहन	७९	१
	२७१	८५
गह्वर	७९	६
	३२८	१८२
गाङ्गेय	२३४	९४
	३२१	१५५
गाङ्गेरुकी	१०६	११७
गाढ	१४	७०
गाणिक्य	१३६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गाण्डिव	२००	८४
गाण्डीव	२००	८४
गात्र	१४८	७०
	१८९	४०
गात्रानुलेपनी	१६४	१३३
गान	४०	२५
गान्धार	४०	१
गायत्री	९१	४९
	१७१	२२
गारुत्मत	२३३	९२
गार्भिण	१३६	२२
गार्हपत्य	१७०	१९
गालव	८७	३३
गिर्	३४	१
गिरा	३४	१
गिरि	७७	१
	२८०	११
गिरिकर्णी	१०३	१०४
गिरिका	१२२	१२
गिरिज	२३६	१०४
गिरिजा	९	४०
गिरिजामल	२३५	११०
गिरिमल्लिका	९५	६६
गिरिश	८	३३
गिरीश	८	३३
गिलित	२७६	११०
गीत	४०	२५
गीर्ण	२७६	११०
गीर्णि	२८०	११
गीर्वाण	३	९
गीष्पति	२०	२४
गुग्गुलु	८७	३४
गुच्छ	१५७	१०५
	११४	२१
गुच्छक	८३	१६
गुच्छार्ध	१५७	१०५
गुञ्जा	१०२	९८
गुड	२९७	४१
गुडपुष्प	८६	२७
गुडफल	८६	२८
गुडा	१०३	१०५
गुंडी	१०३	१०५
गुडुची	९९	८२
गुडूची	९९	८२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुण	२९	२९
	१८४	१९
	२०१	८५
	२१६	२८
	२४५	२७
	२९८	४६
गुणवृक्षक	५७	१२
गुणित	२७२	८८
गुण्ठित	२७२	८९
गुण्डित	२७२	८९
गुत्स	१५७	१०५
गुत्सार्ध	१५७	१०५
गुद	१४९	७३
गुन्द्र	११६	१६२
गुन्द्रा	९२	५५
	११६	१६०
गुप्त	२७२	८९
	२७५	१०६
गुप्तवाद	३२५	१६६
गुप्ति	३०४	७४
गुम्फित	२७१	८६
गुम्भित	२७१	८६
गुरण	२८०	११
गुरु	२०	२४
	१४०	७
	३२३	१६१
गुर्विणी	१३६	२२
गुल्फ	१४९	७२
गुल्म	८१	९
	१४७	६६
	२००	८१
	३१८	१४२
गुल्मिनी	८१	९
गुवाक	११८	१६९
गुह	९	४२
गुहा	७८	६
	१०१	९३
गुह्य	३२१	१५३
गुह्यक	४	११
गुह्यकेश्वर	१४	७१
गूढ	२७२	८९
गूढपाद्	५२	७
गूढपुरुष	१८३	१३
गूथ	१४८	६८
गून	२७३	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गूर्ण	२८०	११
गूर्वाक	११८	१६९
गृञ्जन	११३	१४८
गृध्न	२५७	२२
गृध्र	१२५	२१
गृध्रसी	३६०	१०
गृष्टि	११४	१५१
गृष्टि	११९	२
गृह	७३	४
	७३	५
	३४२	२३७
गृहगोधिका	१२२	१२
गृहगोलिका	१२२	१२
गृहपति	१८३	१५
गृहयालु	२५८	२७
गृहस्थूण	३६९	३०
गृहागत	१७४	३४
गृहाराम	७९	१
गृहावग्रहणी	७५	१३
गृहिन्	१६६	३
गृह्यक	१३०	४३
	२५६	१६
गेण्डुकै	१६५	१३८
गेण्डूकै	१६५	१३८
गेन्दुक	१६५	१३८
गेह	७३	४
गैरिक	७९	८
	२८९	१२
गैरेय	२३३	१०४
गो (गौ)	२२५	६०
	२२६	६६
	२९३	२५
गोकण्टक	१०२	९९
गोकर्ण	१२१	१०
	१५२	८३
गोकर्णी	९९	८४
गोकुल	२२५	५८
गोक्षुरक	१०२	९९
गोचर	३१	८
गोजिह्वा	१०६	११९
गोडुम्बा	११५	१५६
गोण्ड	३६४	१८
गोत्र	७७	१
	१६५	१
	३२८	१८०
गोत्रभिद्	१०	४५
गोत्रा	६७	३
	२२५	६०
गोर्द	१४७	६५
गोदारण	२१२	१४
गोदुह्	२२४	५७
	३१५	१२९
गोदोहै	२२४	५७
गोधन	२२५	५८
गोधा	२००	८४
गोधापदी	१०६	११९
गोधि	१५४	९२
गोधिका	५९	२२
गोधिकात्मज	१२०	६
गोधूम	२१४	१८
गोनर्द	१०९	१३२
गोनस	५१	४
गोप	१८१	७
	२२४	५७
	३१५	१२९
गोपति	२२६	६२
गोपरस	२३६	१०४
गोपानसी	७६	१५
गोपायित	२७५	१०६
गोपाल	२२४	५७
गोपी	१०५	११२
गोपुर	७६	१६
	१०९	१३२
	३२८	१८२
गोप्यक	२४२	१७
गोमत्	२२५	५८
गोमय	२२३	५०
गोमायु	१२०	५
गोमिन्	२२५	५८
गोरस	२२३	५३
गोर्द	१४७	६५
गोल	३६५	२०
गोलक	१३९	२६
गोला	२३७	१०८
गोलीढ	८९	३९
गोलोमी	१०२	१०२
	११६	१५९
	२३८	१११
गोवन्दनी	९२	५५
गोविट्	२२३	५०
गोविन्द	५	१९
	३०७	९१
गोशाल	२७३	४०
गोशीर्ष	१६३	१३१
गोष्ठ	७०	१३
गोष्ठपति	३१५	१२९
गोष्ठी	१६९	१५
गोष्ठीन	७०	१३
गोष्पद	३०८	९३
गोसंख्य	२२४	५७
गोस्तन	१५७	१०५
गोस्तना	१०३	१०७
गोस्तनी	१०३	१०७
गोस्थानक	७०	१३
गौतम	४	१५
गौधार	१२०	६
गौधेय	१२०	६
गौधेर	१२०	६
गौर	३३	१३
	३३	१४
	३३०	१८८
गौरव	१७४	३४
गौरी	८	३८
	१३२	८
गौष्ठीन	७०	१३
ग्रन्थितै	२७१	८६
ग्रन्थ	३२७	१७९
ग्रन्थि	११६	१६२
ग्रन्थिक	२३८	११०
ग्रन्थित	२७१	८६
ग्रन्थिपर्ण	१०९	१३२
ग्रन्थिल	८८	३७
	९७	७७
ग्रस्त	३९	२०
	२७६	१११
ग्रह	२४	९
	२७९	८
	३४१	२३५
ग्रहणीरुज्	१४४	५५
ग्रहपति	२१	३०
ग्रैहिणी	२४४	५४
ग्रहीतृ	२५८	२७
ग्राम	७७	१९
	३१८	१४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ग्रामणी	२९८	४९
ग्रामतक्ष	२४०	९
ग्रामता	२८६	४३
ग्रामाधीन	२४०	९
ग्रामान्त	७७	२०
ग्रामीणा	१०१	९४
ग्राम्य	३९	१९
ग्राम्यधर्म	१७९	५७
ग्रावन्	७७	१
	७८	४
	३१०	१०५
ग्रास	२२४	५४
ग्राह	८९	२१
	२७९	८
ग्राहिन्	८४	२१
ग्रीवा	१५३	८८
ग्रीष्म	२७	१८
ग्रैवेयक	१५६	१०४
ग्लस्त	२७६	१११
ग्लह	२४९	४५
ग्लान	१४५	५८
ग्लास्नु	१४५	५८
ग्लौ	१८	१४

घ

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घट	२१७	३२
घटना	२०६	१०७
घटा	२०६	१०७
घटीयन्त्र	२४५	२७
घट्ट	३६४	१८
घण्टा	८९	३९
घण्टापथ	७१	१८
घण्टापाटलि	८९	३९
घण्टारवा	१०३	१०७
घण्टिकार्थक	२०४	९७
घन	१७	७
	४१	४
	४३	९
	२०२	९१
	२६७	६६
	३११	११०
घनरस	५५	५
घनसार	१६३	१३०
घनाघन	३११	१०९
घर्म	४९	३३
	३१८	१४१
घस्मर	२५७	२०
घस्र	२३	२
घाटा	१५३	८८
घाण्टिक	२०४	९७
घात	२०७	११५
घातुक	२६३	४७
	२५९	२८
घास	११८	१६७
घुटिका	१४९	७२
घुण	३६४	१८
घूर्णित	२५९	३२
घृणा	४५	१८
	२८४	३२
	२९९	५१
घृणि	२२	३३
घृत	२२३	५२
	३०४	७५
घृष्टि	११९	२
घृँष्टि	११४	१५१
घोटक	१९०	४३
घोणा	१५३	८९
घोणिन्	११९	२
घोण्टा	८८	३७
	११८	१६९
घोर	४५	२०
घोष	७७	२०
घोषक	१०६	११७
घोषणा	३७	१२
घ्राण	१५३	८९
	२७२	९०
घ्राणतर्पण	३२	११
घ्रात	२७२	९०

च

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
च	३५०	५
	३४३	२४०
चकोरक	१२८	३५
चक्र	७	२९
	५६	७
	१२५	२२
	१९४	५६
	१९८	७८
	३२८	१८१
चक्रकारक	१०८	१२८
चक्रपाणि	५	२०
चक्रमर्दक	११३	१४७
चक्रयान	१९२	५१
चक्रला	११६	१६०
चक्रवर्तिन्	१८०	२
चक्रवर्तिनी	११४	१५३
चक्रवाक	१२५	२२
चक्रवाड	७७	२
चक्रवाल	१७	६
	७७	२
चक्राङ्ग	१२५	२३
चक्राङ्गी	९९	८६
चक्रिक	२०४	९७
चक्रिन्	५२	७
चक्रीवत्	२२९	७७
चक्षुःश्रवस्	५२	७
चक्षुष्य	१५४	९३
चक्षुष्या	२३६	१०२
चञ्चल	२६९	७५
चञ्चला	१७	९
चञ्चु	९१	५१
	१२८	३६
चटक	१२४	१८
चटका	१२४	१८
चटकाशिरस्	२३८	११०
चटिकाशिरस्	२३८	११०
चटुल	२६९	७५
चणक	२१४	१८
चण्ड	२५९	३२
चण्डा	१००	८८
चण्डा	१०८	१२८
चण्डांशु	२१	३१
चण्डात	९७	७६
चण्डातक	१६०	११९
चण्डाल	२३९	४
	२४३	१९
चण्डालवल्लकी	२४६	३२
चण्डालिका	२४६	३२
चण्डिका	९	३९
चतुःशाल	७३	६
चतुर	२४३	१९
चतुरङ्गुल	८५	२३
चतुरानन	५	१६
चतुर्भद्र	१८०	५८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चतुर्भुज	५	२०
चतुर्वर्ग	१८०	५८
चतुष्पथ	७१	१७
चतुर्हायणी	२२७	६८
चत्वर	७५	१३
	१७०	१८
चन	३५०	३
चन्दन	१६३	१३१
चन्द्र	१८	१३
	११३	१४६
	३२८	१८२
चन्द्रक	१२७	३१
चन्द्रभागा	६३	३४
चन्द्रभागी	६३	३४
चन्द्रमस्	१८	१३
चन्द्रवाला	१०८	१२५
चन्द्रशेखर	७	३२
(चन्द्रसंज्ञ–)	१६३	१३०
चन्द्रहास	२०१	८९
चन्द्रिका	१८	१६
चर्पल	२६९	७५
चपल	१४	६८
	२३५	९९
	२६३	४३
चपला	१७	९
	१०१	९६
चपेट	१५२	८४
चमर	१८७	३१
चमर	१२१	१०
चमरिक	८५	२२
चमस	३७१	३५
चमसी	३६०	१०
चमू	१९८	७८
	२००	८१
चमूरु	१२१	९
चम्पक	९४	६३
चय	७३	३
	१२९	४०
चर	१८३	१३
	२६९	७४
चरक	३७१	३३
चरण	१४९	७१
चरणायुध	१२३	१७
चरम	२७०	८१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चरमक्ष्माभृत्	७७	२
चराचर	२६९	७४
चरिष्णु	२६९	७४
चरु	१७१	२२
चर्चरी	३६०	१०
चर्चा	३०	२
	१६१	१२२
चर्मन्	१७७	४७
	२०२	९०
चर्मकषा	११२	१४३
चर्मकार	२४०	७
चर्मप्रभेदिका	२४७	३५
चर्मप्रसेवक	२४६	३३
चर्मसेविका	२४६	३३
चर्मिन्	९०	४६
	१९७	७१
चर्या	१७४	३६
चर्वित	२७६	११०
चल	७७	१
	२६९	७४
चलदल	८४	२०
चलन	२६९	७४
चलाचल	२६९	७४
चलित	२०३	९६
	२७१	८७
चविक	१०२	९८
चविका	१०२	९८
चव्य	१०२	९८
चव्या	१०२	९८
चषक	२४९	४३
चषाल	१७०	१८
चाक्रिक	२०४	९७
चाङ्गेरी	१११	१४०
चाटकैर	१२४	१८
चाण्डाल	२३९	४
चाण्डाल	२४३	२०
चाण्डालिका	२४६	३२
चातक	१२३	१७
चातुर्वर्ण्य	१६६	२
चान्द्रभागा	६३	३४
चान्द्रभागी	६३	३४
चाप	२००	८३
चामर	१८७	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चामरा	१८७	३१
चामीकर	२३४	४५
चाम्पेय	९४	६३
	९४	६५
चार	१८३	१३
	२८०	१४
चारटी	११२	१४६
चारण	२४१	१२
चारु	२६४	५२
चार्विक्य	१६१	१२२
चालनी	२१६	२६
चाष	१२३	१६
चास	१२३	१६
चिकित्सक	१४५	५७
चिकित्सा	१४३	५०
चिकुर	१५५	९५
	२६३	४६
चिकूर	१५५	९५
चिक्कण	२२१	४६
चिक्कस	३७१	३५
चिञ्चा	९०	४३
चित्	३०	१
	३५०	३
चिता	२०८	११७
चिति	२०८	११७
चित्त	२९	३१
चित्तविभ्रम	४७	२६
चित्तसमुन्नति	४६	२२
चित्ताभोग	३०	२
चित्या	२०८	११७
चित्र	३४	१७
	४५	१९
	३२७	१७८
चित्रक	९१	५१
	९८	८०
	१६१	१२३
चित्रकर	२४०	७
चित्रकृत्	८६	२७
चित्रतण्डुला	१०३	१०६
चित्रपर्णी	१०१	९२
चित्रभानु	१२	५९
	२१	३०
	३१०	१०४
चित्रशिखण्डिज	२०	२४
चित्रशिखण्डिन्	२०	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चिञ्चा	१००	८७
	११५	१५६
चिन्ता	४७	२९
चिपिटक	२२२	४७
चिबुक	१५३	९०
चिरक्रिय	२५६	१७
चिरंण्टी	१३३	९
चिरन्तन	२६९	७७
चिरप्रसूता	२२८	७१
चिरंबिल्व	९१	४७
चिररात्राय	३४९	१
चिरस्य	३४९	१
चिराय	३४९	१
चिरिण्टी	१३३	१
चिरिबिल्व	९१	४७
चिलिचिम	५८	१८
चिलिचिंमि	५८	१८
चिह्न	१२५	२१
	१४६	६०
चिह्नकी	१२६	२८
चिह्न	१८	१७
चीन	१२१	९
चीर	३७०	३१
चीरी	१२६	२८
चीलिकी	१२६	२८
चीवर	३७०	३१
चुक्र	१११	१४१
	२१८	३५
	३६५	२०
चुक्रिका	१११	१४०
चुल्ल	१४६	६०
चुल्लि	२१७	२९
चुंल्ली	२१७	२९
चूचुक	१५०	७७
चूडा	१२७	३१
	१५५	९७
चूडामणि	१५६	१०२
चूडाका	११६	१६०
चूत	८७	३३
चूर्ण	१६४	१३४
	२०४	९९
चूर्णकुन्तल	१५५	९६
चूर्णि	३५९	९
चूलिका	१८९	३८
चूष्या	१९०	४२
चेटक	२४२	१७
चेडक	२४२	१७
चेत्	३५२	१२
चेतकी	९३	५९
चेतन	२९	३०
चेतना	३०	१
चेतस्	२९	३१
चेलँ	१५९	११५
चेलँ	३३४	२०१
चैत्य	७४	७
चैत्र	२६	२५
चैत्ररथ	१५	७३
चैत्रिक	२६	१५
चैल	१५९	११५
चैल	३३४	२०१
चोच	११०	१३४
	३६९	३०
चोदिंनी	१००	९२
चोरपुष्पी	१०८	१२६
चोरिकी	२४४	२५
चोल	१६०	११८
चौर	२४३	२४
चौरिका	२४४	२५
चौर्य	२४४	२५
च्युत	२७५	१०४
छ		
छागलक	२२९	७६
छगलीं	११०	१३७
छगलाङ्घ्री	११०	१३७
छगलाण्डी	११०	१३७
छगलान्त्री	११०	१३७
छत्र	१८८	३२
छत्रा	१०३	१०५
	११८	१६७
	२१९	३७
छत्राकी	१०५	११५
छद	८३	१४
	१२८	३६
छदन	८३	१४
छर्दिस्	७५	१४
छद्मन्	४८	३०
छन्द	२८२	२०
	३०७	८८
छन्दस्	१७१	२२
	३४१	२३१
छल	१८५	२२
	२७४	९८
छल्ल	२०६	१०८
छवि	१८	१७
	२२	३४
छाग	२२९	७६
छागी	२२९	७६
छात	१४१	४४
	२७५	१०३
छात्र	१६८	११
छादित	२७४	९८
छान्दस	१६६	६
छाया	३२२	१५७
छित	२७५	१०३
छिद्र	५०	२
छिद्रित	२७४	९९
छिन्न	२७५	१०३
छिन्नरुहा	९९	८२
छुंछुन्दरी	१२२	१२
छुरिका	१०२	९२
छेक	१३०	४३
छेदन	२७९	७
ज		
जगत	६८	६
	३०५	७९
जगती	६८	६
	३०३	७१
जगत्प्राण	१३	६५
जगर	१९६	६४
जगल	२४९	४२
जग्ध	२७६	१११
जग्धि	२२४	५५
जघन	१४९	७४
जघनेफला	९३	६१
जघन्य	२७०	८१
	३२२	१५८
जघन्यज	१४१	४३
	२३८	१
जङ्गम	२६९	७४
जङ्गमेतर	२६८	७३
जङ्घा	१४९	७२
जङ्घाकरिक	१९७	७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जह्वाल	१९७	७३
जह्विलं	१९७	७३
जटा	८२	११
	१५५	९७
	२९६	३७
जटीं	११०	१३४
जटाजूट	८	३७
जटामांसी	११०	१३४
जँटि	८७	३२
जटिन्	८७	३२
जटिला	११०	१३४
जँटुल	१४३	४९
जठर	१५०	७७
	२६९	७६
	३३०	१८८
जड	१९	१९
	२६१	३८
जडुल	१४३	४९
जतु	१६१	१२५
जतुक	२२०	४०
जतुका	१२६	२६
जतुकां	११४	१५३
जतुकृत्	११४	१५३
जतूका	११४	१५३
जतूकां	१२६	२६
जत्रु	१५०	७८
जनक	१३८	२८
जनङ्गम	२४३	१९
जनता	२८६	४३
जनन	२९	३०
	१६५	१
जननि	१३८	२९
जननी	१३८	२९
जनपद	६९	८
जनयित्री	१३८	२९
जनश्रुति	३६	७
जनार्दन	५	१९
जनाश्रय	७४	९
जनि	२९	३०
जँनि	११४	१५३
	१३३	९
जनित्री	१३८	२९
जनी	११४	१५३
	१३३	९
जनुस्	२९	३०
जन्तु	२९	३०
जन्तुफल	८५	२२
जन्मन्	२९	३०
जन्मिन्	२९	३०
जन्य	१८०	५८
	२०५	१०३
	३२२	१५८
जन्यु	२९	३०
जप	१७७	४७
जपापुष्प	९७	७६
जर्मन	२२४	५६
जम्पती	१४०	३८
जम्बाल	५६	९
जम्बिर	८५	२४
जम्बीर	८५	२४
	९८	७९
जम्बु	८४	१९
जम्बुक	१२०	५
	२८७	३
जम्बू	८४	१९
जम्बूक	१२०	५
जम्भ	८५	२४
जम्भभेदिन्	१०	४६
जम्भँर	८५	२४
जम्भ	८५	२४
जम्भीर	८५	२४
जम्भीरं	९८	७९
जय	९५	६६
	२०६	११०
	२८०	१२
जयन	२८०	१२
जयन्त	१०	४९
जयन्ती	९४	६५
जया	९४	६५
जय्य	१९८	७४
जरण	२१९	३६
जरत्	१४१	४२
जरद्गव	२२५	६१
जरा	१४१	४१
जरायु	१४०	३८
जरायुज	२६४	५०
जल	५५	३
	३६६	२३
जलकर्मं	२४३	१९
जलजन्तु	५९	२०
जलधर	१७	७
जलनिधि	५४	२
जलनिर्गम	५६	७
जलनीली	६३	३८
जलपुष्प	३६६	२३
जलप्राय	६९	१०
जलमुच्	१७	७
जलव्याल	५१	५
जलशायिन्	६	२३
जलशुक्ति	६०	२३
जलाधार	६०	२५
जलाशय	६०	२५
	११७	१६४
जलोच्छ्वास	५६	१०
जलौकस्	६०	२२
जलौका	६०	२२
जल्पाक	२६०	३६
जल्पित	२७५	१०७
जव	१४	६८
	१९८	७३
जवन	१९१	४५
	१९८	७३
	२८५	३९
जवनिका	१६०	१२०
जवापुष्पं	९७	७६
जहां	९९	८६
जह्नुतनया	६२	३१
जागरं	१९६	६४
जागरा	२८१	१९
जागरितृ	२५९	३२
जागरूक	२५९	३२
जागर्या	२८१	१९
जाङ्गलिक	५३	११
जाह्विक	१९७	७३
जात	२९	३१
	३०६	८४
जातरूप	२३४	९५
जातवेदस्	१२	५६
जातापत्या	१३५	१६
जाति	२९	३१
	९६	७२
	३०२	६७
जातिकोशं	१६३	१३२
जातिफलं	१६३	१३२
जाती	८४	१९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जाँती	९६	७२
जातीकोश	१६३	१३२
जातीफल	१६३	१३२
जातु	३५०	४
जातुधाँन	१३	६३
जातुष	२४५	२९
जातोक्ष	२२५	६१
जातु	१४९	७२
जाबाल	२४१	११
जामातृ	१३८	३२
जामि	३१८	१४२
जाम्बव	८४	१९
जाम्बूनद	२३४	९५
जायक	१६१	१२५
जाया	१३२	६
जायाजीव	२४१	१२
जायापती	१४०	३८
जायु	१४३	५०
जार	१३९	३५
जाल	५८	१६
	३३३	१९९
जालक	८३	१६
जालिक	२४२	१४
जाली	१०६	११८
जाल्म	२४२	१६
	२५६	१७
जिघत्सु	२५७	२०
जिङ्गी	१००	९०
जित्वर	१९८	७७
जिन	४	१३
जिष्णु	१०	४५
	१९८	७७
जिह्म	२६८	७१
	३१८	१४१
जिह्मग	५२	८
जिह्वा	१५४	९१
जीन	१४१	४२
जीमूत	१७	७
	९५	६९
	३००	५८
जीरक	२१९	३६
जीर्ण	१४१	४२
जीर्णवस्त्र	१५९	११५
जीर्णि	२७९	९
जीव	२०	२४
	२०८	११९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जीवक	९०	४४
	११२	१४२
जीवंजीव	१२८	३५
जीवजीवँ	१२८	३५
जीवन	५५	३
	२०९	१
जीवनी	११२	१४२
जीवनीया	११२	१४२
जीवनौषध	२०८	१२०
जीवन्तिकँ	२४२	१४
जीवन्तिका	९९	८२
	९९	८३
जीवन्ती	११२	१४२
जीवा	११२	१४२
जीवाजीवँ	१२८	३५
जीवातु	२०८	१२०
जीवान्तक	२४२	१४
जीविका	२०९	१
जीवितकाल	२०८	१२०
जुगुप्सा	३७	१३
जुङ्ग	१११	१३७
जुहू	१७२	२५
जूति	२८५	३९
जूर्ति	२८५	३९
जृम्भ	४९	३५
जृम्भण	४९	३५
जेतृ	१९८	७४
	१९८	७७
जेमन	२२४	५६
जेय	१९८	७४
जैत्र	१९८	७४
जैवातृक	१८	१४
	२५३	६
	२८९	११
जोङ्गक	१६२	१२६
जोत्स्नी	१०६	११८
जोषम्	३४६	२५०
जोषाँ	१३१	२
जोषित्	१३१	२
जोषिताँ	१३१	२
ज्ञ	१६६	५
ज्ञपित	२७४	९८
ज्ञप्त	२७४	९८
ज्ञप्ति	३०	१
ज्ञातसिद्धान्त	१८३	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञाति	१३९	३४
ज्ञातृ	२५९	३०
ज्ञातेय	१३९	३५
ज्ञान	३१	६
ज्ञानिन्	१८३	१४
ज्या	६७	२
	२०१	८५
ज्याघातवारण	२००	८४
ज्यानि	२७९	९
ज्यायस्	१४१	४३
	३४१	२३४
ज्येष्ठ	२६	१६
	२९७	४१
ज्योतिरिङ्गण	१२७	२८
ज्योतिषिक	१८३	१४
ज्योतिष्मती	११३	१५०
ज्योतिस्	३४०	२२९
ज्योत्स्ना	१८	१६
ज्यौत्स्नाँ	१०६	११८
ज्यौत्स्नी	२३	५
ज्वर	१४५	५६
	२८५	३९
ज्वलन	१२	५६
ज्वाल	१२	६०

झ

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
झञ्झावात	१३	६६
झर्टी	१०८	१२७
झटामला	१०८	१२७
झटिति	३४९	२
झर	७८	५
झर्झर	४२	८
झल्लरी	३६०	१०
झष	५८	१७
झषकेतु	७	२८
झषा	१०६	११७
झाटल	८९	३९
झाटलि	३७२	३८
झाबुक	८९	४०
झिण्टी	९७	७४
	९७	७५
झिरिकाँ	१२६	२८
झिरीकाँ	१२६	२८
झिल्काँ	१२६	२८
झिल्लिकाँ	१२६	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
झिल्लिका	१२६	२८
झिल्लीका	१२६	२८
झिरिका	१२६	२८
झीरुका	१२६	२८

ट

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
टङ्क	२४७	३४
	३७०	३३
टिटिभक	१२८	३५
टिटिभ	१२८	३५
टीका	३५९	७
टुण्टुक	९२	५६

ड

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
डमर	२८०	१४
डमरु	४२	८
डयन	१९३	५२
डहु	९३	६०
डहू	९३	६०
डालिम	९४	६४
डिण्डिम	४२	८
डिण्डीर	२३६	१०५
डिम्ब	२८०	१४
डिम्भ	१२९	३८
	३४१	१३४
डिम्भा	१४१	४१
डुण्डुभ	५१	५
डुलि	६०	२४

ढ

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ढक्का	४२	६

त

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तक्र	२२३	५३
तक्षक	२८७	४
तक्षन्	२४०	९
तङ्क	२४७	३४
तट	५६	७
तटी	७८	४
तटाक	६१	२८
तटिनी	६२	३०
तडाग	६१	२८
तडित्	१७	९
तडित्वत्	१७	७
तण्डक	३७०	३३
तण्डुल	१०३	१०६
तण्डुलीयक	११०	१३६
तत	४१	४
	२७१	८६
ततस्	३५०	३
तत्काल	१८७	२९
तत्त्व	४३	९
तत्पर	२५४	९
तथा	३५१	९
तथागत	४	१३
तथ्य	३९	२२
तद्	३५०	६
तदा	३५५	२२
तदात्व	१८७	२९
तदानीम्	३५५	२२
तनय	१३७	२७
तनु	१४८	७१
	२६६	६१
	२६७	६६
	३१२	११२
तनुत्र	१९६	६४
तनू	१४८	७१
तनूकृत	२७४	९९
तनूनपात्	१२	५६
तनूरुह	१२८	३६
	१५५	९९
तन्तु	२१३	१७
	२४५	२८
तन्तुभ	२१३	१७
तन्तुल	१०३	१०६
तन्तुवाय	१२२	१३
	२४०	६
तन्त्र	३२९	१८४
तन्त्रक	१५८	११२
तन्त्रवाप	२४०	६
तन्त्रवाय	१२२	१३
	२४०	६
तन्त्रिका	९९	८२
तन्त्रवाय	२४०	६
तन्द्री	५०	३७
तन्द्रि	५०	३७
तन्द्री	५०	३७
	३२७	१७५
तप	२७	१९
तपःक्लेशसह	१७६	४३
तपन	२१	३१
	५३	१
तपनीय	२३४	९४
तपस्	२६	१५
	३४१	२३१
तपस्य	२६	१५
तपस्विन्	१७६	४२
तपस्विनी	११०	१३४
तम	२०	२६
तमस्	२९	२९
	५१	३
	३४०	२३०
तमस्विनी	२३	४
तमी	२३	४
तमाल	९५	६८
	३७१	३३
तमालपत्र	१६१	१२३
तमि	२३	४
तमिस्र	५१	३
तमिस्रा	२३	४
तमी	२३	५
तमोनुद्	३०७	८९
तमोपह	३४२	२३७
तरक्षु	११९	१
तरक्षु	११९	१
तरङ्ग	५५	५
तरङ्गिणी	६२	३०
तरणि	२१	३०
	५७	१०
	९७	७३
तरपण्य	५७	११
तरल	१५६	१०२
	२६९	७५
तरला	२२२	५०
तरस्	१४	६७
	२०५	१०२
तरस	१४७	६३
तरस्विन्	१९८	७३
	३१५	१२७
तरि	५७	१०
तरी	५७	१०
तरु	८०	५
तरुण	१४१	४२
तरुणी	१३३	८
तर्क	३०	३
तर्कविद्या	३५	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तर्कारी	९४	६५
तर्जनी	१५१	८१
तर्णक	२२५	६१
तर्दू	२१८	६४
तर्पण	१६९	१४
	२२७	५६
	२७८	४
तर्मन्	१७०	१९
तर्ष	४७	२८
	२२४	५५
तल	२००	८४
	३३३	२०१
तलिन	३१५	१२६
तॅलुनी	१३३	८
तल्प	३१६	१३०
तल्लज	२८	२७
तष्ट	२७४	९९
तसॅर	२८२	२४
तस्कर	२४४	२४
ताडपर्ण	१५६	१०३
ताण्डव	४३	१०
	३७१	३४
तात	१३८	२८
तान्त्रिक	१८३	१५
तार्पॅन	२१	३१
तापस	१७६	४२
तापसतरु	९०	४६
तापिच्छ	९५	६८
तापिञ्ज	९५	६८
तामरस	६४	४०
तामलकी	१०८	१२७
तामसी	२३	५
ताम्बूलवल्ली	१०६	१२०
ताम्बूली	१०६	१२०
ताम्रक	२३४	९७
ताम्रकर्णी	१६	५
ताम्रकुट्टक	२४०	८
ताम्रचूड	१२३	१७
तार	४१	२
	३२४	१६५
तारकजित्	९	४२
तारका	१९	२१
तारकाॅ	१५४	९२
तारा	१९	२१
तारुण्य	१४०	४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तार्क्ष्य	७	३१
	३१९	१४५
तार्क्ष्यशैल	२३६	१०२
ताल	४३	९
	११८	१६८
	१५२	८३
	२३६	१०३
तालपत्र	१५६	१०३
तालपर्णी	१०७	१२३
तालमूलिका	१०६	११९
तालवृन्तक	१६५	१४०
ताला‍ङ्क	६	२५
ताली	१०८	१२७
	११८	१७०
तालु	१५३	९१
तावत्	३४५	२४५
तिक्तक	३२	९
तिक्तक	३२	९
	११४	१५५
तिक्तशाक	८५	२५
तिग्म	२२	३५
तिङ्सुबन्तचय	३४	२
तितउ	२१६	२६
तितिक्षा	४६	२४
तितिक्षु	२५९	३१
तितिडीकॅ	२१८	३५
तित्तिरॅ	१२८	३५
तित्तिरि	१२८	३५
तिथि	२२	१
तिनिश	८६	२६
तिन्तिडी	९०	४३
तिन्तिडीक	२१८	३५
तिन्तिली	९०	४३
तिन्दुक	८८	३८
तिन्दुॅकी	८८	३८
तिन्दुकी	३५९	८
तिमि	५९	१९
तिमिङ्गिल	५९	२०
तिमित	२७५	१०५
तिमिर	५१	३
तिरस्	३४८	२५५
	३५०	६
तिरस्करिणी	१६०	१२०
तिरस्कॉरिणी	१६०	१२०
तिरस्क्रिया	४६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तिरीट	८७	३३
	३६९	३०
तिरोधान	१८	१३
तिरोहित	२०७	११२
तिर्यच्	२६०	३४
तिलक	८९	४०
	१४३	४९
	१४७	६५
	१६१	१२३
	२२०	४३
तिलकालक	१४३	४९
तिलपर्णी	१६३	१३२
तिलपिञ्ज	२१४	१९
तिलपेज	२१४	१९
तिलित्स	५१	५
तिल्य	२१०	७
तिल्व	८७	३३
तिष्य	१९	२२
	३२०	१४६
तिष्यफला	९३	५७
तीक्ष्ण	२२	३५
	२३५	९८
	२९९	५३
तीक्ष्णगन्धक	८७	३१
तीर	५६	७
तीर्थ	१७८	५१
	३०६	८६
तीव्र	१४	७०
तीव्रवेदना	५४	३
तु	३४३	२४१
	३५०	५
	३५३	१५
तुङ्ग	८५	२५
	२६८	७०
तुङ्गी	१११	१३९
तुच्छ	२६६	५६
तुणि	१०८	१२८
तुण्ड	१५३	८९
तुण्डिकेरी	१०५	११६
	१११	१३९
तुण्डिकेशी	१११	१३९
तुण्डिभ	१४१	४१
	१४६	६४
तुण्डिॅल	१४१	४१
	१४६	६४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तुण्डी	१४१	४४
तुण्डी(न्)...	९	४३
तुत्था	१०१	९५
	१०८	१२५
तुत्थाञ्जन	२३६	१०१
तुन्तुभ	२१३	१७
तुन्द	१५०	७७
तुन्दपरिमार्ज ...	२४३	१८
तुन्दपरिमृज ...	२४३	१८
तुन्दिक	१४१	४४
तुन्दित.........	१४१	४४
तुन्दिन्.........	१४१	४४
तुन्दिभ......	१४१	४४
	१४६	६१
तुन्दिल	१४१	४४
	१४६	६१
तुन्न............	१०८	१२७
तुन्नवाय	२४०	६
तुवरिका(व)	१०९	१३१
तुभ	२२९	७६
तुमुल	२०६	१०६
तुम्बा	११५	१५६
तुम्बि	११५	१५६
तुम्बी	११५	१५६
तुरग	१९०	४३
तुरङ्ग	१९०	४३
तुरङ्गम.........	१९०	४३
तुरङ्गवदन	१५	७४
तुरायण	२७७	२
तुरासाह्	१०	४७
तुरुष्क	१६२	१२८
तुला	२३२	८७
तुलाकोटि	१५८	१०९
तुलाकोटी	१५८	१०९
तुलामान	२३१	८५
तुल्य	२४७	३७
तुल्यपान	२२४	५५
तुवर	३२	९
तुष............	९३	५८
	२१५	२२
तुषार	१९	१८
	१९	१९
तुषित	३	१०
तुहिन	१९	१८
तूण............	२०१	८८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तूणी	१०१	९५
तूणी	२०१	८९
तूणीर	२०१	८८
तूद............	८९	४१
तूर्ण	१४	६८
तूल............	८९	४२
	२३७	१०६
तूलिका	२४६	३३
तूवर	३२	९
तूवर	३२४	१६४
तूवरिका	१०९	१३०
तूष्णींशील......	२६१	३९
तूष्णीक	२६१	३९
तूष्णीकाम्......	३५१	९
तूष्णीम्	३५१	९
तृण............	११८	१६७
तृणद्रुम	११८	१७०
तृणधान्य	२१५	२५
तृणध्वज	११६	१६०
तृणराज	११८	१६८
तृणशून्य	९५	६९
तृण्या	११८	१६८
तृतीयाकृत ...	२११	९
तृतीयप्रकृति ...	१४०	३९
तृतीयाप्रकृति ...	१४०	३९
तृप्त............	२७५	१०३
तृप्ति	२२४	५६
तृष्............	४७	२७
	२२४	५५
तृष्णक्.........	२५७	२२
तृष्णा	२९९	५१
तेज	१८५	२०
तेजन	११६	१६१
तेनजक	११६	१६२
तेजनी	९९	८३
तेजस्	१४६	६२
	३४१	२२३
तेजित	२७२	९१
तेम............	२८३	२९
तेमन	२२१	४४
तैजस	२३५	९९
तैजसावर्तनी ...	२४६	३३
तैत्तिर	१३०	४३
तैलपर्णिक	१६३	१३१
तैलपायिका ...	१२६	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तैलम्पाता	३५८	६
तैलीनवत्	२१०	७
तैष............	२६	१५
तोक	१३७	२८
तोकक	१२३	१७
तोक्म	२१३	१६
तोटक	३६९	३०
तोत्र	१८९	४१
	२१२	१२
तोदन	२१२	१२
तोमर	२०३	९३
तोय	५५	४
तोयपिप्पली ...	१०४	१११
तोरण	७६	१६
तौर्यत्रिक	४३	१०
त्यक्त	२७५	१०७
त्याग	१७३	२९
त्रपा	४६	२३
त्रपु............	२३७	१०५
त्रयी	३४	३
त्रयी	३५	३
त्रस	२६९	७४
त्रसर	२८२	२४
त्रस्त	२५८	२६
त्रस्नु	२५८	२६
त्राण	२७५	१०६
	२७९	८
त्रात	२७५	१०६
त्रापुष	२४५	२९
त्रायती.........	११३	१५०
त्रायमाणा	११३	१५०
त्रास	४६	२१
त्रिक	४३	१०
	१५०	७६
त्रिककुद्	७७	२
त्रिकटु	२३८	१११
त्रिका	६१	२७
त्रिकूट	७७	२
त्रिखट्व	३७३	४१
त्रिखट्वी	३७३	४१
त्रिगुणाकृत ...	२११	९
त्रितक्ष	३७३	४१
त्रितक्षी	३७३	४१
त्रिदश	३	७
त्रिदशालय ...	२	६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्रिदिव	२	६
त्रिदिवेश	३	७
त्रिपथगा	६२	३१
त्रिपुटा	१०४	१०८
	१०८	१२५
त्रिपुटी	१०४	१०८
त्रिपुरान्तक	८	३५
त्रिफला	२३८	१११
त्रिभण्डी	१०४	१०८
त्रियामा	२३	४
त्रिलोचन	८	३४
त्रिवर्ग	१८०	५८
	१८५	१९
त्रिविक्रम	५	२०
त्रिविष्टप	२	६
त्रिवृत्	१०४	१०८
त्रिवृता	१०४	१०८
त्रिसन्ध्य	२३	३
त्रिसन्ध्यी	२३	३
त्रिसीत्य	२११	९
त्रिस्रोतस्	६२	३१
त्रिहल्य	२११	९
त्रिहायणी	२२७	६८
त्रुटि	१०८	१२५
	२६६	६२
	२९६	३७
त्रुटि	१०८	१२५
	२६६	६२
त्रेता	१७०	२०
	३०३	६८
त्रोटि	१२८	३६
त्र्यम्बक	८	३५
त्र्यम्बकसख	१४	७२
त्र्युषण	२३८	१११
त्र्यूषण	२३८	१११
त्व	२७०	८२
त्वक्क्षीरी	२३८	१०९
त्वक्पत्र	११०	१३४
त्वक्पत्री	२२०	४०
त्वक्सार	११६	१६०
त्वच्	८२	१२
	१४६	६२
त्वच	११०	१३४
त्वचिसार	११६	१६०
त्वरा	२८३	२६
त्वरित	१४	६८
	१९८	७३
त्वरितोदित	३९	२०
त्वष्ट	३७४	९९
त्वष्टृ	२४०	९
	२९५	३५
त्विट् (ष)	२२	३४
	३३९	२२४
त्विषांपति	२१	३०
त्सरु	२०२	९०
द		
दंश	१२६	२७
दंशन	१९६	६४
दंशित	१९६	६५
दंशी	१२६	२७
दंष्ट्रिन्	११९	२
दंक	५५	४
दक्ष	२४३	१९
दक्षिण	२५४	८
दक्षिणस्थ	१९५	६०
दक्षिणा	१६	१
दक्षिणाग्नि	१७०	११
दक्षिणारु	२४४	२४
दक्षिणार्ह	२५३	५
दक्षिणीय	२५३	५
दक्षिणेर्मन्	२४४	२४
दक्षिण्य	२५३	५
दग्ध	३७४	९९
दग्धिका	२२२	४९
दण्ड	२१	३१
	१८५	२१
	२९७	४१
	१८५	२०
दण्डधर	१३	६२
दण्डनीति	३५	५
दण्डविष्कम्भ	२२८	७४
दण्डाहत	२२३	५३
दद्रुघ्न	११३	१४७
दद्रुण	१४६	५९
दद्रुरोगिन्	१४६	५९
दद्रूघ्न	११३	१४७
दधित्थ	८४	२१
दधिफल	८५	२१
दधिसक्तु	२२२	४८
दनुज	४	१२
दन्त	१५३	९१
दन्तधावन	९१	४९
दन्तभाग	१८९	४०
दन्तशठ	८५	२१
	८५	२४
दन्तशठा	१११	१४०
दन्तावल	१८८	३४
दन्तिका	११२	१४४
दन्तिर्जा	११२	१४४
दन्तिन्	१८८	३४
दन्दशूक	५२	८
दभ्र	२६६	६१
दम	१८५	२१
	२७८	३
दमथ	२७८	३
दमित	२७४	९७
दमुनस्	१२	५९
दंपती	१४०	३८
दम्भ	४८	३०
दम्भोलि	१०	५०
दम्य	२२५	६२
दया	४५	१८
दयालु	२४५	१५
दयित	२६५	५३
दर	४६	२१
	३२९	१८४
दरत्	३५९	९
दरिद्र	२६३	४९
दरी	७८	६
दर्दुर	६०	२४
दर्पक	६	२६
दर्पण	१६५	१४०
दर्भ	११७	१६६
दर्वि	२१८	३४
दर्विका	१०६	११९
	२३६	१०१
दर्वी	२१८	३४
दर्वीकर	५२	८
दर्श	२४	८
	१७७	४८
दर्शक	१८१	९
दर्शन	२८४	३१
दल	८३	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दव	३३४	२०५
दविष्ठ	२६८	६९
दवीयस्	२६८	६९
दशन	१५३	९१
दशनवासस्	१५३	९०
दशपुर	१०९	१३१
दशपूर	१०९	१३१
दशबल	४	१४
दशमिन्	१४१	४३
दशमीस्थ	३०६	८७
दशा	१५९	११४
	३३७	२१५
दशानीकिनी	२००	८१
दस्यु	१८२	११
	२४४	२४
दस्र	११	५४
दहन	१२	५८
दाक्षायणी	९	४०
	१९	२१
दाक्षाय्य	१२५	२१
दाक्षिण्य	२५३	५
दाडिम	९४	६४
	३७३	४२
दाडिमपुष्पक	९१	४९
दाण्डपाता	३५८	६
दात	२७५	१०३
दात्यूह	१२४	२१
दात्यौहै	१२४	२१
दात्र	२१२	१३
दान	१७३	२९
	१८५	२०
	१८९	३७
दानव	४	१२
दानवारि	३	९
दानशौण्ड	२५३	६
दान्त	१७६	४३
	२७४	९७
दान्ति	२७८	३
दापित	२६१	४०
दाम	२२८	७३
दामनी	२२८	७३
दामोदर	५	१८
दाम्भिक	२९०	१७
दायाद	३०७	८८
दायित	२६१	४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दारद	५२	११
दाराः	१३२	६
दारित	२७४	१००
दारु	८२	१३
	९२	५३
दारुण	४५	२०
दारुहरिद्रा	१०२	१०२
दारुहस्तक	२१८	३४
दार्वाघाट	१२३	१७
दार्विका	१०६	११९
दार्वी	१०२	१०२
दाल्मि	९४	३४
दाव	३३४	२०५
दाविक	६३	३६
दाश	५८	१५
दार्श	२४२	१७
दाशपुर	१०९	१३१
दाशपूर	१०९	१३१
दास	२४२	१७
दासी	९७	७४
दासीसभ	३६८	२७
दासेय	२४२	१७
दासेर	२४२	१७
दिगम्बर	२६१	३९
दिग्गज	१६	४
दिग्ध	२०१	८८
	२७२	९०
दित	२७५	१०३
दितिसुत	४	१२
दिधिषु	१३६	२३
दिधिषू	१३६	२३
दिधिर्षू	१३६	२३
दिन	२३	२
दिनान्त	२३	३
दिव्	२	६
	१५	१
दिव	१२३	१६
दिवस	२३	२
दिवस्पति	१०	४५
दिवा	३५०	६
दिवाकर	२१	२८
दिवाकीर्ति	२४१	१०
	२४३	१९
दिवान्धिका	१२२	१२
दिविषद्	३	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दिवौकस्	३	७
	३३९	२२५
दिव्यगायन	३१६	१३२
दिव्योपपादुक	२६४	५०
दिश्	१६	१
दिश्य	१६	२
दिष्ट	२२	१
	२९	२८
	२९५	३५
दिष्टान्त	२०७	११६
दिष्टया	३५१	१०
दीक्षान्त	१७१	२७
दीक्षित	१६७	८
दीदिवि	२२२	४८
दीधिति	२२	३३
दीन	२६३	४९
दीनार	२९०	१४
दीप	१६५	१३८
दीपक	२८९	११
दीप्ति	२२	३४
दीप्य	१०४	१११
दीर्घ	२६८	६९
दीर्घकोशिका	६०	२५
दीर्घतुर्ण्डी	१२२	१२
दीर्घदर्शिन्	१६६	६
दीर्घपृष्ठ	५२	८
दीर्घवृन्त	९२	५७
दीर्घसूत्र	२५६	१७
दीर्घिका	६१	२८
दुःख	५४	३
	३६६	२३
दुःप्रधर्षिणी	१०५	११४
दुःषमम्	३५३	१४
दुःस्पर्श	१००	९१
दुःस्पर्शा	१०१	९४
दुकूल	१५९	११३
दुग्ध	२२३	५१
दुग्धिका	१०२	१००
दुण्डुभ	५१	५
दुद्रुम	११३	१४८
दुन्दुभि	४१	६
	३१७	१३५
दुरध्व	७१	१६
दुरालभा	१००	९२
दुरित	२८...२३	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुरोदर	३२६	१७१
दुर्ग	१८४	१७
दुर्गत	२११	४९
दुर्गति	५३	१
दुर्गन्ध	३२	१२
दुर्गसंचर	२८३	२५
दुर्गसंचारिं	२८३	२५
दुर्गा	९	३९
दुर्जन	२६३	४७
दुर्दिन	१८	१२
दुर्नामक	१४४	५४
दुर्नामन्	६०	२५
दुर्नाम्नी	६०	२५
दुर्बल	१११	४४
दुर्मनस्	२५४	८
दुर्मुख	२६०	३६
दुर्वर्ण	३३४	९६
दुर्विध	२६३	४९
दुर्हृद्	१८१	१०
दुश्च्यवन	१०	४७
दुष्कृत	२८	२३
दुहू	३५४	१९
दुष्पत्र	१०८	१२८
दुहितृ	१३७	२८
दूत	१८४	१६
दूति	१३५	१७
दूती	१३५	१७
दूत्य	१८४	१६
दून	२७५	१०२
दूर	२६८	६८
दूरदर्शिन्	१६६	६
दूर्वा	११५	१५८
दूश्यै	१६०	१२०
दूषिका	१४८	६७
दूषीका	१४८	६७
दूष्य	१६०	१२०
दूष्या	१९०	४२
दृढ	१४	७०
	२६९	७६
	२९७	४४
दृढसंधि	२६९	७५
दृति	३६४	१९
दृब्ध	२७१	८६
दृश्	१५४	९३
	३३७	२१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दृषद्	७८	४
दृष्ट	१८७	३०
दृष्टरजस्	१३३	८
दृष्टान्त	३०१	६२
दृष्टि	१५४	९३
	२९६	३८
दृष्टेन्दु	२४	९
देव	३	७
	४४	१३
देवकीनन्दन	५	२१
देवकुसुम	१६१	१२५
देवखातक	६१	२७
देवखातबिल	७८	६
देवच्छन्द	१५७	१०५
देवजग्धक	११७	१६६
देवतरु	११	५३
देवता	३	९
देवताड	९५	६९
देवत्व	१७८	५२
देवदारु	९२	५४
देवद्र्यङ्	२६०	३४
देवन	२४९	४५
	३१३	११७
देववल्लभ	८५	२५
देवभूय	१७८	५२
देवमातृक	७०	१२
देवयज्ञ	१६९	१४
देवयोनि	४	११
देवर	१३८	३२
देवल	२४१	११
देवशिल्पिन्	२९५	३५
देवसभा	११	५१
देवसायुज्य	१७८	५२
देवाजीव	२४१	११
देवाजीविन्	२४१	११
देवी	४४	१३
	९९	८३
	१०९	१३३
देवृ	१३८	३२
देश	६९	८
देशरूप	१८६	२४
देह	१४८	७१
देहली	७५	१३
दैतेय	४	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दैत्य	४	१२
दैत्यगुरु	२०	२५
दैत्या	१०७	१३३
दैत्यारि	५	१९
दैन्य	३२१	१५३
दैर्घ्य	१५९	११४
दैव	२९	२८
	१७१	२४
	१७८	५१
दैवज्ञ	१८३	१४
दैवज्ञा	१३५	१०
दैवत	३	९
	२७	२१
दोला	१०१	९५
	१९३	५३
दोली	१९३	५३
दोषज्ञ	१६६	५
दोषा	३५०	६
दोषैकदृश्	२६३	४६
दोस्	१५१	८०
दोहद	४७	२७
दोहदवती	१३६	२१
दौत्य	१८४	१६
द्युः (स्)	१५	२
द्युति	१८	१७
	२२	३४
द्युमणि	२१	३०
द्युम्न	३३१	९०
द्यूत	२४९	४५
द्यूतकारक	२४९	४४
द्यूतकृत्	२४९	४४
द्यो (द्यौः)	२	६
	१५	१
द्योत	२२	३४
द्रप्स	२२३	५१
द्रव	४९	३२
	२०७	१११
द्रवन्ती	१००	८५
द्रविण	२०५	१०२
	२३३	९०
	२९९	५२
	३६६	२२
द्रव्य	२३३	९०
	३२१	१५४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्राक्ष्	३४९	२
द्राक्षा	१०३	१०७
द्राविष्ठ	२७६	११२
द्राविडक	११०	१३५
द्रु	८०	५
द्रुकिलिम	९२	५३
द्रुघण	२०२	९१
द्रुघनं	२०२	९१
द्रुण	१२२	१४
द्रुणि	५७	११
द्रुणी	३५९	९
द्रुत	१४	६८
	२७२	८९
	२७४	१००
	३४९	२
द्रुम	८०	५
द्रुमामय	१६१	१२५
द्रुमोत्पल	९३	६०
द्रुवय	२३१	८५
द्रुघण	५	१७
द्रुहिण	५	१७
द्रोणं	१२२	१४
द्रोण	२३२	८८
	२९८	४८
द्रोणकाक	१२४	२१
द्रोणक्षीरा	२२८	७२
द्रोणदुग्धा	२२८	७२
द्रोणि	५७	११
द्रोणी	५७	११
	१०१	९५
द्रोहचिन्तन	३०	४
द्रौणिक	२११	१०
द्वन्द्व	१२९	३८
	३३६	२११
द्वयातिग	१७७	४५
द्वाःस्थ	१८१	६
द्वाःस्थित	१८१	६
द्वादशाङ्गुल	१५२	८४
द्वादशात्मन्	२१	२८
द्वापर	३०	३
	३२३	१६१
द्वार्	७६	१६
द्वार	७६	१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्वारपाल	१८१	६
द्वास्थ	१८१	६
द्वास्थित	१८१	६
द्वास्थितदर्शक	१८१	६
द्विगुणाकृत	२११	९
द्विज	१२७	३२
	२९४	३०
द्विजराज	१८	१५
द्विजा	१०६	१२०
द्विजाति	१६६	४
द्विजिह्व	३१६	१३३
द्वितीया	१३२	५
द्वितीयाकृत	२११	९
द्विप	२८८	३४
द्विपाद्य	१८६	२७
द्विरद	१८८	३४
द्विरेफ	१२७	२९
द्विष्	१८२	११
द्विषत्	१८२	१०
द्विष्ट	२३४	९७
द्विसीत्य	२११	९
द्विहल्य	२११	९
द्विहायनी	२२७	६८
द्वीप	५६	८
द्वीपवती	६२	३०
द्वीपिन्	११९	१
द्वेषण	१८२	१०
द्वेष्य	२६२	४५
द्वैध	१८४	१८
द्वैप	१९३	५३
द्वैमातुर	९	४०
द्व्यष्ट	२३४	९७

ध

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धट	३६४	१७
धत्तूर	९८	७७
धन	२३३	९०
धनञ्जय	१२	५६
धनद	१५	७२
धनहरी	१०८	१२८
धनाधिप	१५	७२
धनिन्	२५४	१०
धनिष्ठा	१९	२२
धनुः	८८	३५
धनुःपट	८८	३५
धनुर्धर	१९७	६९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धनुर्यास	१००	९१
धनुष्मान्	१९७	६९
धनुस्	२००	८३
धन्य	२५३	३
धन्याक	२१९	३८
धन्व	२००	८३
धन्वन्	६८	५
धन्वयास	१००	९१
धन्विन्	१९७	६९
धमन	११६	१६२
धमनि	१४७	६५
धमनी	१०९	१३०
धँमनी	१४७	६५
धम्मिल्ल	१५५	९७
धर	७७	१
धरणि	६७	२
धरा	६७	२
धरित्री	६७	२
धर्म	२८	२४
	३४	३
	३१८	१३८
धर्मचिन्ता	४७	२८
धर्मध्वजिन्	१७९	५४
धर्मपत्तन	२१९	३६
धर्मराज	४	१३
	१३	६१
	२९४	३१
धर्मसंहिता	५६	३
धर्षणि	१३३	१०
धर्षणी	१३३	१०
धर्षिणी	१३३	१०
धव	१३९	३५
	३३४	२०५
धवल	३३	१३
धवला	२२७	६७
धवँली	२२७	६७
धवित्र	१७१	२३
धातकी	१०७	१२४
	३५९	७
धातु	७९	८
	३०२	६५
धातुपुष्पिका	१०७	१२४
धातृ	५	१७
धातृपुष्पिका	१०७	१२४
धात्री	३२७	१७६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धाना	२२२	४७
धानुष्क	१९७	६९
धान्य	२१४	२१
धान्यत्वच्	२१५	२२
धान्याक	२१९	३८
धान्यांक्ष	२९८	४५
धान्याम्ल	२१९	३९
धामन्	३१४	१२३
धामार्गव	१००	८८
	१०६	११७
धाय्या	१७१	२२
धारणा	१८६	२६
धारा	१९२	४९
धाराधर	१७	७
धारासंपात	१७	११
धार्त	२४९	४४
धार्तराष्ट्र	१२५	२४
धावनि	१०१	९३
धावनी	१०१	९३
धिक्	३४३	२३९
धिक्कृत	२६१	३९
	२७३	९४
धिषण	२०	२४
धिषणा	३०	१
धिष्ण्य	३११	१५४
धी	३०	१
धीन्द्रिय	३१	८
धीमत्	१६६	६
धीमती	१३४	१२
धीर	१६१	१२४
	१६६	५
धीवर	५८	१५
धीशक्ति	२८३	२५
धीसचिव	१८१	४
धुत	२७१	८७
धुत्तूर	९८	७७
धुनी	६२	३०
धुर्…	१९३	५५
धुरन्धर	२२६	६५
धुरीण	२२६	६५
धुर्य	२२६	६५
धुवित्री	१७१	२३
धुस्तुर	९८	७७
धुस्तूर	९८	७७
धूत	२७५	१०७
धूपायित	२७५	१०२
धूपित	२७५	१०२
धूमकेतु	३००	५८
धूमयोनि	१७	७
धूमल	३३	१६
धूम्या	२८६	४३
धूम्याट	१२३	१६
धूम्र	३३	१६
धूर्जटि	८	३५
धूर्त	९८	७७
	२४९	४४
	२६३	४७
धूर्वह	२२६	६५
धूलि	२०४	९८
धूली	२०४	९८
धूसर	३३	१३
धूस्तूर	९८	७७
धृति	३०४	७४
धृष्ट	२५८	२५
धृष्णज्	२५८	२५
धृष्णि	२२	३३
धृष्णु	२५८	२५
धेनु	२२८	७१
धेनुका	१८८	३६
	२९०	१५
धेनुष्या	२२८	७२
धैनुक	२२५	६०
धैवत	४०	१
धोरण	१९४	५८
धोरितक	१९२	४८
धौतकौशेय	१५८	११३
धौरितक	१९२	४८
धौरेय	२२६	६५
ध्याम	११७	१६६
ध्रुव	१९	२०
	८१	८
	२६८	७२
	३३५	२१०
ध्रुवा	१०५	११५
	१७२	२५
ध्वज	२०४	९९
ध्वजिनी	१९८	७८
ध्वनि	४०	२२
ध्वनित	२७३	९४
ध्वस्त	३७५	१०४
ध्वाङ्क्ष	१२४	२०
	३३७	२१८
ध्वान	४०	२२
ध्वान्त	५१	३
न		
न	३५२	११
नकुलेष्टा	१०५	११५
नक्तक	१५९	११५
नक्तम्	३५०	६
नक्तमाल	९१	४७
नक्र	५९	२१
नक्षत्र	१९	२१
नक्षत्रमाला	१५७	१०६
नक्षत्रेश	१८	१५
नख	१०९	१३०
	१५१	८३
नखर	१५१	८३
नखी	१०९	१३०
नग	२९१	१९
नगरी	७२	१
नगौकस्	१२८	३३
नग्न	२६१	३९
नग्नहु	२४९	४२
नग्निका	१३२	८
नट	९२	५६
	२४१	१२
नटन	४३	१०
नटी	१०८	१२९
नड	११७	१६५
	११६	१६२
	३७१	३३
नडप्राय	६९	९
नडमीन	५८	१८
नडसंहति	११८	१६८
नडिनी	६४	३९
नड्या	११८	१६८
नड्वत्	६९	९
नड्वल	६९	९
नत	२६८	७१
नतनासिक	१४२	४५
नद	३००	५७
नदी	६१	२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नदीमातृक	७०	१२
नदीसर्ज	९०	४५
नध्री	२४६	३१
ननान्दृ	१३८	२९
ननु	३४६	२४७
	३५३	१४
नन्दक	७	३०
नन्दन	१०	४८
नन्दिक	९	४३
नन्दिकेश्वर	९	४३
नन्दिवृक्ष	१०८	१२८
नन्दीवृक्ष	१०८	१२८
नन्द्यावर्त	७४	१०
नपुंसक	१४०	३९
नप्त्री	१३८	२९
नभस्	१५	१
	२६	१६
	३४१	२३१
नभसंगम	१२८	३४
नभस्य	२६	१७
नभस्वत्	१३	६६
नमस्	३५४	१८
नमसित	२७४	१०१
नमस्कारी	१११	१४१
नमस्या	१७४	३५
नमस्यित	२७४	१०१
नमुचिसूदन	१०	४६
नय	२७९	९
नयन	१५४	९३
नर	११०	१
नरक	५३	१
नरकान्तक	६	२२
नरवाहन	१५	७२
नर्तक	४३	११
नर्तक	४३	८
नर्तकी	४३	८
नर्तन	४३	१०
नर्मदा	६२	३२
नर्मन्	४९	३२
नल	११६	१६२
	११७	१६५
नलकूबर	१५	७३
नलद	११७	१६४
नलमीन	५८	१८
नलिन	६४	३९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नलिनी	६४	३९
नली	१०८	१२९
नल्व	७१	१८
नव	२६९	७७
नवदल	६५	४३
नवनीत	२२३	५२
नवमल्लिका	९६	७२
नवमालिका	९६	७२
नवसूतिका	२२८	७१
नवाम्बर	१५८	११२
नवीन	२६९	७७
नवोद्धृत	२२३	५२
नव्य	२६९	७७
नष्ट	२०७	११२
नष्टचेष्टता	४९	३३
नष्टाग्नि	१७९	५३
नष्टेन्दुकला	२४	९
नसा	१५३	८९
नस्तित	२२६	६३
नस्तोत	२२६	६३
नस्या	१५३	८९
नस्योत	२२६	६३
नहि	३५२	११
ना	३५२	११
नाक	२	६
	१५	२
	२८७	२
नाकु	७०	१४
नाकुली	१०५	११४
नाग	५१	४
	१८८	३४
	२३७	१०५
	२६६	५९
	२९२	२१
नागकेसर	९४	६५
नागजिह्विका	२३७	१०८
नागबला	१०६	११७
नागर	२१९	३८
	३३०	१८७
नागरङ्ग	८८	३८
नागलोक	५०	१
नागवल्ली	१०६	१२०
नागसंभव	२३६	१०५
नागसुगन्धा	१०५	११४
नागान्तक	७	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाट्य	४३	१०
नाडिकेर	११८	१६८
नाडिन्धम	२४०	८
नाडी	१४७	६५
	२१५	२२
	२९७	४२
नाडीव्रण	१४४	५४
नाथवत्	२५६	१६
नाद	४०	२३
नादेयी	८७	३०
	८८	३८
	९४	६५
	१०६	११८
नाना	३४५	२४६
	३४९	३
नानारूप	२७३	९३
नान्दीकर	२६१	३८
नान्दीवादिन्	२६१	३८
नापित	२४१	१०
नाभि	३६५	२०
	१९४	५६
	३१७	१३६
	३४९	९
नाभी	१९४	५६
नाम	३६	८
	३४७	२५०
नामधेय	३६	८
नामन्	३६	८
नाय	२७९	९
नायक	२५४	११
नार	५५	४
नारक	५३	१
नारद	११	५१
नाराच	२०१	८७
नाराची	२४६	३२
नारायण	५	१८
नारायणी	१०२	१०१
नारिकेर	११८	१६८
नारिकेल	११८	१६८
नारिकेलि	११८	१६८
नारी	१३१	२
नारीकेल	११८	१६८
नारीकेली	११८	१६८
नाल	६४	४२
	६४	४२
	२१५	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाळीं	६४	४२
नाळिकेर	२१८	१६८
नाँळी	६४	४२
नाविक	५७	१२
नाव्य	५७	१०
नाश	२०७	११६
नासत्य	११	५४
नासा	७५	१३
	१५३	८९
नासिका	१५३	८९
नास्तिकता	३०	४
निःशलाक	१८५	२२
निःशेष	२६७	६५
निःक्षोभ्य	२६५	५६
निःश्रेणि	७६	१८
निःश्रेयस	३१	६
निःषमम्	३५३	१४
निःसरण	७७	१९
निःस्व	२६३	४९
निकट	२६७	६६
निकर	१२९	३९
निकर्षण	७७	१९
निकष	२४६	३२
निकषा	३५४	१९
	३५०	७
निकषात्मज	१३	६३
निकामम्	२२४	५७
निकाय	१३०	४२
निकाय्य	७३	५
निकार	२८०	१५
	२८५	३६
निकारण	२०७	११२
निकुञ्चक	२३२	८८
निकुञ्ज	७९	८
निकुम्भ	११२	१४४
निकुरम्ब	१२९	४०
निकृत	२६२	४१
	२६३	४६
निकृति	४८	३०
निकृष्ट	२६५	५४
निकेतन	७३	४
निकोचक	८६	२९
निकोठक	८६	२९
निक्वण	४०	२४
निक्वाण	४०	२४
निखिल	२६७	६५
निगड	१९०	४१
निगद्	२८०	१२
निर्गम	२२९	७८
निगम	७२	१
	३१८	१३९
निगाद्	२८०	१२
निगार	२८५	३७
निगाल	१९१	४८
निग्रह	२८०	१३
निघ	२८५	३६
निर्घस	२२४	५६
निघास	२२४	५६
निघ्न	२५६	१६
निचिकी	२२७	६७
निचुल	१५९	११६
निचुल	९३	६१
निचोल	१५९	११६
निज	२९५	३२
नितम्ब	७८	५
	१४९	७४
नितम्बिनी	१३१	३
नितान्त	१४	७०
नित्य	१४	६९
	२६८	७२
निदाघ	२७	१९
	४९	३३
निदान	२९	२८
निदिग्ध	२७२	८९
निदिग्धिका	१०१	९३
निदेश	१८६	२५
	३२७	१७९
निद्रा	५०	३६
निद्राण	२५९	३३
निद्रालु	२५९	३३
निद्रित	२५९	३३
निधन	२०७	११६
	३१४	१२२
निधि	१५	७५
निधुवन	१७९	५७
	२७८	४
निध्यान	२८४	३१
निनद्	४०	२२
निनाद्	४०	२२
निन्दा	३७	१३
निप	२१७	३२
निपठ	२८३	२९
निपाठ	२८३	२९
निपातन	२८३	२७
निपान	६०	२६
निपुण	२५३	४
निबन्ध	१४४	५५
निबन्धन	४२	७
निबर्हण	२०७	११२
निभ	२४८	३८
निभृत	२५८	२५
निमय	२३०	८०
निमित्त	३०४	७६
निमेष	२५	११
निम्न	५८	१४
निम्नगा	६२	३०
निम्ब	९४	६२
निम्बतरु	८६	२६
नियति	२९	२८
नियन्तृ	१९४	५९
नियम	३१	५
	१७५	३८
	१७८	४९
नियातर्न	२८३	२७
नियामक	५७	१२
नियुत	३६६	२४
नियुद्ध	२०६	१०६
नियोज्य	२४२	१७
निर्	३४७	२५२
निरन्तर	२६७	६६
निरय	५३	१
निरर्गल	२७०	८३
निरर्थक	२७०	८१
निरवग्रह	२५५	१५
निरसन	२८४	३१
निरस्त	३९	२०
	२०१	८८
	२६१	४०
निराकरिष्णु	२५९	३०
निराकृत	२६१	४०
निराकृति	१७९	५४
	२८४	३१
निरामय	१४५	५७
निरीश	२१२	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निरीष	२१२	१३
निर्ऋति	५३	२
निरोध	२८०	१३
निर्गन्धन	२०७	११३
निर्गुण्ठी	९५	६८
निर्गुण्डी	९५	६८
	९६	७०
निर्ग्रन्थन	२०७	११३
निर्घोष	४०	२३
निर्जर	३	७
निर्जितेन्द्रियग्राम	१७६	४४
निर्झर	७८	५
निर्णय	३०	३
निर्णिक्त	२६५	५६
निर्णेजक	२४१	१०
निर्देश	१८६	२५
निर्धार्य	२५५	१३
निर्बर्हण	२०७	११२
निर्भर	१४	७०
	३४९	२
निर्मद	१८८	३६
निर्मुक्त	५१	६
निर्मोक	५२	९
निर्याण	१८९	३८
निर्यातन	३१३	१९
निर्यास	३२१	१५२
निर्वपण	१७३	३०
निर्वर्णन	२८४	३१
निर्वहण	४४	१५
निर्वाण	३१	६
	२७३	९६
निर्वात	२७३	९६
निर्वाद	३७	१३
	३०७	८९
निर्वापण	२०७	११४
निर्वार्य	२५५	१३
निर्वासन	२०७	११३
निर्वृत्त	२७४	१००
निर्वेश	२४८	३९
	२८१	२०
	३३६	२१४
निर्व्यथन	५०	२
निर्व्यूह	३४२	२३५
निर्हार	२८१	१७
निर्हारिन्	३२	११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्ह्राद	४०	२३
निलय	७३	५
निवह	१२९	३९
निवात	३०६	८४
निवाप	१७३	३१
निवीत	१५९	११३
	१७८	५०
निवृत्त	२७१	८८
निवेश	१८८	३३
निशा	२३	४
निशाख्या	२२०	४१
निशात	२७२	९१
निशान्त	७३	५
निशापति	१८	१४
निशारण	२०७	११२
निशित	२७२	९१
निशीथ	२४	६
निशीथिनी ...	२३	४
निश्चय	३०	३
निश्रेणि	७६	१८
निश्रेणी	७६	१८
निषङ्ग	२०१	८८
निषङ्गिन्	१९७	६९
निषद्या	७२	२
निषद्वर	५६	९
निषध	७८	३
निषाद	४०	१
	२४३	२०
निषादिन्	१९४	५९
निषूदन	२०७	११३
निष्क	२९०	१४
निष्कला	१३६	२१
निष्कली	१३६	२१
निष्कामित	२६१	३९
निष्कासित	२६१	३९
निष्कुट	७९	१
निष्कुटी	१०८	१२५
निष्कुह	८२	१३
निष्क्रम	२८३	२५
निष्ठा	४४	१५
	२९७	४०
निष्ठान	२२१	४४
	३१२	११५
निष्ठीवन	२८५	३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निष्ठुर	३९	१९
	२६९	७६
निष्ठूर्त	२७१	८७
निष्ठ्यूत	२३१	८७
निष्ठ्यूति	२८५	३८
निष्ठेव	२८५	३८
निष्ठेवन	२८५	३८
निष्णात	२५३	४
निष्पक्व	२७३	९५
निष्पतिसुता ...	१३३	११
निष्पन्न	२७४	१००
निष्पाव	२८२	२४
निष्प्रभ	२७४	१००
निष्प्रवाणि	१५८	११२
निसर्ग	५०	३८
निसूदन	२०७	११३
निसृष्ट	२७२	८८
निस्तल	२६८	६९
निस्तर्हण	२०७	११४
निस्त्रिंश	२०१	८९
निस्राव	२२२	४९
निस्वन	४०	२३
निस्वान	४०	२३
निहनन	२०७	११४
निहाका	५९	२२
निहिंसन	२०७	११३
निहीन	२४२	१६
निह्नव	३८	१७
	२३५	२०७
नीकाश	२४८	३८
नीच	२४२	१६
	२६८	७०
नीचिकी	२२७	६७
नीचिकी	२२७	६७
नीचैस्	३५३	१७
नीड	११९	३७
नीडोद्भव	१२८	३४
नीध्र	७५	१४
नीप	८९	४२
नीर	५५	४
नील	३३	१४
नीलकण्ठ	११७	३०
	२९६	३९
नीलङ्गु	१२२	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नीलशिखण्डी ...	९७	७४
नीललोहित ...	८	३५
नीलौ	९७	७४
नीला	१२६	२६
नीलाब्जं.........	१२२	१३
नीलाम्बर	६	२५
नीलाम्बुजन्मन्	६३	३७
नीलिका	९६	७०
नीलिनी	१०१	९५
नीली	१०१	९४
नीवाक	२८२	२३
नीवार	२१५	२५
नीवि	२३०	८०
नीवी	२३०	८०
	३३६	२११
नीवृत्	६९	८
नीशार	१६०	११८
नीहार	१९	१८
नु	३४६	२४७
नुति	३७	११
नुत्त............	२७१	८७
नुन्न	२७१	८७
नूतन	२६९	७७
नूत्न	२६९	७८
नूद	८९	४१
नूनम्	३४६	२४९
	३५३	१६
नूपुर	१५८	१०९
नृ	१३०	१
नृत्त............	४३	१०
नृत्य	४३	१०
नृप	१८०	१
नृपलक्ष्मन्	१८८	३२
नृपसभ.........	३६८	२
नृपासन	१८७	३१
नृशंस	२६३	४७
नृसेन	३७३	४०
नेतृ	२५४	११
नेत्र	१५४	९३
	३२८	१७९
नेत्राम्बु.........	१५४	९३
नेदिष्ठ	२६८	६८
नेपथ्य	१५६	९९
नेमि	८६	२६
नेमि	६१	२७
	१९४	५६
नेमी	८६	२६
नेमी	१९४	५६
नैकभेद	२७०	८३
नैगम	२२९	७८
	३१८	१४०
नैचिकी.........	२२७	६७
नैपाली.........	२३७	१०८
नैमय	२३०	८०
नैयग्रोध	८४	१८
नैर्ऋत	१३	६३
	१६	२
नैष्किक.........	१८१	७
नैस्त्रिंशिक	१९७	७०
नो	३५२	११
नौ	५७	१०
नौकादण्ड	५७	१३
नौतार्य.........	५७	१०
न्यक्ष	३३९	२२४
न्यग्रोध	८७	३२
	३०८	९५
न्यग्रोधी	१००	८७
न्यङ्	२६८	७०
न्यङ्कु	१२१	१०
न्यस्त	२७२	८८
न्याद	२२४	५६
न्याय	१८६	२४
न्याय्य.........	१८६	२५
	३२३	१६०
न्यास	३३०	८१
न्युब्ज	३६४	१७
न्युब्ज	१४२	४८
न्युब्ज	१४६	६१
न्यूब्ज	३६४	१७
न्यून	३१५	१२७
प		
पक्कण	७७	२०
पक्व............	२७२	९१
	२७३	९६
पक्ष.........	२५	१२
	१२८	३६
	१५५	९८
	२०१	८७
	३३८	२१९
पक्षक	७५	१४
पक्षति	२२	१
	१२८	३६
	३०३	७२
पक्षद्वार	७५	१४
पक्षभाग	१८९	४०
पक्षमूल	१२८	३६
पक्षान्त	२४	७
पक्षिन्	१२७	३२
पक्षिणी.........	२३	५
पक्ष्मन्	३१३	१२०
पङ्क	२८	२३
	५६	९
पङ्किल	६९	१०
पङ्केरुह	६४	४०
पङ्क्ति	८०	४
	२३१	८४
	३०३	७१
पङ्क्ती	८०	४
पङ्गु............	१४३	४८
पचंपचा	१०२	१०२
पचंपचौ	१०२	१०२
पचा	२७९	८
पञ्चजन	१३०	९
पञ्चता	२०७	११६
पञ्चत्व	२०७	११६
पञ्चदशी	२४	७
पञ्चम	४०	१
पञ्चलक्षण	३५	५
पञ्चशर.........	६	२६
पञ्चशाख	१५१	८१
पञ्चाङ्गुल	९१	५१
पञ्चास्य.........	११८	१
पञ्जिका	३५९	७
पट	८८	३५
	१५९	११६
पटच्चर	१५९	११५
पटच्चर	२४४	२५
पटल	७५	१४
	३३३	२००
पटलप्रान्त	७५	१४
पटवासक	१६५	१३९
पटह	४२	६
	२०६	१०८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पटु	११४	१५५
	२४३	१९
	२६०	३५
	२९६	३९
पटुपर्णी	१११	१३८
पटोल	११४	१५५
पटोलिका	१०६	११८
पट्ट	३६४	१७
पट्टिका	८९	४१
पट्टिन्	८९	४१
पट्टिश	३६५	२१
पट्टिस	३६५	२१
पण	२३२	८८
	२४८	३९
	२४९	४५
	२९८	४६
पणव	४३	८
पणायित	२७६	१०९
पणित	२७६	१०९
पणितव्य	२३०	८२
पण्ड	१४०	३१
पण्डित	१६६	५
पण्डितंमन्य	३१०	३१०
पण्य	२३०	८२
पण्यवीथिका	७२	२
पण्या	११३	१५०
पण्याजीव	२२९	७८
पतग	१२७	३३
पतङ्ग	१२७	२८
	२९१	२०
पतङ्गिका	१२६	२७
पतत्	१२७	३३
पतत्र	१२८	३६
पतत्रि	१२८	३३
पतत्रिन्	१२७	३३
पतद्ग्रह	१६५	१३९
	३६५	२१
पतद्ँग्रह	१९९	८९
पतयालु	२५८	२७
पताका	२०४	९९
पताकिन्	१९७	७१
पति	१३९	३५
	२५४	१०
पतिंवरा	१३२	७
पतिवत्नी	१३४	१२
पतिव्रता	१३२	६
पत्तन	७२	१
पत्ति	१९६	६६
	१९९	८०
	३०३	७२
पत्तिसंहति	१९६	६७
पत्नी	१३२	५
पत्र	८३	१४
	१२८	३६
	१९४	५८
	३२७	१७८
पत्रपरशु	२४६	३२
पत्रपाश्या	१५६	१०३
पत्ररथ	१२७	३३
पत्रलेखा	१६१	१२२
पत्राङ्ग	१६३	१३२
	२३८	१११
पत्राङ्गुलि	१६१	१२२
पत्रिन्	१२३	१५
	१२७	३३
	२०१	४७
	३१०	१०५
पत्रोर्ण	९२	५६
	१५८	११३
पथिक	१८४	१७
पथिन्	७१	१५
पथ्या	९३	५९
पद्	१४९	७१
पदँ	१४९	७१
पद	३०८	९३
पदग	१९६	६६
पदवि	७१	१५
पदवी	७१	१५
पदाजि	१९६	६६
पदाति	१९६	६६
पदाति	१९६	६६
पदिक	१९६	६७
पद्ग	१९६	६७
पद्धति	७१	१५
पद्धती	७१	१५
पद्म	१५	७५
	६४	३९
पद्मक	१८९	३९
पद्मचारिणी	११२	१४६
पद्मनाभ	५	२०
पद्मपत्र	११२	१४५
पद्मराग	२३३	९२
पद्मवर्ण	११२	१४५
पद्मा	७	२८
	१००	८९
	११२	१४६
पद्माकर	६१	२८
पद्माट	११३	१४७
पद्मालया	७	२८
पद्मिन्	१८८	३५
पद्मिनी	६४	३९
पद्य	३६९	३१
पद्या	७१	१५
पनस	९३	६१
पनायित	२७६	१०९
पनित	२७६	१०९
पन्न	२७५	१०४
पन्नग	५२	८
पन्नगाशन	७	३१
पयस्	५५	३
	२२३	५१
	३४१	२३
पयस्य	२२३	५१
पयोधर	३२४	१६३
पर	५६	८
	१८२	११
	३३९	१९०
परःशत	२६७	६४
परजात	२४२	१८
परतन्त्र	२५६	१६
परपिण्डाद	२५७	२०
परभृत्	१२४	२०
परभृत	१२४	१९
परमम्	३५२	१२
परमान्न	१७१	२४
परमेष्ठिन्	५	१६
परंपराक	१७२	२६
परवत्	२५६	१६
परशु	२०२	९२
परश्वध	२०२	९२
परश्वस्	३५५	२२
परस्वध	२०२	९२
पराक्रम	२०५	१०२
	३१७	१३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पराग	८४	१७
	२९२	२१
पराङ्मुख	२६०	३३
पराचित	२४२	१८
पराचीन	२६०	३३
पराजय.........	२०७	१११
पराजित	२०७	११२
पराजिर्त	२४२	१८
पराधीन	२५६	१६
पराज	२५७	२०
पराभूत	२०७	११२
परायण.........	२७७	२
परारि	३५४	२०
परार्ध्य.........	२६५	५८
परासन	२०७	११३
परासु	२०७	११७
परास्कन्दिन् ...	२४४	२५
परिकर.........	३२४	१६५
परिकर्मन्	१६०	१२१
परिक्रम	२८१	१६
परिक्रिया	२८१	२०
परिक्षिप्त	२७१	८८
परिखा	६१	२९
परिग्रह.........	३४२	२६६
परिग्रर्ह.........	१९९	७९
परिघ	२०२	९१
	२९३	२७
परिघातिन......	२०२	९१
परिचय	२८२	२३
परिचर.........	१९५	६२
परिचर्या	१७४	३५
परिचाय्य	१७०	२०
परिचारक	१४२	१७
परिणत	२७३	९६
परिणय.........	१७९	५७
परिणाम	२८१	१५
परिणाय	२५०	४६
परिणाह	१५९	११४
परितस्	३५२	१३
परित्राण	२७८	५
परिदान	२३०	८०
परिदेवन	३८	१६
परिधान	१५९	११७
परिधि	२१	३२
	३०८	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परिधिस्थ	१९५	६२
परिपण.........	२३०	८०
परिपन्थिन् ...	१८२	११
परिपाँटि	१७५	३७
परिपाटी	१७५	३७
परिपूर्णता	१६४	१३७
परिपेलव	१०९	१३१
परिप्लव.........	२६९	७५
परिबर्ह.........	३४२	२३८
परिभव	४६	२२
परिभाषण	३७	१४
परिभूत	२७५	१०६
परिमल	३२	१०
	२८०	१३
परिरम्भ	२८४	३०
परिवर्जन	२०७	११४
परिवर्तन	२३०	८०
परिवाँद	३७	१३
परिवादिनी ...	४१	३
परिवापित......	२७१	८५
परिवित्ति	१७९	५६
परिवृढ	२५४	११
परिवेत्तृ	१७९	५६
परिवेशँ	२१	३२
वरिवेष.........	२१	३२
परिव्याध	८७	३०
	९३	६०
परिव्रज्	१७६	४२
परिषद्	१६९	१५
परिष्कन्द	२४२	१८
परिष्कन्न	२४२	१८
परिष्कार	१५६	१०१
परिष्कृत	१५६	१००
परिष्वङ्ग	२८४	३०
परिसर	७०	१४
परिसर्प	२८१	२०
परिसर्या	२८२	२१
परिसार	२८२	२१
परिस्कन्द	२४२	१८
परिस्कन्न	२४२	१८
परिस्कार	१५६	१०१
परिस्कृत	१५६	१००
परिस्तोम	१९०	४२
परिस्पन्द	१६४	१३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परिस्यन्द	१६४	१३७
परिस्रुत्	२४८	३९
परिस्रुता	२४८	४०
परिहाँस	४९	३२
परीक्षक	२५४	७
परीभाव	४६	२२
परीरम्भ	२८४	३०
परीवर्त.........	२३०	८०
परीवाद	३७	१३
परीवाप	३१५	१२९
परीवार	३२५	१६८
परीवाह	५६	१०
परीष्टि	१०३	३२
परीसार	२८२	२१
परीहास	४९	३२
परुत्	३५४	२०
परुष	३९	१९
परुस्	११६	१६२
परेत	२०७	११७
परेतराज्	१३	६१
परेद्यवि	३५५	२२
परेष्टुका.........	२२७	७०
पैरधित	२४२	१८
परोष्णी	१२६	२६
पँर्कटि	८७	३२
पर्कटी	८७	३२
पर्जनी	१०२	१०२
पर्जन्य	३१०	१४६
पर्ण............	८३	१४
	८६	२९
	३६५	२२
पर्णशाला	७३	६
पर्णास	९८	७९
पर्यङ्क	१६५	१३८
पर्यटन	१७४	३६
पर्यन्तभू	७०	१४
पर्यय	१७५	३७
	२८४	३३
पर्यवस्था	२८१	२१
पर्याप्त	२२४	५७
पर्याप्ति.........	२७८	५
पर्याय	१७५	३७
	३२०	१४६
पर्यायशयन ...	२९४	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पर्युदञ्चन	२०९	३
पर्येषणा	१७३	३२
पर्वत	७०	१
पर्वन्	११६	१६२
	३१३	१२१
पर्वसंधि	२४	७
पर्शुका	१४८	६९
पल	२३२	८६
	३३२	२०१
पलगण्ड	२४०	६
पलङ्कषा	१०२	९८
पलल	१४७	६३
पलाण्डु	११३	१४७
पलाल	२१५	२२
पलाश	८३	१४
	८६	२९
	११४	१५४
पलाशी	३३	१४
पलाशिन्	८०	५
पलिक्नी	१३४	१२
पलित	१४१	४१
पल्यङ्क	१६५	१३८
पल्लव	८३	१४
पल्वल	६१	२८
पव	२८२	२४
पवन	१३	६६
	२८२	२४
पवनाशन	५२	८
पवमान	१३	६६
पवि	१०	५०
पवित्र	११७	१६६
	१७७	४५
	२६५	५५
पवित्रक	५८	१६
पशुपति	७	३२
पशुप्रेरण	२८५	३९
पशुरज्जु	२२८	७३
पश्चात्	३४४	२४२
पश्चात्ताप	४७	२५
पश्चिम	२७०	८१
पश्चिमा	१६	१
पश्चिमोत्तर	६८	७
पँह्लवाह्	२२६	६३
पँह्लोही	२२७	७०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पस्त्य	७३	५
पांशु	२०४	९८
पांशुला	१३३	११
पांसु	२०४	९८
पांसुला	१३३	११
पाक	१२९	३८
	२७९	८
पाकल	१०८	१२६
पाकशासन	९	४४
पाकशासनि	१०	४९
पाकस्थान	२१६	२७
पाक्य	२२०	४२
	२३७	१०९
पाखण्ड	१७७	४५
पाञ्चजन्य	७	२९
पाञ्चालिका	२४५	२९
पाट्	३५०	७
पाटच्चर	२४४	२५
पाटल	३३	१५
	२१३	१५
पाटला	८४	२०
	९२	५४
पाटलि	८९	३९
	९२	५४
पाटॅलि	२१३	१५
पाठ	१६९	१४
	२८३	२९
पाठा	९९	८४
पाठिन्	९८	८०
पाठीन	५८	१८
पाणि	१५१	८१
पाणिगृहीती	१३२	५
पाणिघ	२४१	१३
पाणिपीडन	१७९	५७
पाणिवाद	२४१	१३
पाण्डर	३२	१२
पाण्डु	३३	१३
पाण्डुकम्बलिन्	११३	५४
पाण्डुर	३३	१३
पातक	३७१	३३
पाताल	५०	१
	३३४	२०१
पातुक	२५८	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पात्र	५६	८
	१७१	२४
	२१८	३३
	३२७	१७८
पात्री	३७३	४२
पात्रीव	३७१	३५
पाथस्	५५	४
पाद	७९	७
	१४९	७१
	२३३	८९
	३०७	८९
पादकटक	१५८	११०
पादग्रहण	१७६	४१
पादप	८०	५
पादबन्धन	२२५	५८
पादस्फोट	१४४	५२
पादाग्र	१४९	७१
पादाङ्गद	१५८	१०९
पादात	१९६	६७
पादातँ	१९६	६७
पाँदाति	१९६	६६
पादातिक	१९६	६६
पादातिगँ	१९६	६६
पादुका	२४६	३०
पादू	२४६	३१
पादूकृत्	२४०	८
पाद्य	१७३	३३
पानगोष्ठिका	२४९	४३
पानपात्र	२४९	४३
पानभाजन	२१८	३२
पानीय	५५	४
पानीयशालिका	७४	७
पान्थ	१८४	१७
पाप	२८	२३
	२६३	४७
पापचेली	९९	८५
पाप्मन्	२८	२३
पामन्	१४४	५३
पामन	१४५	५८
पामर	३४२	१६
पामा	१४४	५३
पायस	१६२	१२८
	१७१	२४
पायु	१४९	७३
पाय्य	२३१	८५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पार	५६	८
पारत	२३५	९९
पारद	२३५	९९
पारंपर्योपदेश	१६९	१२
पारशव	३३५	२०९
पारश्वधिक	१९७	७०
पारसीक	१९१	४५
पारस्त्रैणेय	१३७	२४
पारापत	१२३	१४
पारायण	२७७	२
पारावत	१२३	१४
पारावताङ्घ्रि	११३	१५०
पारावताङ्घ्री	११३	१५०
पारावार	५४	१
	३७१	३५
पाराशरिन्	१७६	४२
पारिकाङ्क्षिन्	१७६	४२
पारिजातक	११	५३
	८६	२६
पारितथ्या	१५६	१०३
पारिपार्श्वक	२१	३१
पारिप्लव	२६९	७५
पारिभद्र	८६	२६
पारिभद्रक	९२	५३
पारिभाव्य	१०८	१२६
पारियात्रक	७८	३
पारियात्रिक	७८	३
पारिषद	८	३७
पारिषद्य	८	३७
पारिहार्य	१५७	१०७
पारी	३६०	१०
पारुष्य	३७	१४
पार्थिव	१८०	१
पार्वती	९	३९
पार्वतीनन्दन	९	४२
पार्श्व	१५०	७९
	२८६	४२
पार्श्वभाग	१८९	४०
पार्श्वास्थि	१४८	६९
पार्ष्णि	१४९	७२
पार्ष्णिग्राह	१८२	१०
पालङ्क	११८	१६७
पालङ्क्षी	१०७	१२१
पालाश	३३	१४
पालि	२०३	९३
	३३२	१९६
पालिन्दी	१०४	१०८
पालिन्धी	१०४	१०८
पाली	२०३	९३
पाल्लवा	३५८	५
पावक	१२	५७
पाश	१५५	९८
	२४९	४५
पाशक	२४९	४५
पाशिन्	१३	६४
पाशुपत	९८	८१
पाशुपाल्य	२०९	२
पाश्चात्य	२७०	८१
पाश्या	२८६	४३
पाषाण	७८	४
पाषाणदारण	२४७	३४
पिक	१२४	१९
पिङ्ग	३३	१६
पिङ्गल	२१	३१
	३३	१६
पिङ्गला	१६	४
पिचण्ड	१५०	७७
	३६४	१८
पिचण्डिल	१४१	४४
पिचिण्ड	१५०	७७
	३६४	१८
पिचिण्डल	१४१	४४
पिचु	२३७	१०६
पिचुमन्द	९४	६२
पिचुमर्द	९४	६२
पिचुल	८९	४०
पिचट	१५०	७७
	२३७	१०५
पिच्छ	१२७	३१
	३६९	३०
पिच्छा	९०	४७
	३५९	९
पिच्छिल	२२१	४६
पिच्छिला	९०	४६
	९४	६२
पिञ्ज	२०७	११५
पिञ्ज	१३०	४२
पिञ्जर	२३६	१०३
	३७०	३१
पिञ्जल	२०४	९९
पिट	२१६	२६
पिटक	१४३	५३
	२४५	३०
पिठर	२१७	३१
	३३०	१८७
पिण्ड	१८९	३७
	२३६	१०४
	२३५	९८
	३६४	१८
पिण्डि	२१६	२६
पिण्डक	१६२	१२८
पिण्डिका	१९४	५६
पिण्डी	१९४	५६
पिण्डीतक	८२	५२
पिण्याक	२८९	९
	३७०	३२
पितरौ	१३९	३७
पितामह	५	१६
	१३८	३३
पितृ	१३८	२८
पितृदान	२७३	३१
पितृपति	१३	६१
	१६	२
पितृपितृ	१३८	३३
पितृप्रसू	२३	३
पितृयज्ञ	१६९	१४
पितृवन	२०८	११८
पितृव्य	१३८	३१
पितृसन्निभ	२५५	१३
पित्त	१४६	६२
पित्र्य	१७१	५४
	१७८	५१
पित्सत्	१२८	३४
पिधान	१८	१३
पिनद्ध	१९६	६५
पिनाक	८	३७
	२९०	१४
पिनाकिन्	८	३३
पिपासा	२२४	५५
पिपीलिका	३५९	८
पिप्पक	८४	२०
पिप्पलि	१०१	९७
पिप्पली	१०१	९७
पिप्पलीमूल	२३८	११०
पिप्लु	१४३	४९
पिंयाल	८८	३५
पिल्लु	१४६	६०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिशङ्ग	३३	१६
पिशाच	४	११
पिशित	१४७	६३
पिशुन	१६१	१२४
	२६३	४७
	३१५	१२७
पिशुना	१०९	१३३
पिटक	२२२	४८
पिष्टप	६८	६
पिष्टपचन	२१८	३२
पिहित	१६५	१३९
पीठ	१६५	१३८
पीडन	२०६	१०९
पीडा	५४	३
पीत	३३	१४
पीतदारु	९२	५३
पीतद्रु	९३	६०
	१०२	१०१
पीतन	८६	२७
	१६१	१२४
	२३६	१०३
पीतसारक	९०	४३
पीता	२२०	४१
पीताम्बर	५	१९
पीति	१९०	४३
पीन	२६६	६१
पीनस	१४३	५१
पीनोघ्नी	२२८	७१
पीयूष	११	५१
	२२४	५४
पीलु	८६	२८
	३३१	१९२
पीलुपर्णी	९९	८४
	१११	१३९
पीवन्	२६६	६१
पीवर	२६६	६१
	२७६	११२
पीवरस्तनी	२२८	७१
पुंश्चली	१३३	१०
पुंस्	१३०	१
पुक्कस	२४३	२०
पुङ्ख	३६४	१७
पुङ्गव	२६६	५९
पुच्छ	१९२	५०
पुञ्ज	१३०	४२
पुटभेद	५६	७
पुटभेदन	७२	१
पुटी	३७३	४२
पुण्डरीक	१६	१
	६४	४१
	२८९	११
पुण्डरीकाक्ष	५	१९
पुण्डर्य	१०८	१२७
पुण्ड्र	११७	१६३
पुण्ड्रक	९६	७२
पुण्य	२८	२४
	३२३	१५९
पुण्यक	१७५	३८
पुण्यजन	१३	६३
पुण्यजनेश्वर	१५	७३
पुण्यभूमि	६९	८
पुण्यवत्	२५३	३
पुत्तिका	१२६	२७
पुत्र	१३७	२७
पुत्रिका	२४५	२९
पुत्रौ	१४०	३७
पुद्गल	३६५	२०
पुनःपुनः	३४९	१
पुनर्	३४७	२५२
	३५३	१५
पुनर्नव	१५१	८३
पुनर्नवा	११३	१४९
पुनर्भव	१५१	८३
पुनर्भू	१३६	२३
पुन्नाग	८५	२५
पुमस्	१३०	१
पुर	८७	३४
	३२८	१८३
पुरःसर	१९७	७२
पुरतस्	३५१	७
पुरद्वार	७६	१६
पुरन्दर	९	४४
पुरन्ध्रि	१३२	६
पुरन्ध्री	१३२	६
पुरस्	३५१	७
	३२८	१८३
पुरस्कृत	३०६	८३
पुरस्तात्	३४५	२४५
पुरहं	२६७	६३
पुरा	३४७	२५२
पुराण	३५	५
	२६९	७७
पुराणपुरुष	६	२२
पुरातन	२६९	७७
पुरावृत्त	३५	४
पुरी	७२	१
पुरीतत्	१४७	६६
पुरीष	१४८	६८
पुरु	२६७	६३
पुरुष	२९	२९
	८५	२५
	१३०	१
	३३७	२१८
पुरुषोत्तम	५	२१
पुरुहू	२६७	६३
पुरुहूत	९	४४
पुरोग	१९७	७२
पुरोगम	१९७	७२
पुरोगामिन्	१९७	७२
पुरोडाश	३६५	२१
पुरोधस्	१८१	५
पुरोभागिन्	२६३	४६
पुरोहित	१८१	५
पुलाक	२८८	५
पुलिन	५६	९
पुलिन्द	२४३	२०
पुलोमजा	१०	४८
पुषित	२७३	९७
पुष्कर	१५	१
	५५	४
	६४	४१
	११२	१४५
	३२९	१८५
पुष्कराह्व	१२५	२२
पुष्करिणी	६१	२७
पुष्कल	२६६	५८
पुष्ट	२७३	९७
पुष्प	८३	१७
	१३६	२१
	३६६	२३
पुष्य	१०९	१३२
पुष्पक	१५	७४
	२३६	१०३
पुष्पकेतु	२३६	१०३
पुष्पदन्त	१६	४
पुष्पधन्वन्	६	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पुष्पफल	८५	२१
पुष्पँरथ	१९२	५१
पुष्परस	८४	१७
पुष्पलिह्	१२७	२९
पुष्पवती	१३६	२०
पुष्पवन्तौ	२५	१०
पुष्पसमय	२७	१८
पुष्य	१९	२२
	३२०	१४६
पुष्यरथ	१९२	५१
पुस्त	२४५	२८
पुस्तं	३७१	३४
पूग	११८	१६९
	२९१	२०
पूजन	३२२	१५६
पूजा	१७४	३५
पूजित	२७४	९८
पूज्य	२५३	५
	३२०	१५०
पूत	१७७	४५
	२१५	२३
	२३५	५५
पूतना	९३	५९
पूतिक	९१	४८
पूतिकरज	९१	४८
पूतिकाष्ठ	९२	५४
	९३	६०
पूतिगन्धि	३२	१२
पूतिफली	१०१	९६
पूतीकँ	९१	४८
पूतीकँरज	९१	४८
पूतीकरञ	९१	४८
पूप	२२२	४८
पूपँ	३३४	१९
पूर्	७२	१
पूर	३६५	२०
पूरणी	९०	४३
पूरित	२७४	९८
पूरुष	१३०	१
पूर्ण	२७४	९८
	२६७	६५
पूर्णकुम्भ	१८८	३२
पूर्णिमा	२४	७
पूर्तं	१७२	५८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्व	२७०	८०
	३१६	१३२
पूर्वँ	२६७	६५
पूर्वज	१४१	४३
पूर्वदेव	४	१२
पूर्वपर्वत	७७	२
पूर्वा	१६	१
पूर्वेद्युस्	३५५	२१
पूषन्	२१	२९
पूष्णी	१०९	१३३
पृक्ति	२७९	९
पृच्छा	३७	१०
पृतना	१९८	७८
	२००	८१
पृथक्	३४९	३
पृथक्पर्णी	१०१	९२
पृथगात्मता	२९	३१
	१७५	३८
पृथग्जन	२४२	१६
	३१०	१०५
पृथग्विध	२७३	९३
पृथवी	६७	३
पृथिवी	६७	३
पृथु	२१९	३७
	२२०	४०
	२६६	६०
	२७६	११२
पृथुक	१२९	३८
	२२२	४७
	२८७	३
पृथुरोमन्	५८	१७
पृथुल	२६६	६०
पृथ्वी	६७	३
	२१९	३७
	२२०	४०
पृथ्वीका	१०८	१२५
पृदाकु	५१	६
पृश्निँ	२२	३२
पृश्नि	१४३	४८
पृश्निपर्णी	१०१	९२
पृषत्	५५	६
पृषत	५५	६
	१२१	१०
पृषत्क	२०१	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पृषदश्व	१३	६५
पृषदाज्य	१७१	२४
पृषातक	१७१	२४
पृष्ठ	१५०	७८
पृष्ठवंशाधर	१५०	७६
पृष्ठास्थि	१४८	६९
पृष्ठ्य	१९१	४६
	२८६	४२
पृष्णिँ	१४३	४८
पेचक	१३३	१५
	२८८	६
पेटक	२४५	३०
पेटा	२४५	३०
पेटी	३७३	४२
पेडी	२४५	३०
पेयूष	११	५१
पेलव	२६७	६६
पेशल	२४३	१९
	२६७	६६
	३३४	२०४
पेशि	१२९	३७
पेशी	१२९	३७
पैठर	२२१	४५
पैतृष्वसेय	१३७	२५
पैतृष्वस्रीय	१३७	२५
पैत्र	२७	२१
पैत्रँ	१७८	५१
पैत्र्यँ	१७८	५१
पोटगल	११६	१६२
	११७	१६३
पोटा	१३४	१५
पोत	१२९	३८
	३०१	५९
पोतवणिज्	५७	१२
पोतवाह	५७	१२
पोताधान	५९	१९
पोत्र	३२८	१८०
पोत्रिन्	११९	२
पोट्ट	३०१	५९
पौगण्डँ	१४२	४६
पौण्ड्र	१०८	१२७
पौत्री	१३८	२९
पौर	११७	१६६
पौरस्त्य	२७०	८०
पौरुष	१५३	८७
	३३८	२२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पौरोगव	२१६	२७
पौर्णमास	१७७	४८
पौर्णमासी	२४	७
पौलस्त्य	१५	७२
पौलि	२२२	४७
पौष	२६	१५
पौष्यर्क.........	३३६	१०३
प्याट्	३५०	७
प्रकम्पन	१३	६६
प्रकर्ष	२७६	११२
प्रकाण्ड	२८	२७
	८२	१०
प्रकामम्	२२४	५७
प्रकार	३२३	१६२
प्रकाश	२२	३४
	३३७	२१७
प्रकीर्णक	१८७	३१
प्रकीर्य	९१	४८
प्रकृति	२९	२९
	५०	३७
	१८४	१८
	३०३	७२
प्रकोष्ठ	१५१	८०
प्रक्रम	२८३	२६
प्रक्रिया	१८७	३१
प्रक्वण	४०	२४
प्रक्वाण	४०	२४
प्रक्ष्वेडन	२०१	८७
प्रगण्ड	१५१	८०
प्रगतजानुक ...	१४२	४७
प्रगल्भ.........	२५८	२५
प्रगाढ	२९७	४४
प्रगुण	२६८	७२
प्रगे............	३५४	१९
प्रग्रह	२०८	११९
	३४२	२३६
प्रग्राह	३४२	२३६
प्रग्रीव	३७१	३५
प्रघण	७५	१२
प्रघाण	७५	१२
प्रचक्र	२०३	९६
प्रचलायित ...	२५९	३२
प्रचुर	२६७	६३
प्रचेतस्	१३	६४
प्रचोदनी	१०१	९४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रच्छदपट	१५९	११६
प्रच्छन्न.........	७५	१४
प्रच्छर्दिका......	१४५	५५
प्रजन	२८२	२५
प्रजाविन्	१९८	७३
प्रजा	२९५	३२
प्रजाता.........	१३५	१६
प्रजापति	५	१७
प्रजावती	१३८	३०
प्रज्ञ............	१४२	४७
	१६६	५
प्रज्ञा	३०	१
	१३४	१२
प्रज्ञान	३१४	१२२
प्रज्ञु	१४२	४७
प्रडीन	१२९	३७
प्रणय	२८२	२५
	३२१	१५१
प्रणव	३५	४
प्रणाद	३७	११
प्रणाली	६३	३५
प्रणिधि.........	१८३	१३
	३०९	९९
प्रणिहित	२७१	८६
प्रणीत	१७०	२०
	२२१	४५
प्रणुत	२७३	१०९
प्रणेय	२५८	२५
प्रतति	८१	९
प्रतन	२६९	७७
प्रतल	१५२	८४
	१५२	८५
प्रताप	१८५	२०
प्रतापस	९८	८१
प्रति	३४४	२४४
प्रतिकर्मन्......	१५३	९९
प्रतिकर्मन्	१६०	१२१
प्रतिकूल	२७१	८४
प्रतिकृति	२४७	३६
प्रतिकृष्ट	२६५	५४
प्रतिक्षिप्त	२६२	४२
प्रतिख्याति ...	२८३	२८
प्रतिग्रह	१९९	७९
प्रतिग्राह	१६५	१३९
प्रतिघा.........	४७	२६
प्रतिघातन......	२०७	११४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिच्छाया ...	२४७	३६
प्रतिजागर......	२८३	२८
प्रतिज्ञात	२७६	१०८
प्रतिज्ञान	३१	५
प्रतिदान	२३०	८०
प्रतिदान	२३०	८१
प्रतिध्वान	४०	२५
प्रतिनिधि	२४७	३६
प्रतिपत्	२२	१
	३०	१
प्रतिपन्न	२७६	१०८
प्रतिपादन	१७३	२९
प्रतिबद्ध	२६२	४१
प्रतिबन्ध	२८३	२७
प्रतिबिम्ब	२४७	३६
प्रतिभय	४६	२०
प्रतिभान्वित ...	२५८	२५
प्रतिभू.........	२४९	४४
प्रतिमा	२४७	३६
प्रतिमान	१८९	३९
	२४७	३६
प्रतिमुक्त	१९६	६५
प्रतियत्न	३११	१०६
प्रतियातना ...	२४७	३६
प्रतिरोधिन् ...	२४४	२५
प्रतिवाक्य	३७	१०
प्रतिविषा	१०२	९९
प्रतिशासन ...	२८४	३४
प्रतिश्याय......	१४३	५१
प्रतिश्रय	३२१	१५२
प्रतिश्रव	३१	५
प्रतिश्रुत्	४०	२५
प्रतिश्रुत	२७६	१०९
प्रतिष्टम्भ	२८३	२७
प्रतिसर	३२६	१७३
प्रतिसीरा	१६०	१२०
प्रतिहत	२६२	४१
प्रतिहार	१८१	६
प्रतिहारक......	२४१	११
प्रतिहारिक ...	२४१	११
प्रतिहास	९७	७६
प्रतीक	१४८	७०
	२८८	७
प्रतीकार	२०६	११०
प्रतीकाश	२४८	३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतीक्ष्य	२५३	५
प्रतीची	१६	१
प्रतीत	२५४	९
	३०५	८१
प्रतीप	३१९	१४४
प्रतीपदर्शिनी	१३१	२
प्रतीर	५६	७
प्रतीवाप	३१२	११५
प्रातीहार	७६	१६
	१८१	६
	३२५	१६९
प्रतीहारी	३२५	१६९
प्रतीहास	९७	७६
प्रतोली	७३	३
प्रत्न	२६९	७७
प्रत्यक्	३५५	२३
प्रत्यक्पर्णी	१००	८९
प्रत्यक्श्रेणी	१००	८८
	११२	१४४
प्रत्यक्ष	२७०	७९
प्रत्यग्र	२६९	७७
प्रत्यन्त	६९	७
प्रत्यन्तपर्वत	७९	७
प्रत्यय	३२०	१४७
प्रत्ययित	१८३	१३
प्रत्यर्थिन्	१८२	११
प्रत्यवसित	२७६	११०
प्रत्याख्यात	२६१	४०
प्रत्याख्यान	२८४	३१
प्रत्यादिष्ट	२६१	४०
प्रत्यादेश	२८४	३१
प्रत्यालीढ	२०१	८५
प्रत्यासर	१९९	७९
प्रत्यासार	१९९	७९
प्रत्याहार	२८१	१६
प्रत्युत्क्रम	२८३	२६
प्रत्युत्क्रान्ति	२८३	२६
प्रत्युषस्	२३	२
प्रत्यूष	२३	२
प्रत्यूषस्	२३	२
प्रत्यूह	२८१	१९
प्रथम	२७०	८०
	३१९	१४४
प्रथा	२७९	९
प्रथित	२५४	९
प्रदर	३२४	१६४
प्रदीप	१६५	१३८
प्रदीपन	५२	१०
प्रदेश	१५२	८३
प्रदेशन	१८७	२७
प्रदेशनी	१५१	८१
प्रदेशिनी	१५१	८१
प्रदोष	२४	६
प्रद्युम्न	६	२६
प्रद्राव	२०७	१११
प्रधन	२०५	१०३
प्रधान	२९	२९
	१८१	५
	२६५	५७
	३१४	१२२
प्रधि	१९४	५६
प्रनृत्त	२०९	२
प्रपञ्च	२९४	२८
प्रपद	१४९	७१
प्रपा	७४	७
प्रपात	७८	४
प्रपितामह	१३८	३३
प्रपुंनाड	११३	१४७
प्रपुंनाल	११३	१४७
प्रपुंनड	११३	१४७
प्रपुन्नाड	११३	१४७
प्रपुन्नाल	११३	१४७
प्रपौण्डरीक	१०८	१२७
प्रफुल्ल	८१	७
प्रबन्धकल्पना	३५	६
प्रबह्लिका	३५	६
प्रबोधन	१६१	१२२
प्रभञ्जन	१३	६६
प्रभव	३३५	२०९
प्रभा	२२	३४
प्रभाकर	२१	२८
प्रभात	२३	३
प्रभाव	१८४	१९
	१८५	२०
प्रभिन्न	१८८	३६
प्रभु	२५४	११
प्रभूत	२६७	६३
प्रभ्रष्टक	१६४	१३५
प्रमथ	८	३७
प्रमथन	२०७	११५
प्रमथाधिप	८	३३
प्रमद	२८	२४
प्रमदवन	८०	३
प्रमदा	१३१	३
प्रमनस्	२५४	७
प्रमा	२७९	१०
प्रमाण	२९९	५३
प्रमाद	४८	३०
प्रमापण	२०७	११२
प्रमीपन	२०७	११२
प्रमिति	२७९	१०
प्रमीत	१७२	२६
	२०८	११७
प्रमीला	५०	३७
	३२७	१७५
प्रमुख	२६५	५७
प्रमुदित	२७५	१०३
प्रमोद	२८	२४
प्रयत	१७७	४५
प्रयस्त	२२१	४५
प्रयाम	२८२	२३
प्रयुतार्थ	२८३	२६
प्रयोगार्थ	२८३	२६
प्रलम्बघ्न	६	२४
प्रलय	२८	२२
	४९	३३
	२०७	११६
प्रलाप	३८	१५
प्रवण	३००	५६
प्रवयस्	१४१	४२
प्रवर्ह	२६५	५७
प्रवह	२८१	१८
प्रवहण	१९३	५२
प्रवह्लिका	३५	६
प्रवारण	२७८	३
प्रवाल	४२	७
	२३२	९३
	३३४	२०३
प्रवाह	२८१	१८
प्रवासन	२०७	११३
प्रवाहिका	१४४	५५
प्रविल्लर्याति	२८३	२८
प्रविदारण	२०५	१०३
प्रविश्लेष	२८२	२०
प्रवीण	२५३	४
प्रवृत्ति	३६	७
	२८१	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रवृद्ध	२६९	७६
	२७२	८८
	३०६	८४
प्रवेक	२६५	५७
प्रवेणी	१५५	९८
	१९०	४२
प्रवेष्ट	१५१	८०
प्रव्यक्त	२७०	८१
प्रश्न	३७	१०
प्रश्रय	२८२	२५
प्रश्रित	२५८	२५
प्रष्ठ	१९७	७२
प्रष्ठवाह्	२२६	६३
प्रष्ठौही	२२७	७०
प्रसक्त	५८	१४
प्रसक्तता	१८	१६
प्रसन्ना	२४८	४०
प्रसभ	२०६	१०८
प्रसर	२८२	२३
प्रसँर	२८२	२५
प्रसरण	२०३	९६
प्रसँरणि	२०३	९६
प्रसँरणी	२०३	९६
प्रसव	२७९	१०
	३३५	२०७
प्रसवबन्धन	८३	१५
प्रसव्य	२७१	८४
प्रसह्य	३५१	१०
प्रसाद	१८	१६
	३०७	९०
प्रसाधन	१५६	९९
प्रसाधनी	१६५	१३९
प्रसाधित	१५६	१००
प्रसारिणी	११४	१५२
प्रसारिन्	२५९	३१
प्रसित	२५४	९
प्रसिति	२८०	१४
प्रसिद्ध	३१०	१०४
प्रसू	१३८	२९
	३४०	२२८
प्रसूता	१३५	१६
प्रसूति	२७९	१०
प्रसूतिका	१३५	१६
प्रसूतिज	५४	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसून	८३	१७
	११४	१२२
प्रसूजनयितारौ	१३९	३७
प्रसृत	२७२	८८
प्रसृर्त	१५२	८५
प्रसृता	१४९	७२
प्रसृति	१५२	८५
प्रसेव	२१६	२६
प्रसेवक	४२	७
प्रस्तर	७८	४
	३२३	१६१
प्रस्ताव	२८२	२४
प्रस्थ	७८	५
	२३२	८९
	३०७	८७
प्रस्थपुष्प	९८	७९
प्रस्थमान	२३१	८५
प्रस्थान	२०३	९५
प्रस्फोटन	२१६	२६
प्रस्रवण	७८	५
प्रस्राव	१४८	६७
प्रहर	२४	६
प्रहरण	२००	८२
प्रहस्त	१५२	८४
प्रहारँण	२७८	३
प्रहि	६१	२६
प्रहेलिका	३५	६
प्रह्व	२७५	१०३
प्रांशु	२६८	७०
प्राङ्	३५३	१६
	३५५	२३
प्राकार	७३	३
प्राकृत	२४२	१६
प्राग्दक्षिण	६८	७
प्राग्वंश	१६९	१६
प्राग्रहर	२६५	५८
प्राग्र्य	२६५	५८
प्राघार	२७९	१०
प्राघुणक	१७४	३४
प्राघूर्णिक	१७४	३४
प्राचिका	३५९	८
प्राची	१६	१
प्राचीन	७३	३
प्राचीना	९९	८५
प्राचीनावीत	१७८	५०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्राँचीर	७३	३
प्राच्य	६८	७
प्राजन	२१२	१२
प्राजितृ	१९४	५९
प्राज्ञ	१६६	५
प्राज्ञा	१३४	१२
प्राज्ञी	१३४	१२
प्राज्य	२६७	६३
प्राड्विवाक	१८१	५
प्राण	१४	६७
	२०५	१०२
	२०८	११९
	२३६	१०४
प्राणिन्	२९	३०
प्रातर्	३५४	१९
प्रातिहारिक	२४१	११
प्राथमकल्पिक	१९८	११
प्रादुस्	३४८	२५५
	३५२	१२
प्रादेश	१५२	८३
प्रादेशन	१७३	३०
प्राध्वम्	३५०	४
प्रान्तर	७१	१७
प्राप्त	२७५	१०४
	२७१	८६
प्राप्तपञ्चत्व	२०७	११७
प्राप्तरूप	३१६	१३१
प्राप्ति	३०३	६८
प्राप्य	२७२	९२
प्राभृत	१८७	२७
प्राय	१७९	५३
	३२१	१५३
प्रायस्	३५३	१७
प्रार्थित	२७४	९७
प्रालम्ब	१६४	१३६
प्रालम्बिका	१५७	१०४
प्रालेय	१९	१८
प्रार्वर	१६०	११७
प्रावरण	१६०	११८
प्रावार	१६०	११७
प्रावृत	१५९	११३
प्रावृष्	२७	१९
प्रावृषायणी	९९	८६
प्रास	२०३	९३
प्रासङ्ग	१९४	५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रासङ्ग्य	२२६	६४
प्रासाद	७४	९
प्रासिक	१९७	७०
प्राह्न	२३	३
प्रिय	१३९	३५
	२६५	५३
प्रियक	८९	४२
	९०	४४
	९२	५६
	१२१	९
प्रियङ्गु	९२	५५
	२१४	२०
प्रियता	४७	२७
प्रियंवद	२६०	३६
प्रियाल	८८	३५
प्रीणन	२७८	४
प्रीत	२७५	१०३
प्रीति	२८	२४
प्रुष्ट	२७४	९९
प्रेक्षा	३०	१
	३३९	२२३
प्रेङ्खा	१९३	५३
प्रेङ्खित	२७१	८७
प्रेत	२०७	११७
	३०१	५९
प्रेता	५३	२
प्रेत्य	३५१	८
प्रेमन्	४७	२७
	४७	२७
प्रेषण	२८४	३४
प्रेष्य	२४२	१७
प्रेष्ठ	२७६	१११
प्रैष	३३७	२१९
प्रैष्य	२४२	१७
प्रोक्षण	१७२	२६
प्रोक्षित	१७२	२६
प्रोथ	१५०	७५
प्रोथ	१९२	४९
प्रोषित	३०६	८५
प्रोर्ष	२७९	९
प्रोष्ठपदा	१९	२२
प्रोष्ठी	५८	१८
प्रौष्ठपद	२६	१७
प्रौढ	२६९	७६
प्लक्ष	८७	३२
	९०	४३
प्लव	५७	११
	६०	२४
	१०९	१३२
	१२८	३४
	२४३	१९
प्लवग	११९	३
	१९२	२४
प्लवङ्ग	११९	३
प्लवङ्गम	३१७	१३७
प्लाक्ष	८४	१८
प्लीहन्	१४७	६६
प्लीहशत्रु	९१	४९
प्लुत	१९२	४८
प्लुष्ट	२७४	९९
प्लोष	२७९	९
प्सात	२७६	११०
फ		
फञ्जिका	१००	८९
फटा	५२	९
फणा	५२	९
फणिज्झक	९८	७९
फणिन्	५२	७
फल	२०२	९०
	२१२	१३
	३६६	२३
	३३३	२००
फलक	२०२	९०
फलकपाणि	१९७	७१
फलत्रिक	२३८	१११
फलपाकान्ता	८१	६
फलपूर	९८	७८
फलवत्	८१	७
फलर्स	९३	६१
फलाध्यक्ष	९०	४५
फलिन्	८१	७
फलिन	८१	७
फलिनी	९२	५५
	११०	१३६
फली	९२	५५
फेली	२२४	५६
फलेग्रहि	८१	६
फलेरुहा	९२	५४
फल्गु	२६	१५
	९३	६१
	२६५	५३
फाणित	२२१	४३
फाण्ट	२७३	९४
फाल	१५८	१११
	२१२	१३
फाल्गुन	२६	१५
फाल्गुनिक	२६	१५
फाल्गुनी	३५८	६
फुल्ल	८१	८
फेन	२३६	१०५
	३६४	१९
फेनिल	८७	३१
	८८	३६
फेरव	१२०	५
फेरु	१२०	५
फेला	२२४	५६
ब		
बर्क	९८	८१
बक	१२५	२२
बकुल	९४	६४
बडिश	५८	१६
बडिशा	५८	१६
बडिशी	५८	१६
बत	३४४	२४३
बदर	८८	३७
बदरा	१०५	११६
	११४	१५१
बदरी	८८	३६
बद्ध	२६२	४२
	२७३	९५
बधिर	१४२	४८
बन्दिन्	२०४	९७
बन्दी	२०८	११९
बन्धकी	१३२	१०
बन्धन	१८६	२६
	२८०	१४
बन्धनालय	२०८	११९
बन्धनी	२२८	७३
बन्धस्तम्भ	१८९	४१
बन्धु	१३९	३४
बन्धुर्क	९६	७३
बन्धुजीवक	९६	७३
बन्धुता	१३९	३५
बन्धुर	२६८	६९
बन्धुल	१३७	२६
बन्धूक	९६	७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बन्धूकपुष्प ...	९०	४४
बन्धूरे	२६८	६९
बभ्रु	३२५	१७०
बरीवर्द	२२५	५९
बर्बर	१००	९०
बर्बरा	१११	१३९
बर्बणा	१२६	२६
बर्ह............	१०९	१३२
बर्ह............	१२७	३१
	३४१	२३५
बर्हपुष्प	१०१	१३२
बर्हिः	१२	५७
बर्हिः	१०९	१३२
बर्हिण	१२७	३०
बर्हिन्	१२७	३०
बर्हिपुष्प	१०९	१३२
बर्हिर्मुख	३	९
बर्हिष्ठ	१०७	१२२
बल.........	६	२५
	१९८	७८
	३६६	२२
	२०५	१०२
	३३२	१९४
बलदेव.........	६	२४
बलभद्र	६	२४
बलभद्रिका ...	११३	१५०
बलवत्	१४१	४४
	३४९	२
बलविन्यास ...	१९९	७९
बला	१०३	१०७
बलाका	१२५	२५
बलात्कार	२०६	१०८
बलाराति	१०	४६
बलाहक	१७	६
बलि	१६९	१४
	१८६	२७
	२३१	१९४
बलिध्वंसिन् ...	५	२१
बलिन	१४२	४५
बलिपुष्ट	१२४	२०
बलिभ.........	१४२	४५
बलिभुज्	१२४	२०
बलिमुख	११९	३
बलिर	१४३	४९
बलिशा	५८	१६
बलिसद्मन्......	५०	१
बलीमुख	१११	३
बलीवर्द	२२५	५९
बल्लव	२१६	२७
	२२४	५७
बल्वज.........	११७	१६३
बष्कयणी	२२८	७१
बष्कयिणी	२२८	७१
बस्त	२२९	७६
बस्ति	२५९	७३
बहिर्द्वार	७६	१६
बंहिष्ठ	२७६	११९
बहिस्	३५३	१७
बहु............	२६७	६३
बहुकर.........	२५६	१७
बहुगर्ह्यवाक् ...	२६०	३६
बहुपाद्	८७	३२
बहुप्रद	२५३	६
बहुमूल्य	१५८	११३
बहुरूप.........	१६२	१२८
बहुल	२७६	११२
	२६७	६३
	३३३	१९८
बहुला	१०८	१२५
	३३३	१९८
बहुलीकृत	२१५	२३
बहुवारक	८८	३४
बहुविध	२७३	९३
बहुवेतस	६९	९
बहुसुता	१०२	१००
बहुसूति	२२७	७०
बाकुची	१०१	९६
बाणवीर	१९५	६३
बाढ	१४	७०
	२९७	४४
बाण	२०१	८६
	२९८	४५
बाणा	९७	७४
बादर	१५८	१११
बाधा	५४	३
बान्धकिनेय ...	१३७	२६
बान्धव	१३९	३४
बार्हत	८४	१९
बाल	१०७	१२२
	१४१	४२
	३३४	२०४
बालगर्भिणी ...	२२७	७०
बालतनय	९१	४९
बालतृण	११८	१६७
बालमूषिका ...	१२२	१२
बाला	४४	१४
बालिश	२६३	४८
	३३७	२१७
बालेय	२२९	७७
बालेयशाक ...	१००	९०
बाल्य	१४०	४०
बाष्प	३१५	११०
बाष्पिका	२२०	४०
बाष्पीका	२२०	४०
बाहु	१५१	८०
बाहु	१५१	८०
बाहुज	१८०	१
बाहुदा.........	६२	३३
बाहुमूल	१५०	७९
बाहुयुद्ध	२०६	१०६
बाहुल	२६	१८
बाहुलेय	९	४२
बाह्लक	३७०	३२
बाह्लव	३७०	३२
बाह्लिक	१६१	१२४
	२२०	४०
बाह्लिक	१९१	४५
	३७०	३२
बाह्लीक	१६१	१२४
	२२०	४०
बाह्लीक	२८९	९
बाह्य	३५३	१७
बिड	२२०	४२
बिडाल	१२०	६
बिडौजस्	९	४४
बिन्दु	५५	६
बिन्दुजालक ...	१८९	३९
बिम्ब	१८	१५
बिम्बिका	१११	१३९
बिल	५०	१
बिलेशय	५२	८
बिल्व	८७	३२
बिस	६४	४२
बिसकण्ठिका ...	१२५	२५
बिसप्रसून	६४	४१
बिसिनी	६४	३९
बिस्त	२३२	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बीज	२९	२८
	१४६	६२
बीजकोश	६५	४३
बीजपूर	९८	७८
बीजाकृत	२११	८
बीज्य	१६६	२
बीभत्स	४५	१७
	४५	१९
	३४१	२३३
बुक्क	९८	८१
बुक्का	१४७	६४
बुक्काग्रमांस	१४७	६४
बुद्ध	४	१३
	२७६	१०८
बुद्धि	३०	१
बुद्बुद	३६४	१९
बुध	२०	२६
	१६६	५
	३०९	१००
बुधित	२७६	१०८
बुध्न	८२	१२
बुभुक्षा	२२४	५४
बुभुक्षित	२५७	२०
बुषँ	२१५	२२
बुस	२१५	२२
बुस्त	३७१	३४
बूक्काँ	१४७	६४
बृंहित	२०६	१०७
बृषी	१७७	४६
बृसीँ	१७७	४६
बृहत्	२६६	६०
बृहन्तिका	१६०	११७
बृहती	१०१	९३
	३०४	७४
बृहत्कुक्षि	१४१	४४
बृहद्भानु	१२	५७
बृहस्पति	२०	२४
बोधकर	२०४	९७
बोधिद्रुम	८४	२०
बोल	२३६	१०४
ब्रध्न	२१	२८
ब्रह्मँ	८२	१२
ब्रह्मचारिन्	१६६	३
	१७६	४३
ब्रह्मण्य	८९	४१
ब्रह्मत्व	१७८	५२
ब्रह्मदर्भा	११२	१४५
ब्रह्मदारु	८९	४१
ब्रह्मन्	५	१६
	३१२	११४
ब्रह्मपुत्र	५२	१०
ब्रह्मबन्धु	३१०	१०३
ब्रह्मबिन्दु	१७५	३९
ब्रह्मभूय	१७८	५२
ब्रह्मयज्ञ	१६९	१४
ब्रह्मवर्चस	१७५	३९
ब्रह्मसायुज्य	१७८	५२
ब्रह्मसू	७	२८
ब्रह्मसूत्र	१७८	५०
ब्रह्माञ्जली	१७५	३९
ब्रह्मासन	१७६	४०
ब्राह्म	२७	२१
	१७८	५१
ब्राह्मण	१६६	४
ब्राह्मणयष्टिका	१००	८९
ब्राह्मणी	१००	८९
ब्राह्मण्य	२८६	४१
ब्राह्मी	८	३७
	३४	१
	१११	१३७
भ		
भ	१९	२१
भक्त	२२२	४८
भक्षक	२५७	२०
भक्षकाँर	२१६	२८
भक्षित	२७६	११०
भक्ष्यकार	२१६	२८
भक्ष्यकारँ	२१६	२८
भग	१५०	७६
	२९३	२६
भगन्दर	१४५	५६
भगवत्	४	१३
भगिनी	१३८	२९
भङ्ग	५५	५
भङ्गा	२१४	२०
भङ्गी	३५९	८
भङ्ग्य	२१०	७
भजमान	१८६	२४
भट	१९५	६१
भटित्र	२२१	४५
भट्टारक	४४	१३
भट्टिनी	४४	१३
भण्टाकी	१०५	११४
भण्डिल	९४	६३
भण्डी	१००	९१
भण्डीरँ	९४	६३
भण्डीलँ	९४	६३
भद्र	२८	२५
	१२५	४९
भद्रकुम्भ	१८८	३२
भद्रदारु	९२	५३
भद्रपर्णी	८८	३६
भद्रबला	११४	१५३
भद्रमुस्तक	११६	१६०
भद्रयव	९५	६७
भद्रश्री	१६३	१३१
भद्रासन	१८७	३१
भय	४६	२१
भयङ्कर	४६	२०
भयद्रुत	२६२	४२
भयानक	४५	१७
	४५	२०
भर	१४	६९
भरण	२४८	३९
भरण्य	२४८	३९
भरण्यभुज्	२५६	१९
भरण्या	२४८	३९
भरत	२४१	१२
भरद्वाज	१२३	१५
भर्ग	८	३५
भर्ग्यँ	८	३५
भर्तृ	१३९	३५
	३०१	५९
भर्तृदारक	४३	१२
भर्तृदारिका	४४	१३
भर्त्सन	३७	१४
भर्मन्	२३४	९४
	२४८	३८
भल्ल	३६५	२१
भल्लँ	११९	४
भल्लातकी	८९	४२
भल्लुक	११९	३
भल्लूक	११९	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भव	८	३६
	३३४	२०५
भवन	७३	५
भवानी	९	३९
भविक	२८	२६
भवितृ	२५९	२९
भविष्णु	२५९	२९
भव्य	२८	२६
भषक	२४३	२२
भस्त्रा	२४६	३३
भस्मगन्धिनी	१०६	१२०
भस्मगर्भा	९४	६३
भा	२२	३४
भाग	२३२	८९
भागधेय	२९	२८
	१८६	२७
भागिनेय	१३८	३२
भागीरथी	६२	३१
भाग्य	२९	२८
	३२१	१५४
भाङ्गीन	१२०	७
भाजन	२१८	२३
भाण्ड	२१८	३३
	२९७	४३
भाद्र	२६	१७
भाद्रपद	२६	१७
भाद्रपदा	१९	२२
भानु	२१	३१
	२२	३३
	३१०	१०४
भामिनी	१३१	४
भार	२३२	८७
भारत	६८	६
भार्त	२४१	१२
भारती	३४	१
भारद्वाजी	१०६	११६
भारयष्टि	२४६	३०
भारवाह	२४२	१५
भारिक	२४२	१५
भार्गव	२०	२५
भार्गवी	११३	१५८
भार्गी	१००	८९
भार्या	१३२	६
भार्यापती	१४०	३८
भाल्लुक	११९	४
भाल्लूक	११९	४
भाव	४३	१२
	४६	२१
	३६५	२०६
भावदर्शिन्	२९०	१७
भावबोधक	४६	२१
भावित	१६४	१३४
	२२१	४६
	२७५	१०४
भावुक	२८	२६
भाषा	३४	१
भाषित	३४	१
	२७५	१०७
भाष्य	३७०	३१
भास्	२२	३४
भास	३००	५७
भास्कर	२१	२८
भास्वत्	२१	२९
भिक्षा	२७९	६
	३३९	२२३
भिक्षु	१६६	३
	१७६	४२
भित्त	१८	१६
भित्ती	७३	४
भिदा	२७८	५
भिदिर	१०	५०
भिदुर	१०	५०
भिन्दिपाल	२०२	९१
भिन्न	२७०	८२
	२७४	१००
भियाँ	४६	२१
भिषज्	१४५	५७
भिस्सटा	२२२	४९
भिस्सा	२२२	४८
भी	४६	२१
भीत	२५८	२६
भीति	४६	२१
भीम	८	३६
	४५	२०
भीरु	१३१	३
	२५८	२६
भीरुक	२५८	२६
भीरु	१३१	३
भीलु	१३१	३
भीलुक	१५८	२६
भीरू	१३१	३
भीषण	४५	२०
भीष्म	४५	२०
भीष्मसू	६२	३१
भुक्त	२७६	१११
भुक्तसमुज्झित	२२४	५६
भुग्न	२६८	७१
	२७२	९१
भुज	१५१	८०
भुजग	५१	६
भुजङ्ग	५१	६
भुजङ्गभुज्	१२७	३०
भुजङ्गम	५१	६
भुजङ्गाक्षी	१०५	११५
भुजशिरस्	१५०	७८
भुजान्तर	१५०	७७
भुजिष्य	२४२	१७
भुवन	५०	१
	५५	३
	६८	६
भू	६७	२
भूत	४	११
	२७५	१०४
	३०४	७७
भूतकेश	३३८	१११
भूतयज्ञ	१६९	१४
भूतवेशी	९६	७१
भूतात्मन्	३१०	१०५
भूतावास	९३	५८
भूति	८	३८
	३०३	६९
भूतिक	२८८	८
भूतेश	८	३३
भूदार	११९	२
भूदेव	१६६	४
भूनिम्ब	११२	१४३
भूप	१८०	१
भूपदी	९६	७०
भूभृत्	३०१	६०
भूमन्	३५३	१७
भूमि	६७	२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भूमिजम्बुका	८८	३८
	१०६	११८
भूमिचर	३०१	६०
भूमिस्पृक्	२०८	१
भूयस्	२६७	६३
भूयिष्ठ	२६७	६३
भूरि	२६७	६१
	३२८	१८२
भूरिफेना	११२	१४२
भूरिमाय	१२०	५
भूरुण्डी	९५	६९
भूर्ज	९०	४६
भूषण	१५६	१०१
भूषित	१५६	१००
भूष्णु	२५९	२९
भूस्तृण	११८	१६७
भृकुटी	५०	३७
भृगु	७८	४
भृङ्ग	११०	१३४
	१२३	१६
	१२७	२९
भृङ्गराज	११४	१५१
भृङ्गराजस्	११४	१५१
भृङ्गार	१८८	३२
भृङ्गारी	१२६	२८
भृङ्गी	९	४३
भृतक	२४२	१५
भृति	२४८	३८
भृतिभुज्	२४२	१५
भृत्य	१४२	१७
भृत्या	२४८	३८
भृशम्	१४	७०
भेक	६०	२४
भेकी	६०	२४
भेद	१८५	२०
	१८५	२१
भेदित	२७४	१००
भेरि	४२	६
भेरी	४२	६
भेषज	१४३	५०
भैक्ष	१७७	४७
भैरव	४५	१९
भैषज्य	१४३	५०
भोग	२९२	२३
भोगवती	३०३	६९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भोगिन्	५२	८
भोगिनी	१३१	५
भोजन	२२४	५५
भोस्	३५०	७
भौम	२०	२५
भौरिक	१८१	७
भ्रंश	१८६	२३
भ्रकुंस	४३	११
भ्रकुटि	५०	३७
भ्रम	३०	४
	५६	७
	२७९	९
भ्रमर	१२७	२९
भ्रमरक	१५५	९६
भ्रमि	२७९	९
भ्रष्ट	२७५	१०४
भ्रष्टयव	२२२	४७
भ्राजिष्णु	१५६	१०१
भ्रातरौ	१३९	३६
भ्रातृज	१४९	३६
भ्रातृजाया	१३८	३०
भ्रातृभगिन्यौ	१३९	३६
भ्रातृव्य	३१९	१४५
भ्रातृव्य	१३९	३६
भ्रात्रीय	१३९	३६
भ्रान्ति	३०	४
भ्राष्ट्र	२१७	३०
भ्रुकुंस	४३	११
भ्रुकुटी	५०	३७
भ्रू	१५४	९२
भ्रूकुंस	४३	११
भ्रूकुटि	५०	३७
भ्रूण	१४०	३९
	२९८	४५
	३१७	१३५
भ्रेष	१८६	२३

म

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मकर	५९	२०
मकरध्वज	६	२७
मकरन्द	८४	१७
मकुट	१५६	१०२
मकुर	१६५	१४०
मकुष्टक	२१३	१७
मकूलक	११२	१४४
मर्कुष्टक	२१३	१७
मक्षिका	१२६	२६
मक्षीका	१२६	२६
मख	१३९	१३
मगध	२०४	९७
मघवन्	९	४४
मङ्कुर	१६५	१४०
मङ्क्षु	३४९	२
मङ्गल्य	२८	२५
मङ्गल्यक	२१३	१७
मंगल्या	१६२	१२७
मचर्चिका	२८	२७
मज्जा	८२	१२
मञ्च	१६५	१३८
मञ्जरि	८२	१३
मञ्जरी	८२	१३
मञ्जिष्ठा	१००	९०
मञ्जीर	१५८	१०९
मञ्जीक	१५८	१०९
मञ्जु	२६४	५२
मञ्जुल	२६४	५२
मञ्जूषा	२४५	३०
मठ	७४	८
मड्डु	४२	८
मणि	७	३०
	२३४	९३
मणिक	२१७	३१
मणिबन्ध	१५१	८१
मणिबर्न्ध	२२०	४२
मणी	२३४	९३
मण्ड	९१	५१
	२२२	४९
मण्डन	१५६	१०२
	२५९	२९
मण्डप	७४	९
मण्डूक	१७	६
	१८	१५
	२१	३२
मण्डलक	१४४	५४
मण्डलाग्र	२०२	८९
मण्डलेश्वर	१६०	२
मण्डहारक	२४१	१०
मण्डित	१५६	१००

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मण्डारी	१००	९१
मण्डूक	६०	२४
मण्डूकपर्ण......	९२	५६
मण्डूकपर्णी ...	१००	९१
मण्डूर	२३५	९८
मतङ्गज.........	१८८	३४
मतल्लिका	२८	२७
मति	३०	१
मत्त............	१८८	३६
	२५७	२३
	२७५	१०३
मत्तकाशिनी ...	१३१	४
मत्तकासिनी ...	१३१	४
मत्सर	३२६	१७२
मत्स्य	५८	१७
मत्स्यण्डी	२२१	४३
मत्स्यपित्ता ...	९९	८६
मत्स्यवेधन	५८	१६
मत्स्याक्षी	१११	१३७
मत्स्यात्स्वग......	३३७	२१८
मत्स्याधानी ...	५८	१६
मथित	२२३	५३
मद............	१८९	३७
	२८०	१२
	३०७	९१
मदकल.........	१८८	३५
मदन	६	२६
	९२	५३
	९८	७८
मदस्थान	२४८	४१
मदिरा	२४८	४०
मदिरा	७४	८
मदोत्कट	१८८	३५
मद्गु	१२८	३४
मद्गुर	५९	१९
मद्य............	२४८	४०
मधु	२६	१५
	२३७	१०७
	२४८	४१
	३१०	१०२
मधु............	११२	१४२
मधुक	२०४	९७
मधुक	१०४	१०९
मधुकर	१२७	२९
मधुक्रम	२४८	४१
मधुद्रुम	८६	२७
मधुप	१२७	२९
मधुपर्णिका......	८८	३५
	१०१	९४
मधुपर्णी	९९	८३
मधुमक्षिका ...	१२६	२६
मधुयष्टिका......	१०४	१०९
मधुर	३२	९
	३३१	१९०
मधुरक.........	११२	१४२
मधुरसा	९९	८३
	१०३	१०७
मधुरा...	११४	१५२
मधुरिका	१०३	१०५
मधुरिपु	५	२०
मधुलिह्	१२७	२९
मधुवार	२४८	४१
मधुव्रत.........	१२७	२९
मधशिग्रु	८७	३१
मधुश्रेणी	९९	८४
मधुष्ठील	८६	२८
मधुस्रवा	११२	१४२
मधूक	४६	२७
मधूच्छिष्ट	२३७	१०७
मधूल	८६	२७
मधूलक	८६	२८
मधूलिका	९९	८४
मध्य	१५१	७९
	३२३	१६०
मध्यदेश	६९	७
मध्यम	४०	१
	६९	७
	१५१	७९
मध्यमा.........	१३३	८
	१५१	८२
मध्याह्न.........	२३	३
मध्वासव	२४८	४१
मनःशिल	२३७	१०८
मनःशिला	२३७	१०८
मनस्	२९	३१
मनसिज	६	२७
मनस्कार	३०	२
मनाक्	३५१	८
मनित	२७६	१०८
मनीषा	३०	१
मनीषिन्	१६६	५
मनु	३७२	३८
मनुज	१३०	१
मनुष्य	१३०	१
मनुष्यधर्मन् ...	१५	७२
मनुष्ययज्ञ......	१६९	१४
मनोगुप्ता	२३७	१०८
मनोजवस	२५५	१३
मनोज्ञ	२६४	५२
मनोभव	३१७	१३८
मनोरथ	४७	२७
मनोरम	२६४	५२
मनोहत	२६२	४७
मनोहर	२६४	५२
मनोह्वा	२३७	१०८
मन्त्र	१८६	२६
मन्त्र	३२५	१६६
मन्त्रव्याख्याकृत्	१६७	७
मन्त्रिन्	१८१	४
मन्थ	२२८	७४
मन्थदण्डक ...	२२८	७४
मन्थन्	२२८	७४
मन्थनी.........	२२८	७४
मन्थर	१९७	७२
मन्थान.........	२२८	७४
मन्द	२४३	१८
	३०८	९४
मन्दगामिन् ...	१९७	७२
मन्दाकिनी ...	११	५२
मन्दाक्ष	४६	२६
मन्दार	११	५३
	८६	२६
	९८	२१
मन्दिर	७३	५
मन्दिर	३२९	१८३
मन्दुरा	७४	७
मन्दोष्ण	२२	३५
मन्द्र	४१	२
मन्मथ	६	२५
	८४	२१
मन्या	१४७	६५
मन्यु	४७	२५
	३२१	१५३
मन्वन्तर	२७	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मपष्टक	२१३	१७
मय	२२९	७५
मर्वष्टक	२१३	१७
मयु	१५	७४
मयुष्टक	२१३	१७
मयूख	२२	३३
	२९१	१८
मयूर	१०४	१११
	१२७	३०
मयूरक	१००	८८
	२३६	१०१
मरकत	२१३	९२
मरण	२०७	११६
मरिचँ	२१९	३६
मरीच	२१९	३६
मरीचि	२०	२७
	२२	३३
मरीचिका	२२	३५
मरु	६८	५
	३२४	१६२
मरुत्	१३	६५
	१६	२
मरुँत्	१०९	१३३
मरुत	३०१	५८
मरुत्वत्	९	४४
मरुन्माला	१०९	१३३
मरुबक	९२	५२
	९८	७९
मर्कट	११९	३
मर्कटक	१२२	१३
मर्कटी	९१	४८
	१००	८७
मर्त्य	१३०	१
मर्दन	२८२	२२
मर्दल	४३	८
मर्मन्	२६९	३०
मर्मर	४०	२३
मर्मस्पृश्	२७०	८३
मर्यादा	१८६	२६
मल	१४७	६५
	३३२	१९६
मलदूषित	२६५	५५
मलँपू	९३	६१
मलयज	१६२	१३१
मलयू	९३	६१
मलिन	२६५	५५
मलिनी	१३६	२०
मलिम्लुच	२४४	२५
मलीमस	२६५	५५
मल्ल	३६५	२१
मल्लक	३७२	३७
मल्लिका	९५	६९
मल्लिकाक्ष	१२५	२४
मल्लिकाख्यँ	१२५	२४
मल्लिगन्धिन्	१६२	१२७
मँषि	११०	१३४
मँषी	११०	१३४
मँसि	११०	१३४
मँसी	११०	१३४
मसी	३६०	१०
मसुर	२१३	१७
मसूर	२१३	१७
मसूरविदला	१०४	१०९
मसूराँ	२१३	१७
मसृण	२२१	४६
मस्कर	११६	१६१
मस्करिन्	१७६	४२
मस्तक	१५४	९५
मस्तिकँ	१४७	६५
मस्तिष्क	१४७	६५
मस्तु	२२४	५४
मह	५०	३८
महत्	२६६	६०
महती	३०३	६९
महलाँ	१३१	२
महस्	३४०	२३०
महाकन्द	११३	१४८
महाकुल	११६	३
महाङ्ग	२२९	७५
महाजाली	१०६	११७
महादेव	८	३४
महाधन	१५८	११३
महानस	२१६	२७
महामात्र	१८१	५
महायज्ञ	१६९	१४
महारजत	२३४	९५
महारजन	२३७	१०६
महारण्य	७९	१
महाराजिक	३	१०
महारौरव	५३	१
महाशय	२५३	३
महाशूद्री	१३४	१३
महाश्वेता	१०४	११०
महासहा	९७	७३
	१११	१३८
महासेन	९	४१
मँहि	६७	३
महिकाँ	१९	१८
महिरँ	२१	२९
महिला	१३१	२
महिलाँह्वया	९२	५४
महिष	११९	४
महिषी	१३१	५
मही	६७	३
महीक्षित्	१८०	१
महीध्र	७७	१
महीरुह्	८०	५
महीलता	५९	२१
महीसुत	२०	२५
महेच्छ	२५३	३
महेरँणा	१०७	१२४
महेरुणा	१०७	१२४
महेलाँ	१३१	२
महेश्वर	७	३२
महोक्ष	२२५	६१
महोत्पल	६४	३९
महोत्साह	२५३	३
महोद्यम	२५३	३
महौषध	१०२	१००
	१४३	१४८
	२१९	३८
मा	७	२९
	३५२	११
मांस	१४७	६३
	३६६	२२
मांसल	१४१	४४
मांसात्पक्षु	२९७	४२
मांसिक	२४२	१४
मांसी	११०	१३४
माक्षिक	२३७	१०७
मागध	२०४	९७
	२३९	२
मागधी	९६	७१
	१०१	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
माघ	२६	१५
माध्य	९६	७३
माठर	२१	३१
माढि	३५९	८
माणवक	१४१	४२
	१५७	१०६
माणव्य	२८६	४१
माणिक्य	३७०	३१
माणिमन्थ	२२०	४२
मातङ्ग	२४३	१९
	२९२	२१
मातरपितरौ	१३९	३७
मातरिश्वन्	१३	६४
मातलि	१०	४८
मातापितरौ	१३९	३७
मातामह	१३९	३३
मातुल	९८	७८
	१३८	३१
मातुलपुत्रक	९८	७८
मातुला	१३८	३०
मातुलानी	१३८	३०
	२१४	२०
मातुलाहि	५१	६
मातुली	१३८	३०
मातुलुङ्गक	९८	७८
मातृ	८	३७
	४४	१४
	१३८	२९
	२२६	६६
मातृष्वसेय	१३७	२५
मातृष्वस्रीय	१३७	२५
मात्र	३२७	१७७
मात्रा	२६६	६२
	३२७	१७७
माद	२८०	१२
माधव	५	१८
	२६	१६
माधवक	२४८	४१
माधवी	९६	७२
माध्वीक	२४८	४१
मान	४६	२२
	२३१	८५
मानव	१३०	१
मानस	२९	३१
मानसौकस्	१२५	२३
मानिनी	१३१	३
मानुष	१३०	१
मानुष्यक	२८६	४२
माया	२४१	११
मायाकार	२४१	११
मायादेवीसुत	४	१५
मायु	१४६	६२
मायूर	१३०	४३
मार	६	२६
मारजित्	४	१३
मारण	२०७	११४
मारिष	४४	१४
मारुत	१३	६५
मार्कव	११४	१५१
मार्ग	२६	१४
	७०	१५
मार्गण	२०१	८७
	२६४	४९
	२८४	३०
मार्गशीर्ष	२६	१४
मार्गित	२७५	१०५
मार्जन	८७	३३
मार्जना	१६०	१२१
मार्जार	१२०	६
मार्जिता	२२१	४४
मार्तण्ड	२१	२९
मार्ताण्ड	२१	२९
मार्दङ्गिक	२४१	१३
मार्द्वीक	२४८	४१
मार्षक	४४	१४
मार्ष्टि	१६०	१२१
मालक	९४	६२
मालती	९६	७२
माला	१६४	१३५
माला	१०९	१२३
मालाकार	२३९	५
मालातृणक	११८	१६७
मालिक	२३९	५
मालुधान	५१	६
मालूर	८७	३२
माल्य	१६४	१३५
माल्यवत्	७८	३
माषपर्णी	१११	१३८
माषीण	२१०	७
माष्य	२१०	७
मास	२५	१२
मासर	२२२	४९
मासिक	१७३	३१
मास्र	३५२	११
माहाकुल	१६६	३
माहाकुलं	१६६	३
माहिष	२३९	३
माहिष्य	२३९	३
माहेयी	२२६	६६
मितम्पच	२६३	४८
मित्र	२१	३०
	१८२	९
	१८२	१२
	३२५	२६६
मिथस्	३४८	२५५
मिथुन	१२९	३८
मिथ्या	३५३	१५
मिथ्यादृष्टि	३०	४
मिथ्याभियोग	३७	१०
मिथ्याभिशंसन	३७	१०
मिथ्यामति	३०	४
मिशिं	१०३	१०५
मिंशी	१०३	१०५
मिशी	११०	१३४
मिश्रेया	१०३	१०५
मिषिं	११०	१३४
मिषी	११०	१३४
मिसि	१०३	१०५
	११४	१५२
मिसिं	११०	१३४
मिंसी	१०३	१०५
मिंसी	११४	१५२
मिहिका	१९	१८
मिहिर	२१	२९
मीढ	२७३	९३
मीन	५८	१७
मीनकेतन	६	२६
मुकुट	१५६	१०२
मुकुन्द	६	२३
	१०७	१२१
मुकुर	१६५	१४०
मुकुल	८३	१६
मुकुष्टक	२१३	१७
मुकूलकं	११२	१४४
मुक्तकञ्चुक	५१	६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुक्ता	२३३	९३
मुक्तावली	१५७	१०५
मुक्तास्फोट	६०	२३
मुक्ति	३१	६
मुख	७७	१९
	१५३	८९
मुखर	२६०	३६
मुखवासन	३२	११
मुख्य	१७६	४०
	२६५	५७
	३६६	२२
मुग्ध	२६३	४८
मुण्ड	१४३	४८
	३७१	३४
मुण्डि	२४१	१०
मुण्डित	१४३	४८
	२७१	८५
मुण्डिन्	१४१	१०
मुद	२८	२४
मुदिर	१७	७
मुद्गपर्णी	१०५	११३
मुद्गर	२०२	९१
मुधा	३५०	४
मुनि	४	१४
	१७६	४२
मुनीन्द्र	४	१४
मुरज	४२	५
मुरमर्दन	६	२३
मुरा	१०७	१२३
मुर्वांकी	१२२	१२
मुषर्क	१२२	१२
मुर्षा	२४६	३३
मुषित	२७१	८८
मुषी	२४६	३३
मुष्क	१५०	७६
मुष्कक	८९	३९
मुष्टिबन्ध	२८०	१४
मुसल	२१६	२५
मुसलिन्	६	२५
मुसली	१०६	११९
	१२२	१२
मुसल्य	२६३	४५
मुस्तक	११६	१५९
मुस्ता	११६	१५९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुहुः	३४९	१
मुहुर्भाषा	३८	१६
मुहूर्त	२५	११
मूक	२५५	१३
मूढ	२६३	४८
मूत	२७३	९५
मूत्र	१४८	६७
मूत्रकृच्छ्र	१४५	५६
मूत्रित	२७३	९६
मूर्ख	२६३	४८
मूर्छा	२०६	१०९
मूर्छाल	१४६	६१
मूर्छित	१४६	६१
	३०५	८२
मूर्ण	२७३	९५
मूर्त	१४६	६१
	२६९	७६
मूर्ति	१४८	७१
	३०२	६६
मूर्तिमत्	२६९	७६
मूर्धन्	१५४	९५
मूर्धाभिषिक्त	१८०	१
	३०१	६१
मूर्वा	९९	८३
मूर्वी	९९	८३
मूल	८२	१२
	३३३	१९९
मूलक	११५	१५७
मूलकर्मन्	२७८	४
मूलधन	२३०	८०
मूल्य	२२९	७९
	२४८	३९
मूषक	१२२	१२
मूषा	२४६	३३
	३७२	३८
मूषिकपर्णी	१००	८८
मूषित	२७१	८८
मृग	१२०	८
	२८४	३०
	२९२	२०
मृगणा	२८४	३०
मृगतृष्णा	२२	३५
मृगदंशक	२४३	२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृगधूर्तक	१२०	५
मृगनाभि	१६३	१२९
मृगवधाजीव	२४३	२१
मृगबन्धनी	२४६	२६
मृगमद	१६३	१२९
मृगया	२४४	२३
मृगयु	२४३	२१
मृगरोमज	१५८	१११
मृगव्य	२४४	२३
मृगशिरस्	२०	२३
मृगशीर्ष	२०	२३
मृगाङ्क	१८	१४
मृगादन	११९	१
मृगित	२७५	१०५
मृगेन्द्र	११८	१
मृजा	१६०	१२१
मृड	८	३३
मृडानी	९	३९
मृणाल	६४	४२
मृणाली	३५८	७
मृद्	६८	४
मृत	२०८	११७
	२०९	३
मृतजात	२५६	१९
मृत्तालक	१०९	१३०
मृत्तालक	१०९	१३१
मृत्तिका	६८	४
मृत्यु	२७०	११६
मृत्युञ्जय	८	३३
मृत्सा	६८	४
मृत्स्ना	६८	४
	१०९	१३१
मृदङ्ग	४२	५
मृदु	२६९	७८
	३०८	९४
मृदुत्वच्	९०	४६
मृदुल	२६९	७८
मृद्वीका	१०३	१०७
मृध	२०५	१०४
मृषा	३५३	१५
मृषार्थक	३९	२१
मृष्ट	२३५	५६
मेकलकन्यका	६२	३२
मेखलकन्यका	६२	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मेखला ………	१५७	१०८
	२०२	९०
मेघ ………	१७	६
मेघज्योतिस् …	१७	१०
मेघनादानुलासिन्	१२७	३०
मेघनामन् ……	११६	१५९
मेघनिर्घोष……	१७	८
मेघपुष्प ……	५५	५
मेघमाला ……	१७	८
मेघवाहन ……	१०	४७
मेचक ………	३३	१४
	१२७	३१
मेण्ढ् ………	१५०	७६
	२२९	७६
मेथि ………	२१३	१५
मेदक ………	२४९	४२
मेदस् ………	१४७	६४
मेदिनी ……	६७	३
मेदुर ………	२५९	३०
मेधा ………	३०	२
मेधि ………	२१३	१५
मेध्य ………	२६५	५५
मेनकात्मजा …	९	४०
मेरु…………	११	५२
मेलक ………	२८३	२९
मेला ………	१०१	९५
मेष ………	२०	२७
	२२९	७६
मेषकम्बल……	२३७	१०७
मेह…………	१४५	५६
मेहन ………	१५०	७६
मैत्रावरुणि……	१९	२०
मैत्री ………	३७३	३९
मैत्र्य ………	३७३	३९
मैथुन ………	१७९	५७
	३१४	१२१
मैरेय ………	२४९	४२
मोक्ष ………	३१	७
	८९	३९
मोघ ………	२७०	८१
मोघा ………	९२	५४
मोचक………	८७	३१
मोचा ………	९०	४६
	१०५	११३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मोदक ………	३७९	३३
मोरट ………	२३८	११०
मोरटा………	९९	८३
मोषक………	२४४	२४
मोह ………	२०६	१०९
मौक्तिक ……	२३३	९२
मौद्गीन ……	२१०	८
मौन ………	१७४	३६
मौरजिक ……	२४१	१३
मौर्वी ………	२०१	८५
मौलि ………	३३१	१९२
मौष्टा ………	३५८	५
मौहूर्त………	१८३	१४
मौहूर्तिक ……	१८३	१४
म्लिष्ट ………	३९	२१
म्लेच्छदेश……	६९	७
म्लेच्छमुख …	२३४	९७

य

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यकृत ………	१४७	६६
यक्ष ………	४	११
	१५	७३
यक्षकर्दम ……	१६३	१३३
यक्षधूप ……	१६२	१२७
यक्षराज् ……	१४	७१
यक्ष्मन्………	१४३	५१
यजमान ……	१६७	८
यजुस् ………	३५	३
यज्ञ ………	१६९	१३
यज्ञपुरुष ……	६	२२
यज्ञशेष ……	१७२	२८
यज्ञाङ्ग………	८५	२२
यज्ञिय………	१७२	२७
यज्वन्………	१६८	८
यत्…………	३५०	३
यतस् ………	३५०	३
यति ………	१७६	४४
यतिन् ………	१७६	४४
यथा ………	३५१	९
यथाजात ……	२६३	४८
यथातथम्……	३५३	१५
यथायथम्……	३५३	१४
यथार्थम् ……	३५३	१५
यथार्हवर्ण ……	१८३	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यथास्वम् ……	३५३	१४
यथेप्सित ……	२२४	५७
यदि ………	३५२	१२
यदृच्छा ……	२७८	२
यन्तृ ………	१९४	५९
	३०१	५९
यम…………	१३	६१
	१७८	४९
	२८१	१८
यमनिका ……	१६०	१२०
यमराज् ……	१३	६१
यमानिका ……	११२	१४५
यमुना ………	६२	३२
यमुनाभ्रातृ …	१३	६१
ययु ………	१९१	४५
यव ………	२१३	१५
यवक्य………	२१०	७
यवक्षार ……	२३७	१०८
यवफल ……	११६	१६१
यवस ………	११८	१६७
यवागू………	२२२	५०
यवाग्रज ……	२३७	१०८
यवानिका ……	११२	१४५
यवास………	१००	९१
यविष्ठ………	१४१	४३
यवीयस् ……	१४१	४३
यव्य ………	२१०	७
यशःपटह ……	४२	६
यशस् ………	३७	११
यष्टि ………	३७२	३८
यष्टिमधुक……	१०४	१०९
यष्टीमधूक……	१०४	१०९
यष्टृ…………	१६७	८
याग ………	१६९	१३
याचक………	२६४	४९
याचनक ……	२६४	४९
याचना………	१७३	३२
याचित………	२०९	३
याचितक ……	२०९	४
याच्ञा………	१७३	३२
	२७९	६
याजक………	१७०	१७
यातना………	५४	३
यातयाम ……	३१९	१४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यातु	११	६१
यातुधान	१३	६३
यातृ	१३८	३०
यात्रा	२०३	९५
	३२६	१७५
यादःपति	५४	२
यादस्	५९	२०
यादसांपति	१३	६४
यान	१८४	१८
	१९४	५८
यानमुख	१९३	५५
याप्य	२६५	५४
याप्ययान	१९३	५३
याम	२४	६
	२८१	१८
याँमि	३१८	१४२
यामिनी	२३	४
यामुन	२३५	१००
यायजूक	१६८	८
याव	१६१	१२५
यावक	२१४	१८
यावत्	३४५	२४५
यावन.	१६२	१२८
याष्टीक	१९७	७०
यास	१००	९१
युक्त	१८६	२४
युक्तरसा	१११	१४०
युग	१२९	३८
	२९३	२४
युगकीलक	२१२	१४
युगन्धर	१९४	५७
	३७१	३५
युगपत्	३५५	२२
युगपत्रक	८५	२२
युगपार्श्वग	२२६	६३
युगल	१२९	३८
युगायुग	१९४	५७
युग्म	१२९	३८
युग्य	१९४	५८
	२२६	६४
युद्ध	२०५	१०३
युध्	२०६	१०६
युवति	१३३	८
युवती	१३३	८
युवन्	१४१	४२
युवराज	४३	१२
यूथ	१३०	४१
यूथनाथ	१८८	३५
यूथप	१८८	३५
यूथिका	९६	७१
यूप	८९	४१
	३७१	३५
यूपक	३६४	१९
यूपकटक	१७०	१८
यूपखण्ड	३२५	१६७
यूपाग्र	१७०	१९
यूष	३७१	३५
योक्त्र	२१२	१३
योग	२९२	२२
योगेष्ट	२३७	१०५
योग्य	१०५	११२
योजन	३६९	३०
योजनपर्णी	१००	९१
योजनवल्ली	१००	९१
योत्र	२१२	१३
योध	१९५	६१
योद्धृ	१९५	६१
योधसंराव	२०६	१०७
योनि	१५०	७६
योषा	१३१	२
योषित्	१३१	२
योषिता	१३१	२
यौतक	१८७	२८
यौतव	२३१	८५
यौवत	१३६	२२
यौवन	१४०	४०
र		
रंहस्	१४	६७
रक्तक	३३	१५
	१४७	६४
	१६१	१२४
	३०५	७९
रक्तक	९६	७३
रक्तचन्दन	१६३	१३२
	२३८	१११
रक्तपा	६०	२२
रक्तफला	१९१	१३९
रक्तमार्ल	९१	४७
रक्तसंध्यक	६२	३६
रक्तसरोरुह	६४	४१
रक्ताङ्ग	११३	१४६
रक्तोत्पल	६४	४२
रक्षःसभ	३६८	२७
रक्षस्	४	११
	१३	६३
रक्षा	३१	१
रक्षाँ	२७९	८
रक्षित	२७५	१०६
रक्षिवर्ग	१८१	६
रक्षण	२७९	८
रङ्कु	१२१	१०
रङ्ग	२३७	१०६
रङ्गाजीव	२४०	७
रचना	१६४	१३७
रजक	२४१	१०
रजत	२३४	९६
	३०५	७९
रजँनि	२३	४
	११४	१५३
रजनी	२३	४
	११४	१५३
रजँनी	२२०	४१
रजनीमुख	२४	६
रजस्	२९	२९
	१३६	२१
	२०४	९८
	३४०	२३०
रजस्वला	१३५	२०
रज्जु	२४५	२७
रञ्जन	१६३	१३२
रञ्जनी	१०१	९५
रण	२०५	१०४
	२७९	८
	२९८	४८
रण्डा	१००	८८
रत	१७९	५७
रतिपति	६	२७
रत्न	२३४	९३
	३१४	१२६
रत्नसानु	११	५२
रत्नाकर	५४	२
रत्नि	१५२	८६
रथ	८६	३०
	१९२	५१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रथकड्या	१९३	२५
रसा	२४०	९
	२३९	४
रथगुप्ति	१९४	५७
रथद्रु	८६	२६
रथाङ्ग	१९३	५५
	१९४	५६
रथाङ्गाह्वयनामक	१२५	२२
रथिक	१९८	७६
रथिन्	१९५	६०
	१९८	७६
रथिन	१९८	७६
रथ्य............	१९१	४६
रथ्या	७३	३
	१९३	५५
रद	१५३	९१
रदन	१५३	९१
रदनच्छद	१५३	९०
रन्ध्र	५०	२
रभस	३६५	२१
रमणीं	१३१	४
रमणी	१३१	४
रमा	७	२९
रम्भा	१०५	११३
रय	१४	६७
रल्लक	१५९	११६
	३६३	१७
रव	४०	२२
रवण	२६१	३८
रवि	२१	३१
रशना	१५७	१०८
रशॅना	१५४	९१
रश्मि	२२	२३
	३१७	१३७
रस	३१	७
	३२	९
	४५	१७
	२३५	९९
	३२९	२२६
रसगर्भ.........	२३६	१०२
रसज्ञा	१५४	९१
रसना	१५४	९१
रसॅना	१५७	१०८
रसवती	२१६	२७
रसा	३७	२
	९९	८४
	१०७	१२३
रसाञ्जन	२३६	१०१
रसातल	५०	१
रसाल	८७	३३
	११७	१६३
	२२१	४४
रसित	१७	८
रसोनक	११३	१४८
रह	१८६	२३
रहस्	१८५	२२
रहस्य	१८६	२३
राका	२४	८
राक्षस	१३	६२
राक्षसी.........	१०८	१२८
राक्षा	१६१	१२५
राङ्कव	१५८	१११
राज्	१८०	१
राजक	१८०	३
राजकशेरु	३३०	१८७
राजन्	१८०	१
	३१२	१११
राजन्य	१८०	१
राजन्यक	१८०	४
राजन्वत्	७०	१३
राजबला	११४	१५३
राजबीजिन् ...	१६६	२
राजराज	१५	७२
राजलिङ्ग	३०७	९१
राजवंश्य	१६६	२
राजवत्	७०	१३
राजवृक्ष	८५	२३
राजसदन	७४	१०
राजसभा	३५९	९
राजसूय	३६९	३१
राजहंस.........	१२५	२४
राजातर्न	८८	३५
राजादन	८८	३५
	९०	४५
राजार्ह	१६२	१२६
राजि	८०	४
राजिका	२१४	१९
राजिल.........	५१	५
राजीर्क.........	५१	५
राजीव	५९	१९
	६४	४१
राज्याङ्ग	१८४	१८
रात्रि	२३	४
रॉत्रि	२२०	४१
रात्रिचर	१३	६३
रार्त्रिचर	१३	६३
राद्धान्त	३०	४
राध............	२६	१६
राधा	१९	२२
राम	६	२४
	१२१	११
	३१८	१४०
रामठ	२२०	४०
रामा	१३१	४
राम्भ	१७७	४६
राल	१६२	१२७
राशि	२०	२७
	१३०	४२
	३३६	२१३
राहू	३२९	१८३
राष्ट्रिका	१०१	९४
राष्ट्रिय	४४	१४
रासभ	२२९	७७
राजा	१०५	११४
	१११	१४०
राहु............	२०	२६
रिफक	२६५	५६
रिक्थ	२३३	९०
रिङ्खणं	५०	३६
रिङ्गण	५०	३६
रिटि	९	४३
रिपु............	१८२	१०
रिष्ट	२९६	३५
रिष्ट	२०१	८९
रीढा	४६	२३
रीण	२७२	९२
रीति	२३४	९७
	३०२	६८
रीतिपुष्प	२३६	१०३
रीती	२३४	९७
रुक्प्रतिक्रिया ...	१४३	५०
रुक्म	२३४	९५
रुक्मकारक......	२४०	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रुक्म	३३९	२२४
रुग्ण	२७२	९१
रुच्	२२	३४
रुचक	९१	५१
	९८	७८
	२३८	१०९
	२२०	४३
रुचि	२२	३४
	२९४	२९
रुचिर	२६४	५२
रुच्य	२६४	५२
रुज्	१४३	५१
रुजा	१४३	५१
रुत	४०	२५
रुदित	४९	३५
रुद्ध	२७२	९०
रुद्र	३	१०
	८	३६
रुद्राणी	९	३९
रुधिर	१४७	६४
	३६६	२२
रुरु	१२१	१०
रुशती	३८	१८
रुष्	४७	२६
रुहा	११६	१५८
रूप	३१	७
रूपाजीवा	१३५	१९
रूप्य	३२३	१६०
	२३३	९१
	२३४	९६
रूप्याध्यक्ष	१८१	७
रूषित	२७२	८९
रेखा	८०	४
रेचनी	१०४	१०८
	११३	१४६
रेचित	१९२	४८
रेणु	२०४	९८
रेणुक	२१३	१६
रेणुका	१०६	१२०
रेतस्	१४६	६२
रेप	२६५	५४
रेफ	२६५	५४
	३१६	१३२
रेवतीरमण	६	२४
रेवा	६२	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रै (राः)	२३३	९०
	३२४	१६५
रोक	५०	२
रोग	१४३	५१
रोगहारिन्	१४५	५७
रोचन	९०	४७
रोचनी	१०४	१०८
	११३	१४६
रोचिष्णु	१५६	१०१
रोचिस्	२२	३४
रोदन	१५४	९३
रोदनी	१००	९२
रोदसी	३४०	२२८
रोदस्यौ	३४०	२२८
रोध	५६	७
रोधस्	५६	७
रोप	२०१	८७
रोमन्	१५५	९९
रोमन्थ	३६४	१९
रोमहर्षण	४९	३५
रोमाञ्च	४९	३५
रोष	४७	२६
रोहिणी	९९	८५
रोहिणी	२२७	६७
रोहित	३३	१५
	५९	१९
	१२१	१०
रोहितक	९१	४९
रोहिताश्व	१२	५८
रोहिन्	९१	४९
रोहिष	१२१	१०
रौद्र	४५	१७
	४६	२०
रौमक	२२०	४२
रौरव	५३	१
रौहिणेय	६	२५
	२०	२६
रौहिष	११७	१६६
	१२१	१०

ल

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
लकुच	९३	६०
लक्तक	१५९	११५
लक्षौ	४९	२३
लक्ष	२०१	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
लक्षण	१८	१७
लक्षणे	२८४	३१
लक्षणा	१२६	२५
लक्ष्मण	२५५	१४
लक्ष्मणा	१२६	२५
लक्ष्मन्	१८	१७
	३१४	१२४
लक्ष्मी	७	२८
	१०५	११२
	२००	८२
लक्ष्मीवत्	२५५	१४
लक्ष्य	४९	३३
	२०१	८६
लगुड	३६४	१८
लग्न	२०	२७
लग्नक	२४९	४४
लघु	१४	६८
	१०९	१३३
	२९३	२८
लघुलय	११७	१६५
लङ्का	३५९	७
लङ्कोपिका	१०९	१३३
लज्जा	४६	२३
लज्जाशील	२५८	२८
लज्जित	२७२	९१
लट्वा	३६०	१०
लता	८१	९
	८२	११
	९२	५५
	९६	७२
	१०९	१३३
	११३	१५०
लतार्क	११३	१४८
लपन	१५३	८९
लपित	३४	१
	२७५	१०७
लब्ध	२७५	१०४
लब्धवर्ण	१६६	६
लब्धानुज्ञ	१६८	१०
लभ्य	१८६	२४
लम्बन	१५६	१०४
लम्बोदर	९	४१
लय	४३	९
ललना	१३१	३
ललन्तिका	१५६	१०४
ललाट	१५४	९२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ललाटिका	१५६	१०३
ललाम	३१९	१४३
ललामक	१६४	१३५
ललित	४८	३१
लव	२८२	२४
	२६६	६२
लवङ्ग	१६१	१२५
लवण	३२	९
	२२०	४१
	३६६	२३
लवणोद	५४	२
लवन	२८२	२४
लवित्र	२१२	१३
लशुन	११३	१४८
लशून	११३	१४८
लस्तक	२०१	८५
लाक्षा	१६१	१२५
	३६०	१०
लाक्षाप्रसादन	८९	४१
लाङ्गल	२१२	१३
लाङ्गलदण्ड	२१२	१४
लाङ्गलपद्धति	२१२	१४
लाङ्गलिकी	१०६	११८
लाङ्गलिन्	११८	१६८
लाङ्गली	१०४	१११
	११८	१६८
लाङ्गुल	१९२	५०
लाङ्गूल	१९२	५०
लाजा	२२२	४७
लाञ्छन	१८	१७
लाबु	११५	१५६
लाबू	११५	१५६
लाभ	२३०	८०
लामज्जक	११७	१६५
लालसा	४७	२८
	३४०	२२८
लाला	१४८	६७
लालाटिक	२९०	१७
लाव	१२८	३५
लासक	४३	८
लासिका	४३	८
लास्फोटनी	२४७	३४
लास्य	४३	१०
लिकुच	९३	९०
लिक्षा	३६०	१०
लिखित	१८३	१६
लिङ्गवृत्ति	१७९	५४
लिपि	१८३	१६
लिपिकर	१८३	१५
लिपिकार	१८३	१५
लिपिङ्कर	१८३	१५
लिंपी	१८३	१५
लिप्त	२७२	९०
लिप्त	२७६	११०
लिप्तक	२०१	८८
लिप्सा	४७	२७
लिबि	१८३	१६
लिबिकर	१८३	१५
लिबिङ्कर	१८३	१५
लीढ	२७६	११०
लीला	४८	३२
	४९	३२
	३३३	१९८
लुठित	१९२	५०
लुब्ध	२५७	२२
लुब्धक	२४३	२१
लुलाप	११९	४
लुलाय	११९	४
लूता	१२२	१३
लून	२७५	१०३
लूम	१९२	५०
लेख	३	८
लेखक	१८३	१५
लेखर्षभ	१०	४५
लेखा	८०	४
लेप	२२४	५६
लेपक	२४०	६
लेश	२६६	६२
लेष्टु	२१२	१२
लेह	२२४	५६
लोक	६८	६
	२८७	२
लोकजित्	४	१३
लोकमातृ	७	२९
लोकायत	३७०	३२
लोकालोक	७७	२
लोकेश	५	१६
लोचन	१५४	९३
लोचमर्कट	१०४	१११
लोचमस्तक	१०४	११
लोध्र	२४४	२५
लोध्र	८७	३३
लोपामुद्रा	१९	२०
लोप्त्र	२४४	२५
लोमन्	१५५	९९
लोमशा	११०	१३४
लोल	२६९	७४
	३३४	२०४
लोलुप	२५७	२२
लोलुभ	२५७	१२
लोष्ट	२१२	१२
लोष्टभेदन	२१२	१२
लोष्टु	२१२	१२
लोह	१६२	१२६
	२३५	९८
	२३५	९९
	३६६	२३
लोहकारक	२४०	७
लोहपृष्ठ	१२३	१६
लोहल	२६०	३७
लोहाभिसार	२०३	९४
लोहित	३३	१५
	१४७	६४
लोहित	१२१	१०
लोहितक	२३३	९२
लोहितचन्दन	१६१	१२४
लोहिताङ्ग	२०	२५
लौह	२३५	९९

व

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
व	३५१	९
वंश	११६	१६०
	१६५	१
	३३६	२१३
वंशक	१६२	१२६
वंशरोचना	२३८	१०९
वंशिक	१६२	१२६
वक्तव्य	३२३	१५९
वक्तृ	२६०	३५
वक्त्र	१५३	८९
वक्र	२६८	७१
वक्षस्	१५०	७८
वङ्क्षण	१४९	७३
वङ्ग	२३७	१०६
वचन	३४	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वचनेस्थित	२५८	२४
वचस्	३४	१
वचा	१०२	१०२
वज्र	१०	५०
	१०३	१०५
	३२९	१८४
वज्रनिर्घोष	१७	१०
वज्रनिष्पेष	१७	१०
वज्रपुष्प	९७	७६
वज्रिन्	१०	४५
वञ्चँक	१२०	५
वञ्चक	२६३	४७
वञ्चित	२६२	४१
वञ्जुक	१२०	५
वञ्जुल	८६	२७
	८६	३०
	९४	६४
वट	८७	३२
वटक	३६३	१७
वटी	२४५	२७
वडवा	१९१	४६
वडवानल	१२	५९
वड्	२६६	६१
वणिज्	२२९	७८
वणिक्पथ	२९९	५१
वणिज्या	२२९	७९
वण्टक	२३३	८९
वतँ	३४४	२४३
वत्स	१५०	७८
	२२५	६२
	३३९	२२५
वत्सक	९५	६६
वत्सतर	२२५	६२
वत्सनाभ	५२	११
वत्सर	२५	१३
	२७	२०
वत्सल	२५५	१४
वत्सादनी	९९	८२
वद	२६०	३५
वदन	१८३	८९
वदन्यँ	२५३	६
वदान्य	२५३	६
	३२३	१६०
वदावद	२६०	३५
वध	२०७	११५
वध्य	२६२	४५
वन्ध्य	८१	७
वन्ध्या	२२७	६९
वध्री	२४६	३१
वधू	१०९	१३३
	१३१	२
	१३३	९
	३१०	१०१
वन	५५	३
	७९	१
	३१४	१२६
वनतिक्तिका	९९	८५
वनप्रिय	१२४	१९
वनमक्षिका	१२६	२७
वनमालिन्	५	२१
वनमुद्ग	१०२	९९
	२१३	१७
वनशृङ्गाट	१०२	९९
घनसमूह	८०	४
वनस्पति	८०	६
वनायुँ	१२०	८
वनायुज	१९१	४५
वनिता	१३१	२
	३०४	७३
वनीपकँ	२६४	४९
वनीयक	२६५	४९
वनौकस्	११९	३
वन्दा	९९	८२
वन्दारु	२५८	२८
वन्या	८०	४
वपा	५०	२
	१४१	६४
वपुस्	१४८	७०
वप्र	७३	३
	२११	११
	२३७	१०५
वमँ	१४५	५५
वमथु	१४५	५५
	१८९	३७
वमि	१४५	५५
वँमी	१४५	५५
वयस्	३४०	२२९
वयस्थँ	३४१	४२
वयस्थाँ	९३	५९
वयस्था	९३	५८
	१११	१३७
	११२	१४४
वयस्य	१४१	४२
	१८३	१२
वयस्या	१३४	१२
वर	१६१	१२४
	२७९	८
	३२६	१७२
वरटा	१२६	२५
	१२६	२७
वरँटी	१२६	२७
वरणँ	१३	६४
वरण	७३	३
	८५	२५
वरण्ड	३६४	१८
वरत्रा	१९०	४२
	२४६	३१
वरद	२५४	७
वरवर्णिनी	१३१	४
	२२०	४१
वराङ्ग	२९३	२६
वराङ्गक	११०	१३४
वराटक	६५	४३
	२१५	२७
	३७२	३८
वरारोहा	१३१	४
वराशि	१५९	११६
वराँसि	१५९	११६
वराह	११९	२
वरिवसित	२७५	१०२
वरिवस्या	१७४	३५
वरिवस्यित	२७५	१०२
वरिष्ट	२३४	९७
वरिष्ठ	२७६	१११
वरी	१०२	१००
वरीयस्	३४१	२३४
वरुण	१३	६४
	१६	२
	८५	२५
वरुणात्मजा	२४८	३९
वरूथ	१९४	५७
वरूथिनी	१९८	७८
वरेण्य	२६५	५७
वर्कर	२४४	२३
वर्ग	२३०	४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्चस् ………	३४०	२३०
वर्चस्क ………	१४८	६८
वर्ण ………	१६५	१
	१९०	४२
	२९८	४७
वर्णक ………	१६४	१३३
	३७२	३८
वर्णित ………	२७६	११०
वर्णिन् ………	१७६	४३
वर्तक ………	१२८	३५
	२८९	११
वर्तन ………	२०९	१
	२५९	२९
वर्तनि ………	७१	१५
वर्तनी ………	७१	१५
वर्ति ………	१६४	१३३
वर्तिका ………	१२८	३५
वर्तिष्णु ……	२५९	२९
वर्तुल ………	२६८	६९
वर्त्मन् ………	७१	१५
	३१३	१२१
वर्त्मनि ……	७१	१५
वर्ध ………	२३७	१०५
वर्धक ………	१००	९०
वर्धकि ………	२४०	९
वर्धन ………	२५९	२८
	२७९	७
वर्धमान ……	९१	५१
वर्धमानक ……	२१७	३२
वर्धिष्णु ……	२५९	२८
वर्वरा ………	१११	१३९
वर्मन् ………	१९६	६४
वर्मित ………	१९६	६५
वर्य ………	२६५	५७
वर्या ………	१३२	७
वर्वणा ………	१२६	२६
वर्वरी ………	१११	१३९
वर्ष ………	१७	११
	६८	६
	३३९	२२३
वर्षवर ………	१८२	९
वर्षा ………	२७	१९
वर्षाभू ………	६०	२४
वर्षाभ्वी ……	६०	२४
वर्षीयस् ……	१४१	४३
वर्षोपल ……	१८	१२
वर्ष्मन् ………	१४८	७०
	३१४	१२३
वलक्ष ………	३३	१३
वलज ………	२९४	३१
वलजा ………	२९४	३१
वलभि ………	७६	१५
वलभी ………	७६	१५
वलय ………	१५७	१०७
वलयित ……	२७२	९०
वलीक ………	७५	१४
वलीमुख ……	११९	३
वल्क ………	८२	१२
वल्कल ………	८२	१२
वल्गित ………	१९२	४८
वल्गु ………	३१९	१४४
वल्मीक ……	७०	१४
वल्लकी ………	४१	३
वल्लभ ………	२६५	५३
	३३७	१३७
वल्लरि ………	८२	१३
वल्लरी ………	८२	१३
वल्ली ………	८१	९
वल्लुर ………	१४७	६३
वल्लूर ………	१४७	६३
वश ………	२७९	८
वशक्रिया ……	२७८	४
वशा ………	१८८	३६
	२२७	६९
	३३७	२१६
वशिक ………	२६५	५६
वशिर ………	१०१	९७
	२२०	४१
वश्य ………	२५८	२५
वषट् ………	३५१	८
वषट्कृत ……	१७२	२७
वसति ………	३०२	६६
वसन ………	१५९	११५
वसन्त ………	२७	१८
वसा ………	१४७	६४
वसिर ………	१०१	९७
	२२०	४१
वसु ………	३	१०
	९८	८१
	२३३	९०
	३४०	२२७
वसुक ………	९८	८०
	२२०	४२
वसुदेव ………	६	२३
वसुधा ………	६७	३
वसुन्धरा ……	६७	३
वसुमती ……	६७	३
वसूक ………	९८	८०
	२२०	४२
वस्ति ………	१५९	११४
वस्तु ………	३६२	१३
वस्त्य ………	७३	५
वस्त्र ………	१५९	११५
वस्त्रयोनि ……	१५८	११०
वस्त्रवेश्मन् ……	१६०	१२०
वस्न ………	२२९	७९
वस्नसा ………	१४७	६६
वह ………	२२६	६३
वह्नि ………	१२	५६
	१६	२
वह्निशिख ……	२३७	१०६
वह्निसंज्ञक ……	९८	८०
वा ………	३४६	२४८
	३५१	९
	३५३	१५
वाक्पति ……	१६०	३५
वाक्य ………	३४	२
वागीश ………	२६०	३५
वागुंजी ………	१०१	९६
वागुरा ………	२४४	२६
वागुरिक ……	२४२	१४
वाग्मिन् ……	२६०	३५
वाङ्मुख ……	३६	९
वाच् ………	३४	१
वाचंयम ……	१७६	४२
वाचक ………	३४	२
वाचस्पति ……	२०	२४
वाचाट ………	२६०	३६
वाचाल ……	२६०	३६
वाचिक ……	३८	१७
वाचोयुक्तिपटु …	२६०	३५
वाज ………	२०१	८७
वाजपेय ……	३६९	३१
वाजिदन्तक …	१०३	१०३
वाजिन् ………	१२८	३३
	१९०	४४
	३११	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाजिशाला ...	७४	७
वाञ्छा	४७	२७
वाटी	३७३	४२
वाट्यालका......	१०३	१०७
वाडव	१२	५९
	१६६	४
	१९१	४६
वाडवानल......	१२	५९
वाडव्य.........	२८६	४१
वाणि	२४५	२८
वाणिज.........	२२९	७८
वाणिज्य	२०९	२
	२२९	७९
वाणिनी	३१२	१११
वाणी	३४	१
वात	१३	६६
वातक	११३	१४९
वातकिन्	१४६	५९
वातपोथ	८६	२९
वातप्रमी	१२०	७
वातमृग	१२०	७
वातरोगिन् ...	१४६	५९
वातायन	७४	९
वातायु.........	१२०	८
वाति	१३	६६
वातुल	३३२	१९५
वातूल	३३२	१९५
वात्या	३३२	१९५
वात्सक.........	२२५	६०
वादित्र.........	४२	५
वाद्य	४२	५
वान	८३	१५
वानप्रस्थ	८६	२८
	१६६	३
वानर	११९	३
वानस्पत्य	८०	६
वानायु.........	१२०	८
वानीर	८६	३०
वानेय	१०९	१३१
वापदण्ड	२४५	२८
वापि	६१	२८
वापी	६१	२८
वाप्य	१०८	२२६
वाम	३१९	१४४
वामदेव	८	३४
वामन	१६	३
	१४२	४६
	२६८	७०
वामलूर	७०	१४
वामलोचना ...	१३१	३
वामा	१३१	२
वामी	१९१	४६
वायदण्ड	२४५	२८
वायस	१२४	२०
वायसाराति ...	१२३	१५
वायसी.........	११४	१५१
वायसोली......	११२	१४४
वायु	१३	६४
वायुसख	१२	५८
वार............	५५	३
वार	५५	३
वार	१२९	३९
	३२३	१६१
वारण	१८८	३४
वारणबुषा	१०५	११३
वारणबुसा	१०५	११३
वारबाण	१९५	१६
वारमुख्या	१३५	१९
वारस्त्री.........	१३५	१९
वाराही.........	११४	१५१
वारि	५५	३
वारिद	१७	७
वारिपर्णी	६३	३८
वारिप्रवाह......	७८	५
वारिवाह	१७	६
वारी	१९०	४३
वारुणी.........	२९९	५१
वार्त	१४५	५७
	३०४	७५
वार्ता	३६	७
	२०९	१
	३०४	७५
वार्ताकु.........	१०५	११४
वार्ताकी	१०५	११४
वार्तावह	२४२	१५
वार्धक	१४०	४०
वार्धक्य	१४०	४०
वार्धुषि.........	२१०	५
वार्धुषिक	२१०	५
वार्मण	२८६	४३
वार्षिक.........	११३	१५०
वाल	१५५	९५
वालधि	१९२	५०
वालपत्र	९१	४९
वालपाश्या ...	१५६	१०३
वालहस्त	१९२	५०
वालुक	१०७	१२१
वालुका.........	३०३	७३
वाल्क	१५८	१११
वावदूक	२६०	३५
वावृत्त	२७२	९२
वाशिका	१०२	१०३
वाशित.........	४०	२५
वाशिता	३०४	७५
वास	७३	६
वासक	१०३	१०३
वासगृह	७४	८
वासन्ती	९६	७२
वासयोग	१६४	१३४
वासर	२३	२
वासव	१०	४५
वासस्	१५९	११५
वासिका	१०२	१०३
वासित.........	१६४	१३४
	२२१	४६
वासिता	३०४	७५
वासुकि	५१	४
वासुदेव	५	२०
वासू	४४	१४
वास्तु	७७	१९
वास्तूक.........	११५	१५८
वास्तोष्पति......	१०	४६
वास्त्र	१९३	५४
वाह	१९०	४४
	२३२	८८
वाहद्विषत्......	११९	४
वाहन	१९४	५८
वाहस	५१	५
वाहित्थ	१८९	३९
वाहिनी	१९८	७८
	२००	८१
	३१२	१११
वाहिनीपति ...	१९५	६२
वि	१२८	३३
विंशति.........	२३१	८३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विकङ्कत	८८	३७
विकच	८१	७
विकर्तन	२१	२९
विकलाङ्ग	१४२	४६
विकर्शंर	२९९	३०
विकर्षां.........	१००	९०
विकसा	१००	९०
विकसित	८१	८
विकस्वर	२५९	३०
विकार	२८१	१५
विकाशिन्	२५९	३०
विकासिन्	२५९	३०
विकिर	१२८	३३
विकिरणं	९८	८०
विकीरण	९८	९०
विकुर्वाण	२५४	७
विकृत	४५	१९
	१४५	५८
विकृति	२८१	१५
विक्रम	२०५	१०२
	३१८	१४०
विक्रय	२३०	८३
विक्रयिक	२२९	७९
विक्रान्त	१९८	७७
विक्रिया	२८१	१५
विक्रेतृ	२२९	७९
विक्रेय	२३०	८२
विक्लव	२६२	४४
विक्षाव.........	२८५	३७
विख्यं	१४२	४६
विख्रं	१४२	४६
विखु	१४२	४६
विगत	२७४	१००
विगतार्तवा ...	१३६	२१
विग्र	१४२	४६
विग्रह	१४८	७०
	१८४	१८
	२०५	१०४
	२८२	२२
विग्रंह	२८०	१२
विघस	१७२	२८
विघ्न	२८१	१९
विघ्नराज	९	४०
विचक्षण	१६६	६
विचयन	२८४	३०
विचर्चिका	१४४	५३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विचारणा	३०	२
विचारित	२७४	९९
विचिकित्सा ...	३०	३
विच्छन्दक......	७५	११
विच्छंर्दक	७५	११
विच्छाय	३६८	२६
विजन	१८५	२२
	३०५	८२
विजय	२०६	११०
विजिल.........	२२१	४६
विजनं	२२१	४६
विजंक	२२१	४६
विज्ञ	२५३	४
विज्ञात.........	२५४	९
विज्ञान.........	३१	६
विज्ञानिक	२५३	४
विट्	१४८	६८
	२०८	१
विट............	३६४	१७
विटङ्क	७६	१५
विटप	८३	१४
	३१६	१३०
विटपिन्	८०	५
विटिकां	१४४	१५३
विट्खदिर......	९१	५०
विट्चर...... ...	२४४	२३
विड	२२०	४२
विडङ्ग	१०३	१०६
विडालं.........	१२०	६
विडंसं	२४४	२१
वितण्डा	३५९	९
वितथ	३९	२१
वितरण	१७३	२९
वितर्दि	७६	१६
वितर्दी	७६	१६
वितस्ति.........	१५२	८४
वितान	१६०	१२०
	३१२	११३
वितुन्न	११३	१४९
वितुन्नक	१०८	१२६
	११३	१४९
	२१९	३७
	२३६	१०१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वित्त	२३३	९०
	२५४	९
	२७४	९९
विदर	२७८	५
विदल	३७०	३२
विदारक	५६	१०
विदारी.........	८४	२०
	१०४	११०
विदारिगन्धा ...	१०५	११५
विदारीगर्न्धा ...	१०५	११५
विदित	२५४	७
	२७६	१०९
	२७६	१०८
विदिश्	१६	५
विदु	१८९	३७
विदुर	८६	३०
	२५९	३०
विदुल	८७	३०
विद्ध	२७४	९९
विद्धकर्णी	९९	८४
विद्याधर	४	११
विद्युत्	१७	९
विद्रधि.........	१४५	५६
विद्रव	२०७	१११
विद्रुत	२७४	१००
विद्रुम	२३३	९३
विद्रुमलता......	१०८	१२९
विद्वस्	१६६	५
	३४१	२३३
विद्वेष	४७	२५
विधवा.........	१३३	११
विधा	३०९	१०१
	२४८	३८
विधां	२७९	१०
विधातृ.........	५	१७
विधि	५	१७
	२९	२८
	१७३	४०
	३०९	९९
विधिंदर्शिन् ...	१९९	१६
विधु	६	२२
	१८	१४
	३०९	९९
विधुत	२७५	१०७
विधुन्तुद	२०	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विधुर	२८२	२०
विधुवन	२७८	४
विधूनन	२७८	४
विधेय	२५८	२४
विनयग्राहिन् ...	२५८	२४
विना	३४९	३
विनायक	४	१४
	९	४०
	२८८	६
विनाश	२८२	२२
विनाशोन्मुख ...	२७२	९१
विनीत.........	१९०	४४
	२५८	२५
विनीतक	१९४	५८
विन्दु	१५९	३०
विन्ध्य	७८	३
विन्न	२७४	९९
	२७५	१०४
विन्यस्त	२९७	४४
विपक्ष	१८२	११
विपञ्ची.........	४१	३
विपण	२३०	८३
विपणि	७२	२
	२९९	५१
विपणी	७२	२
विपत्ति.........	२००	८२
विपथ	७१	१६
विपद्	२००	८२
विपर्यय	२८४	३३
विपर्यय	२८४	३३
विपर्यास	२८४	३३
विपश्चित्	१६६	५
विपाट्	६२	३३
विपादिका	१४४	५२
विपाशा	६२	३३
विपिन	७९	१
विपुल	२६६	६१
विप्र	१६६	२
	१६६	४
विप्रकार	२८०	१५
विप्रकृत	२६२	४१
विप्रकृष्टक	२६८	६८
विप्रतीसार......	४७	२५
विप्रयोग	२८३	२८
विप्रलब्ध	२६२	४१
विप्रलम्भ	५०	३६
	२८३	२८
विप्रलाप	३८	१६
विप्रश्निका......	१३५	२०
विप्रुष्	५५	६
विप्लव	२८०	१४
विप्लुष्	१७५	३९
विबुध	३	७
विभव	२३३	९०
विभाकर	२१	२८
विभावरी	२३	४
विभावसु	१२	५९
	२१	३०
	३३९	२२५
विभीतक	९३	५८
विभूति	८	३८
विभूषण	१५६	१०१
विभ्रम.........	४८	३१
	३१८	१४१
विभ्राज	१५६	१०१
विमनस्	२५४	८
विमर्श	२३०	८०
विमर्दन	२८०	१३
विमला.........	११२	१४३
विमातृज	१३७	२५
विमान.........	११	५१
वियत्	१५	२
वियद्गङ्गा	११	५२
वियम	२८१	१८
वियात	२५८	२५
वियाम	२८१	१८
विरजस्तमस् ...	१७७	४५
विरति	२८५	३८
विरल	२६७	६६
विराज्	१८०	१
विराव	४०	२३
विरिञ्च.........	५	१७
विरिञ्चि	५	१७
विरिण.........	३००	५६
विरूपाक्ष	८	३४
विरोचन	२१	३०
	३११	१०८
विरोधँ	२८०	१३
विरोध	४७	२५
विरोधन	२८२	२१
विरोधोक्ति......	३८	१६
विलक्ष	२५८	२६
विलक्षण	२७८	२
विलम्बित	४३	९
विलम्भ	२८३	२८
विलाप.........	३८	१६
विलास	४८	३१
विलीन.........	२७४	१००
विलेपन	१६४	१३३
	२८३	२७
विलेपी.........	२२२	५०
विवध	३०८	९६
विवर्जित	२४२	१५
विवर	५०	१
विवर्ण	२४२	१६
विवश	२६२	४४
विवस्वत्	२१	२९
	३००	५७
विवाद	३६	९
विवाह	१७९	५६
विविक्त	१८५	२२
	३०५	८२
विविध.........	२७३	९३
विवेक	१७५	३८
विब्बोक	४८	३१
विश्	१६६	२
विश्व	३३६	२१३
विशङ्कट	२६६	६०
विशद	३२	१२
विशर	२०७	११५
विशल्या	९९	८३
	११०	१३६
	३२१	१५५
विशसन	२०७	११४
विशस्त	९	४२
विशाखा	१९	२२
विशाय.........	२८४	३२
विशारण	२०७	११२
विशारद	३०८	९५
विशाल	२६६	६०
विशालता......	१५९	११४
विशालत्वच् ...	८५	२३
विशाला	११५	१५६
विशिख	७३	३
	२०१	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विशिखा	७३	३
विशेषक	१६१	१२३
विश्रम्भ	१८६	२३
विश्राणन	१७३	२९
विश्राव	२८३	२८
विश्रुत	२५४	९
विश्व	३	१०
	२१९	३८
	२६७	६५
विश्वकद्रु	२४३	२२
विश्वकर्मन्	३११	१०८
विश्वकेतु	७	२८
विश्वद्र्यच्	२६०	३९
विश्वभेषज	२१९	३८
विश्वम्भर	६	१२
विश्वम्भरा	६७	२
विश्वरूप	६	२३
विश्ववसु	३	१०
विश्वसृज्	५	१७
विश्वस्ता	१३३	११
विश्वा	१०२	९९
विश्वास	१८६	२३
विष्	१४८	६८
विष	५२	९
	३३८	३२२
विषधर	५२	७
विषमच्छद	८५	२३
विषय	३१	७
	६९	८
	२८०	११
	३२१	१५२
विषयेंस्पृहा	४६	२४
विषयि	३१	८
विषवैद्य	५३	११
विषा	१०२	९९
विषाक्त	२०१	८८
विषाण	३००	५५
विषाणी	१०६	११९
विषुव	२६	१४
विषुवत्	२६	१४
विष्किर	१२८	३३
विष्कम्भ	७६	१७
विष्टप	६८	६
विष्टर	३२५	१६९
विष्टरश्रवस्	५	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विष्टि	५४	३
विष्ठा	१४८	६८
विष्णु	५	१८
विष्णुक्रान्ता	१०३	१०४
विष्णुपद	१५	२
विष्णुपदी	६२	३१
विष्णुरथ	७	३१
विष्य	२६३	४५
विष्वक्	३५२	१३
विष्वक्सेन	५	१९
विश्वक्सेनप्रिया	११४	१५१
विष्वक्सेना	९२	५६
विष्वद्र्यच्	२६०	३४
विसंवाद	५०	३६
विसर	१२९	३९
विसर्जन	१७३	२९
विसर्पण	१८२	२३
विसार	५८	१७
विसारिन्	२५९	३१
विसृत	२७१	८६
विसृत्वर	२५९	३१
विसृमर	२५९	३१
विस्तर	२८२	२२
विस्तार	८३	१४
	२८२	२२
विस्तृत	२७१	८६
विस्फार	२०६	१०८
विस्फोट	१४४	५३
विस्फोटी	१४४	५३
विस्मय	४५	१९
विस्मयान्वित	२५८	५६
विस्मृत	२७१	८६
विस्र	३२	१२
विस्रम्भ	१८६	२३
	३१७	१३५
विस्रसा	१४१	४१
विस्राव	२२२	४९
विहग	१२७	३२
विहङ्ग	१२७	३२
विहङ्गम	१२७	३२
विहङ्गमा	२४५	३०
विहङ्गिका	२४५	३०
विहसित	४९	३५
विहस्त	२६२	४३
विहापित	१७३	२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विहायस्	१५	२
	१२७	३२
विहायस	१५	२
विहार	२८१	१६
विह्वल	२६२	४४
वीकाश	३३६	२१४
वीचि	५५	५
वीणा	४१	३
वीणादण्ड	४२	३
वीणावाद	२४१	१३
वीत	१९०	४३
वीतंस	२४४	२६
वीति	१९०	४३
वीतिहोत्र	१२	५६
वीथी	८०	४
	३०६	८७
वीध्र	२६५	५५
वीनाह	६१	२७
वीर	४५	१७
	४५	१८
	१९८	७७
वीरण	११७	१६४
वीरतर	११७	१६४
वीरतरु	९०	४५
वीरपत्नी	१३५	१६
वीरपर्ण	२०५	१०३
वीरपान	२०५	१०३
वीरभार्या	१३५	१६
वीरमातृ	१३५	१६
वीरवृक्ष	८९	४२
वीराशंसन	२०४	१००
वीरसू	१३५	१६
वीरहन्	१७९	५३
वीरिणी	३००	५६
वीरुध्	८१	९
वीर्य	४८	२९
	१४६	६२
	३२१	१५४
वीवध	३०८	९६
वृक	१२०	७
वृकधूप	१६२	१२८
	१६२	१२९
वृक्ण	२७५	१०३
वृक्ष	८०	५
वृक्षभेदिन्	२४७	३४
वृक्षरुहा	९९	८२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृक्षवाटिका	८०	२
वृक्षादनी	९९	८२
	२४७	३४
वृक्षाम्ल	२१८	३५
वृजिन	२८	२३
	२६८	७१
	३११	१०८
वृत	२७२	९२
वृति	७३	३
	२७९	८
वृत्त	२६८	६९
	२७२	९२
	३०५	७८
वृत्तान्त	३६	७
	३०१	६३
वृत्ति	२०९	१
	२०९	२
	३०३	७२
वृत्र	३२४	१६३
वृत्रहन्	१०	४५
वृथा	३४५	२४६
	३५०	४
वृद्ध	१०७	१२२
	१४१	४२
	३०९	१००
वृद्धत्व	१४०	४०
वृद्धदारक	११०	१३७
वृद्धनाभि	१४६	६१
वृद्धश्रवस्	९	४४
वृद्धसङ्घ	१४०	४०
वृद्धा	१३४	१२
वृद्धि	१८५	१९
	२७९	९
वृद्धिजीविका	२०९	४
वृद्धिमत्	३०६	८५
वृद्धोक्ष	२२५	६१
वृद्ध्याजीव	२१०	५
वृन्त	८३	१५
वृन्द	१२९	४०
वृन्दभेद	१३०	४१
वृन्दारक	३	९
	२९०	१६
वृन्दिष्ठ	२७६	११२
वृश्चिक	१२२	१४
	१२२	१४
	२८८	७
वृष	२०	२७
	२८	२४
	१०३	१०३
	१०६	११६
	२२५	५९
	३३८	२२०
वृषण	१५०	७६
वृषदंशक	१२०	६
वृषध्वज	८	३६
वृषन्	१०	४५
वृषभ	२२५	५९
वृषल	२३८	१
वृषस्यन्ती	१३३	९
वृषा	१०	४५
	१००	८७
वृषाकपायी	३२२	१५५
वृषाकपि	३१५	१२९
वृषी	१७७	४६
वृष्टि	१७	११
वृष्णिँ	२२	३३
वृष्णि	२२९	७६
वेग	२९२	२०
वेगिन्	१९८	७३
वेणि	१५५	९८
वेणी	९५	६९
वेणु	११६	१६१
वेणुक	१८९	४१
वेणुध्म	२४१	१३
वेतन	२४८	३८
वेतस	८६	२९
वेतस्वत्	६९	९
वेताल	३६५	२१
वेत्रवती	६३	६४
वेद	३४	३
वेदना	२७८	६
वेदि	१७०	१८
वेदिका	७६	१६
वेदी	१७०	१८
वेधनिका	२७९	८
वेध	२४७	३४
वेधमुख्यक	११०	१३५
वेधस्	५	१७
	३४०	२२७
वेधित	२७४	९९
वेपथु	५०	३८
वेमन्	२४५	२८
वेला	३३२	१९७
वेल्ल	१०३	१०६
वेल्लज	२१८	३५
वेल्लिं	८१	९
वेल्लित	२६८	७१
	२७१	८७
वेश	७२	२
वेर्श	१५६	९९
वेशन्त	६१	२८
वेशवाँर	२१८	३५
वेश्मन्	७३	४
वेश्मभू	७७	१९
वेश्या	१३५	१९
वेश्याजनसमाश्रय	७२	२
वेष	१५६	९९
वेषवार	२१८	३५
वेष्टित	२७२	९०
वेष्याँ	१३५	१९
वेसवाँर	२१८	३५
वेहत्	२२७	६९
वै	३५०	५
	३५३	१५
वैकक्षँक	१६४	१३६
वैकक्षिक	१६४	१३६
वैकङ्कतँ	८८	३७
वैकुण्ठ	५	१८
वैकृतँ	४५	१९
वैजनन	१४०	३९
वैजयन्त	१०	४९
वैजयन्तिक	१९७	७१
वैजयन्तिका	९४	६५
वैजयन्ती	२०४	९९
वैज्ञानिक	२५३	४
वैणव	८४	१८
	१७७	४६
वैणविक	२४१	१३
वैणिक	२४१	१३
वैणुक	१८९	४१
वैतंसिक	२४२	१४
वैतनिक	२४२	१५
वैतरणी	५३	२
वैतालिक	२०४	९७
वैदेहक	२३९	३
	२२९	७८
वैदेही	१०१	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैद्य	१४५	५७
वैद्यमातृ	१०२	१०३
वैधात्र	११	५४
वैधेय	३६३	४८
वैनतेय	७	३१
वैनीतक	१९४	५८
वैमात्रेय	१३७	२५
वैमेयँ	२३०	८०
वैयाघ्र	१९३	५३
वैर	४७	२५
वैरं	२५५	१५
वैरनिर्यातन	२०६	११०
वैरशुद्धि	२०६	११०
वैरिन्	१८२	१०
वैवधिक	२४२	१५
वैवस्वत	१३	६२
वैशाख	२६	१६
	२२८	७४
वैश्य	२०८	१
वैश्रवण	१५	७२
वैश्वानर	१२	५६
वैसारिण	५८	१७
वौषट्	३५१	८
व्यक्त	३०१	६२
व्यक्ति	२९	३१
व्यग्र	३३०	१८९
व्यङ्गा	३२७	१७६
व्यजन	१६५	१४०
व्यञ्जक	४५	१६
व्यञ्जन	३१२	११५
	३६६	२३
व्यडम्बक	९१	५१
व्यडम्बन	९१	५१
व्यत्यय	२८४	३३
व्यत्यास	२८४	३३
व्यथा	५४	३
व्यध	२७९	८
व्यध्व	७१	१६
व्यय	२८१	१७
व्यलीक	२८९	१२
व्ययधा	१८	१२
व्यवसाय	३३६	२१२
व्यवहार	३६	९
व्यवाय	१७९	५७
व्यसन	३१३	१२०
व्यसनार्त	२६२	४३
व्यस्त	२६८	७२
व्याकुल	२६२	४२
व्याकोश	८१	७
व्याकोष	८१	७
व्याघ्र	११९	१
	२६६	५९
व्याघ्रनख	१०८	१२९
व्याघ्रपाद	८८	३७
व्याघ्रपुच्छ	९१	५०
व्याघ्राट	१२३	१५
व्याघ्री	१०१	९३
व्याज	४८	३०
	४९	३३
व्याडि	५२	७
व्याड	२५७	४२
व्याडायुध	१०८	२२९
व्याध	२४३	२१
व्याधि	१०८	१२६
	१४३	५१
व्याधिघात	८५	२४
व्याधित	१४५	५८
व्यान	१४	६७
व्यापाद	३०	४
व्याॅप्य	१०८	१२६
व्याम	१५२	८७
व्याल	५२	७
	३३२	१९५
व्याॅलि	२४७	४२
व्यालग्राहिन्	५३	११
व्यालायुध	१०८	१२९
व्यावृत्त	२७२	९२
व्यास	२८२	२२
व्याहार	३४	१
व्युत्थान	३१३	११८
व्युष्टि	२९६	३८
व्यूढ	२९७	४४
व्यूढकङ्कट	१९६	६५
व्यूति	२४५	२८
व्यूह	१२९	३९
	१९९	७९
	३४२	२३७
व्यूहपार्ष्णि	१९९	७९
व्योकार	२४०	७
व्योमकेश	८	३६
व्योमन्	१५	१
व्योमयान	११	५१
व्योष	२३८	१११
व्रज	१२९	३९
	२९४	३०
व्रज्या	१७४	३६
	२०३	९५
व्रण	१४४	५४
व्रणकार्य	३३०	१८८
व्रत	१७५	३८
व्रतति	८१	९
	३०२	६६
व्रतिन	१६७	७
व्रश्चन	२४६	३३
व्रात	१२९	३९
व्रात्य	१७९	५४
व्रीडा	४६	२३
व्रीहि	८४	१९
	३१३	१५
	३१४	२१
व्रीहिभेद	३१४	२०
व्रैहेय	३१०	६
श		
शम्ब	१०	५०
शम्बर	१२१	१०
शकट	१९३	५२
शकल	१८	१६
शकुलिन्	५८	१७
शकुन	१२७	३२
शकुनि	१२७	३२
शकुन्त	१२७	२७
	३००	५७
शकुन्ति	१२७	३२
शकुल	५९	१९
शकुलाक्षक	११६	१५९
शकुलादनी	९९	८६
	१०४	१११
शकुलार्भक	५८	१७
शकृत्	१४८	६७
शकृत्करि	२२५	६२
शर्क	५६०	३६
शक्ति	१८४	१९
	२०५	१०२
	३०२	६६
शक्तिधर	९	४३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शक्तिहेतिक	१९७	६९
शक्ति	२६०	३६
शक्र	१०	४५
	९५	६६
शक्रधनुस्	१७	१०
शक्रपादप	९२	५३
शक्रपुष्पिका	११०	१३६
शक्तु	२६०	३६
शङ्कर	७	३२
शङ्कु	५९	२०
	८१	८
	२०३	९३
शङ्ख	१५	७५
	६०	२३
	१०९	१३०
	२९१	१८
शङ्खनक	६०	२३
शङ्खनख	६०	२३
शङ्खिनी	१०८	१२६
शची	१०	४८
शचीपति	१०	४६
शटी	११४	१५४
शठ	२६३	४६
शणपर्णी	११३	१४९
शणपुष्पिका	१०३	१०७
शणसूत्र	५८	१६
शण्ड	६४	४२
	१८२	९
शण्ढ	१४०	३९
	१८२	९
	२२६	६२
शत	२३१	८४
शतकोटि	१०	५०
शतद्रु	६२	३३
शतपत्र	६४	४०
शतपत्रक	१२३	१६
शतपदी	१२२	१३
शतपर्णिका	११५	१५८
शतपर्वन्	११६	१६१
शतपर्विका	१०२	१०२
	११५	१५८
शतपुष्पा	११४	१५२
शतमास	९७	७६
शतभीरु	९५	७०
शतमन्यु	१०	४५
शतमान	३७१	३४
शतमूली	१०२	१००
शतयष्टिका	१५७	१०५
शतवीर्या	११६	१५९
शतवेधिन्	१११	१४१
शतह्रदा	१७	९
शताङ्ग	१९२	५१
शतावरी	१०२	१०१
शत्रु	१८२	९
	१८२	११
शनैश्चर	२०	२६
शनैस्	३५३	१७
शपथ	३६	९
शपन	३६	९
शफ	१९२	४९
शफरी	५८	१८
शबर	२४३	२०
शबरालय	७७	२०
शबल	३४	१७
शबलं	३७१	३४
शबलाँ	२२७	६७
शबली	२२७	६७
शब्द	३१	७
	३४	२
	४०	२१
शब्दग्रह	१५४	९४
शब्दन	२६१	३८
शर्म	१५१	८१
शम	२७८	३
शमथ	२७८	३
शमन	१३	६१
	१७२	२६
शमनस्वसृ	६२	३२
शमक	१४८	६७
शमित	२७४	९७
शमी	९२	५२
	२१५	२३
शमीधान्य	२१५	२४
शमीर	९२	५२
शम्पा	१७	९
शम्पाक	८५	२३
शम्ब	१०	५०
शम्बर	५५	४
	१२१	१०
शम्बरारि	६	२७
शम्बरी	१००	८७
शम्बल	३७१	३४
शम्बाकृत	२११	९
शम्बुक	६०	२३
शम्बूक	६०	२३
शम्भली	१३५	१९
शम्भु	७	३२
	३१७	१३४
शम्या	२१२	१४
शम्याक	८५	२३
शय	१५१	८१
शयन	५०	३६
	१६५	१३८
शयनीय	१६४	१३७
शयालु	२५९	३३
शयित	२५९	३३
शयु	५१	५
शय्या	१६४	१३७
शर	११६	१६२
	२०१	८७
शरजन्मन्	९	४१
शरण	२९९	५२
शरणि	७१	१५
शरद्	२७	१९
	२७	२०
	३०८	९२
शरभ	१२१	११
शरव्य	२०१	८६
शराटि	१२५	२५
शराडि	१२५	२५
शराति	१२५	२५
शराभ्यास	२०१	८६
शरारि	१२५	२५
शरारु	२५९	२८
शरालि	११५	२५
शराली	१२५	२५
शराव	२१७	३२
शरावती	६३	३४
शरासन	२००	८३
शरीर	१४८	७०
शरीरास्थि	१४८	६९
शरीरिन्	२९	३०
शर्करा	७०	११
	२२१	४३
	३२६	१७५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शर्करावत्	७०	११
शर्करिल	७०	११
शर्मन्	२८	२५
शर्व	७	३२
शर्वरी	२३	३
शर्वाणी	९	३९
शल	१२०	७
शलभ	१२७	२८
शलल	१२०	७
शलली	१२०	७
शलाटु	८३	१५
शल्क	२८९	१३
शल्य	९२	५३
	१२०	७
	२०३	९३
शल्लकी	१०७	१२४
शव	२०८	११८
शश	१२१	११
शशधर	१८	१५
शशलोमन्	२३७	१०७
शशादन	१२३	१४
शशोर्ण	२३७	१०७
शश्वत्	२२५	६२
	२४९	१
	३४४	२४२
	३५२	११
शष्प	११८	१६७
शसन	१७२	२६
शस्त्र	२८	२६
	२७३	१०९
शस्त्र	२००	८२
	३२७	१७९
शस्त्रक	२३५	९८
शस्त्रमार्ज	२४०	७
शस्त्राजीव	१९६	६७
शस्त्री	२०२	१२
शस्य	८३	१५
शस्यसम्बर	९०	४४
शाक	११०	१३६
	२१८	३४
शाकट	२२६	६४
शाकुनिक	२४२	१४
शाकीक	१९७	६९
शाक्यमुनि	४	१४
शाक्यसिंह	४	९५
शाखा	८२	१९
शाखानगर	७२	२
शाखामृग	११९	३
शाखाशिफा	८२	११
शाखिन्	८०	५
शाङ्खिक	२४०	८
शाटक	३७०	३३
शाटी	३७२	३८
शाठ्य	४८	३०
शाड्वल	६९	१०
शाण	२४६	३२
शाणी	३५९	९
शाण्डिल्य	८७	३२
शांत	१४१	४४
शात	२८	२५
	२७२	९१
शातकुम्भ	२३४	९४
शांतकौम्भ	२३४	९४
शातला	११२	१४३
शात्रव	१८२	११
शाद	५६	९
	३०७	८९
शादहरित	६९	१०
शाद्वल	६९	१०
शान्त	२७४	९७
शान्ति	२७८	३
शाम्बर	८७	३३
शाम्बरी	२४१	११
शार	३२४	१६५
शारङ्ग	१२३	१७
शारद	८५	२३
	३०८	९४
शारदी	८५	२३
शारदी	१०४	१११
शारिफल	२५०	४६
शारिवा	१०५	११२
शार्कर	७०	११
शार्ङ्ग	७	३०
शार्ङ्गिन्	५	१९
शार्दूल	११९	१
	२६६	५९
शार्वर	३३०	१८७
शार्वरी	२३	३
शाल	५९	१९
	८०	५
शाल	७३	३
शालपर्णी	१०५	११५
शाला	७३	६
	८२	११
शालावृक	२८९	१२
शालि	२१५	२४
शालीन	२५८	२६
शालूक	६३	३८
शालूर	६०	२४
शालेय	१०३	१०५
	२१०	६
शाल्मल	९०	४६
शाल्मलि	९०	४६
शाल्मलीवेष्ट	९०	४७
शावक	१२९	३८
शाबर	८७	३३
शाश्वत	२६८	७२
शाष्कलर्क	२५६	१९
शाष्कुलिक	२८६	४०
शासन	१८६	२५
शास्तृ	४	१४
शास्त्र	३२७	१७९
शास्त्रविद्	२५३	६
शिंशपा	९४	६३
शिक्य	२४६	३०
शिक्यित	२७२	८९
शिक्षा	३५	४
शिक्षित	२५३	४
शिखण्ड	१२७	३१
शिखण्डक	१५५	९६
शिखर	७८	४
	८२	१२
शिखरिन्	७७	१
	३१०	१०६
शिखा	१२	६०
	१२७	३१
	१५५	९७
	२९१	१९
शिखाण्डक	१५५	९६
शिखावत्	१२	५८
शिखावल	१२७	३०
शिखिग्रीव	२३६	१०१
शिखिन्	१२७	३०
	३१०	१०६
शिखिवाहन	९	४२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिग्रु	८७	३१
	२१८	३४
शिग्रुज	२३८	११०
शिञ्जित	४०	२४
शिञ्जिनी	२०१	८५
शितशूक	२१३	१५
शिति	३०६	८२
शितिकण्ठ	८	३४
शितिसारक	८८	३८
शिपविष्ट	२९५	३४
शिपिविष्ट	२९५	३४
शिफा	८२	११
शिफाकन्द	६४	४३
शिबिका	१९३	५३
शिबिर	१८८	३३
शिम्बा	२१५	२३
शिरस्	१५४	९५
शिरस्त्र	१९६	६४
शिरस्य	१५५	९८
शिरा	१४७	६५
शिरीष	९४	६३
शिरोग्र	८२	१२
शिरोधि	१५३	८८
शिरोरत्न	१५६	१०२
शिरोरुह	१५५	९५
शिरोस्थि	१४८	६९
शिल	२०९	२
शिला	७५	१३
	७८	४
शिलाजतु	२३६	१०४
शिली	६०	२४
शिँली	७५	१३
शिलीमुख	२९१	१८
शिलोच्चय	७७	१
शिल्पन्	२४७	३५
शिल्पशाला	७४	७
शिल्पिन्	२३९	५
शिल्पिशाला	७४	७
शिव	७	३२
	२८	२५
शिवक	२२८	७३
शिवमल्ली	९८	८१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिवा	९	३९
	९२	५२
	९३	५९
	१०८	१२७
	१२०	५
	३३६	२११
शिविविष्ट	२९५	३४
शिँवी	९	२९
शिशिर	१९	१९
	२६	१८
शिशु	१२९	३८
शिशुक	५८	१८
शिशुत्व	१४०	४०
शिशुमार	५९	२०
शिश्न	१५०	७६
शिश्निदान	२६३	४६
शिष्टि	१८३	२६
शिष्य	१६८	११
शीकर	१७	११
शीघ्र	१४	६८
शीत	१९	१९
	१९	१९
	८६	३०
	८८	३४
	३६६	२२
शीतक	३४३	१८
शीतभीरु	९६	७०
शीतल	१९	१९
	११३	१४९
सीतशिव	१०३	१०५
	१०७	१२२
	२२०	४२
शीताँ	२१२	१४
शीत्य	२११	८
शीँधु	२४९	४२
शीधु	३७१	३४
शीफाकिर्का	९६	७०
शीर्ँ	२१२	१४
शीर्ष	१५४	९५
शीर्षक	१९५	६३
शीर्षच्छेद्य	२६२	४५
शीर्षण्य	१५५	९८
	१९६	६४
शील	४७	२६
	३३३	२००

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुक्ल	४७	२७
शुक	११९	१३२
	१२५	२१
शुकनास	९२	५७
शुँकबर्हु	१०९	१३२
शुक्त	३०६	८२
शुक्ति	६०	२३
	१०९	१३०
शुक्र	१२	५९
	२०	२५
	२६	१६
	१४६	६२
शुक्रल	३३८	२१९
शुक्रशिष्य	४	१२
शुक्ल	२५	१२
	३२	१२
शुच्	४७	२५
शुचि	१२	५९
	२६	१६
	३२	१२
	४५	१७
	२९४	२८
शुण्ठिँ	२१९	३८
शुण्ठी	२१९	३८
शुण्डापान	२४८	४१
शुतुद्रि	६२	३३
शुद्धान्त	७५	१२
	३०२	६५
शुनक	२४३	२२
शुनाशीरँ	९	४४
शुनासीर	९	४४
शुनी	२४३	२२
शुँन्य	२६५	५६
शुभ	२८	२५
	२२९	७६
	३६६	२३
शुभंयु	२६४	५०
शुभ्रदन्ती	१६	५
शुभान्वित	२६४	५०
शुभ्र	३२	१२
	३३१	१९१
शुभ्रदन्ती	१६	५
शुभ्रांशु	१८	१४
शुल्क	१८७	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुल्ब	२३४	१७
	२४५	२७
	३६६	२३
शुल्बा	२४५	२७
शुल्बी	२४५	२७
शुश्रूषा	२७४	३५
शुषि	५०	२
शुषिर	४१	४
	५०	१
शुष्कमांस	१४७	६३
शुष्म	२०५	१०२
शूष्मन्	१२	५७
शूक	२१५	२३
शूककीट	१२२	१४
शूकधान्य	२१५	२४
शूकर	११९	२
शूकशिम्बा	१००	८७
शूकशिम्बि	१००	८७
शूद्र	२३८	१
शूद्रा	१३४	१३
शूद्री	१३४	१३
शून्य	२६५	५६
शूर	२१	२८
शूर	१९८	७७
शूरण	११५	१५७
शूर्प	२१६	२६
शूल	३३२	१९६
शूलाकृत	२२१	४५
शूलिन्	७	३२
शूल्य	२२१	४५
शृगाल	१२०	५
शृङ्खल	१५७	१०९
	१८९	४१
शृङ्खलक	२२९	७५
शृङ्ग	७८	४
	११२	१४२
	२९३	२६
शृङ्गवेर	२१९	३७
शृङ्गाटक	७१	१७
शृङ्गार	४५	१७
शृङ्गिणी	२२६	६६
शृङ्गी	९	४३
	६०	२५
	१०२	१००
	१०६	११६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शृङ्गीकनक	२३४	१६
शृणि	१९०	४१
शृत	२७३	९५
शेखर	१६४	१३६
शेफस्	१५०	७६
शेफस्	१५०	७६
शेफालिका	९६	७०
	३५९	७
शेमुषी	३०	१
शेलु	८८	३४
शेवधि	१५	७५
शेवाल	६३	३८
शेष	५१	४
शैक्ष	१६८	११
शैखरिक	१००	८८
शैल	७७	१
शैलालिन्	२४१	१२
शैलूष	८७	३२
	२४१	१२
शैलेय	१०७	१२३
शैवल	६३	३८
शैवलिनी	६२	३०
शैवाल	६३	३८
शैशव	१४०	४०
शोक	४७	२५
शोचिष्केश	१२	५७
शोचिस्	२२	३४
शोण	३३	१५
	६३	३४
शोणक	९३	५७
शोणरत्न	२३३	९२
शोणाक	९२	५७
शोणित	१४७	६४
शोथ	१४४	५२
शोथघ्नी	११३	१४९
शोधनी	७६	१८
शोधित	२२१	४६
	२६५	५६
शोनक	९३	५७
शोफ	१४४	५२
शोभन	२६४	५३
शोभा	१८	१७
शोष	१४३	५१
शौक	१३०	४३
शौक्लिकेय	५२	१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शौष्कल्य	१४१	४१
शौण्ड	२५७	२३
शौण्डिक	२४१	१०
शौण्डी	१०१	९७
शौद्धोदनि	४	१५
शौरि	५	२१
शौरि	२०	२६
शौर्य	२०५	१०२
शौल्किक	२४०	८
शौष्कुल	२५६	१९
श्च्योत	२७९	१०
श्मशान	२०८	११८
श्मश्रु	१५५	९९
श्याम	३३	१४
	३१९	१४३
श्यामक	११७	१६५
श्यामल	३३	१४
श्यामा	९२	५५
	१०४	१०८
	१०५	११२
	३१९	१४३
श्यामाक	११७	१६५
श्याल	९०	४४
श्याल	१३८	३२
श्याव	३३	१६
श्येत	३२	१२
श्येन	१२३	१५
श्येनम्पाता	३५८	६
श्योनाक	९२	५७
श्रद्धा	३१०	१०२
श्रद्धालु	१३६	२१
	२५८	२७
श्रयण	२८०	१२
श्रवण	१५४	९४
श्रवस्	१५४	९४
श्रविष्ठा	१९	२२
श्राणा	२२२	५०
श्राद्ध	१७३	३१
श्राद्धदेव	१३	६२
श्राय	२८०	१२
श्रावण	२६	१६
श्रावणिक	२६	१६
श्री	७	२८
	२००	८२
श्रीकण्ठ	८	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
श्रीघन	४	१४
श्रीद	१५	७३
श्रीपति	५	२१
श्रीपर्ण	९५	६६
	२९९	५२
श्रीपर्णिका	८९	४०
श्रीपर्णी	८८	३६
श्रीपिष्ट	१६२	१२९
श्रीफल	८७	३२
श्रीफली	१०१	९५
श्रीमत्	२५५	१४
श्रीमान्	८९	४०
श्रील	२५५	१४
श्रीवत्स	७	३०
श्रीवत्सलाञ्छन	६	२२
श्रीवास	१६२	१२९
श्रीवेष्ट	१६२	१२९
श्रीसंज्ञ	१६१	१२५
श्रीहस्तिनी	९५	६९
श्रुत	३०४	७६
श्रुति	३४	३
	१५४	९४
	३०३	७३
श्रेणि	८०	४
श्रेणी	१४९	७४
श्रेणी	८०	४
	२३९	५
श्रेयस्	२८	२४
	३१	६
	२६६	५८
श्रेयसी	९३	५९
	९९	८४
	१०१	९७
श्रेष्ठ	२६६	५८
श्रोण	१४३	४८
श्रोणि	१४९	७४
श्रोणिफलक	१४९	७४
श्रोतस्	५७	११
श्रोत्र	१५४	९४
श्रोत्रिय	१६६	६
श्रौषट्	३५१	८
श्लक्ष्ण	२६६	६१
श्लील	२५५	१४
श्लेष	२८०	११
श्लेष्मण	१४६	६०
श्लेष्मन्	१४६	६२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
श्लेष्मल	१४६	६०
श्लेष्मातक	८८	३४
श्लोक	२८७	२
श्वःश्रेयस	२८	२५
श्वदंष्ट्रा	१०२	९८
श्वन्	२४३	२२
श्वनिश	३७३	४०
श्वपच	२४३	२०
श्वपाक	२४३	२०
श्वभ्र	५०	२
	३२९	१८४
	३६५	२२
श्वयथु	१४४	५२
श्ववृत्ति	२०९	२
श्वशुर	१३८	३१
श्वशुरौ	१४०	३७
श्वशुर्य	३१९	१४५
श्वश्रू	१३८	३१
श्वश्रूश्वशुरौ	१४०	३७
श्वस्	३५५	२२
श्वसन	१३	६४
	९२	५२
श्वस्त	३७१	३४
श्वाविध्	१२०	७
श्वित्र	१४४	५४
श्वेत	३२	१२
	२३४	९६
	३०५	७९
श्वेतगरुत्	१२५	२३
श्वेतच्छद	३३९	२२५
श्वेतमरिच	२३८	११०
श्वेतरक्त	३३	१५
श्वेतसुरसा	९६	७१
ष		
षट्कर्मन्	१६६	४
षट्पद	१२७	२९
षडभिज्ञ	४	१४
षडानन	९	४१
षड्ग्रन्थ	९१	४८
षड्ग्रन्था	१०२	१०२
षड्ग्रन्थिका	११४	१५४
षड्ज	४०	१
षण्ड	६४	४२
	१८२	९
षण्ड	२२६	६२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
षण्ढ	१४०	३९
	१८२	९
षष्टिक	२१५	२४
षष्टिक्य	२१०	७
षाण्मातुर	९	४३
स		
संपार्क	८५	२३
संमली	१३५	१९
संयत्	२०६	१०६
संयत	२६२	४२
संयम	२८१	१८
संयाम	२८१	१८
संयुग	२०५	१०५
संयोगित	२७२	९२
संयोजित	२७२	९२
संराव	४०	२३
संलाप	३८	१६
संलाप	३८	१६
संवत्	३५६	१६
संवत्सर	२७	२०
संवदन	२७८	४
संवनन	२७८	४
संवर	१२१	१०
संवर्त	२८	२२
संवर्तिका	६५	४३
संवसथ	७७	१९
संवाहन	२८२	२२
संविद्	३०	१
	३१	५
	३०८	९२
संविदित	२७६	१०९
संवीक्षण	२८४	३०
संवीत	२७२	९०
संवेग	४९	३४
संवेद	२७८	६
संवेश	५०	३६
संव्यान	१६०	११८
संशप्तक	२०४	९८
संशय	३०	३
संशयापन्नमानस	२५३	५
संभव	३१	५
संभुत	२७६	१०९
संश्लेष	२८४	३०
संसक्त	२६७	६८
संसद्	१६९	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संसरण ……	७१	१८
	३००	५४
संसिद्धि ……	५०	३७
संस्कार………	१६४	१३४
संस्कारहीन …	१७९	५४
संस्कृत………	३०५	८०
संस्तर ………	३२३	१६१
संस्तव ………	२८२	२३
संस्ताव………	२८४	३४
संस्त्याय ……	३२१	१५१
संस्था ………	१८६	२६
संस्थान………	३१४	१२४
संस्थित………	२०७	११७
संस्पर्शा ……	११४	१५४
संस्फेट………	२०५	१०५
संस्फोट ……	२०५	१०५
संहत ………	२६९	७५
संहतजानुक …	१४२	४७
संहतल ……	१५२	८५
संहति ………	१२९	४०
संहनन………	१४८	७०
संहूति ………	३६	८
सकल ………	२६७	६५
सकृत् ………	३४४	२४१
सकृत्प्रज ……	१२४	२०
सक्तुफला ……	९२	५२
सक्तुफली ……	९२	५२
सक्थि ………	१४९	७३
सखि ………	१८३	१२
सखी ………	१३४	१२
सख्य ………	१८३	१२
सगर्भ्य………	१३९	३४
सगोत्र ………	१३९	३४
सग्धि ………	२२४	५५
संकट ………	२७१	८५
संकर ………	७६	१८
संकर्षण………	६	२५
संकलित ……	२७३	९३
संकल्प………	३०	२
संकसुक ……	२६२	४३
संकार ………	७६	१८
संकाश………	२४८	३८
संकीर्ण………	२३८	१
	२७१	८५
	३००	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संकुल ………	३९	१९
	२७१	८५
संकोच………	१६१	१२४
संक्रन्दन ……	१०	४७
संक्रम ………	२८३	२५
संक्षेपण ……	२८२	२१
संख्य ………	२०५	१०४
संख्या ………	३०	२
संख्यात ……	२६७	६४
संख्यावत् ……	१६६	५
संख्येय………	२३१	८३
संग…………	२८३	२९
संगत ………	३८	१८
संगम ………	२८३	२९
	३७१	३४
संगर ………	३२०	१६६
संगीर्ण………	२७६	१०९
संगूढ ………	३६	६
	२७३	९३
संग्रह ………	३६	६
संग्राम ………	२०६	१०५
संग्राह ………	२०२	९०
	२८०	१४
संघ…………	१३०	४१
संघात ………	५३	२
	१२९	३९
सचिव ………	३३४	२०५
सची ………	१०	४८
सजम्बाल ……	६९	१०
सज्ज ………	१९६	६५
सज्जन ………	१६६	३
	१८८	३३
सज्जना ……	१९०	४२
संचय ………	१२९	३९
संचारिका ……	१३५	१७
संजवन………	७३	६
संज्वर ………	१२	६०
संज्ञ…………	१४२	४७
संज्ञपन………	२०७	११३
संज्ञा ………	२९५	३३
संज्ञु ………	१४२	४७
सटा ………	१५५	९७
सडीन ………	१२९	३७
सत्…………	१६६	५
	३०६	८३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सततं ………	१४	६९
सती ………	१३२	६
सतीनक ……	२१३	१६
सतीर्थ्य ……	१६८	१२
सत्तम ………	२६६	५८
सत्त्व ………	२९	२९
	३३६	२१२
सत्पथ ………	७१	१६
सत्य ………	३९	२२
	३२१	१५३
सत्यङ्कार ……	२३०	८२
सत्यवचस् ……	१७६	४३
सत्याकृति ……	२३०	८२
सत्यानृत ……	२०९	३
सत्यापन ……	२३०	८२
सत्यापना ……	२३०	८२
सत्र ………	३२८	१८०
सत्रा ………	३५०	४
सत्रिन्………	१८३	१५
सत्वर ………	१४	६८
सदध्याज्य ……	१७१	२४
सदन ………	७३	५
सदस् ………	१६९	१५
सदस्य ………	१६९	१६
सदा ………	३५५	२२
सदागति ……	१३	६४
सदातन ……	२६८	७२
सदानीरा ……	६२	३३
सदृक् ………	२४७	३७
सदृश ………	२४७	३७
सदृक्ष ………	२४७	३७
सदेश ………	२६७	६७
सद्मन् ………	७३	४
सद्यस् ………	३५१	९
सधर्मिणी ……	१९	२०
सध्र्यञ्च्………	२६०	३४
सनत्कुमार……	११	५४
सनपर्णी ……	११३	१४९
सना ………	३५३	१७
सनातन ……	२६८	७२
सनात्कुमार …	११	५४
सनाभि ……	१३९	३३
सनि ………	१७३	३२
सनिष्ठीव ……	३९	२०
सनिष्ठेव ……	३९	२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सनीड	२६७	६६
संततं	१४	६९
संतति	१६५	१
संतप्त	२७५	१०२
संतमस	५१	४
संतान	११	५३
	१६५	१
संताप	१२	६०
संतापित	२७५	१०२
संदान	२२८	७३
संदानित	२७३	९५
संद्राव	२०७	१११
संदित	२७३	९५
	२७१	८६
संदेशवाच् ...	३८	१७
संदेशहर	१८४	१६
संदेह	३०	३
संदोह	१२९	३९
संद्राव	२०७	१११
संधा	३१०	१०२
संधान	२४९	४२
संधि	१८४	१८
	२८०	११
संधिनी	२२७	६९
संध्या	२३	३
सन्नकद्रु	८८	३५
सन्नद्ध	१९६	६५
सन्नय	३२१	१५०
सन्निधि	२८२	२३
सन्निकर्षण	२८२	२३
सन्निकृष्ट	२६७	६६
सन्निधि	२८२	२३
सन्निवेश	७७	१९
सपत्न	१८२	१०
सपदि	३५१	९
	३४९	२
सपर्या	१६९	१४
	१७४	३५
सपिण्ड	१३९	३३
सपीति.........	२२४	५५
सप्तकी	१५७	१०८
सप्ततन्तु	१६९	१३
सप्तपर्ण.........	८५	२३
सप्तर्षि	२०	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सप्तला	९६	७२
	११२	१४३
सप्तार्चिस्	११	५९
सप्ताश्व	२१	२९
सप्ति	१९०	४४
सब्रह्मचारिन् ...	९६८	११
सभर्तृका	१३४	१२
सभा	७३	६
	१६९	१५
	३१७	१३७
सभाजन	२७९	७
सभासद्	१७०	१६
सभास्तार	१७०	१६
सभिक.........	२४९	४४
सभ्य	१६६	३
	१७०	१६
सम	२४७	३७
	२६७	६४
समक्ष	२७०	७९
समग्र	२६७	६५
समज्ञा	१००	९०
	१११	१४१
समज	१३०	४२
समज्ञा	३७	११
समज्या	३७	११
समज्या	१६९	१५
समञ्जस	१८६	२४
समधिक	२६९	७५
समन्ततस्......	३५२	१३
समन्तदुग्धा ...	१०३	१०६
समन्तभद्र......	४	१३
समन्वितलय ...	४१	३
समम्	३५०	४
समय	२२	१
	३२०	१४८
समया	३४७	२५१
	३५०	७
समर	२०५	१०४
समर्थ	३०६	८६
समर्थन	१८६	२५
समर्धक	२५४	७
समर्याद	२६७	६७
समवर्तिन्......	१३	६१
समवाय	१२९	४०
समष्ठिला	११५	१५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
समसन	२८२	२१
समस्त	२६७	६५
समस्या.........	३६	७
समाः	२७	२०
समांसमीना ...	२२८	७२
समाकर्षिन् ...	३२	११
समाघात	२०६	१०५
समाज	१३०	४२
समाज्ञा	३७	११
समाधि.........	३१	५
	३०९	९७
समान	१४	६७
	२४७	३७
	३१५	१२७
समानोदर्य ...	१३९	३४
समालम्भ	२८३	२७
समावृत्त	१६८	१०
समासाद्य	२७२	९२
समासार्थी ...	३६	७
समाहार	२८१	१६
समाहित	२७६	१०९
समाहृति	३६	६
समाह्वय	२५०	४६
समिति	१६९	१५
	२०६	१०६
	३०३	७०
समित्.........	२०६	१०६
समिध्.........	८२	१३
समीक	२०५	१०४
समीप	२६७	६६
समीर	१३	६५
समीरण	१३	६५
	९८	७९
समुच्चय	२८१	१६
समुच्छ्रय	३२१	१५१
समुज्झित	२७५	१०७
समुत्पिञ्ज	२०४	९९
समुदक्त	२७२	९०
समुदय	१२९	४०
समुदाय	१२९	४०
	२०६	१०६
समुद्र	३६४	१७
समुद्गक	१६५	१३९
समुद्गीर्ण	३००	५५
समुद्धत	२५७	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
समुद्र	५४	१
समुद्रान्त	१०५	११६
समुद्रान्ता......	१००	९२
	१८५	११६
	१०९	१३३
समुन्दन	२८३	२९
समुद्ग	२७५	१०५
समुद्धत	३१०	१०३
समुपजोषम् ...	३५१	१०
समूरु	१२१	९
समूह	१२९	३९
समूह्य	१७०	२०
समृद्ध	२५५	११
समृद्धि	२७९	१०
संपत्ति	२००	८२
संपद्	२००	८१
संपराय.........	३२०	१५०
संपरायिक	२०५	१०४
संपिधान	३१४	१२४
संपुटक.........	१६५	१३९
संप्रति	३५५	२३
संप्रदाय	२७९	७
संप्रधारण	३२२	१५६
संप्रधारणा......	१८६	२५
संप्रहार.........	२०५	१०५
संफुल्ल	८१	७
सम्ब	१०	५०
सम्बर	५५	४
सम्बरारि	६	२७
सम्बाकृत	२११	९
संबाध	२७१	८५
संबोधन	३५०	७
संभेद	६३	३५
संभ्रम	४९	३४
	२८३	२६
संमद	२८	२४
संमार्जनी	७६	१८
संमूर्छन.........	२७९	६
संमृष्ट	२२१	४६
सम्यञ्च.........	३९	२२
सम्राज्.........	१८०	३
सर	११६	१६२
सरक	२४९	४२
सरघा	१२६	२६
सरट	१२२	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सरणा	१०४	१०८
सरणा	११४	१५२
सरणि	७१	१५
सरणी	११४	१५२
सरकि	१५२	८४
सरमा	२४६	२२
सरल	९३	६०
	२५४	८
सरलद्रव	१६२	१२९
सरला	१०४	१०८
सरस्	६१	२८
सरसी	६१	२८
सरसीरुह	६४	४०
सरस्वत्	५४	१
	३००	५७
सरस्वती	३४	१
	६३	३४
सराव	२१७	३२
सरित्	६१	२९
सरित्पति	५४	१
सरिल	५५	३
सरीसृप	५२	७
सर्ग............	२९२	२२
सर्ज............	९०	४४
सर्जक	९०	४४
सर्जरस.........	१६२	१२७
सर्जिकाक्षार ...	२३७	१०९
सर्प............	५१	६
सर्पराज	५१	४
सर्पिस्	२२३	५२
सर्व	७	३२
सर्व	२६७	६४
सर्वसहा	६७	३
सर्वज्ञ	४	१३
	८	३५
सर्वतस्.........	३५२	१३
सर्वतोभद्र	७४	१०
	९४	६२
सर्वतोभद्रा......	८८	३५
सर्वतोमुख	५५	४
सर्वदा	३५५	२२
सर्वधुरावह......	२२६	६६
सर्वधुरीण	२२६	६६
सर्वमङ्गला	९	३९
सर्वरस.........	१६२	१२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वला	२०३	९३
सर्वलिङ्गिन्......	१७७	४५
सर्ववेदस्	१६८	९
सर्वसन्नहन......	२०३	९४
सर्वानुभूति......	१०४	१०८
सर्वान्नभोजिन् ...	२५७	२२
सर्वान्नीन	२५७	२२
सर्वाभिसार ...	२०३	९४
सर्वार्थसिद्ध ...	४	१५
सर्वौघ	२०३	९४
सर्षप	२१३	१७
सलिल.........	५५	३
सल्लकी.........	१०७	१२४
सव	१६९	१३
सवन	१७७	४७
सवयस्.........	१८३	१२
सवितृ	२१	३१
सविध	२६७	६७
सवेश	२६७	६७
सव्य	२७१	८४
सव्येष्ठ	१९५	६०
ससैन	१७२	२६
सस्य	८३	१५
सस्यमञ्जरी ...	२१४	२१
सस्यशूक	२१४	२१
सस्यसंवर	९०	४४
सह............	३५०	४
सहकार	८७	३३
सहचरी	९७	७५
सहज	१३९	३४
सहधर्मिणी ...	१३२	५
सहन	२५९	३१
सहभोजन......	२२४	५५
सहस्	२६	१४
	२०५	१०२
	३४१	२३१
सहसा	३५०	७
सहस्य	२६	१५
सहस्र	२३१	८४
सहस्रदंष्ट्र	५८	१८
सहस्रपत्र	६४	४०
सहस्रवीर्या ...	११६	१५८
सहस्रवेधि......	२२०	४०
सहस्रवेधिन् ...	१११	१४१
सहस्रांशु	२१	३१
सहस्राक्ष	११	४७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहस्रिन्	१९५	६२
सहा	९७	७३
	१०५	११३
सहाय	१९७	७१
सहायता	२८६	४१
सहिष्णु.........	२५९	३१
सहृदय	२५३	३
सांयात्रिक	५७	१२
सांयुगीन	१९८	७७
सांवत्सर	१८३	१४
सांशयिक	२५३	५
साकम्	३५०	४
साकल्य.........	२७७	२
साक्षात्.........	३४४	२४२
सागर	५४	१
साचि	३५०	६
सातलों.........	११२	१४३
साति	२८५	३९
	३०२	६०
	३५९	९
सातिसार	१४६	५९
सातीनक	२१३	१६
सात्त्विक	४५	१६
सादिन्.........	१९५	६०
	३११	१०६
साधन	३१३	११९
साधारण	२४७	३७
	२७०	८२
साधित.........	२६१	४०
साधिष्ठ.........	२७६	११२
साधीयस्	३४१	२३४
साधु	१६६	३
	२६४	५२
	३०९	१०१
साधुवाहिन् ...	१९०	४४
साध्य	३	१०
साध्वस.........	४६	२१
साध्वी	१३२	६
सानु	७८	५
सान्तपन	१७८	५२
सान्त्व	३८	१८
	१८५	२९
सांदृष्टिक	१८७	२१
सान्द्र	२६७	६६
सान्द्रस्निग्ध ...	२५९	३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
साम्राज्य	१७२	२७
साप्तपदीन	१८३	१२
साबर	८७	३३
साम	१८५	२०
सामन्	३५	३
	१८५	२१
सामाजिक	१७०	१६
सामान्य	२९	३१
	२७०	८२
सामि	३४६	२४८
सामिधेनी	१७१	२२
सामुद्र	२२०	४१
सांपरायिक ...	२०५	१०४
सांप्रतम्	३५५	२३
	३५२	११
सायक	२८७	२
सायम्	२३	३
	३५४	१९
सार	८२	१२
	३२५	१७०
सारङ्ग	१२३	१७
	२९२	२३
	३३९	२२५
सारणी.........	११४	१५२
सारथि	१९४	५९
सारमेय	२४३	२१
सारव	६३	३६
सारस	६४	४०
	१२५	२२
सारसन	१५७	१०९
	१९५	६३
सारिका	३५९	८
सारिवा.........	१०५	११२
सारोष्ट्रिक	५२	१०
सार्थ	१३०	४१
सार्थवाह	२२९	७८
सार्द्र	२७५	१०५
सार्धम्.........	३५०	४
सार्वभौम	१६	४
	९०	४४
साल	५९	१९
	८०	५
साल	७३	३
	९०	४४
सालपर्णी	१०५	११५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सालूर	६०	२४
साला	२२६	६३
साहस	१८५	२१
साहस्र	१९५	६२
	२८६	४३
सिंह	११८	१
	२६६	५९
सिंहतल	१५२	८५
सिंहनाद	२०६	१०७
सिंहपुच्छी	१०१	९३
सिंहसंहनन ...	२५५	१२
सिंहाण.........	२३५	९८
सिंहान.........	२३५	९८
सिंहासन	२८७	३१
सिंहास्य	१०३	१०३
सिंही	१०२	१०३
	१०५	११४
सिकता.........	३०३	७३
सिकतामय......	५६	९
सिकतावत् ...	७०	११
सिक्थक	२३७	१०८
	२८८	५
सिङ्घाण	२३५	९८
सित	३३	१३
	२७३	९५
	२७४	९८
	३०५	८०
सितच्छत्रा......	११४	१५२
सितशिव	२२०	४२
सिता	९६	७१
	२२१	४३
सिताभ	१६३	१३०
सिताभ्र	१६३	१३०
सिताम्भोज ...	६४	४१
सिद्ध	४	११
	२७४	१००
सिद्धान्त	३०	४
सिद्धार्थ	२१४	१८
सिद्धि	१०५	११२
सिध्म	१४४	५३
सिध्मल	१४६	६१
सिध्मका	३६०	१०
सिध्य	१९	२२
सिध्रका	३५९	८
सिनीवाली......	२४	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सिन्धुक ……	९५	६८
सिन्धुवार ……	९५	६८
सिन्धूर ………	२३६	१०५
	३७०	२१
सिन्धु ………	५३	२
	५४	१
	३०९	१००
सिन्धुकँ ……	९५	६८
सिन्धुज………	२२०	४२
सिन्धुवार ……	९५	६८
सिन्धुसंगम …	६३	३५
सिरी ………	१४७	६५
सिल्हकी ……	१०७	१२४
सिह्न ………	१६२	१२८
सीकर ………	१७	११
सीता ………	११२	१४
सीत्य ………	२११	८
सीधु ………	२४९	४२
सीमन् ………	७७	२०
सीमन्त ……	३६४	१९
सीमन्तिनी …	१३१	२
सीमा ………	७७	२०
सीर…………	११२	१४
सीरपाणि ……	६	२५
सीवन ………	२७८	५
सीसक ………	२३७	१०५
सीहुण्ड ……	१०३	१०५
सु …………	३४९	२
	३५०	५
सुकन्दक ……	११३	१४७
सुकरा ………	२२७	७०
सुकल ………	२५४	८
सुकुमार ……	२६९	७८
सुकृत ………	२८	२४
सुकृतिन् ……	२५३	३
सुख ………	२८	२५
	३६६	२३
सुखवर्चक ……	२३७	१०९
सुखसंदोह्या …	२२८	७१
सुखसंदोह्या …	२२८	७१
सुगत ………	४	१३
सुगन्धा ……	१०५	११४
सुगन्धि ……	३२	११
	१७७	१२१
सुचरित्रा ……	१३२	६
सुचेलक ……	१५९	११६
सुत…………	१३७	२७
	३०१	६०
सुतश्रेणि ……	१००	८८
सुतात्मजा ……	१३८	२९
सुत्रामन् ……	१०	४५
सुत्या ………	१७७	४७
सुत्वन् ………	१६८	१०
सुदर्शन ……	७	२९
सुदाय ………	१८७	२८
सुदूर ………	२६८	६९
सुधर्मा………	११	५१
सुधा ………	११	५१
	३१०	१०१
सुधांशु………	१८	१४
सुधी ………	१६६	५
सुनासीर ……	९	४४
सुनिषण्णक …	११३	१४९
सुन्दर ………	२६४	५२
सुन्दरी………	१३१	४
सुन्दरी………	१३१	४
सुपथिन् ……	७१	१६
सुपर्ण ………	७	३१
सुपर्णक………	८५	२४
सुपर्वन्………	३	७
सुपार्श्वक ……	८९	४३
सुप्रतीक ……	१६	४
सुप्रयोगविशिख	१९६	६८
सुप्रलाप ……	३८	१७
सुभगासुत……	१३७	२४
सुभिक्षा ……	१०७	१२४
सुम ………	८३	१७
सुमन ………	२१४	१८
सुमनस् ……	३	७
सुमनसः ……	८३	१७
सुमना ………	९६	७२
सुमनोरजस् …	८४	१७
सुमेरु ………	११	५२
सुर …………	३	७
सुरङ्गा ………	३५९	८
सुरज्येष्ठ ……	५	१६
सुरत ………	२०५	१५
सुरदीर्घिका …	११	५२
सुरद्विष् ……	४	१२
सुरनिम्नगा……	६२	३१
सुरपति ……	१०	४६
सुरभि ………	२७	१८
	३२	११
	३१७	१३६
सुरभि ………	१०७	१२३
सुरभी ………	१०७	१२३
सुरभीरसा……	१०७	१२३
सुरर्षि ………	११	५१
सुरलोक ……	२	६
सुरवर्त्मन् ……	१५	१
सुरसा ………	१०६	११४
सुरा ………	२४८	३९
सुराचार्य ……	२०	२४
सुरामण्ड ……	२४९	४३
सुरालय ……	११	५२
सुराह्वज ……	१०९	१३१
सुवचन ……	३८	१७
सुवर्ण ………	२३४	९४
	२३२	८६
सुवर्णक ……	८५	२४
सुवल्लि………	१०१	९५
सुवहा ……	९६	७०
	१०५	११५
	१०६	११९
	१०७	१२३
	१११	१४०
सुवासिनी ……	१३३	९
सुव्रता ………	२२८	७८
सुशवी ………	२१४	१५५
सुषम ………	२६४	५२
सुषमा ………	१८	१७
सुषवी ………	११४	१५५
	२१९	३७
सुषि ………	५०	२
सुषिम ………	१९	१९
सुषिर ………	४१	४
	५०	१
	५०	२
सुषिरा………	१०८	१२९
सुषीम………	१९	१९
सुषेण ………	९५	६७
सुषेणिका ……	१०४	१०८
सुष्ठु…………	३४९	२
	३५४	१९
सुसंस्कृत ……	२२१	४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुसवी	११४	१५५
सुहृद्	१८३	१२
सुहृदय	२५	३३
सूकर	११९	२
सूक्ष्म	२२६	६१
	३१९	१४४
सूचक	२६३	४७
सूचन	३१२	१४४
सूचि	३५९	८
सूत	१९४	५९
	२३९	३
	२३५	९९
	३०१	६१
सूतकागृह	७४	८
सूतिकागृह	७४	८
सूतिमास	१४०	३९
सूत्थान	२४३	१९
सूत्र	२४५	२८
सूत्रवेष्टन	२८२	२४
सूद	२१६	२८
	३०७	९०
सूना	३१२	११२
सूनु	१३७	२७
सूनृत	३९	१९
सून्माद	२५७	२३
सूपकार	२१६	२७
सूर	२१	२८
सूरण	११५	१५७
सूरत	२५५	१५
सूरसूत	२१	३२
सूरि	१६६	६
सूर्प	२१६	२५
सूर्मि	२४७	३५
सूर्मी	२४७	३५
सूर्य	२१	२८
सूर्यतनया	६२	३२
सूर्यप्रिया	३२२	१२७
सूर्येन्दुसंगम	२४	८
सृक्कि	१५४	९१
सृक्किणी	१५४	९१
सृक्किन्	१५४	९१
सृग	२०२	९१
सृगाल	१२०	५
सृणि	१९०	४१
सृणिका	१४८	६७
सृणीका	१४८	६७
सृति	७०	१५
सृपाटी	३७२	३८
सृमर	१२१	११
सृष्ट	२९६	३८
सृष्टि	२९६	३८
सेकपात्र	५७	१३
सेचन	५७	१३
सेतु	७०	१४
	८५	२५
सेना	१९८	७८
सेनाङ्ग	१८८	३३
सेनानी	९	४२
	१९५	६२
सेनामुख	२००	८१
सेनारक्ष	१९५	६१
सेवँ	२७८	६
सेवक	१८२	९
सेवन	२७८	५
सेवा	२०९	२
सेव्य	११७	१६४
सैंहिकेय	२०	२६
सैकत	५६	९
सैतवाहिनी	६२	३३
सैनिक	१९५	६१
सैन्धव	११०	४४
	२२०	४२
सैन्य	१९५	६१
	१९८	७८
सैरन्ध्री	१३५	१८
सैरिक	२२६	६४
सैरिन्ध्री	१३५	१८
सैरिभ	११९	४
सैरीयक	९७	७५
सैरेयक	९७	७५
सोढ	२७३	९७
सोदर्य	१३९	३४
सोन्माद	२५७	२३
सोपप्लव	२५	१०
सोपान	७६	१८
सोभाञ्जन	८७	३१
सोम	१८	१४
सोमपँ	१६८	९
सोमपा	१६८	९
सोमपीतिन्	१६८	९
सोमपीयिन्	१६८	९
सोमपीथिन्	१६८	९
सोमराजी	१०१	९५
सोमवल्क	९१	५०
	२८८	९
सोमवल्करी	१११	१३७
सोमवल्लरी	१११	१३७
सोमवल्लिका	१०१	९५
सोमवल्ली	९९	८३
सोमोद्भवा	६२	३२
सौगन्धिक	६३	३६
	११७	१६६
	२३६	१०२
सौचिक	२४०	६
सौदामनी	१७	९
सौदामिनी	१७	९
सौध	७४	१०
सौभागिनेय	१३७	२४
सौभाञ्जन	८७	३१
सौम्य	२०	२६
	३२३	१६०
सौरँ	२०	२६
सौरभेय	२२५	६०
सौरभेयी	२२६	६६
सौराष्ट्रिक	५२	१०
सौरि	२०	२६
सौवर्चल	२२०	४३
	२३८	१०९
सौविद	१८२	८
सौविदल्ल	१८२	८
सौवीर	८८	३७
	२१९	३९
	२३५	१००
सौवीर्य	८८	३७
सौहित्य	२२४	५६
स्कन्द	९	४२
स्कन्ध	८२	१०
	१५०	७८
	३०९	१००
स्कन्धशाखा	८२	११
स्कन्न	२७५	१०४
स्खलन	५०	३६
स्खलित	२०६	१०८
स्तन	१५०	७७
स्तनन्धयी	१४१	४१
स्तनपा	१४१	४१
स्तनयित्नु	१७	६
स्तनित	१७	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्तबक	८३	१६
स्तम्बरोमन्	११९	२
स्तर्भ	२२९	७६
स्तम्ब	८१	९
	२१४	२१
स्तम्बकारि	२१४	२१
स्तम्बघन	२८५	३५
स्तम्बघ्न	२८५	३५
स्तम्बेरम	१८८	३५
स्तम्भ	३१७	१३४
स्तव	३७	११
स्तिमित	२७५	१०५
स्तुत	२७६	११०
स्तुति	३७	११
स्तुतिपाठक	२०४	९७
स्तुंभ	२२९	७६
स्तूप	३६४	१९
स्तेन	२२४	२४
स्तेम	२८३	२९
स्तेय	२४४	२५
स्तैन्य	२४४	२५
स्तोक	२६६	६१
स्तोत्र	३७	११
स्तोम	१२९	३९
	३१८	१४१
स्त्री	१३१	२
स्त्रीधर्मिणी	१३६	२०
स्त्रीपुंस	१२९	३८
स्थगार	७५	११
स्थण्डिल	१७०	१८
स्थण्डिलशायिन्	१७७	४४
स्थपति	१६८	९
	३०१	६०
स्थल	६८	५
स्थली	६८	५
स्थविर	१४१	४२
स्थविष्ठ	२७६	१११
स्थाणु	८	३६
	८१	८
	२९८	४८
स्थाण्डिल	१७७	४५
स्थान	१८५	१९
	३१३	११७
स्थानीय	७२	१
स्थाने	३५२	११
स्थापत्य	२८२	८
स्थापनी	९९	८४
स्थामन्	२०५	१०२
स्थायुक	१८१	७
स्थाल	३७०	३२
स्थाली	९२	५४
	२१७	३१
स्थावर	२६८	७३
स्थाविर	१४०	४०
स्थासक	१६१	१२२
स्थास्नु	२६८	७३
स्थिति	१८६	२६
	२८२	२१
स्थिरतर	२६८	७३
स्थिरा	६७	२
	१०५	११५
स्थिरायु	९०	४६
स्थूणा	२४७	३५
	२९९	५०
स्थूल	२६६	६१
	३३४	२०३
स्थूलकर्कश	२५३	६
स्थूललक्ष्य	२५३	६
स्थूलशाटक	१५९	११६
स्थूलोच्चय	३२०	१४८
स्थेयस्	२६८	७३
स्थौणेय	१०९	१३२
स्थौरिन्	२९१	४६
स्थौल्य	३३२	१९४
स्नव	२७९	९
स्नातक	२७६	४३
स्नान	१६१	१२२
स्नायु	१४७	६६
स्निग्ध	१८३	१२
	२२१	४६
	२५५	१४
स्नु	७८	५
स्नुह्	१०३	१०५
स्नुत	२७२	९२
स्नुषा	१३३	९
स्नुही	१०३	१०५
स्नुंहि	१०३	१०५
स्नुहो	१०३	१०५
स्नेह	४७	२७
स्पर्श	३१	७
	२८०	१४
स्पर्शन	१३	६४
	१७३	२९
स्पश	१८३	१३
	३३६	२१३
स्पँश	२८०	१४
स्पष्ट	२७०	८१
स्पँष्ट	२८०	१४
स्पृक्का	१०९	१३३
स्पृशी	१०१	९३
स्पृष्टि	२७९	९
स्पृहा	४७	२७
स्प्रष्टृ	२८०	१४
स्फटा	५२	९
स्फरँण	२७९	१०
स्फाति	२७९	९
स्फार	२६७	६३
स्फारँण	२७९	१०
स्फिच्	१५०	७५
स्फिरँ	२६७	६३
स्फुट	८१	७
	२००	८१
स्फुटन	२७८	५
स्फुरण	२७९	१०
स्फुरणा	२७९	१०
स्फुलँन	२७९	१०
स्फुलिङ्ग	१२	६०
स्फूर्जक	८८	३८
स्फुर्जथु	१७	१०
स्फेष्ठ	२७६	११२
स्फोटँन	२७८	५
स्फोरँण	२७९	१०
स्म	३५०	५
	३५३	१७
स्मर	७	२६
स्मरहर	८	३५
स्मित	४९	३४
स्मृति	३६	६
	४७	२९
स्यद	१४	६७
स्यन्दन	८६	२६
	१९२	५१
स्यन्दनारोह	१९५	६०
स्यन्दिनी	१४८	६७
स्यन्न	२७२	९१
स्योँक	१३८	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्यूत	२१६	२६
	२७४	१०१
स्यूति	२७८	५
स्योनं	२१६	२६
स्योनाक	९२	५७
स्रंसिन्	८६	२८
स्रज्	१६४	१३५
स्रव	२७९	९
स्रवद्गर्भा	२२७	६९
स्रवन्ती	६२	३०
स्रवा	९९	८३
स्रँवा	११२	१४२
स्रष्टृ	५	१७
स्रस्त	२७५	१०४
स्राक्	३४९	२
स्रुक्	१७२	२५
स्रुत	२७२	९२
स्रुवँ	१७१	२४
स्रुव	१७२	२५
स्रुवा	९९	८३
स्रुवावृक्ष	८८	३७
स्रोतस्	५७	११
	३४१	२३२
स्रोतस्वती	६२	३०
स्रोतस्विनी	६२	३०
स्रोतोञ्जन	२३५	१००
स्व	१३९	३४
	३३५	२१०
स्वच्छन्द	२५५	१५
	२५६	१६
स्वजन	१३९	३४
स्वतन्त्र	२५५	१५
स्वधा	३५१	८
स्वधिति	२०२	९२
स्वँधिति	१९७	७०
स्वन	४०	२२
स्वनित	२७३	९४
स्वप्न	५०	३६
स्वप्नज्	२५९	३३
स्वभाँजन	२७९	७
स्वभाव	५०	३८
स्वभू	५	१८
स्वयंवरा	१३२	७
स्वयम्	३५३	१६
स्वयंभू	५	१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्वर्	२	६
	३४८	२५३
स्वर	३५	४
	४०	१
स्वराज् (ट्)	१०	४६
स्वरु	१०	५०
	३२५	१६७
स्वरूप	५०	३८
	३१६	१३१
स्वर्ग	२	६
स्वर्ण	२३४	९४
स्वर्णकार	२४०	८
स्वर्णक्षीरी	१११	१३८
स्वर्णदी	११	५२
स्वर्भानु	२०	२६
स्वर्वेश्या	११	५५
स्वर्वैद्य	११	५४
स्वसृ	१३८	२९
स्वस्ति	३४३	२४०
स्वस्तिक	७४	१०
स्वस्रीय	१३८	३२
स्वस्रेयँ	१३८	३२
स्वाति	३७२	३८
स्वादु	३०८	९४
स्वादुकण्टक	८८	६७
	१०२	९८
स्वादुरसा	११२	१४४
स्वाद्वी	१०३	१०७
स्वाध्याय	१७७	४७
स्वान	४०	२३
स्वान्त	२९	३१
स्वाप	५०	३६
स्वापतेय	२३३	९०
स्वामिन्	१८४	१७
	२५४	१०
स्वाराज्	१०	४६
स्वाहा	१७१	२१
	३५१	८
स्विद्	३४३	२४१
स्वेद	४९	३३
स्वेदज	२६४	५१
स्वेदनी	२१७	३०
स्वैर	३३१	१९१
स्वैरिणी	१३३	११
स्वैरिता	२७८	२
स्वैरिन्	२५५	१५

ह

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ह	३५०	५
हंस	२१	३१
	१२५	२३
	३२९	२२५
हंसक	१५८	११०
हञ्जिका	१००	८९
हञ्जे	४४	१५
हट्ट	३६४	१८
हट्टविलासिनी	१०९	१३०
हठ	२०६	१०८
हण्डे	४४	१५
हत	२६२	४१
हनु	१०९	१३०
	१५३	९०
हन्त	३४४	२४३
हर्म्य	२७३	९६
हय	१९०	४४
हयपुच्छी	१११	१३८
हयमारक	९७	७६
हर	८	३५
हरण	१८७	२८
हरि	११८	१
	३२६	१७४
हरिचन्दन	११	५३
	१६३	१३१
हरिण	३३	१३
	१२०	८
	२९९	५०
हरिणी	२९९	५०
हरित्	१६	१
	३३	१४
हरित	३३	१४
	३६४	१९
हरितक	२१८	३४
हरिताल	२७०	३२
हरितालक	२३६	१०३
हरिदश्व	२१	२९
हरिद्रा	२२०	४१
हरिद्राभ	३३	१४
हरिद्रु	१०२	१०१
हरिन्मणि	२३३	९२
हरिप्रिय	८९	४२
हरिप्रिया	७	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हरिमन्थक	२१४	१८
हरिमर्न्थज	२१४	१८
हरिवालुक	१०७	१२१
हरिहय	१०	४६
हरीतकी	९३	५९
हरेणु	१०६	१२०
	२१३	१६
हर्म्य	७४	९
हर्यक्ष	११८	१
हर्ष	१८	२४
हर्षमाण	२५४	७
हल	२१२	१३
हलँ	३६६	२३
हला	४४	१५
हलायुध	६	२४
हलाहल	५२	१०
हलिन्	६	२५
हलिप्रियँ	८९	४२
हलिप्रिया	२४८	३९
हल्य	२११	८
हल्या	२८६	४१
हल्लक	६३	३६
हव	२७९	८
	३३४	२०६
हविस्	१७२	२७
	२२३	५२
हव्य	१७१	२४
हव्यपाक	१७१	२२
हव्यवाहन	१२	५८
हस	४५	१८
हसनी	२१७	३०
हसती	२१७	२९
हस्त	१५२	८६
	१५५	९८
	३०१	५८
हस्तधारण	२७८	५
हस्तवाँरण	२७८	५
हस्तिन्	१८८	३४
हस्तिनख	७६	१७
हस्तिपक	१९४	५९
हस्त्यारोह	१९४	५९
हहँ	११	५५
हा	३४८	२५५
हाटक	२३४	९४
हायन	२७	२०
	३११	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हार	१५७	१०५
हारितँ	१२८	३४
हारीत	१२८	३४
हार्द	४७	२७
हाँल	२१२	१३
हाला	२४८	३९
हालिक	२२६	६४
हाव	४८	३२
हास	४५	१९
हाँसक	१०८	१२८
हास्तिक	१८८	३६
हास्य	४५	१७
	४५	१९
हाहा	११	५५
हि	३४८	२५६
	३५०	५
हिंसा	३४०	२२८
हिंसाकर्मन्	२८१	१९
हिंस्र	२५९	२८
हिक्का	३५९	८
हिङ्गु	२२०	४०
हिङ्गुनिर्यास	९४	६२
हिङ्गुल	३६५	२०
हिङ्गुली	१०५	११४
हिजल	९३	६१
हिडीरँ	२३६	१०५
हिण्डीरँ	२३६	१०५
हिन्ताल	११८	१६९
हिम	१९	१८
	१९	१९
	३६५	२२
हिमवत्	७८	३
हिमवालुका	११३	१३०
हिमसंहति	१९	१८
हिमांशु	१८	१३
हिमानी	१९	१८
हिमावती	१११	१३८
हिरण्य	२३३	९०
	२३३	९१
	२३४	९४
हिरण्यगर्भ	५	१६
हिरण्यवाह	६३	३४
हिरण्यरेतस्	९२	५८
हिरुक्	३४९	३
	३५०	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिक्कमोचिका	११५	१५७
ही	३५१	९
हीन	२७५	१०७
	३१५	१२७
हीरँ	८	३५
हुतभुक्प्रिया	१७१	२१
हुतभुज्	१२	५८
हुम्	३५४	१८
	३४७	२५१
हुहुँ	११	५५
हूति	३६	८
	२७९	८
हूहू	११	५५
हृणियाँ	२८४	३२
हृणीया	२८४	३२
हृद्	२९	३१
	१४७	६४
हृदय	२९	३१
	१४७	६४
हृदयङ्गम	३८	१८
हृदयालु	२५३	३
हृद्य	२६५	५३
हृषीक	३१	८
हृषीकेश	५	१८
हृष्ट	२७५	१०३
हृष्टमानस	२५४	७
हे	३५०	७
हेति	१२	७०
	३०३	६०
हेतु	२९	२८
हेमकूट	७८	३
हेमदुग्ध	८५	८२
हेमन्	२३४	९४
	३६६	२३
हेमन्त	२६	१८
हेमपुष्पक	९४	६३
हेमपुष्पिका	९६	७१
हेमाद्रि	११	५२
हेरम्ब	९	४१
हेला	४८	३२
हेषा	१९१	४७
है	३५०	७
हैम	१८८	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हैमवती	८	३८
	९३	५९
	१०२	१०३
	१११	१३८
हैयङ्गवीन	२२३	५२
होतृ	१७०	१७
होम	१६९	१४
होरा	३६०	१०
ह्नस्	३५५	२२
ह्नद	६०	२५
ह्रसिष्ठ	२७६	११२
ह्रस्व	१४२	४६
	२६८	७०
ह्रस्वगवेधुका	१०६	११७
ह्रस्वाङ्ग	११२	१४२
ह्लादिनी	१०	५०
	१७	९
	६२	३०
	३१२	११२
ह्रादिंभी	१०७	१२४
ह्री	४६	२३
ह्रीण	२७२	९१
ह्रीत	२७२	९१
ह्रीवेर	१०७	१२२
ह्रेषा	१९१	४७
ह्लादिनी	१०७	१२४

क्षेपकश्लोकशब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्
अ	
अंशुमालिन्	२१
अक्षपाद्	१६७
अण्डज	५
अच्छ	२९४
अधोगन्तृ	१२२
अनेडमूक	२९१
अन्तरिक्ष	१५
अब्जिनीपति	२१
अभ्यञ्जन	२२३
अभियोग	३८
अवधान	३०
अवलेप	४६
अवष्टम्भ	४६
अवाङ्भव	१६
अवाचीन	१६
अष्टमूर्ति	८
अहिदंष्ट्रिका	५२
अहिर्बुध्न्य	८
आ	
आक्रोश	३८
आक्षपाद	१६७
आक्षेप	३८
आदिकवि	१७४
आर्हक	१६७
आशिस्	५२
इ	
इन	२१
इन्द्रलुप्तक	१४५
इला	६७
उ	
उत्कलिका	२९१
उदग्भव	१६
उदीचीन	१६
उद्भव	७
उन्दुर	१२२
उल्का	१३
ए	
एकदृष्टि	१२४
औ	
औलुक्य	१६७
क	
कच्छ	२९४
कञ्चुकिन्	५२
कटक	२९०
कण्टक	२९०
कण्ठीरव	११९
कमलोद्भव	५
कर्ममोटी	९
कर्मसाक्षिन्	२१
कापिल	१६७
किञ्जल्क	२९१
कुट्टिम	७४
कुतप	३१६
कुम्भिनी	६७
कुम्भीनस	५२
कूलङ्कषा	६२
कृसर	२२३
केशघ्न	१४५
कौशिकै	१२३
	१७५
कौषिकै	१७५
क्षमा	६७
क्षार	१३

शब्दः ... पृष्ठम्
क्षीरसागरकन्यका ... ७
क्षौर ... १७८

ख

खद्योत ... २१
खनक ... १२२
खेटक ... २९१

ग

गजारि ... ८
गआ ... ७२
गणिका ... २९१
गद ... ७
गह्वरी ... ६७
गाधेय ... १७५
गुच्छ ... २९४
गो ... ६७
गोकर्ण ... ५२
गोसर्ग ... २३
गौरिका ... ६७
ग्रन्थ ... ३०७

घ

घूक ... १२३

च

चन्द्रशाला ... ७४
चर्चिका ... ९
चर्ममुण्डा ... ९
चट्टु ... ३८
चाटु ... ३८
चामुण्डा ... ९
चार्वाक ... १६७
चित्तोद्रेक ... ४६
चित्रकाय ... ११९
चिरञ्जीविन् ... १२४
चोद्य ... ३८

छ

छायानाथ ... २१

ज

जगच्चक्षुष् ... २१
जगती ... ६७
जलशायिन् ... ६
जालिक ... २९१
जैमिनीय ... १६७

शब्दः ... पृष्ठम्

झ

झञ्झावात ... १३

ट

टङ्क ... २९१

त

तमिस्रहन् ... २१
तार ... ४१
तारापथ ... १५
तिलौदन ... २२३
तेजसां राशि ... २१
त्रयीतनु ... २१

द

दन्तक ... ७९
दर्प ... ४६
दव ... १३
दारक ... २९१
दारुक ... ७
दाव ... १३
दिनमणि ... २१
दिवस्पृथिव्यौ ... ७२
दिवान्ध ... १२३
दिवाभीत ... १२३
दुरेषणा ... ३८
देशिक ... २९१
द्विरसन ... ५२
द्वैपायन ... १७५
द्यावापृथिव्यौ ... ७२
द्यावाभूमी ... ७२

ध

धामनिधि ... २१
धात्री ... ६७

न

नाभिजन्मन् ... ५
नायक ... २९१
नासामल ... १४८
निधन ... ५
निबद्धाभू ... ७४
निर्झरिणी ... ६२
निशाटन ... १२३
नैयायिक ... १६७

प

पञ्चनख ... ११९

शब्दः ... पृष्ठम्
पद्माक्ष ... २१
पर्यङ्क ... २९१
पाक ... २०१
पादवल्मीक ... १४५
पाराशर्य ... १७५
पिऊष ... १४८
पुण्डरीक ... ११९
पुंध्वज ... १२२
पुराणपुरुष ... ६
पूर्व ... ५
पेटक ... २९१
पौष ... २६
पौषी ... २६
प्रकम्पन ... १३
प्रकटोदित ... ३९
प्रणिधान ... ३०
प्रत्यग्भव ... १६
प्रतीचीन ... १६
प्रद्योतन ... २१
प्रभात ... २३
प्राग्भव ... १६
प्राचीन ... १६
प्राचेतस ... १७४

फ

फणधर ... ५२

ब

बलाहक ... ७
बुध ... १६
बृहस्पति ... १६
ब्रह्मवादिन् ... १६७

भ

भग ... २१
भणित ... ३९
भद्राकरण ... १७८
भसित ... १३
भस्मन् ... १३
भानुज ... १६
भार्गवी ... ७
भावना ... ३०
भूतधात्री ... ६७
भूति ... १३
भोग ... ५२
भोगधर ... ५२

शब्दः	पृष्ठम्
म	
मणितं	३९
मद्	४६
मनोहारिन्	३९
मन्द्र	४१
महानट	८
महाबिल	१५
महावात	१३
महीसूनु	१६
मीमांसक	१६७
मुण्डन	१७८
मृगद्विष	११९
मृगदृष्टि	११९
मृगरिपु	११९
मृगाशन	११९
मृत	३०७
मेघपुष्प	७
मेघाध्वन्	१५
मैत्रावरुणं	१७४
मैत्रावरुणि	१७४
मौकुलि	१२४
मौकुलि	१२४
म्रक्षण	२२३
र	
रक्षा	१३
रजोमूर्ति	५
रत्नगर्भा	६७
रतिकूजित	४९
रवि	१६
रुमा	७२
रोदसी	७२
रोदस्यौ	७२
रोचोवक्रा	६२
ल	
लवणाकर	७२
लुब्धक	२९१
लेलिहान	५२
लोकजननी	७
लोकबन्धु	२१
लोकबान्धव	२१
लोकायतिक	१६७
व	
वनहुताशन	१३
वपन	१७८
वरण	३००
वँल्मिक	१७५
वँल्मिकि	१७५
वल्मीकँ	१७५
वार्धक	२९१
वाल्मीक	१७५
वासना	३०
विधु	१६
विपुला	६७
विमर्श	३०
विश्वामित्र	१७५
विस्पष्ट	३९
वृक	१२२
वेणी	३००
वेदान्तिन्	१६७
वैशेषिक	१६७
व्यास	१७५
व्युष्ट	२३
श	
शाकशाकट	२११
शाकशाकिन्	२११
शाप	३८
शिरोगृह	७४
शुक्र	१६
शुल्क	२९१
शून्यवादिन्	१६७
शैब्य	७
श्राव्य	३९
श्लाघा	३८
श्लीपद	१४५
स	
सत्यक	५
सत्यवतीसुत	१७५
सदानन्द	५
समाधान	३०
सरस्वती	६२
सांख्य	१६७
सागराम्बरा	६७
सिंहाण	१४८
सिंहानँ	१४८
सिङ्घाण	१४८
सुग्रीव	७
सोल्लास	३९
सोल्लुण्ठन	३९
सौगत	१६७
स्नाय	४६
स्वर्भानु	१३
स्याद्वादिक	१६७
ह	
हंसवाहन	५
हरि	५२
हृद्य	३९

---

१ इदमेवोदाहरणं क्षीरस्वामिकृतामरोद्घाटने, रायमुकुटकृतपदचन्द्रिकायाम्, दीक्षितरामकृष्णकृतपीयूषाख्यव्याख्यायाम्, भानुदीक्षितकृतव्याख्यासुधाख्यायाम्, (रामाश्रम्याम्) च दत्तम्। परं त्वेतन्न संगच्छते, "नभोऽन्तरिक्षं गगनम्" "नभाः श्रावणिकश्च सः"—इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य ज्ञापितत्वेन "मातापितरौ पितरौ"—इत्यतो वैलक्षण्याभावादेकशेषेऽपि दोषाभावात्। तस्मात् "ओकः सद्माश्रयश्चौकाः"—इत्युदाहर्तव्यमिति भानुदीक्षितकृतव्याख्यासुधाख्यायाः टिप्पणे शिवदत्तपण्डितेन स्पष्टीकृतम्—(इदं हि टिप्पणं २ पृष्ठस्थमिति मन्तव्यम्)॥

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of Prof. S. R. Bhandarkar, M. A., and Prof. K. B. Pathak, B. A.

	Original Price. Rs.	a.	p.	Reduced Price. Rs.	a.
Âpastambîya Dharmasûtra, Part I., with Critical Notes and index and various Readings of the Hiranyakeshi-Dharma sûtra, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 44)	2	12	0	1	6
———— Part II., containing extracts from Haradatta's Commentary called Ujjavala, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 50)	2	4	0	1	2
Atharvana Upanishads and Commentaries, by Col. G. A. Jacob. (B. S. S. No. 40)	2	8	0	1	4
Bhatti Kâvya, Vol. I. with Mallinâtha's Commentary, by Trivedi (B. S. S. No. 56) Mr. K. P. ...	9	0	0		
———— Vol. II., by Mr. K. P. Trivedi (B. S. S. No. 57)	6	0	0		
Concordance to the Principal Upanishad and Bhagavadgitâ, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 39)...	8	0	0	4	0
Das'akumâracharita of Dandin, Part I. with Critical Notes, &c. by Dr. G. Bühler (B.S. S. No. 10) (*under revision.*)					
———— Part II., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 42) ...	0	14	0	0	8
Deshinâma Mâlâ, Part I. Text Critical Notes, by Professor Pischel and Dr. G. Bühler, (B. S. S. No. 17)... ...	3	4	0	1	0
Ekavali of Vidyâdhar with Commentary Tarala of Mallinâtha, with Critical Notes, &c. by Mr. K. P. Trivedi B.A. (B. S. S. No. 63)	14	0	0		
Gaudavaho, by Vâkpati. Edited by Mr. S. P. Pandit. (B. S. S. No. 34)	5	8	0	3	0
Hand-book to Rigveda Part I. by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 41)	3	0	0	1	8
———— Part II., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 43)	5	0	0	2	8
Hitopades'a of Nârâyaṇa, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 33)	1	10	0	0	14
Hymns from the Rigveda, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 36)	4	0	0	2	4
———— (Second Selection by Dr. P. Peterson (B.S.S. No. 58)	4	0	0		

Bombay Sanskrit Series—*continued.*	Rs.	a.	p.	Rs.	a.
Kâdambari, Vol. I (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	2	0	0		
——— Vol. II. Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 24)	4	8	0		
Kirti-Kaumudî, by Mr. A. V. Kathavate. (B. S. S. No. 25). Out of print (*Copyright restored to the Author*).					
Kumârpâla Charita, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 60)	8	8	0		
Mrichchakatika, with two commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole (B. S. S. No. 52)... ...	3	8	0		
Mâlavikâgnimitra, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 6) ...	2	2	0		
Mâlati-Mâdhava, with Critical Notes, &c., by Dr. R. G. Bhandarkar (B.S. S. No. 15)	4	4	0		
Mahâbhâshya of Patanjali, Vo. I., Parts I., II., & III. (together by Dr. F. Kielhorn B. S. S. No. 18)	9	0	0	4	8
——— Part II., by do. (B. S. S. No. 19)	2	0	0	1	0
——— Part III., by do. (B. S. S. No. 20)	2	0	0	1	0
Mahâbhâshya of Patanjali, Vol. II., Parts I., II., & III. (together) by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 21, 22, & 26)	9	0	0		
——— Vol. III., Part, I., by do. (B. S. S. No. 28)	*In the Press.*				
——— Part, II., by do. (B. S. S. No. 29)	*In the Press.*				
——— Part, III., by do. (B. S. S. No. 30)	*In the Press.*				
Mudrârâkshasa with the Commentary of Dhundiraja, by Mr. K. T. Telang (B. S. S. No. 27) (*Copyright restored to the Author.*)					
Mahânârâyanopanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 35)...	0	11	0	0	7
Nîtî and Vairâgya S'atakas, with Notes and two Commentaries, by Mr. K. T. Telang (B.S.S. No. 11) (*Copyright restored to the Author*)					
Naishkarmya-siddhi, with the Chandrika of Jnânottama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 38)	3	0	0	2	8
Nyâyakos'a, by Mahâmahopadhâya Bhimâchârya Zalkikar (B. S. S. No. 49)	12	0	0	6	0
Navas'âhasânkacharita, Part I, by Pandit, V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 53)	3	4	0	1	1
Panchatantra, Book I, with Notes, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No 4)	0	6	0	0	
——— Book II., and III., with Notes by Dr. G. Bülher (B. S. S. No. 3)	0	6	0	0	
——— Book IV. & V., with Notes by Dr. G. Bühler (B.S.S.No. 1)	0	6	0	0	

Bombay Sanskrit Series—*concluded.*	Rs.	a.	p.	Rs.	a.
Parâs'ara Smriti, Vol. I., Part I., by Pandit V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 47)	4	4	0	2	2
——Vol. I., Part II, by Pandit V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 48)	4	0	0	2	0
——Vol. II., Part I, by Pandit V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 59)...	4	0	0		
——Vol. II., Part II., by do. (B. S. S. No. 64)	5	0	0		
Paribhâshendus'ekhara, Part I. Text and various Readings, by F. Dr. Kielhorn (B.S.S.No. 2)	1	0	0	0	8
——Part II., with Translation and Notes (Paribhâshas 1 to 37), by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 7)	1	0	0	0	8
——Part II., with Translation and Notes Paribhâshas 38 to 69), by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 9)	1	0	0	0	8
Paribhâshendu'sekhara, Part II., with Translation and Notes (Paribhâshas 70 to 122). by Dr. F. Kielhorn B.S. S. No. 12)	1	8	0	0	8
Pâtanjala Sûtrani, with the Scholium of Vyâsa and Vâchaspatis's Commentary, by Mahâmahopâdhyâya R. S. Bodas (B. S. S. No. 46)...	3	4	0	1	10
Raghuvams'a, Part I. (Cantos. I to VI.) with Commentary and Notes, by Mr. S. P. Mallinath's Pandit (B. S. S. No. 5) ...	1	8	0		
——Part II. (Cantos VII. to xiii.) with Mallinath's Commentary and Notes, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 8)	1	4	0	0	12
——Part III. (Cantos xiv, to xix.), with Mallinath's Commentary and Notes, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 13)	1	0	0	0	8
Râjataranginî, Vol. I., by Pandit Durgaprasad (B. S. S. No. 45)	3	0	0	1	8
——Vol II., by do (B. S. S. No. 51)	2	8	0	1	4
——Vol. III., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 54)	2	4	0	1	2
Rekhâganita, Vol. I., by Mr. H. H. Dhruva and Mr. K. P. Trivedi(B.S. S. No. 61) ...	12	0	0		
——Vol. II. by do. do (B. S. S. No. 62)	9	0	0		
S'ârngadharapaddhati, Vol. I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 37)	5	6	0	3	0
Subhâshitâvalî of Vallabhadeva, by do. (B. S. S. No. 31)	2	8	0		
Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara, by Mr. M. N. Dirvedi (B. S. S. No. 32) *Copyright restored to the Author*).					
Tarka-Sangraha, with two Commentaries and Notes, by Mr. Y. V. Athalye (B. S. S. No. 55)	3	4	0		
Vâsishtha Dharmas'âstra, by Dr. A. Bühler (B. S.S. No. 23)	0	12	0	0	8

Bombay Sanskrit Series.—*continued.*	Rs.	a.	p.	Rs.	a.
Vikramânkadevacharita, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 14) (*Copyright restored to the Author*)					
Vikramorvas'i, with Notes, by Mr. S. P. Pandit (B.S.S. No. 16)	2	0	0		

SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE BOMBAY SANSKRIT SERIES.

	Rs.	a.	p.	Rs.	a.
Amarakos'a, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara Sinha, with the Commentary of Mahes'vara. Edited by Mr. Raghunât Shastri Talekar, with Index ...	1	12	0	0	13
Atharvaveda Samhita, with the Commentary of Sâyaṇâchárya. Edited by Mr. S. P. Pandit, M.A. Vols. I., II., III. and IV., each at	10	0	0		
Kâvyaprakâs'a (2nd edition), by Pandit Vamanâchârya Zalkikar	5	4	0		
Vâlmiki—Râmâyana (Bâlakanda). Edited with Notes by Dr. P. Peterson...	0	14	0		